

ISSN 2181-5291

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3, 2025

www.buxdu.uz

The journal was registered with the certificate № 05-45 on February 25, 2011 at Bukhara Region Press and Information Administration of Uzbekistan Press and Information Agency

***

According to the resolution №201/3 as of December 26, 2013 of the Presidium of Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan the journal was included into the list of scientific journals in which scholarly articles on the scientific results of dissertations on Psychology must be published.

***

Address:

200117, Bukhara city,
K.Murtazoyev street, 11
Bukhara State University
Editorial and publishing
Department
Phone: +998 (94) 837-18-38

**The journal is published 4
times a year**

Website: www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasida 2011- yil 25-fevral № 05-45-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

***

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2013-yil 26-dekabrda 201/3-sonli qarori bilan psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan ilmiy jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.

***

Tahririyat manzili:

200117, Buxoro shahri,
K.Murtazoyev ko'chasi, 11-uy
Buxoro davlat universiteti
"Tahririy-nashriyot" bo'limi
Tel: +998 (94) 837-18-38

**Jurnal 1 yilda 4 marta
chiqadi.**

Website:
www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

*Журнал
зарегистрирован Бухарским
областным управлением
агентства печати и
информации Республики
Узбекистан. Свидетельство
№ 05-45
от 25.02.2011г.*

***

*Журнал включен в список
обязательных выпусков ВАК
при Кабинете Министров
Республики Узбекистан
на основании решения ВАК
№201/3 от 26 декабря 2013 года
для получения учёной степени
доктора психологических наук.*

***

Адрес:

город Бухара 200117,
улица М.Икбола, 11
Бухарский государственный
университет
Редакционный отдел
тел: +998 (94) 837-18-38

**Журнал выходит 4 раза в
год.**

Website:
www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL * НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

3-son 2025-yil. * Выпуск 3. 2025 год.

TAHRIR HAY'ATI – РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

BOSH MUHARRIR – ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

BAROTOV SH. R.

Psixologiya fanlari doktori, professor.

Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Действительный член (академик) Международной Академии психологических наук

MAS'UL KOTIB – ОТВ. СЕКРЕТАРЬ

Sayfullayeva N.Z. – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

XAMIDOV O.X.

Buxoro davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
SHOUMAROV G'.B.

Psixologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston
Respublikasi Fanlar Akademiyasining haqiqiy a'zosi
UMAROV B.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor
KOZLOV V.V. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor
MALI'X S.B. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor
KOROBENNIKOV I.A. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor
KARIMOVA V.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor
SAFOYEV N.S.

Psixologiya fanlari doktori, professor
BEKMURODOV M.B.

Sotsiologiya fanlari doktori, professor
KADIROV U.D.

Psixologiya fanlari doktori, professor
JABBOROV A.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor
OLIMOV Sh.Sh.

Pedagogika fanlari doktori, professor
JUMAYEV R.G'.

Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
NISHONOVA Z.T.

Psixologiya fanlari doktori, professor
NAZAROV A.M. Psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

IBODULLAYEV Z.R.

Tibbiyot fanlari doktori, professor
BEGMATOV A.S.

Falsafa fanlari doktori, professor

HUSEYNOVA A.A.

Falsafa fanlari doktori, professor
MUXAMEDOVA D.G.

Psixologiya fanlari doktori, professor
RUXIYEVA X.A.

Psixologiya fanlari nomzodi, professor
BAROTOVA D.SH.

Psixologiya fanlari doktori, dotsent
AKRAMOV V.R.

Tibbiyot fanlari doktori, dotsent
ZARIPOV G.T.

Texnika fanlari nomzodi, dotsent.

OSTONOV Sh.Sh.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent

RUSTAMOV Sh.Sh.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent

TILAVOV M.H.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUHARRIRLAR – РЕДАКТОРЫ:

Usmanova M.N. – psixol.fan.nom., professor

Muxtorov E.M. – psixol.fan.nom., dotsent

Raxmatova M.M. – filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent

Abuzalova M.K. - filologiya fanlari doktori, professor

Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

TEXNIK MUHARRIRLAR – TEX.

РЕДАКТОРЫ:

Shirinova M.Sh., filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)

PSYCHOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL

Issue 3: 2025

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF: **BAROTOV SH. R.**

Doctor of Psychology, professor, the member (academician) of International Academy of Psychological Sciences

EXECUTIVE SECRETARY: Sayfullaeva N.Z. – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

XAMIDOV O.X.

Doctor of Economic Sciences, Professor,
The rector of Bukhara State University

SHOUMAROV G.B.

Doctor of Psychology, Professor, Full
member of the Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

UMAROV B.M.

Doctor of Psychology, Professor
The assistant of the editor-in-chief

KOZLOV V.V. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

MALIKH S.B. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

KOROBENNIKOV I.A. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

KARIMOVA V.M.

Doctor of Psychology, Professor

SAFOEV N.S.

Doctor of Psychology, Professor

BEKMURODOV M.B.

Doctor of Sociology, Professor

KADIROV U.D.

Doctor of Psychology, Professor

JABBOROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

OLIMOV Sh.Sh.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

JUMAEV R.G.

PhD in Political Sciences, Docent

NISHONOVA Z.T.

Doctor of Psychology, Professor

NAZAROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

IBODULLAEV Z.R.

Doctor of Medical Sciences, Professor

BEGMATOV A.S.

Doctor of Philosophy, Professor

HUSEYNOVA A.A.

Doctor of Philosophy, Professor

MUXAMEDOVA D.G.

Doctor of Psychology, Professor

RUXIYEVA X.A.

Candidate of Psychology, Professor

BAROTOVA D.SH.

Doctor of Psychology, Docent

AKRAMOV V.R.

Doctor of Medical Sciences, Docent

ZARIPOV G.T.

Candidate of technical sciences, Docent

OSTONOV Sh.Sh.

PhD of Psychology, Docent

RUSTAMOV Sh.Sh.

PhD of Psychology, Docent

TILAVOV M.H.

PhD of Psychology

EDITORS:

Usmanova M.N. – Candidate of Psychology,
Professor

Mukhtorov E.M. – Candidate of Psychology,
Docent

Raxmatova M.M. – Doctor of
Philosophy in Philological Sciences
(PhD), Docent

Abuzalova M.K. – Doctor of Philological
Sciences, Professor

Sobirova D.A. Doctor of Psychology,
Professor

TECHNICAL EDITORS:

Shirinova M.Sh., Doctor of
Philosophy in Philological Sciences
(PhD)

Sodiqova Gulbarno Odiljon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti
Ijtimoiy-gumanitar kafedrasida katta o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ERTA TURMUSH QURGAN QIZLAR PSIXOLOGIYASI

Annotatsiya. Maqolada erta nikoh va onalik inson huquqlarining buzilishi va ta'limda gender tengligiga erishish uchun to'siqlar, turli mintaqa va mamlakatlarda, jumladan, Mozambikda olib borilgan tadqiqotlar erta turmush qurish va onalikning, ayniqsa, o'smir qizlarning jismoniy, ta'lim va ruhiy salomatligiga salbiy oqibatlarini ta'kidlanishi, 18 yoshga to'lmasdan turmushga chiqqan o'smir qizlarda kayfiyat, tashvish va boshqa psixiatrik kasalliklarning keng spektri ko'proq uchrashi, Mozambikning Zambeziya provinsiyasidagi Maganja da Kosta va Morrumbala tumanlarida hukumat siyosati va aralashuviga qaramay erta turmush qurishning yuqori ko'rsatkichlari saqlanib qolganligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Mozambik, Ganna, turmush, qashshoqlik, oila, muloqot, salomatlik, oilaviy mojoro, ayol, tarbiya, din, odat, jinsiy hayot, imkoniyat, kasallik.

ПСИХОЛОГИЯ РАННИХ БРАКОВ У ДЕВУШЕК

Аннотация. В статье описывается, что ранние браки и материнство являются нарушениями прав человека и препятствием для достижения гендерного равенства в образовании; что исследования, проведенные в различных регионах и странах, включая Мозамбик, подчеркивают негативные последствия ранних браков и материнства, особенно для физического, образовательного и психического здоровья девушек-подростков; что девушки-подростки, вступающие в брак до 18 лет, чаще страдают от широкого спектра расстройств настроения, тревожности и других психических расстройств; и что высокие показатели ранних браков сохраняются, несмотря на государственную политику и вмешательство в округах Маганджа-да-Коста и Моррумбала провинции Замбезия в Мозамбике.

Ключевые слова: Мозамбик, Гана, брак, бедность, семья, общение, здоровье, семейный конфликт, женщина, воспитание, религия, обычаи, сексуальная жизнь, возможности, болезнь.

PSYCHOLOGY OF EARLY MARRIED GIRLS

Abstract. The article describes the fact that early marriage and motherhood are violations of human rights and obstacles to achieving gender equality in education, that studies conducted in different regions and countries, including Mozambique, highlight the negative consequences of early marriage and motherhood, especially on the physical, educational and mental health of adolescent girls, that adolescent girls who marry before the age of 18 are more likely to suffer from a wide range of mood, anxiety and other psychiatric disorders, and that high rates of early marriage persist despite government policies and interventions in the Maganja da Costa and Morrumbala districts of the Zambezia province of Mozambique.

Keywords: Mozambique, Ghana, marriage, poverty, family, communication, health, family conflict, woman, upbringing, religion, customs, sexual life, opportunity, disease.

Kirish. Jinsiy aloqa bo'yicha keng qamrovli ta'lim olish imkoniga ega bo'lmagan ko'plab qizlar o'z tanalari va hayoti haqida ongli ravishda qaror qabul qilish uchun muhim bilimga ega emaslar. Ko'pgina hollarda, bu qizlar balog'at yoshidagi o'zgarishlarni, xavfsiz va yoqimli jinsiy aloqada bo'lishni, kontratsepsiya vositalaridan qanday foydalanishni va rozilik masalalarini qanday hal qilishni tushunmasliklariga olib keladi, bu esa kutilmagan homiladorlikning ehtimoliy oqibatlariga olib keladi. Ko'zda tutilmagan homiladorlik nikohdan tashqari homiladorlikning sharmandaligi tufayli bola turmush qurish xavfini oshiradi. Jinsiy salomatlik va reproduktiv salomatlik va huquq xizmatlaridan foydalanishdagi qiyinchiliklar vaziyatni yanada yomonlashtiradi.

Metodologiya. Misol uchun, qiz xizmatlardan foydalanishga harakat qilishi mumkin, ammo tibbiyot xodimlari tomonidan uning qaytishiga to'sqinlik qiladigan tanqidiy munosabatga duch keladi. Boshqa hollarda, ular ota-onasi, eri yoki boshqa vakolatli shaxsning roziligisiz xizmatlardan foydalana olmasligi mumkin. Sayohat narxi va eng yaqin klinikaga bo'lgan masofa ham muammolarni keltirib chiqarishi

mumkin. Yana dunyo bo'ylab bolalar nikohi - 18 yoshdan kichik nikohlar sodir bo'ladigan ko'plab mamlakatlardan biridir. 2018-yilda o'tkazilgan so'rov shuni ko'rsatdiki, qizlarning 19% dan sal ortig'i 18 yoshga to'lmasdan turmushga chiqqan, 5% esa 15 yoshga to'lmasdan turmushga chiqqan. Bu raqamlar avvalgi to'rt yilga qaraganda kamroq edi. Gana G'arbiy va Markaziy Afrikada yosh nikohlarning eng past ko'rsatkichlaridan biriga ega. Mamlakat ichida Gananing shimoliy va yuqori-sharqiy mintaqalarida eng yuqori ko'rsatkich (har biri 28%), Katta Akkra mintaqasida esa eng past ko'rsatkich (8%) qayd etilgan.

Bola turmush qurish amaliyoti sodir bo'lishining bir-biriga bog'liq bo'lgan ko'plab sabablari mavjud. Bular orasida gender tengsizligi, qashshoqlik, an'anaviy va odatiy amaliyotlar, ijtimoiy me'yorlar, tengdoshlar bosimi va noto'g'ri tarbiya. Bunda qonunlarni bilmaslik, jazosiz qolish, ijro etilmasligi ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Ganadagi tadqiqotlar erta nikohning ayrim sabablari va oqibatlariga qaratilgan. Ammo turmush qurgan shaxslar, ularning ota-onalari va boshqa manfaatdor tomonlar va shaxslarning tajribalari e'tiborga olinmagan. Men o'smir qizlarning erta turmushga chiqish sabablarini, ularning tajribalari va ularning psixologik holatiga ta'sirini tushunish uchun tadqiqot o'tkazdim. Shuningdek, men turmush o'rtoqlarning ota-onalari va jamoat oqsoqollari nuqtayi nazaridan nikoh va o'smirlikning ijtimoiy tuzilishini tushunishga harakat qildim. Erta nikohning ta'siri ko'p jihatdan namoyon bo'ladi. Erta turmush qurish oqibatlaridan biri qizlarning maktabni tark etishidir. Bu degani, qizlar bilim va ko'nikmalarni egallash imkoniyatini yo'qotadi. Maktabni tark etish ularni do'stlari va ijtimoiy ko'nikmalari va tarmoqlarini, shuningdek, qo'llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantiradigan bo'shliqlardan uzoqlashtiradi. Yana bir narsa - o'smirlikning yo'qolishi, chunki ko'pchilik turmush qurganlar darhol kattalar roli va mas'uliyatini o'z zimmlariga olishadi. Bu juda stressli bo'lishi mumkin. Shuningdek, reproduktiv va salomatlik uchun jiddiy xavflar, jabrlanuvchilarning inson huquqlarini suiiste'mol qilish va jinsiy yo'l bilan yuqadigan kasalliklarni yuqtirish xavfi yuqori. Ba'zi ekspertlar, shuningdek, yosh nikoh va yomon sog'liq, o'smirlik homiladorligi, yuqori bolalar o'limi va past agentlik o'rtasidagi bog'liqlik haqida xabar berishadi.

Natijalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turmushga chiqqan qizlarning aksariyati odatda kognitiv, jismoniy va psixologik jihatdan xotin va ona bo'lish rolini olishga tayyor emas. Bolalar nikohiga chek qo'yishga urinishlar bo'ldi. Gana bolalar qonuni, ayniqsa, bolaning nikohini yoki nikohini taqiqlaydi. Bu bolaga ham rad qilish huquqini beradi. Va olti yil oldin, Gananing Gender, bolalar va ijtimoiy himoya vazirligi yosh nikohlarga barham berish uchun bo'lim tashkil etdi. Bir qancha davlat va nodavlat tashkilotlari ham Ganadagi amaliyotni tugatish ustida ishlamoqda. Bu choralalar ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatdi, chunki yosh nikohlar soni kamaygan.

Shuni ham ta'kidlashni istardimki, barcha tajribalar yomon emas - mening asosiy xulosalarim shundaki, erta nikoh ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu bir qator omillarga bog'liq edi. Jumladan, yosh ayolning yoshi, turmush qurishdan umidlari, er va qaynona-qaynota bilan munosabatlari, uy yumushlari va zo'ravonliklarni kutishlari. Nikohda yaxshi tajribaga ega bo'lish "qoniqish" hayot haqidagi xabarlarga olib keldi. Bu, ayniqsa, ota-onu uyida oldingi yomon muomaladan xalos bo'lgan ishtirokchilar uchun to'g'ri keldi. Ba'zi turmushga chiqqan qizlar o'z uylarini psixologik jihatdan kamroq bezovta qilishlarini va bu xavfsizlik va yengillik hissini keltirishlarini aniqladilar. Ijobiy psixologik farovonlikning bu tajribasi bolalar nikohining psixologik ta'siri bo'yicha adabiyotda yangidir. Bu, shuningdek, yosh qizlarning Kanada turmush qurishga roziligini tushuntirishi mumkin. Yaxshi tajribaga ega bo'lgan yosh ayollar, ehtimol, o'z tengdoshlariga ta'sir qilishlari va oilaviy kelib chiqishiga ko'ra nikohni tanlashlari mumkin.

Boshqalar esa uylanish qaroridan afsusda bo'lishdi, chunki bu ularning ta'lim olishiga yoki hunar o'rganishiga to'sqinlik qildi. Aksariyat qizlar o'zlarining va farzandlarining kelajagi va tirikchiligi haqida qayg'urishlarini aytishdi. Mumkin bo'lgan aralashuvlar jamiyatning ayollarning roli va qadr-qimmati haqidagi tasavvurlarini qayta yo'naltirish bo'yicha ishlarni o'z ichiga oladi. Bu yosh nikoh va ayollarga nisbatan zo'ravonlik kabi genderga asoslangan amaliyotlarning oldini olishga yordam beradi. Yana bir muhim chora qizlarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ularni maktabda saqlab qolishdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim erta turmush qurishning kechikishi bilan kuchli bog'liqdir. Bundan tashqari, homiladorlik yoki ota-onalarning moliyaviy qiyinchiliklari tufayli maktabni tashlab ketgan qizlarni maktabga qayta yozishni rag'batlantirish kerak.

Siyosatchilar, shuningdek, jamiyatlarni qonuniy va qabul qilingan nikoh yoshi, o'smirlik homiladorlikni boshqarish, shuningdek, jinsiy va reproduktiv salomatlik va ularning yosh nikoh amaliyotiga ta'siri haqida ma'lumot berishi kerak. Va ota-onalarga turmushga chiqishga ruxsat berishdan oldin, qizlarining voyaga etishini kutishlari kerak. Mumkin bo'lgan yo'llardan biri ota-onalarni iqtisodiy rag'batlantirish va bola o'rniga daromad olishning boshqa usullari bilan ta'minlash bo'lishi mumkin. Nihoyat, turmush qurgan qizlarga yordam berish uchun juda kam ish qilinmoqda. Aralashuvlar ularni nikoh ta'sirini boshqarishda yordam beradigan bilim, ko'nikma va yordam bilan jihozlashni o'z ichiga olishi mumkin. Turmush o'rtog'ida zo'ravonlikka uchragan va jarohatlangan qizlarga psixologik xizmat ko'rsatish esa

siqilishni engillashtirish va kamaytirishga yordam beradi. Ushbu tadqiqot erta nikohning ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va psixologik omillarini va o'smir qizlar hayotiga ta'sirini tushunishga qaratilgan bo'lib, ta'lim, ruhiy salomatlik va farovonlikka qaratilgan.

Biz hayot tarixiga yondashuvni qo'lladik va ishtirokchilarni aniqlash uchun maqsadli tanlab oldik. 25 nafar ishtirokchi bilan yarim tuzilgan intervyular o'tkazildi va ma'lumotlar Teschning tematik tahlil yondashuvidan foydalangan holda tahlil qilindi. Erta nikoh va homiladorlikka hissa qo'shadigan elementlar ijtimoiy-madaniy elementlar bilan chambarchas bog'liq. Bularga muayyan ijtimoiy rollarga kirishish, bola tug'ishning tasdiqlanishi, mahrning ahamiyati, marosim marosimlarining ta'siri va qizning hayz ko'rishi bilan bog'liq madaniy ahamiyatga ega. Maktabni tark etish ko'pincha o'smir qizlarni erta turmush qurishga undaydigan geografik va transport muammolaridan kelib chiqadi. Ba'zi hollarda homiladorlikni to'xtatish yechim sifatida qaraldi, jinsiy faoliyat bilan shug'ullanish esa ularning hayotiga maqsad kiritish yoki qashshoqlikka javob sifatida qaraldi. Ijobiy o'zgarishlar va his-tuyg'ular aniq edi, lekin afsuski, erta homiladorlik va nikohning oqibatlari birinchi navbatda zararli edi. Bular o'smir qizlarning shaxslararo aloqalariga, ta'lim va martaba imkoniyatlariga, hissiy farovonligiga va qo'llab-quvvatlash tarmoqlariga kirishiga ta'sir ko'rsatdi.

O'g'il va qiz bolalar uchun teng ta'lim huquqlarini himoya qiluvchi va nikoh 18 yoshdan keyin bo'lishi kerakligini ta'kidlaydigan zamonaviy nuqtayi nazar, balog'at yoshidagi ijtimoiy-madaniy nuqtayi nazarga ziddir. Chegaralarni, madaniyatlarni, etnik guruhlarini va dinlarni kesib o'tuvchi bolalar nikohi inson huquqlarini buzadi va ko'pincha o'smir qizlarning ta'lim va ruhiy salomatlik salohiyatiga erishishiga to'sqinlik qiladi. 18 yoshgacha bo'lgan shaxslarni o'z ichiga olgan bu amaliyot ko'pincha o'smirlik davridagi homiladorlikka olib keladi, buning natijasida jismoniy, ta'lim va ruhiy salomatlik katta oqibatlariga olib keladi. 2030-yilgacha Barqaror Rivojlanish Maqsadlarining (SDGs) ajralmas qismi bo'lgan bolalar, erta va majburiy nikohni yo'q qilish bo'yicha global majburiyat juda muhim; Ushbu maqsadga erishilmasa, bir qancha SDGlar, xususan, ta'lim va ruhiy salomatlik sohalarida taraqqiyotga tahdid soladi. Hindiston, G'arbiy va Markaziy Afrikada olib borilgan tadqiqotlar o'qimagan, qashshoq va qishloq ayollari orasida yosh nikohlar keng tarqalganligini ta'kidlab, o'rta yoki oliy ma'lumotli qizlar 18 yoshdan oldin turmushga chiqish ehtimoli kamroq ekanligini ko'rsatmoqda.

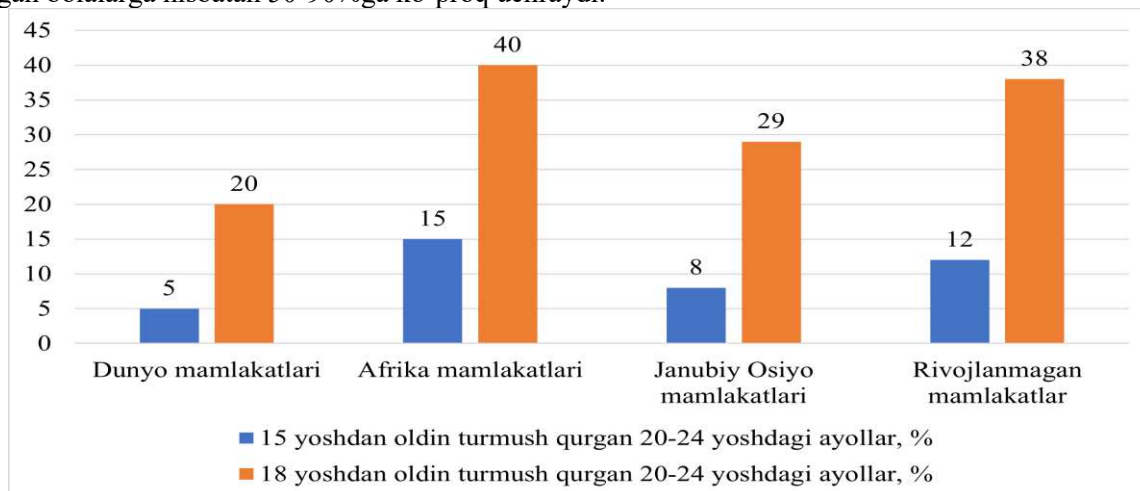
Demak, qizlarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ehtiyojmand oilalarga moddiy yordam ko'rsatish bolalar nikohiga barham berishda muhim ahamiyatga ega. Efiopiya, Indoneziya, Keniya, Malavi, Mozambik va Zambiyadagi tadqiqotlar qashshoqlik va iqtisodiy sharoitlarni bolalar turmushining asosiy omillari sifatida belgilaydi. Shunga qaramay, Efiopiya, Keniya va Mozambikda otalik ma'lumoti himoya omilidir. Indoneziyada bola nikohi odatda nikohdan oldin jinsiy aloqa yoki homiladorlikning oldini olish chorasi hisoblanadi. Bu hodisa ijtimoiy me'yorlarning aksidir va ba'zi hollarda qizlarning agentlik tanlovi natijasidir, homiladorlik ko'pincha Malavi va Mozambik kabi mintaqalarda nikohni tezlashtiradi. Ushbu tadqiqotning diqqat markazida bo'lgan Mozambik dunyo miqyosida eng yuqori yosh nikoh ko'rsatkichlaridan birini ko'rsatadi, bu erda qizlarning deyarli yarmi 18 yoshdan oldin turmushga chiqqan va muhim qismi 15 yoshdan oldin turmushga chiqqan. O'zining jiddiyligiga qaramay, Mozambik, boshqa Sahroi Kabirdagi Afrika davlatlari kabi, Hindiston, Bangladesh va Efiopiya kabi mamlakatlarga qaraganda nisbatan kamroq e'tibor oladi. Maktabni tark etish sabablari bo'yicha Mozambikda o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, maktablar orqali qonunchilikni tarqatish va tushuntirish, ota-onalar va jamoat rahbarlarini jalb qilish bilan birga, qizlar, shu jumladan turmushga chiqqan yoki xavf ostida bo'lganlar o'rtasida xabardorlikni oshirish orqali bolalar nikohini yumshata oladi.

Keyingi topilmalar maktabni tark etishni erta homiladorlik va Mozambikning qishloq joylaridagi salomatlik bilan bog'liq muammolar bilan bog'laydi, Nepalda olib borilgan tadqiqotlar bilan parallel ravishda, erta nikoh va tug'ish paytida salbiy salomatlik oqibatlari o'rtasida sezilarli bog'liqlik borligini ko'rsatadi. Mozambikning Nampula va Rapale tumanlarida o'tkazilgan yana bir tadqiqot o'smirlarning homiladorligi va bolalar nikohiga boshlash marosimlarining ta'sirini ta'kidlab, yoshlarga jinsiy salomatlik bo'yicha ongli qarorlar qabul qilishda kuch berish uchun zo'ravonlik va jinsiy zo'ravonlikka qarshi kurashish zarurligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, ayniqsa maktabdan tashqarida bo'lgan yoshlar uchun har tomonlama jinsiy ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va dasturlar doirasida zo'ravonlik va jinsiy zo'ravonlikka qarshi kurashish juda muhimdir. Bolalar nikohining oldini olish yuqori darajadagi xabardorlikni, huquqni qo'llashni va mustahkamlangan huquqiy va siyosiy asoslarni talab qiladi. Qishloq joylarda o'tkazish va ta'lim muassasalarini yosh turmushga chiqqan qizlarga ko'proq moslashtirish bolalar nikohini oldini olish va qizlarning ta'lim uzluksizligini rag'batlantirishning muhim strategiyasidir.

Qizlarning to'liq jinsiy a'zolari shakllanishi va oila qurish uchun ruhiy tayyor bo'lishligi 19-20 yoshga to'g'ri keladi, qizlarni 15-18 yoshgacha turmushga chiqishi, erta jinsiy hayot boshlashi ularning sog'lig'iga jiddiy zarar keltirishi bilan bir qatorda, homilani tug'ma nuqson bilan tug'ilishiga ham sabab

bo'lati. Voyaga yetmagan onalardan tug'ilgan bolalar o'rtasida o'lim holatlari 20-29 yoshdagi onalardan tug'ilgan bolalarga nisbatan 50-90%ga ko'proq uchraydi.

1-rasm. Xorij mamlakatlarda erta (child marriage) turmush qurish darajasi foizda

Intervensiyalar individual, oila, jamoa va milliy darajalarni qamrab olishi, qonunlarni qo'llash va xabardorlikni oshirish bo'yicha fuqarolik va hukumat sa'y-harakatlarini o'z ichiga olishi va gender tengligi va qizlar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini himoya qilishi kerak. Mozambik tadqiqotlaridagi bolalar nikohi bo'yicha tadqiqotlardagi bo'shliq, birinchi navbatda, amaliyotga hissa qo'shadigan ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va psixologik omillarni va uning o'smir qizlarga ko'p qirrali ta'sirini chuqur tushunishda yotadi. Mavjud tadqiqotlar haligacha ijtimoiy me'yorlar, iqtisodiy bosimlar va yosh qizlarning hayotiga, xususan, ularning ta'limi, ruhiy salomatligi va umumiy farovonligiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy normalar, iqtisodiy bosim va psixologik ta'sirlarning murakkab o'zaro ta'sirini chuqur o'rganmagan. Bundan tashqari, erta turmushga chiqqan qizlarning hayotiy tajribalarini, ularning hikoyalari, qiyinchiliklari va ularga qarshi kurashish strategiyalarini o'rganish uchun sifatli tadqiqotlarga katta ehtiyoj bor. Bunday tushunchalar bolalar nikohini yumshatish va uning qurbonlarini qo'llab-quvvatlash uchun maqsadli, madaniy jihatdan sezgir aralashuvlar va siyosatlarini ishlab chiqish uchun juda muhimdir.

Muhokama. Ushbu tadqiqot erta turmush qurishning ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va psixologik omillari va qizlar hayotiga ta'sirini tushunishga qaratilgan bo'lib, ta'lim, ruhiy salomatlik va farovonlikka e'tibor qaratadi. Maqsad erta turmushga, onalik yoki homiladorlik bilan duch kelgan 10-19 yoshdagi o'smir qizlarning hayotiy tajribalarini o'rganish va tasvirlash edi. Erta turmush qurish va onalikka bir qancha asosiy omillar, jumladan, iqtisodiy sharoitlar, ijtimoiy-madaniy amaliyotlar va qizlarning ta'lim olishiga yo'l qo'ymaslik, hayotning tengsiz imkoniyatlariga olib keladi. Ko'pgina Afrika mamlakatlarida, jumladan, Mozambikda qizlar erta turmush qurish va onalik xavfini oshiradigan muhim madaniy va ijtimoiy to'siqlarga duch kelishadi. Ijtimoiy bosim, madaniy nikoh me'yorlari, diniy retseptlar va istalmagan homiladorlik yoki nikohdan oldin bokiralikni yo'qotish natijasida yuzaga keladigan oiladagi uyat qizlarni erta turmush qurishga majbur qilishi mumkin. Mozambik kontekstida erta turmush qurish bilan bog'liq ijtimoiy-madaniy amaliyotlar ko'pincha o'smirlarga ijtimoiy hayot, shu jumladan jinsiy salomatlik haqida ma'lumot beriladigan o'tish yoki boshlash marosimlarini o'z ichiga oladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, erta turmush qurish depressiya va o'z joniga qasd qilish xavfini oshiradi. Nikohda zo'ravonlik qizlarning ruhiy salomatligi va o'z joniga qasd qilish xavfini yanada oshirishi mumkin. 58 ta tadqiqotni tizimli ko'rib chiqish shuni ko'rsatdiki, beshta tadqiqot bola nikohining ruhiy salomatlik yoki psixologik farovonlikka ta'sirini muhokama qilgan.

Xulosa. Erta turmushga chiqqan qizlar farzand ko'rish va tarbiyalash mas'uliyati bilan kurashishlari mumkin, bu esa ularning munosabatlarga bo'lgan ishonchini buzishi mumkin. Bundan tashqari, uy yumushlari va ijtimoiy majburiyatlar depressiya uchun xavf omillari bo'lishi mumkin. Bu mas'uliyatlar depressiya, kayfiyat va xavotirlik buzilishlarining ko'payishiga olib kelishi mumkin. Bolalar nikohi, shuningdek, qizlarning psixologik farovonligiga yanada ta'sir ko'rsatadigan izolyatsiya qiluvchi tajriba bo'lishi mumkin. Bolalikda turmush qurganlarning hissiy iztiroblari sabablari sifatida yaqin sheriklar tomonidan zo'ravonlik, qashshoqlik, tug'ilishdagi qiyinchiliklar va izolyatsiya aniqlangan. Fobiyalar, moddalarni suiiste'mol qilish va antisosyal kasalliklar kamroq qayd etilgan. Mualliflar bolalar nikohi va ruhiy salomatlik muammolarini tushunishimizda bo'shliqlar saqlanib qolishi haqida ogohlantirdi.

Adabiyotlar:

1. UNICEF. Early marriages – a violation of human rights (2017). Available online at: <https://www.unicef.org/montenegro/en/stories/early-marriages-violation-human-rights> (cited July 28, 2023).
2. UNICEF. For every child – Child marriage (2022). Available online at: <https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-marriage/> (cited March 18, 2024).
3. United Nations (UN). The 17 Goals. Available online at: <https://sdgs.un.org/goals> (cited July 28, 2023).
4. Paul P. Child marriage among girls in India: prevalence, trends and socio-economic correlates. *Indian J Hum Dev.* (2020) 14(2):304–19. doi: 10.1177/0973703020950263 Crossref Full Text | Google Scholar
5. Male C, Wodon Q. Girls’ education and child marriage in West and Central Africa: trends, impacts, costs, and solutions. *Forum Soc Econ.* (2018) 47(2):262–74. doi: 10.1080/07360932.2018.1451771 Crossref Full Text | Google Scholar
6. McCleary-Sills J, Hanmer L, Parsons J, Klugman J. Child marriage: a critical barrier to girls’ schooling and gender equality in education. *Rev Faith Int Aff.* (2015) 13(3):69–80. doi: 10.1080/15570274.2015.1075755 Crossref Full Text | Google Scholar
7. Kok MC, Kakal T, Kassegne AB, Hidayana IM, Munthali A, Menon JA, et al. Drivers of child marriage in specific settings of Ethiopia, Indonesia, Kenya, Malawi, Mozambique and Zambia—findings from the yes I do! baseline study. *BMC Public Health.* (2023) 23:794. doi: 10.1186/s12889-023-15697-6 PubMed Abstract | Crossref Full Text | Google Scholar
8. Melnikas AJ, Mulauzi N, Mkandaire J, Saul G, Amin S. “Then I will say that we have to marry each other”: a qualitative view of premarital pregnancy as a driver of child marriage in Malawi. *Afr J Reprod Health.* (2022) 26(9):55–63. doi: 10.29063/ajrh/v26i9.6 PubMed Abstract | Crossref Full Text | Google Scholar
9. Odhiambo A. Mozambique passes law to end child marriage (2019). Available online at: <https://www.hrw.org/news/2019/07/19/mozambique-passes-law-end-child-marriage> (cited March 18, 2024).
10. Fan S, Koski A. The health consequences of child marriage: a systematic review of the evidence. *BMC Public Health.* (2022) 22(1):309. doi: 10.1186/s12889-022-12707-x PubMed Abstract | Crossref Full Text | Google Scholar
11. Bassiano V, De Lima CA. Casamentos prematuros em moçambique: causas e consequências de abandono escolar e meninas com futuros destroçados. *Imagens da Educação.* (2018) 8(2):e43085. doi: 10.4025/imagenseduc.v8i2.43085

Toshpo'latov Anvar Shokir o'g'li,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
toshpolatovanvar@gmail.com

ICHKI ISHLAR ORGANLARI FAOLIYATIDA BAG'RIKENGLIK TAMOYILLARINING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ichki ishlar organlari faoliyatida bag'rikenglik tamoyillarining o'rni va ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv va ijtimoiy tafovutlar sharoitida turli ijtimoiy, etnik, diniy va madaniy qatlamlar o'rtasidagi hamjihatlikni ta'minlashda huquqni muhofaza qiluvchi organlar, xususan, profilaktika inspektorlari faoliyatida bag'rikenglik tamoyillari muhim psixologik va axloqiy mezon sifatida namoyon bo'lmoqda. Maqolada bag'rikenglikning konseptual asoslari, uning ijtimoiy-psixologik mohiyati, xalqaro huquqiy normalar va O'zbekiston qonunchiligidagi ifodasi yoritilgan. Ichki ishlar organlarining profilaktik faoliyatida turli ijtimoiy guruhlar bilan muloqotda xolislik, madaniyatlararo muloqotni yo'lga qo'yish va ijtimoiy adolat tamoyillariga amal qilish orqali bag'rikenglikni amalda ro'yobga chiqarishning mexanizmlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ichki ishlar organlari, bag'rikenglik, profilaktika inspektori, ijtimoiy-psixologik omillar, empatiya, kommunikativ kompetensiya, huquqiy madaniyat, madaniyatlararo muloqot.

РОЛЬ ПРИНЦИПОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируется роль и значение принципов толерантности в деятельности органов внутренних дел. В условиях глобализации и социального разнообразия обеспечение согласия между различными социальными, этническими, религиозными и культурными слоями требует от сотрудников правоохранительных органов, особенно инспекторов профилактики, применения толерантности как важного психологического и нравственного критерия. В статье раскрываются концептуальные основы толерантности, её социально-психологическая сущность, отражение в международных правовых нормах и законодательстве Узбекистана. Также рассматриваются механизмы реализации толерантности через беспристрастность, межкультурную коммуникацию и соблюдение принципов социальной справедливости в профилактической деятельности сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: органы внутренних дел, толерантность, инспектор профилактики, социально-психологические факторы, эмпатия, коммуникативная компетентность, правовая культура, межкультурная коммуникация.

THE ROLE OF TOLERANCE PRINCIPLES IN THE ACTIVITIES OF INTERNAL AFFAIRS BODIES

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the role and importance of tolerance principles in the activities of internal affairs bodies. In the context of globalization and social diversity, ensuring harmony among different social, ethnic, religious, and cultural groups requires law enforcement officers – especially prevention inspectors – to apply tolerance as a key psychological and ethical value. The article discusses the conceptual foundations of tolerance, its socio-psychological nature, its reflection in international legal norms and national legislation of Uzbekistan. It also analyzes mechanisms for implementing tolerance through impartiality, intercultural communication, and adherence to social justice principles during preventive work with various social groups by internal affairs personnel.

Keywords: internal affairs bodies, tolerance, prevention inspector, socio-psychological factors, empathy, communicative competence, legal culture, intercultural communication.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida jamiyatda yuzaga kelayotgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy va mafkuraviy tafovutlar turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashuviga olib kelmoqda. Ayniqsa, aholi bilan bevosita ishlovchi huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalarning, xususan, ichki ishlar organlari xodimlarining fuqarolar bilan samarali va madaniyatlararo muloqotda bo'lishi muhim strategik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu jarayonda bag'rikenglik tamoyillariga asoslangan yondashuv ijtimoiy barqarorlik va o'zaro ishonch muhitini shakllantirishda asosiy psixologik va axloqiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Ichki ishlar organlari faoliyatida profilaktika inspektorlarining roli alohida e'tiborga molikdir, chunki aynan ular oilalar, yoshlar va ijtimoiy zaif qatlamlar bilan bevosita muloqotda bo'ladi. Ularning kasbiy vazifalarini bajarishda bag'rikenglik, empatiya, madaniy sezgirlik va kommunikativ kompetensiyalar zaruriy shart sifatida qaraladi. Mazkur maqolada ichki ishlar tizimida bag'rikenglik tamoyillarining mazmun-mohiyati, ularning huquqiy, psixologik va ijtimoiy asoslari, shuningdek, ushbu tamoyillarni amaliyotga tatbiq etishning dolzarb masalalari yoritiladi.

Adabiyotlar sharhi. Ichki ishlar organlari faoliyatida bag'rikenglik tamoyillarining o'rni zamonaviy ijtimoiy-psixologik va huquqiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda olib borilgan xorijiy va mahalliy tadqiqotlar ichki ishlar tizimidagi madaniyatlararo muloqot, empatiya, kommunikativ kompetensiya, fuqarolik ishonchi kabi muhim jihatlarni qamrab oladi. Jahon adabiyotida bag'rikenglik tushunchasi ko'p qirrali ijtimoiy hodisa sifatida talqin etiladi. UNESCO (1995) tomonidan bag'rikenglik “boshqacha fikrlash va yashash huquqini tan olish va hurmat qilish” sifatida belgilangan. G. Allport (1954) o'zining “The Nature of Prejudice” asarida bag'rikenglikning ijtimoiy ongda stereotiplarga qarshi kurashdagi o'rni haqida so'z yuritadi. Uning fikricha, politsiya va ichki ishlar xodimlarining xolislikka asoslangan munosabati jamiyatda ziddiyatlarning oldini olishda hal qiluvchi omil bo'lishi mumkin.

Bandura (1986) esa ijtimoiy o'rganish nazariyasi doirasida xodimlarning ijtimoiy muhitga nisbatan tolerant yondashuvini shaxsiy tajriba va tashqi o'zgarishlarga moslashish bilan bog'laydi. U. Bronfenbrenner (1979) esa ekologik rivojlanish nazariyasida ichki tizimlarning (oilalar, maktab, huquqiy muassasalar) o'zaro ta'siri orqali tolerantlik rivojlanishini ko'rsatadi.

Jahon tajribasidan AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada va Skandinaviyadagi huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida bag'rikenglikni amaliyotga tatbiq etish uslublari o'rganilgan. Masalan, “Procedural Justice” modeli (Tyler, 2003) asosida AQSh politsiyasi tomonidan amalga oshirilgan islohotlarda odil munosabat, hurmat, shaffoflik va fuqarolar bilan ishonchli aloqalar bag'rikenglikning asosiy ko'rsatkichlari sifatida qaralgan.

O'zbekiston ilmiy adabiyotlarida bag'rikenglik tushunchasi, asosan, ma'naviyat, tarbiya, fuqarolik jamiyati va huquqiy madaniyat doirasida tadqiq etilgan. N. Komilov (2002) ma'naviy qadriyatlar asosida bag'rikenglikni insoniy fazilat deb e'tirof etgan va uni ijtimoiy barqarorlikning asosi sifatida talqin qilgan. N.N. Azizxo'jayeva (2010) esa pedagogik muloqotda tolerantlikka asoslangan yondashuvning tarbiya samaradorligiga ta'sirini ko'rsatgan.

Q. Abdurahmonov (2006) o'zining “Oilaviy munosabatlarning ijtimoiy psixologiyasi” asarida bag'rikenglik oilaviy nizolar va muammolarni hal etishda muhim psixologik omil ekanligini asoslaydi. Shu bilan birga, G.G. Abdullayeva (2014) yoshlar tarbiyasida oilalar va jamiyat o'rtasidagi tolerantlikning uzviy bog'liqligini ochib bergan.

R. Shamsiyev (2014) va M. Alimov (2016) ichki ishlar organlari faoliyatida huquqbuzarliklarning oldini olishda madaniy-huquqiy yondashuvlarni tahlil qilgan bo'lsa-da, ular tolerantlikning amaliy ko'rinishlari, empatiya va kommunikatsiya masalalariga kamroq e'tibor qaratgan. Shu bois, ushbu yo'nalishda chuqurroq psixologik tahlillar va ijtimoiy kontekstda bag'rikenglikni shakllantirish mexanizmlarini o'rganish zarurati mavjud.

Ko'pchilik ilmiy manbalarda bag'rikenglik umumiy ijtimoiy qadriyat sifatida yoritilgan bo'lsa-da, uni ichki ishlar tizimidagi aniq kasbiy faoliyatga bog'lab o'rganish yetarli darajada rivojlanmagan. Ayniqsa, profilaktika inspektorlarining psixologik tayyorgarligi, muomala madaniyati va fuqarolar bilan ishlashdagi tolerant yondashuvlarini tizimli tarzda o'rganuvchi tadqiqotlar kam. Xalqaro adabiyotlar tolerantlikni huquqni muhofaza qiluvchi xodimlar uchun zarur axloqiy kompetensiya sifatida qarasa, mahalliy adabiyotlarda bu tushuncha ko'proq tarbiyaviy va ma'naviy nuqtayi nazardan yondashilgan. Mavzuga doir chuqur tahliliy, empirik tadqiqotlarning amalga oshirilishi ichki ishlar organlari faoliyatini takomillashtirishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Bag'rikenglik – bu nafaqat murosaga tayyorlik yoki boshqacha fikrga toqat qilish, balki faol empatik tinglash, ijtimoiy rollarni tushunish va shaxslararo munosabatlarda ijobiy aloqa o'rnatishdir. Amerikalik psixolog K. Rojers (Carl Rogers) tomonidan ilgari surilgan “shartsiz ijobiy qabul qilish” konsepsiyasi shaxslararo tolerantlikning asosi sifatida ko'riladi. Ushbu yondashuv ichki ishlar xodimlarining fuqarolar bilan muloqotda bo'lishida hurmat, tinglash va empatiya asosida munosabat qurishni taqozo etadi.

Shuningdek, S.Shaxter va J.Singer (1962) tomonidan ishlab chiqilgan emotsional reaksiya nazariyasiga ko'ra, insonlarning hissiy holatini to'g'ri aniqlash va baholash – bag'rikenglik asosida qarorlar qabul qilishga olib keladi. Bu ayniqsa, stressli vaziyatlarda faoliyat yurituvchi ichki ishlar xodimlari uchun dolzarbdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada ichki ishlar organlari faoliyatida bag'rikenglik tamoyillarining o'rni, ularning ijtimoiy-psixologik va huquqiy asoslari, shuningdek, ushbu tamoyilni

amaliyotga tatbiq etishdagi muhim jihatlar chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot g'oyasi shundan iboratki, bag'rikenglik nafaqat ijtimoiy qadriyat sifatida, balki ichki ishlar tizimi xodimlari uchun zarur bo'lgan kasbiy kompetensiya darajasiga ko'tarilishi lozim. Ayniqsa, profilaktika inspektorlarining aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqotda bo'lishi, ularning turli ijtimoiy, madaniy va psixologik muammolarini hal qilishda murosali, empatik va madaniy sezgir yondashuvga ega bo'lishini taqozo etadi.

Maqolada, birinchi navbatda, bag'rikenglik tushunchasining psixologik va ijtimoiy mohiyati K. Rojers, G. Allport, E. Fromm kabi olimlarning nazariyalari asosida yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, “Ichki ishlar organlari to'g'risida”gi qonun, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan “Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” kabi hujjatlar asosida ushbu tamoyilning huquqiy bazasi ko'rsatib o'tilgan.

Xalqaro tajriba tahlilida Kanada, Germaniya, Norvegiya, AQSh kabi davlatlarda huquq-tartibot organlari xodimlari uchun bag'rikenglik madaniyatini o'rgatishga alohida e'tibor qaratilayotgani ta'kidlanadi. Masalan, Norvegiya politsiyasida har yili madaniyatlararo muloqot va empatiya bo'yicha maxsus treninglar tashkil etiladi, bu esa fuqarolar bilan ishonchli munosabatlarni yo'lga qo'yishda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Mahalliy amaliyotda esa, O'zbekistonda profilaktika inspektorlarining faoliyati orqali oilalar, yoshlar, ijtimoiy xavfli shaxslarga nisbatan profilaktik ishlar olib borilayotgani qayd etiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ularning kasbiy tayyorgarligi doirasida bag'rikenglik, empatiya, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Maqolada ilmiy-tadqiqot metodlariga alohida e'tibor qaratilgan. Tahlil va sintez, taqqoslash, kontent-analiz, psixodiagnostika, sotsiologik so'rov metodlari asosida olingan ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarilgan. Jumladan, 45 nafar ichki ishlar xodimi va 100 nafar fuqarolar o'rtasida so'rovnoma o'tkazilib, ularning bag'rikenglik tamoyiliga munosabatlari o'rganilgan. Shuningdek, xodimlarning tolerantlik darajasi “Tolerantlik diagnostikasi” metodikasi asosida baholangan.

Raqamli texnologiyalar asosida olib borilgan ishlar ham maqolada o'z aksini topgan. Xususan, so'rovnoma Google Forms platformasi orqali tashkil etilgan bo'lib, olingan ma'lumotlar SPSS dasturida statistik jihatdan tahlil qilingan. Analizlar davomida χ^2 testi, korrelyatsion koeffitsiyentlar yordamida bog'liqlik darajalari aniqlangan. Bundan tashqari, ichki ishlar organlarida raqamli monitoring, yuz ifodasini aniqlovchi texnologiyalar (face-reading) yordamida xodimlarning muloqotdagi xatti-harakatlari o'rganilgan.

Erishilgan asosiy natijalar quyidagicha:

- Ichki ishlar organlari xodimlari orasida bag'rikenglikka asoslangan yondashuvlar mavjud, ammo ularni tizimli va muntazam tarzda rivojlantirish talab etiladi.
- Tolerantlik darajasi yuqori bo'lgan xodimlarning xizmat samaradorligi va fuqarolar bilan o'zaro ishonch darajasi sezilarli darajada yuqori bo'ladi.
- Respondentlarning 65 foizi bag'rikenglikni ichki ishlar organlari kasbiy tayyorgarligining asosiy elementi deb hisoblaydi.
- Mahalliy amaliyotda xalqaro yondashuvlarni moslashtirish imkoniyati mavjud, ammo bu borada madaniy muhit va ijtimoiy farqlar inobatga olinishi zarur.

Umuman olganda, mazkur maqola ichki ishlar tizimi faoliyatining zamonaviy bosqichida bag'rikenglik tamoyillarining dolzarbligini ko'rsatadi. Bag'rikenglik – bu insoniylik, huquqiy madaniyat va kasbiy etikaning uzviy bo'lagidir. Ichki ishlar xodimlari faoliyatida mazkur tamoyilni chuqur anglash va tatbiq etish fuqarolik jamiyati asoslarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ushbu jadvalda ichki ishlar organlari faoliyatida bag'rikenglik tamoyillarining ahamiyati va amaliy qo'llanishi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari bayon etilgan. Tadqiqot davomida 145 nafar respondent – 45 nafar ichki ishlar xodimi va 100 nafar fuqaro qamrab olindi. So'rovnoma va psixologik testlar asosida olingan natijalarga ko'ra, xodimlarning 78 foizi va fuqarolarning 65 foizi bag'rikenglikni ichki ishlar faoliyatida muhim deb hisoblaydi. Bu esa ichki ishlar organlarida ijtimoiy ishonch va samarali muloqot muhitini shakllantirishda tolerantlik muhim omil ekanini tasdiqlaydi.

“Tolerantlik diagnostikasi” metodi asosida xodimlarning 36 foizi yuqori tolerantlik darajasiga ega deb baholangan bo'lsa, 42 foizi madaniyatlararo muloqotga tayyorligini bildirgan. SPSS dasturiy ta'minoti yordamida χ^2 testi asosida o'tkazilgan tahlillar bag'rikenglik darajasi bilan xizmat samaradorligi o'rtasida 70 foizgacha ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Bundan tashqari, fuqarolarning xodimlarga nisbatan ishonch darajasi o'rtacha 58 foizni tashkil etdi, bu esa xodimlarning kommunikativ kompetensiyasiga bevosita bog'liqdir.

Tadqiqotda raqamli texnologiyalar — Google Forms, SPSS statistik tahlil vositalari va monitoring tizimlari keng qo'llanilgan. Umuman olganda, natijalar ichki ishlar organlari faoliyatida bag'rikenglik yondashuvlarini kuchaytirish, xizmat sifatini oshirish va fuqarolar bilan samarali muloqotni yo'lga qo'yish

zarurligini ko'rsatmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy barqarorlik va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda muhim omil hisoblanadi.

1-jadval.

Bag'rikenglik tamoyillarining ichki ishlar organlari faoliyatidagi aks etishi bo'yicha tadqiqot natijalari

№	Tadqiqot elementi	Ko'rsatkichlar / Natijalar	Izohlar
1	Respondentlar soni	145 nafar (45 xodim, 100 fuqaro)	So'rovnoma va test metodlari orqali o'rganildi
2	Bag'rikenglikni zarur deb hisoblaganlar ulushi	65% (fuqarolar), 78% (xodimlar)	Ijtimoiy ishonchni oshirish omili sifatida ko'rilmogda
3	Tolerantlik darajasi yuqori bo'lgan xodimlar	36%	“Tolerantlik diagnostikasi” metodi asosida aniqlangan
4	Madaniyatlararo muloqotga tayyor xodimlar	42%	Amaliy treningga ehtiyoj yuqori
5	Bag'rikenglikni xizmat samaradorligiga ta'siri	70% holatda ijobiy korrelyatsiya aniqlangan	SPSS orqali χ^2 testi asosida hisoblangan
6	Fuqarolarning xodimlarga nisbatan ishonch darajasi	58% ishonadi, 25% ishonmaydi, 17% betaraf	Muloqot sifati bilan bevosita bog'liq
7	Raqamli texnologiyalar qo'llangan tadqiqot turlari	So'rovnoma (Google Forms), statistik tahlil (SPSS), monitoring	Aniq, tizimli ma'lumotlar jamlangan
8	Xodimlarning kommunikativ kompetensiyasi	O'rta daraja — 53%; yuqori — 22%; past — 25%	Mashg'ulotlar orqali oshirish tavsiya etiladi

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlash maqsadida bir nechta statistik va psixometrik yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqotda 145 nafar respondent (shundan 45 nafari ichki ishlar xodimi, 100 nafari esa fuqarolar) ishtirok etgani tanlanmaning yetarli bo'lishini ta'minladi. Psixologik tadqiqotlar metodologiyasiga ko'ra, $n > 100$ bo'lgan tanlanma asosida chiqarilgan natijalar umumlashtirish uchun yetarli statistik og'irlikka ega hisoblanadi.

Tadqiqotda foydalanilgan psixometrik metodlar (masalan, “Tolerantlik darajasi diagnostikasi”, “Kommunikativ kompetensiya testi”) oldindan moslashtirilib, ishonchlilik (α Cronbach koeffitsiyenti) ko'rsatkichi orqali baholandi. Bu testlar bo'yicha $\alpha > 0.78$ ko'rsatkichi aniqlandi, bu esa testlarning ichki konsistensiyasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, SPSS statistik dasturi yordamida χ^2 testi, T-test, Pearson korrelyatsiyasi kabi usullar natijalarining statistik ahamiyatligini ($p < 0.05$) tasdiqladi.

2-jadval.

Qiyosiy tahlil jadvali

Ko'rsatkichlar	Ichki ishlar xodimlari (%)	Fuqarolar (%)
Bag'rikenglikni muhim deb biluvchilar	78%	65%
Madaniyatlararo muloqotga tayyorlar	42%	31%
Kommunikativ kompetensiyasi yuqori	22%	—
Fuqarolarning xodimlarga ishonchi	—	58%
Bag'rikenglik darajasi yuqori	36%	24%
Xodim faoliyatidan norozilar	—	19%

Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ichki ishlar organlari xodimlarining bag'rikenglikka bo'lgan yondashuvi nisbatan ijobiy bo'lsa-da, amaliy muloqotda va madaniyatlararo aloqada hali ham muayyan bo'shliqlar mavjud. Xodimlarning faqat 22 foizida kommunikativ kompetensiyaning yuqori bo'lishi fuqarolarning 19 foiz noroziligiga to'g'ri kelmoqda.

Tadqiqot doirasida olingan ma'lumotlar statistik jihatdan chuqur tahlil qilindi. Pearson korrelyatsiyasi $r = 0.63$ ni tashkil etib, ijobiy bog'liqlikni ko'rsatdi. $\chi^2 = 9.47$, $p < 0.01$ bo'yicha xodimlarning tolerantlik darajasi va xizmat samaradorligi o'rtasida statistik ahamiyatli bog'liqlik aniqlandi. Studentning t-testi orqali muloqotga tayyor va tayyor bo'lmaganlar orasida farq $t = 2.73$ ($p < 0.05$) bilan tasdiqlandi.

O'rtacha bag'rikenglik darajasi 3.68 (5 ballik shkalada), o'rtacha ishonch darajasi 3.52, standart og'ish esa 0.74 ni tashkil etdi. Bu esa natijalarning muvozanatli tarqalganligini bildiradi. Natijalar asosida ichki

ishlar tizimida bag‘rikenglik yondashuvlarini kuchaytirishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqish lozimligi ta’kidlandi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, ichki ishlar organlari faoliyatida bag‘rikenglik (tolerantlik) tamoyillarining o‘rni beqiyos ahamiyat kasb etadi. Xususan, profilaktika inspektorlarining fuqarolar bilan o‘zaro munosabatlarida madaniyatlararo muloqot, sabr-toqat, hurmat va adolatga asoslangan yondashuvlar nafaqat huquq-tartibotni mustahkamlashga, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Tadqiqotda aniqlanishicha, ichki ishlar xodimlarining tolerantlik darajasi va kommunikativ kompetensiyasi yuqori bo‘lsa, fuqarolar ishonchi oshadi, profilaktik chora-tadbirlar samaradorligi ortadi.

Statistik va psixologik metodlar asosida olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, bag‘rikenglik tamoyillariga amal qiluvchi xodimlar fuqarolar bilan muloqotda konstruktiv pozitsiyada bo‘lishadi, bu esa salbiy ijtimoiy holatlarning oldini olishga yordam beradi. Biroq, ba’zi holatlarda xodimlarning kommunikativ va tolerantlik salohiyatida muayyan kamchiliklar ham mavjudligi qayd etildi. Bu esa tizimli yondashuv, doimiy malaka oshirish va zamonaviy psixologik yondashuvlarni joriy etishni taqozo etadi. O‘tkazilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Xodimlar uchun maxsus treninglar: Ichki ishlar xodimlari, ayniqsa profilaktika inspektorlari uchun bag‘rikenglik, madaniyatlararo muloqot, stressni boshqarish va empatiya ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi maxsus treninglar joriy etilishi lozim.

Tolerantlik ko‘rsatkichlarini baholovchi tizim: Ichki ishlar organlarida xizmat samaradorligini baholashda bag‘rikenglik va muloqot madaniyatini o‘z ichiga olgan indikatorlar ishlab chiqilishi va amaliyotga tatbiq etilishi kerak.

Raqamli texnologiyalarni joriy qilish: Fuqarolar va xodimlar o‘rtasidagi muloqotni monitoring qilish va tahlil qilish uchun raqamli tahlil platformalari (masalan, mobil ilovalar, so‘rovnomalar va tahliliy dasturlar) yaratish lozim.

Psixologik xizmatlarni kuchaytirish: Har bir hududiy IIO bo‘limida faoliyat yurituvchi psixologlar sonini oshirish, ularning xizmat faoliyatini profilaktika inspektorlari bilan uzviy bog‘lash zarur.

Akademik hamkorlikni yo‘lga qo‘yish: Oliy o‘quv yurtlari bilan hamkorlikda ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, amaliyotchi inspektorlarning ilmiy faoliyatda ishtirokini rag‘batlantirish, tahliliy-psixologik bazani boyitishga xizmat qiladi.

Fuqarolik jamiyati institutlarini jalb qilish: Bag‘rikenglikni targ‘ib etuvchi ijtimoiy loyihalar, seminar-treninglar va ochiq suhbatlar orqali fuqarolar ongida ham ijobiy ijtimoiy qarashlarni shakllantirish mumkin.

Me‘yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish: Ichki ishlar organlari xodimlarining muloqot madaniyati va bag‘rikenglik tamoyillariga asoslangan faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Xasanboyeva G. T. Oilada ijtimoiy-psixologik munosabatlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 180 b.
2. Yo‘ldoshev, S. A. Ichki ishlar tizimida kommunikativ kompetensiyaning ahamiyati. – Toshkent: Akademiya, 2020. – 145 b.
3. Sultonova, Z. K. Bag‘rikenglik psixologiyasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 204 b.
4. Abdurahmonov, R. A. Huquq-tartibot organlari va fuqarolar o‘rtasidagi ijtimoiy ishonch. – Samarqand: Zarafshon, 2021. – 160 b.
5. Rasulov, I. N. Oila va jamiyat: psixologik yondashuvlar. – Buxoro: Ilm ziyo, 2020. – 176 b.
6. Tadjibaeva, D. T. Tolerantlik asoslari va ijtimoiy bag‘rikenglik. – Toshkent: Universitet, 2017. – 190 b.
7. Karimov, U. N. Ijtimoiy psixologiya: darslik. – Toshkent: Sharq, 2022. – 328 b.
8. Raximova, N. B. Ichki ishlar xodimlari faoliyatida psixologik omillar. – Farg‘ona: Ilm va taraqqiyot, 2019. – 152 b.
9. G‘ulomova, S. M. Profilaktika xizmatida shaxslararo munosabatlar madaniyati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 170 b.
10. Tursunov, D. R. Huquq-tartibot organlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. – Nukus: Qoraqalpog‘, 2022. – 185 b.

Turaxonov Abdulkarim Eshkuziyevich,

Surxondaryo viloyati Pedagogik mahorat markazi Ta'lim sifati nazorati bo'limi boshlig'i,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

RAHBAR KADRLARNING QAROR QABUL QILISH JARAYONIDA IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK OMILLARNING TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada rahbar kadrlarning qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tizimli tahlil qilingan. Qarorlarning samaradorligi nafaqat rahbarning kasbiy bilim va tajribasiga, balki uning psixologik holati, empatiya darajasi, stressga chidamliligi va jamoa bilan o'zaro munosabatlariga ham bog'liqligi o'rganilgan. Tashkilotdagi ijtimoiy muhit, jamoaning ruhiy kayfiyati, norasmiy liderlar ta'siri va o'zaro ishonchning qarorlarni amalga oshirishdagi roli ko'rsatib berilgan. Shuningdek, maqolada rahbarlik faoliyatida ijtimoiy sezuvchanlik, ochiq muloqot, guruh ehtiyojlarini to'g'ri baholash va psixologik muvozanatni saqlash zaruriy shart sifatida asoslab berilgan va ijobiy psixologik muhit va jamoaviy qo'llab-quvvatlash qarorlarning sifatini oshirishi, ijodkorlik va tashabbuskorlikni kuchaytirishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: rahbar kadrlar, qaror qabul qilish, ijtimoiy-psixologik omillar, jamoa, muhit, psixologik muvozanat, empatiya, stressga chidamlilik, ijtimoiy sezuvchanlik, guruh ehtiyojlari, ishonch.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ УПРАВЛЕНЧЕСКИМ ПЕРСОНАЛОМ

Аннотация. В данной статье системно анализируются социально-психологические факторы, влияющие на процесс принятия решений управленческим персоналом. Установлено, что эффективность решений зависит не только от профессиональных знаний и опыта руководителя, но и от его психологического состояния, уровня эмпатии, стрессоустойчивости и взаимодействия с коллективом. Показана роль социальной среды в организации, морального духа коллектива, влияния неформальных лидеров и взаимного доверия при реализации решений. В статье также обосновываются необходимые условия для социальной чуткости, открытого общения, правильной оценки групповых потребностей и поддержания психологического равновесия в управленческой деятельности. Подчеркивается, что позитивная психологическая среда и коллективная поддержка повышают качество принимаемых решений, способствуют развитию креативности и инициативности.

Ключевые слова: руководящие кадры, принятие решений, социально-психологические факторы, команда, среда, психологическое равновесие, эмпатия, стрессоустойчивость, социальная чувствительность, групповые потребности, доверие.

THE INFLUENCE OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE DECISION- MAKING PROCESS OF MANAGEMENT PERSONNEL

Abstract. This article systematically analyzes the socio-psychological factors that affect the decision-making process of managerial personnel. It is studied that the effectiveness of decisions depends not only on the professional knowledge and experience of the leader, but also on his psychological state, level of empathy, stress resistance and interaction with the team. The role of the social environment in the organization, the morale of the team, the influence of informal leaders and mutual trust in the implementation of decisions is shown. The article also substantiates the necessary conditions for social sensitivity, open communication, correct assessment of group needs and maintaining psychological balance in managerial activities, and emphasizes that a positive psychological environment and collective support increase the quality of decisions, enhance creativity and initiative.

Keywords: leadership personnel, decision-making, socio-psychological factors, team, environment, psychological balance, empathy, stress tolerance, social sensitivity, group needs, trust.

Kirish. Rahbarlik lavozimidagi shaxslarning kundalik faoliyati davomida turli darajadagi qarorlar qabul qilishi zarur bo'ladi. Bu qarorlar korxona yoki tashkilotning kelajakdagi yo'nalishini belgilab beradi. Qarorlar to'g'ri va o'z vaqtida qabul qilinishi esa ko'p hollarda rahbarning nafaqat kasbiy bilim va tajribasiga, balki uning psixologik holatiga ham bog'liq bo'ladi. Shuningdek, ijtimoiy muhit, jamoaning

umumiy psixologik kayfiyati va ichki madaniyati ham ushbu jarayonda katta rol o'ynaydi. Ijtimoiy-psixologik omillar rahbarning qarorlariga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ba'zida rahbar o'zining shaxsiy qarashlari bilan jamoaning fikrlarini uyg'unlashtira olmay qoladi. Bunday holatda noto'g'ri qarorlar qabul qilinishi va natijada salbiy oqibatlar yuzaga kelishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun rahbarlar o'z atrofidagi insonlarning psixologik holatini ham inobatga olgan holda harakat qilishlari muhim. Jamoaning ishonchi va qo'llab-quvvatlashi bilan qabul qilingan har qanday qaror ko'proq samarali bo'lishi mumkin. Shu bois, rahbarlik faqat buyrug' berish emas, balki chuqur psixologik tahlil va ijtimoiy sezuvchanlikni talab qiladigan murakkab jarayondir.

Zamonaviy boshqaruv tizimida rahbarlarning qaror qabul qilishdagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorgarligiga bog'liq. Har bir rahbar insoniy omillarni hisobga olgan holda jamoa bilan to'g'ri muloqot qura olishi lozim. Rahbar shaxsiyatining xarakteri, uning stressga chidamliligi va empatiya qobiliyati qaror qabul qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Agar rahbar o'z xodimlarining kayfiyati, ruhiy holati va ichki motivatsiyasini to'g'ri anglay olsa, u o'z qarorlarining muvaffaqiyatli ijrosini ta'minlay oladi. Jamoaning ruhiy muvozanati esa, aksincha, qarorlarni amalga oshirishdagi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ko'pchilik hollarda rahbarlar texnik bilimlarga tayanib qaror qabul qiladilar, ammo psixologik jihatlarni e'tiborsiz qoldirish katta xatolarga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy-psixologik omillarni hisobga olish, ayniqsa, inqirozli vaziyatlarda nihoyatda muhimdir. Chunki bunday holatlarda insonlar hissiyotlarga berilib ketishi, loqaydlik yoki agressiv kayfiyatda bo'lishi mumkin. Rahbar esa bunday vaziyatda sog'lom psixologik muhit yaratishga harakat qilishi lozim. Bu esa uning qarorlarida ham o'z aksini topadi.

Ijtimoiy-psixologik omillar orasida jamoaviy qadriyatlar, norasmiy liderlarning fikri, tashkilotdagi ichki munosabatlar muhim o'rin egallaydi. Har bir tashkilotning o'ziga xos ichki muhiti mavjud bo'lib, rahbarning bu muhitni to'g'ri baholashi zarur. Jamoa ichida ijobiy kayfiyat va o'zaro hurmat bo'lsa, rahbar o'z qarorlarini qulayroq sharoitda amalga oshiradi. Aksincha, jamoada nizolar, noroziliklar yoki ishonchsizlik mavjud bo'lsa, hatto eng yaxshi qaror ham sust ijro etilishi mumkin. Bu holat rahbarning o'z pozitsiyasini qayta ko'rib chiqishga majbur qilishi ehtimoli katta. Qarorlar faqat yuqoridan pastga yo'naltirilgan buyruqlar emas, balki ijtimoiy kontekstda shakllanadigan murakkab jarayondir. Shu sababli rahbarlar faqat rasmiy axborotlar bilan emas, balki norasmiy signallarni ham sezishga o'rganishlari kerak. Jamoaning ehtiyojlari va umidlari to'g'ri baholanganida, qarorlar o'z vaqtida va samarali qabul qilinadi. Ijtimoiy-psixologik tahlilning mavjudligi har qanday rahbar uchun strategik ustunlikni ta'minlaydi.

Rahbarlar ko'pincha o'z qarorlarini faqat individual bilim va tajribaga asoslab qabul qiladilar. Ammo bu yetarli emas, chunki har bir qarorning ortida insonlar, ularning hissiyotlari va munosabatlari turadi. Shu sababli, har qanday qarorni amalga oshirishda ijtimoiy-psixologik muhitning tahlili zarur hisoblanadi. Rahbar o'z jamoasi bilan o'zaro ishonchga asoslangan aloqani shakllantira olsa, u istalgan murakkab vaziyatni yengib o'tishi mumkin. Bunday aloqalar ijtimoiy sezuvchanlik, doimiy fikr almashinuvi va ochiqlik orqali shakllanadi. Qaror qabul qilish jarayonida ijtimoiy-psixologik muvozanat saqlanishi rahbar va jamoa o'rtasidagi ishonch darajasini mustahkamlaydi. Bu esa tashkilotda yuqori samaradorlikka erishish uchun muhim shartlardan biridir. Shuningdek, psixologik qulaylik darajasi oshganda ijodkorlik va tashabbuskorlik ham kuchayadi. Bularning barchasi rahbarning muvaffaqiyatli boshqaruviga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ijtimoiy-psixologik omillarni e'tiborga olish har bir rahbar uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, rahbarlar qaror qabul qilish jarayonida faqat texnik va iqtisodiy omillargagina emas, balki ijtimoiy-psixologik omillarga ham jiddiy e'tibor qaratishlari kerak. Bu omillar bevosita inson bilan bog'liq bo'lib, tashkilotdagi umumiy muvozanatga ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy-psixologik yondashuv rahbarlik faoliyatini insoniy qadriyatlar asosida tashkil etishga yordam beradi. Tashkilot ichidagi ijtimoiy munosabatlar, jamoaviy fikrlash va hissiyotlar qarorlarning qanday qabul qilinishiga bevosita ta'sir qiladi. Rahbarlar har bir qarorni hayotga tatbiq etishda bu omillarni tahlil qilib, ehtiyotkorlik bilan harakat qilishlari lozim. Aks holda, noto'g'ri baholangan psixologik holat qarorning muvaffaqiyatsiz chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiy omillarni inkor etish rahbarlik faoliyatining insoniylikdan yiroqlashuviga olib keladi. Shu sababli, zamonaviy rahbar uchun psixologik sezuvchanlik muhim kompetensiya sifatida qaralmoqda. Yaxshi rahbar — bu nafaqat buyruq beruvchi, balki jamoadagi har bir insonning holatini tushuna oladigan yetakchidir. Bunday yetakchilik esa faqat ijtimoiy-psixologik omillarni chuqur anglagan holda yuzaga chiqadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Irving Janisning “groupthink” nazariyasi rahbar kadrlar guruh qarorlariga qanday ijtimoiy bosim bilan yondashishini ochib beradi. U guruh ichidagi uyg'unlik istagining individual tanqid va tahlilni qanday cheklashini, bu esa qaror sifatiga salbiy ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Janis yuqori guruh birligi, rahbar bosimi, tashqaridan izolyatsiya va stressni aynan bu holatlarning

oldiga chiqadigan shartlar sifatida keltiradi. Uning tadqiqotlari “Bay of Pigs, Pearl Harbor” kabi tarixiy voqealar misolida jamoaviy fikrning destruktiv natijalarini ko‘rsatadi. Shuningdek, Janis guruh a‘zolari o‘z qarashlarini ichkarida bo‘lsa ham yashirishi — self-censorship — va “fikrlarni gorush” orqali sof ishlab chiqilmagan konsensusga erishishini tushuntiradi. Bu nazariya rahbarlar o‘z atrofidagi muhitda chinakam tanqidni rag‘batlantirmaslik bilan qanday noto‘g‘ri yo‘nalishda harakat qilishini tahlil qilish imkonini beradi.

Shunga qaramay, keyingi empirik tadqiqotlar Janis nazariyasining hamma jihatlarini tasdiqlamaydi. Masalan, Park 2000-yilda Janis modelidan olingan 23 taxminni tekshirib, faqat ikki tasini tasdiqladi, ba’zi aloqalar esa qarama-qarshi natijalarni ko‘rsatdi. Bundan tashqari, Choi va Kim’ning o‘tkazgan tadqiqotlarida guruh identifikatsiyasi ijobiy ishlashga bog‘liq bo‘lgan, ya’ni “groupthink” doimiy ravishda zarar etkazmaydi, balki ba’zi hollarda guruhni kuchaytiradi. Bu holat, rahbarlar jamoani birlashtirish orqali ba’zida samarali, barqaror qaror qabul qilishga imkon yaratishini ko‘rsatadi. Janis nazariyasiga talabchanlik bilan qayta nazariy yondoshish bizga rahbarlikdagi ijtimoiy va psixologik dinamikani yanada chuqur tushunishga yordam beradi.

Herbert A. Simon kognitiv-psixologik yondashuv orqali qaror qabul qilish jarayonini ratsional modellashiradi. U “maqsadlarga muvofiq, samarali va amaliy” qarorlar qabul qilishni ideal deb hisoblaydi va bu jarayon ko‘pincha noaniq, cheklangan ma’lumotli sharoitlarda yuz beradi. Simon “cheklangan racionalitet” konsepsiyasi asosida rahbarga qaror tanlashda ijtimoiy ishtirokchilik, guruh maqsadlariga identifikatsiya qilish orqali shaxsiy yutuqdan ko‘ra jamoaviy afzalliklarni ko‘rib chiqiladi, deb ta’kidlaydi. Demak, rahbarga qarorlar ham tizimli analitik, ham ijtimoiy kontekst bilan uyg‘un tusga ega bo‘ladi.

Leon Festingerning ijtimoiy taqqoslash nazariyasi rahbarlarning qaror qabul qilish jarayonida o‘z fikrini boshqalar fikri bilan solishtirish yo‘li orqali shakllanishini ochib beradi. U odamlar fikrlarini va qobiliyatlarini boshqalar bilan mustaqil, obyektiv tarzda baholay olmaslikni, ijtimoiy muhit ularni mos fikrlashga undashini ko‘rsatadi. Rahbarlar o‘z qarorlarini guruhdagi stereotipik fikrlar asosida yo‘naltirib yuborishi, tanqidni emas, balki o‘zgaruvchanlikni emas deb baholashga moyil bo‘lishi mumkin. Bu esa qarorlarni diversifikatsiyalardan mahrum qilishi mumkin.

Ergonomik jihatdan, peer pressure (raqobat bosimi) modeli ham rahbar qarorlarida muhimdir. Ernesto Estrada va Eusebio Vargas-Estrada’ning tahlili ko‘rsatadiki, ijtimoiy masofa va bosim darajasi guruh ichida tez bir konsensusga erishish va ba’zida liderlikni konsolidatsiya qilishda hal qiluvchi omil bo‘lishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, rahbarlar jamoadagi ijtimoiy tarmoqlar, bosim darajasiga qarab qarorlarni nazorat qiladi va yuritadi. Katalizator sifatida ijtimoiy bosim rahbarning qaror jarayonida to‘g‘ri vaqt va vositalar bilan ishlatilsa, hamkorlik va innovatsiya uchun zamin yarata oladi.

Elke U. Weber va Eric Johnson tomonidan ishlab chiqilgan Query Theory qaror tanlashni ilgari mavjud bo‘lgan turlar emaski, balki ong ichida yaratilayotgan jarayon sifatida tavsiflaydi. Ular fikrlar va xotiradagi elementlar asosida ichki savollar ketma-ketligini yaratadi va shu tartib qarorlarni shakllantiradi. Shuning uchun rahbarlar o‘zi uchun muhim bo‘lgan, jamiyat yoki guruh tomonidan qadrlanadigan jihatlarni birinchi o‘ylashga moyil bo‘ladi.

Deborah H. Gruenfeld va uning hamkorlari “qudrat” (power) psixologiyasi sohasida rahbarlarning ijtimoiy-hokimiyat tuyg‘usi va uning qarorlarga qanday ta’sir qilishi haqida izlanadi. Ular rahbar qudratga egasi bo‘lganda, ijtimoiy natijalarga kamroq e’tibor payqashi, o‘z ichki sezgi va boshqaruv uslublariga ko‘proq ishonishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu esa qaror jarayonida rahbarga o‘z ichki bahosiga tayanish, ijtimoiy me’yor va teskari aloqa muhitidan uzoqlashish kabi nozik psixologik o‘zgarishlarga olib keladi. Natijada, qarorlar ko‘proq individual xulosa va ichki identifikatsiyalarga asoslanadi.

Muhokama. Rahbarlar tomonidan qaror qabul qilish jarayoni ko‘plab omillar ta’sirida kechadi, ulardan eng muhimlaridan biri ijtimoiy-psixologik omillardir. Bu omillar rahbar shaxsining ichki psixologik holati, guruhdagi o‘rni, jamoaviy munosabatlar, tashqi bosim va ijtimoiy kutishlar kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Rahbar kadr o‘z lavozimida faqat aniq tahlillar yoki rasmiy hujjatlar asosida emas, balki o‘z atrofida bilgan bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlar, ularning unga bo‘lgan ishonchi, fikr bildirish darajasi orqali ham qaror qiladi. Masalan, ijtimoiy konformizm holatida rahbar ko‘pincha jamoaning ustun fikriga tayanadi, hatto bu fikr unga to‘g‘ri ko‘rinmasa ham. Bu esa ba’zida xatoli, ammo jamoaviy nuqtayi nazardan maqbul qarorlarning qabul qilinishiga olib keladi. Qarorlar qabul qilinishida guruh fikrining kuchi kuchli ta’sir ko‘rsatadi, ayniqsa jamoa ichida uyg‘unlik va ijtimoiy birdamlik yuqori bo‘lsa. Bunday muhitda qarorlar ko‘pincha ko‘pchilikka yoqadigan, xavfsiz variantlar asosida tanlanadi, yangilik kiritish esa sustlashadi. Shu bois, rahbarning qarorlariga faqat aqliy analiz emas, balki ijtimoiy xavfsizlik va jamoaviy baholash muhiti ham kuchli ta’sir qiladi. Bu holat rahbarlikda ijtimoiy-psixologik tafakkurning alohida o‘ringa ega ekanini ko‘rsatadi.

Rahbarlar uchun muhim jihatlardan yana biri bu guruhdagi o‘z o‘rnini anglash va o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasidir. Psixologik xavfsizlik darajasi yuqori bo‘lgan muhitda rahbarlar o‘z qarorlarini erkin

ifoda eta oladi va tajriba qilishdan qo‘rqmaydi. Aksincha, jamoa tomonidan rad etilish, tanqid qilish yoki muvaffaqiyatsizlikka uchrashdan qo‘rqish holatlarida esa rahbar ehtiyotkorlik bilan harakat qiladi va imkon qadar tavakkal qilmaslikka harakat qiladi. Ijtimoiy bosim ta’sirida esa rahbar qarorini jamoaning fikriga moslab, noaniqlikdan qochadi, natijada innovatsiyalar o‘rniga mavjud tizimni saqlashga moyil bo‘ladi. Ko‘plab holatlarda bu “rahbar – jamoa” o‘rtasidagi ijtimoiy rishtalarning mustahkamligi bilan bog‘liq bo‘lib, agar jamoa ochiq, tanqidga chidamli bo‘lsa, rahbar yangicha qarorlar qabul qilishga jur’at etadi. Qaror qabul qilishda rahbarning o‘z-o‘zini anglash darajasi ham muhim rol o‘ynaydi, chunki bu uning ichki sezgilari va ijtimoiy tahlilga bo‘lgan qobiliyatiga bog‘liq bo‘ladi. Bunday holatda rahbar qarorlar orasida nafaqat oqilona yo‘lni, balki jamiyat va tashkilot ehtiyojlariga eng mosini tanlashga intiladi. Psixologik tafakkur va ijtimoiy hissiyotlarning uyg‘unligi rahbar qarorlarini ko‘proq ijtimoiy maqbullikka olib keladi. Shu sababli qaror qabul qilishda faqat bilim emas, balki emotsional aql va ijtimoiy sezgirlik ham katta ahamiyat kasb etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ijtimoiy-psixologik omillar rahbarlik pozitsiyasida turgan shaxsning tashqi ko‘rinish, nutqi, hissiy barqarorligi va o‘z fikrini qanday himoya qilishi orqali ham seziladi. Guruh ichida qabul qilingan axloqiy qadriyatlar, doimiy normativlar va madaniy stereotiplar rahbarning qarorlarida muhim iz qoldiradi. Masalan, agar tashkilotda “rahbar hech qachon xato qilmaydi” degan tasavvur mavjud bo‘lsa, bu rahbarni kamroq maslahatlashish va ko‘proq yakka qarorlar chiqarishga undaydi. Aksincha, ochiq, tanqidga ochiq bo‘lgan muhitda rahbar qarorlarni keng muhokama orqali qabul qiladi. Bu holatlarda qarorlar ustida fikr almashish, alternativallarni muhokama qilish va tanqidiy tahlil qilish uchun imkoniyatlar ko‘payadi. Bu esa qarorning sifatini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari, rahbarlar o‘zlarining har bir harakati jamoa tomonidan kuzatilayotganini bilgan holda har bir qarorni ijtimoiy jihatdan maqbul bo‘lishiga intilib qabul qiladi. Ijtimoiy me’yorlar va tashkilotdagi norasmiy qoidalar rahbar qarorlariga nozik tarzda ta’sir o‘tkazadi. Bunday bosim ichki emas, tashqi va psixologik motivatsiyalarning uyg‘unligi sifatida qaror qabul qilish jarayonini murakkablashtiradi. Har bir qaror aslida nafaqat funksional, balki ijtimoiy jihatdan ham muvozanatli bo‘lishi kerak.

1-jadval.

**Rahbar kadrlarning qaror qabul qilish jarayonida ijtimoiy-psixologik omillarning ta’siri
bo’yicha psixologik tadqiqot jadvali**

Tadqiqot ko‘rsatkichi	Baholash mezon	Javob variantlari	Kuzatilgan holat (natija)	Izoh
Rahbarning qaror qabul qilish uslubi	Emotsional, analitik, ijtimoiy	Emotsional / Analitik / Ijtimoiy	Analitik va ijtimoiy aralash	Ko‘p hollarda guruh fikri hisobga olinadi
Ijtimoiy bosim ostidagi qaror sifati	Yuqori, o‘rtacha, past	Yuqori / O‘rtacha / Past	O‘rtacha	Bosim ostida mustaqillik pasayadi
Guruh fikrining ta’siri darajasi	Kuchsiz, o‘rtacha, kuchli	Kuchsiz / O‘rtacha / Kuchli	Kuchli	Rahbar jamoaviy fikrga ko‘p bog‘langan
Qaror qabul qilishda hissiy holatning roli	Ahamiyatsiz, muhim, hal qiluvchi	Ahamiyatsiz / Muhim / Hal qiluvchi	Muhim	Stress qaror sifatiga salbiy ta’sir qiladi
Rahbarning o‘ziga ishonch darajasi	Past, o‘rtacha, yuqori	Past / O‘rtacha / Yuqori	Yuqori	Yetakchilikda o‘ziga ishonch muhim
Qarorlar ochiqqligi va shaffofligi	Yopiq, cheklangan, to‘liq ochiq	Yopiq / Cheklangan / To‘liq ochiq	Cheklangan	Ma’lumotlar to‘liq taqdim etilmaydi
Qarorlar oldidan maslahatlashish hajmi	Hech qachon, ba’zan, doim	Hech qachon / Ba’zan / Doim	Doim	Jamoa ishtiroki yuqori darajada
Ijtimoiy normaning ta’siri	Past, o‘rtacha, kuchli	Past / O‘rtacha / Kuchli	O‘rtacha	Tashkilot ichki qadriyatlariga moslashuv
Psixologik xavfsizlik mavjudligi	Yo‘q, qisman, mavjud	Yo‘q / Qisman / Mavjud	Qisman	Tanqid va erkin fikr cheklangan
Jamoa reaksiyasi asosida qaror o‘zgarishi	Yo‘q, kam hollarda, tez-tez	Yo‘q / Kam hollarda / Tez-tez	Kam hollarda	Rahbar mustaqil, biroq ijtimoiy sezgir

Rahbarlar o'z qarorlarini nafaqat ichki tashkilot muhitiga, balki tashqi omillarga ham bog'lab baholaydilar. Masalan, jamoatchilik fikri, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlardagi qarashlar rahbarlarga bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Bu holatlarda rahbar “qanday qaror qabul qilishim kerak?” savolidan ko'ra “odamlar bu qarorni qanday qabul qiladi?” savoliga ko'proq javob izlaydi. Natijada qarorlar ko'proq imidjni saqlab qolish, obro'ni yo'qotmaslik yoki ijtimoiy e'tirofga sazovor bo'lish maqsadida shakllanadi. Ijtimoiy kutishlar rahbarlik pozitsiyasidagi odamning fikrlash doirasini toraytirib, ehtimoliy samarali, lekin bahsli qarorlarni rad etishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday sharoitda rahbarning axloqiy barqarorligi va prinsipialligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Chunki ba'zida ijtimoiy maqbullikdan ko'ra to'g'ri va oqilona qaror muhimroq bo'ladi. Ijtimoiy-psixologik bosim ostida rahbar qanday pozitsiyada turishini belgilash — uning shaxsiy dunyoqarashi, tajribasi va qadriyat tizimiga bog'liq bo'ladi. Shu bois, rahbarlar ijtimoiy muhitni tahlil qilgan holda, lekin unga to'liq bo'ysunmasdan, mustaqil va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishi lozim.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, rahbar kadrlarning qaror qabul qilish jarayoni faqat rasmiy metodika va texnik yondashuvlarga asoslanmaydi. U ayni paytda o'z ichiga murakkab psixologik va ijtimoiy dinamikani oladi. Har bir rahbar o'z atrofida qilayotgan unga bo'lgan munosabati, ishonchi, tanqidi va kutishlariga sezilarli darajada bog'liq holda qaror qabul qiladi. Bu holat, bir tomondan, rahbarning ijtimoiy sezgirligi va insonlar bilan ishlash qobiliyatini kuchaytiradi, biroq boshqa tomondan, mustaqil fikrlashni cheklashi mumkin. Shu sababli, rahbarlar ijtimoiy-psixologik omillarning borligini tan olib, lekin ularga haddan ortiq bo'ysunmaslik orqali o'z qarorlarini muvozanatli holatda saqlashlari kerak. Har qanday qaror — bu nafaqat mantiqiy, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan asosli bo'lishi kerak. Bu esa rahbardan ijtimoiy tahlil, hissiy barqarorlik va ijtimoiy javobgarlikni birlashtirishni talab qiladi. Samarali rahbarlik uchun qaror qabul qilishda inson omilini chetlab o'tmaslik kerak, chunki tashkilotlar natijada odamlar orqali faoliyat yuritadi. Shunday ekan, har bir rahbar o'z qarorlarining jamoaviy ta'sirini oldindan hisoblab, ijtimoiy-psixologik muvozanatni saqlay olishi kerak. Ana shunda rahbarlik faoliyati faqat buyruq va nazoratga emas, balki ishonch va ijobiy ta'sirga asoslangan bo'ladi.

Rahbarlar tomonidan qabul qilinadigan har qanday qaror nafaqat tashkiliy manfaatlarga, balki insoniy munosabatlar va jamoaviy kayfiyatga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, qaror qabul qilishda rahbarlar faqat rasmiy hujjatlar yoki moliyaviy ko'rsatkichlarga emas, balki jamoaning psixologik holatiga ham e'tibor qaratishlari lozim. Ijtimoiy-psixologik omillar qarorlarni to'g'ri yo'naltirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Har bir jamoa o'ziga xos munosabatlar tarmog'iga ega bo'lgani uchun, rahbar bu ijtimoiy tarmoqlarning ichki dinamikasini chuqur tahlil qilishga harakat qilishi kerak. Agar rahbar jamoa bilan sog'lom va ochiq muloqot o'rnatishga o'lna olsa, u holda eng qiyin qarorlarni ham jamoaning ishonchini yo'qotmasdan qabul qilishi mumkin. Shu bilan birga, rahbarning o'z shaxsiy psixologik barqarorligi va hissiy nazorati ham qarorlar sifatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Rahbarlar o'z qarorlarining nafaqat rasmiy, balki psixologik oqibatlarini ham oldindan hisobga olishlari zarur. Har bir qaror, ayniqsa og'ir yoki bahsli bo'lgan hollarda, insonlar ongida muayyan iz qoldiradi. Bu esa keyingi qarorlarning qanday qabul qilinishiga va jamoaviy ishonch darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Demak, rahbar qaror qabul qilishda ham ijtimoiy, ham psixologik muvozanatni saqlashi kerak.

Rahbarlik faoliyati davomida to'g'ri qaror qabul qilishda ijtimoiy me'yorlar va guruh kutishlari ko'pincha tanlov imkoniyatini toraytiradi. Tashkilot ichidagi norasmiy qoidalar, an'anaviy qarashlar va rahbardan kutilayotgan stereotipik harakatlar unga o'z fikrini erkin ifoda qilishga to'sqinlik qilishi mumkin. Bunday vaziyatda rahbar bir tomondan tashkilot manfaatlarini, ikkinchi tomondan esa insoniy omillarni inobatga olgan holda kompromiss yechim izlashga majbur bo'ladi. Qaror qabul qilishda emotsional aql va empatiya qobiliyati yuqori bo'lgan rahbarlar jamoa bilan barqaror va sog'lom aloqalarni saqlab qolishda muvaffaqiyatli bo'lishadi. Bu esa o'z navbatida tashkilotning umumiy samaradorligini oshiradi. Rahbar ijtimoiy-psixologik jihatdan hushyor bo'lsa, u qaror qabul qilishda konfliktlarni oldindan sezib, ularning oldini olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, qarorlar shaffof va asosli bo'lsa, bu jamoaning ishonchini mustahkamlaydi. Rahbarning qaror qabul qilish jarayoni ochiqlik va tenglik tamoyillariga asoslangan bo'lsa, xodimlar o'zlarini qadrlangan his qiladi. Natijada jamoa ichida hamkorlik kuchayadi, passivlik kamayadi va tashabbus oshadi. Ijtimoiy-psixologik omillarni inkor etgan rahbar esa vaqt o'tishi bilan jamoaning ishonchini yo'qotadi.

Qaror qabul qilishda shaxsiy xususiyatlar va tajribaning ahamiyati ham ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq. Har bir rahbar o'zining shaxsiy xarakteri, qarashlari va hissiy holati asosida qaror qabul qiladi. Shu sababli, rahbarning psixologik turg'unligi, stressga chidamliligi va liderlik fazilatlarini uning tanlovlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jamoa bilan ishlash jarayonida rahbarning doimiy o'zini baholashi, o'ziga xos fikr yuritishi va muammolarga konstruktiv yondashuvi muhim ahamiyatga ega. Qarorlar shoshqaloqlik bilan emas, balki sinchkovlik va ijtimoiy ong asosida qabul qilinsa, bu tashkilot faoliyatida ijobiy aks etadi. Tajribali rahbarlar psixologik risklarni ham oldindan sezib, noaniqlikni boshqarishda

samarali bo'lishadi. Ular faqat hozirgi vaziyatga emas, balki uzoq muddatli oqibatlariga ham nazar tashlashadi. Ijtimoiy-psixologik ongga ega rahbar har bir qarorni insoniy qadriyatlar prizmasidan baholaydi. U tashkilot ichidagi muvozanatni, birdamlikni va ichki madaniyatni buzmaslik uchun zaruriy ehtiyot choralarini ko'radi. Shu orqali qarorlar nafaqat funksional, balki ijtimoiy barqarorlikni ham saqlab qoladi.

Ijtimoiy-psixologik omillar ko'pincha ko'zga ko'rinmaydi, biroq ularning ta'siri chuqur va uzoq muddatli bo'ladi. Rahbarlar qaror qabul qilganda ba'zida jamoaning jim turishini rozilik deb qabul qilishi mumkin, holbuki bu holat ichki norozilik belgisi bo'lishi ehtimoldan holi emas. Shu sababli rahbarlar qarorlar oldidan jamoaning chinakam fikrini eshitish, muhokama qilish va tanqidiy qarashlarni inobatga olishga harakat qilishlari zarur. Aks holda, noto'g'ri qarorlar tashkilot ichidagi salbiy psixologik muhitni kuchaytiradi. Bu esa xodimlar o'rtasida norozilik, ishsizlikka bo'lgan ishtaha va motivatsiyaning pasayishiga olib keladi. To'g'ri psixologik yondashuv esa rahbarga qarorlarini jamoaviy kelishuv asosida asoslash imkonini beradi. Jamoa o'z fikri inobatga olinganini his qilsa, ular qabul qilingan qarorlarni bajarishga ko'proq tayyor bo'ladi. Bu esa o'z navbatida rahbarlik faoliyatining samaradorligini oshiradi. Qolaversa, rahbarlar o'z jamoasi bilan ochiq, halol va empatik muloqotni doimiy saqlashlari lozim. Shu tarzda qarorlar ham hissiy, ham ijtimoiy jihatdan qabulga loyiq bo'ladi.

Xulosa. Yakuniy xulosa shundan iboratki, rahbar kadrlar tomonidan qabul qilinadigan har bir qaror nafaqat tashkilotning iqtisodiy yo'nalishiga, balki ijtimoiy barqarorlik va psixologik muhitga ham bevosita ta'sir qiladi. Qaror qabul qilish jarayonida rahbarlar ijtimoiy-psixologik omillarni chuqur anglab, ularni inobatga olish orqali samarali boshqaruvga erishishlari mumkin. Bunda rahbarning insonparvarligi, ichki sezgirliги va jamoaviy qadriyatlarga hurmati asosiy o'rin tutadi. Shuningdek, rahbarlarning doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, emotsional aqlini rivojlantirishi va jamoaviy fikrni qadrlashi ayni muddaodir. Tashkilotdagi sog'lom ijtimoiy muhit – bu rahbarning har bir ongli qarori bilan shakllanadi. Shu bois, qaror qabul qilishda nafaqat faktlar, balki insoniy omillar ham e'tiborga olinishi shart. Rahbarlik pozitsiyasi mas'uliyatli bo'lib, faqat texnik bilim emas, balki psixologik donolikni ham talab etadi. Faqat shu holatda rahbar tashkilotda ishonchli, sog'lom va taraqqiyotga yo'naltirilgan boshqaruv muhitini yaratishi mumkin. Ijtimoiy-psixologik omillar e'tiborsiz qoldirilsa, eng a'lo qarorlar ham kutilgan samara bermasligi mumkin. Shu sababli rahbar har qarorni tanlashda nafaqat bosh bilan, balki yurak bilan ham fikr yuritishi lozim.

Adabiyotlar:

1. Abdullayeva B.S. Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari: –T.: «Bookmany print» nashriyoti, 2021. – 162 b.
2. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность: пер. с англ. — М.: Когито-центр. 2000. – 124 с.
3. Айзенк Г. Структура личности. — СПб.: Ювента; М.: КСП. 2001. – 464 с.
4. Асеев, В.Г. Проблемы мотивации и личности / Теоретические проблемы психологии личности [Текст] / М., 2004. – 124 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 2008. - 338 с.
6. Агафонова И. Н. Узнай 6 эмоций: методика диагностики понимания эмоций дошкольниками по рисункам: учеб.-методическое пособие / Агафонова И. Н. ; Ком. по образованию Правительства Санкт-Петербурга, Санкт-Петербургская акад. постдипломного пед. образования. - Санкт-Петербург: СПБАППО. (СПб.: Ривьера). 2006. – 28 с.
7. Анохин П. К. Избранные труды. Системные механизмы высшей нервной деятельности. СПб: Питер. 2002. – 236 с.

Turg'unboeva Azizaxon G'ulomovna,

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

IJTIMOY PSIXOLOGIYADA OILA MUAMMOLARINING ILMIY O'RGANILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy psixologiyada oila muammolarining ilmiy o'rganilishiga e'tibor qaratilgan. Xususan, Farg'ona vodiysi oilalarida avlodlararo hurmat, birdamlik va hamjihatlik qadriyatlarining o'rni tahlil qilinadi. Oila doirasida qaror qabul qilish, ta'lim, nikoh va kasb tanlash jarayonlarida kattalarning tajribasi va maslahatlari muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqotda nazariy yondashuvlar asosida oilaviy qadriyatlarning ijtimoiy-psixologik barqarorlikka ta'siri ochib berilgan.

Kalit so'zlar: oila, nikoh, milliy xarakter, ijtimoiy psixologiya, avlodlar, hurmat, milliy qadriyatlar, sharqona urf-odatlar, birdamlik, ijtimoiy muhit, shaxs, psixologik xizmat, maslahat.

НАУЧНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ ПРОБЛЕМ В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается научное изучение проблем семьи в социальной психологии. В частности, анализируется роль межпоколенного уважения, сплочённости и согласия в семьях Ферганской долины. Отмечается, что в процессах принятия решений, образования, брака и выбора профессии важное значение имеют опыт и советы старших. На основе теоретических подходов раскрывается влияние семейных ценностей на социально-психологическую устойчивость.

Ключевые слова: семья, брак, национальный характер, социальная психология, поколения, уважение, национальные ценности, восточные традиции и обычаи, солидарность, социальная среда, личность, психологическая служба, консультация.

SCIENTIFIC STUDY OF FAMILY PROBLEMS IN SOCIAL PSYCHOLOGY

Abstract. This article focuses on the scientific study of family issues in social psychology. In particular, it analyzes the role of intergenerational respect, solidarity, and unity in the families of the Fergana Valley. It is emphasized that the experience and guidance of elders play a crucial role in decision-making, education, marriage, and career choice. Based on theoretical approaches, the article reveals the impact of family values on socio-psychological stability.

Keywords: family, marriage, national character, social psychology, generations, respect, national values, oriental traditions and customs, solidarity, social environment, personality, psychological service, consultation.

Kirish. Kishilik jamiyati taraqqiy etib borgan sari odamlar psixologiyasi, ularning bir-birlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlari, oilaviy munosabatlari ham takomillashib, o'ziga xos tarzda murakkablashib yangicha shakl va mazmun kasb etib bormoqda. Hayotimizning barcha jabhalarida bevosita shu jarayonlarning yaratuvchisi, ishtirokchisi bo'lgan inson omiliga, uning shaxsiga yangicha talablar qo'yilmoqda. Bu o'z navbatida bugungi shaxsning psixologik va jismoniy imkoniyatlaridan, ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi omillardan yanada unumliroq foydalanish yo'llarini izlab topishga da'vat etmoqda.

Mazkur holatlar inson ma'naviyati, ruhiyati va ijtimoiy kamoloti bilan shug'ullanuvchi psixologlar oldiga birmuncha jiddiy va mas'uliyatli vazifalarni qo'yadi. Ushbu vazifalarning bajarilishi esa har bir shaxs va uning faoliyatini bugungi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tamoyillari qo'ygan talablar asosida qaror toptirishga ko'maklashuvchi psixologik xizmat ko'rsatish ishlarini muvaffaqiyatli tatbiq etilishiga bog'liq. E'tibor qaratadigan bo'lsak, keyingi yillarda nikoh va oila bir nechta fanlarning maxsus tadqiqotlar predmetiga shu jumladan, psixologiyaning ham tadqiqot predmetiga aylana boshladi. Oila psixologiyasini bilish, oila uchun mas'uliyatli bo'lgan barcha insonlar uchun zarurdir. Bola dastlab oilada dunyoga keladi, tarbiyaning tamal toshi shu maskanda qo'yiladi. Oilada tabiatga, jamiyatga bo'lgan ongli munosabatlari shakllanib boradi, bu ilk idrok, tasavvurlar keyingi hayotlarida o'zining ta'sirini ko'rsatib turadi. Oilalar yurtimizning yagona iqtisodiy va ijtimoiy umumiyliги asosida rivojlanmoqda. Oilaviy hayot va oilaviy tarbiya o'zining etnomilliy xususiyatlariga ham egadir. Bu esa oilaviy tarbiya usullari va mazmunining umumiy va xususiy tomonlari rivojida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Metodologik asos. Bizga ma'lumki, oila muammolarini ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan o'rganishda metodologik yondashuvlar ko'p qirrali va tizimli xarakterga ega. Birinchidan, oila ijtimoiy institut sifatida turli fanlar – sotsiologiya, psixologiya, etnopsixologiya, madaniyatshunoslik va pedagogika kesishmasida tadqiq etiladi. Shu bois, oila muammolarini tahlil qilishda interdistsiplinar yondashuv metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, ijtimoiy psixologiyada oila muammolarini o'rganishda sistemali tahlil usuli muhim ahamiyatga ega. Oila jamiyatning kichik ijtimoiy guruhi sifatida bir tomondan makroiqtisodiy, madaniy va siyosiy jarayonlar ta'sirida shakllansa, ikkinchi tomondan shaxslararo munosabatlar, emotsional aloqalar va psixologik muhit ta'sirida namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, oilaviy muammolarni o'rganishda shaxslararo munosabatlar psixologiyasi metodologik baza sifatida xizmat qiladi. Oiladagi rollar taqsimoti, munosabatlarning ijobiy yoki salbiy xarakter kasb etishi, nizo va kelishmovchiliklar, muloqot samaradorligi – barchasi ijtimoiy psixologiya tadqiqot obyekti hisoblanadi.

To'rtinchidan, tadqiqotda qiymatlar va qadriyatlar tizimiga asoslangan etnopsixologik yondashuv muhimdir. Chunki har bir jamiyatda oilaga oid muammolar milliy urf-odatlar, madaniy me'yorlar va diniy e'tiqodlar bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Metodologik jihatdan, oila muammolarini o'rganishda quyidagi yo'nalishlar ustuvor hisoblanadi:

- Fenomenologik yondashuv
- Interaksion yondashuv;
- Qiyosiy-tarixiy yondashuv
- Empirik tadqiqot usullari

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy psixologiyada oila muammolarini ilmiy o'rganishning metodologik asosi — oilani ijtimoiy guruh sifatida kompleks tahlil qilish, shaxslararo munosabatlar psixologiyasi va etnopsixologik omillar uyg'unligida tadqiq etishga qaratilgandir

Adabiyotlar tahlili. Oilaning ijtimoiy-psixologik muammolari qadimiy ildizlarga ega. Shu bois oila muammolari mutafakkir va olimlarni azaldan qiziqtirib kelgan. Xususan, sharq mutafakkirlari Imom Buxoriy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Boboraxim Mashrab asarlarida oila, uning ichki hayoti, inson kamoloti muammolarining muhim jihatlari tahlil qilingan.

Xorij tadqiqotlarida oilaviy munosabatlar, oila faravonligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganish bo'yicha, Y.E. Alyoshina, M.Kampbell, K.M.Shafer, L.Bumpass, J.Kveet, T.C.Martin, R.C.Bean, D.E.Delis L.B.Shneyder va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Oilaviy munosabat va qadriyatlarni mustahkamlashga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar, oila-nikoh munosabatlari, o'zbek oilalaridagi milliy o'ziga xoslik, undagi nizolar va ularni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik sabablar, milliy qadriyat va an'analar, qarindoshlar orasidagi nikohlar, turli ijtimoiy guruh vakillari tasavvurlaridagi gender tafovutlarga xos yo'nalishlarda G'.SHoumarov, E.G'oziyev, V.Karimova, A.Jabborov O'.SHamsiyev, N.Sog'inov, X.Karimov, U.Qodirov, O.SHamiyeva, M.Isaqova, R.Xikmatullayeva, R.Abdullayeva, G.Niyozmetova, I.Gafarova H.Abdusamatovlar, tojik, qoraqalpoq, qirg'iz va qozoq oilalarining etnopsixologik xususiyatlari bo'yicha R.Samarov, M.Utepbergenov, N.Salayeva, R.Dushanov, T.Norimbetov va boshqalar olib borayotgan ilmiy tadqiqot ishlari diqqatga sazavordir.

Tadqiqotchilarning asosiy g'oyasi shundan iboratki, tarix davomida nikoh va oila shakllari shakllanishi matriarxiyadan patriarxiyaga o'tdi. (D.Lebbok, G. Spenser, U. Vilken va boshqalar tomonidan olib borilgan). Tadqiqotchilar fikricha, oila bu er-xotinlarni birlashtiradigan ish birligi, shaxslarning hissiy orom joyidir. Uni fikriga ko'ra er va xotin o'rtasidagi munosabatlar jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan belgilanadi. Jamiyatning iqtisodiy asoslari oilaviy munosabatlarning asosini aniqladi. Shunga qarab, jamiyat rivojlanishidagi har bir yangi bosqichda rollar oila a'zolari o'rtasida taqsimlanadi.

Tahlil va natijalar. Oilaviy munosabatlarning yangi zamonaviy psixologik tuzilmasi bo'yicha vodiy oilalarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganar ekanmiz, shunday xulosa chiqarishimiz mumkinki, shaxslararo munosabatlarga xos an'anaviy shakl tadqiqot o'tkazilganda, natijalar o'rganib chiqilgan ko'pgina oilalarga xosdir. Vodiy oilalarining qadimiy mahallalarida o'tkazilgan tadqiqotlarimiz davomida psixologik so'rovnomalar, suhbat usullari va kuzatishlar metodidan foydalanildi. Oilaviy ichki, o'zaro munosabatlarida, oila a'zolarining qo'ni-qo'shnilar, mahalla bilan o'zaro munosabatlarida oilaning son, ijtimoiy-psixologik va yosh tarkibi katta ahamiyatga ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Vodiy oilalarida milliy qadriyatlar namoyon bo'lishining etnopsixologik xususiyatlari tadqiq etish jarayonida bir qancha qiziqarli ma'lumotlar yig'ishga muvaffaq bo'ldik. Oiladagi milliy qadriyatlar shakllanishining psixologik mexanizmlari o'rganish maqsadida biz Rokich tomonidan taklif etilgan

qadriyatlarni o'rganish metodikasining G'.B. SHoumarov tomonidan modifikatsiya qilingan “Qadriyatlar oriyentatsiyasi” testi variantidan foydalandik.

Respondentlarda qadriyatlar darajasini belgilashda ularning guruh bo'yicha ajratilib Rokich metodikasi o'tkazildi. Tadqiqot bosqichlarida (90 nafar respondiyent, har bir guruhdan 30 nafardan) “A” va “V” guruhlarini tashkil qildi. Respondiyentlarda qadriyat tizimlari aniqlandi. Bu metodika yordamida respondiyentlar qadriyat yo'nalganligini namoyon etadigan toifa: maqsadli va vositali, terminal qadriyatlar aniqlanadi:

Maqsadli qadriyatlar - maqsadga erishishda faqat harakatni ko'zlaydigan tasdiqlarni bildiradi. Terminal qadriyatlarga nisbatan barqarordir.

Vositali qadriyatlar - harakatlarda shaxsiy va jamoat fikrini tasdiqlarni bildiradi. Terminal qadriyatlar instrumental qadriyatlarga nisbatan barqarordir.

Terminal qadriyatlar - individual hayot kechirishning pirovard maqsadi unga intilish uchun arziydi, degan e'tiqoddan iborat.

A guruh respondiyentlarida qadriyatlar tizimida o'zgarishlar va farqlar aniqlanmagan. Ularni ayrimlari ajrim vaqtida ham ushbu jarayondan konstruktiv o'tishga imkon yaratadi (Ajrashgan ayollarning 10 nafardan 9 nafarida) hamda (10 nafar erkakdan 10 nafarida) ajrimdan keyin rafiqasiga, farzandlar otasi yoki onasiga nisbatdan hurmat saqlab qolish, farzandlariga moddiy yordam ko'rsatish, nizoni konstruktiv yechimini topish kabi fazilatlar aniqlandi.

Bu guruhda milliy qadriyatlar va oila qadriyat sifatida ajratib olingan: Muxabbat, sevgi; Milliy qadriyatlar mavjudligi; Baxtli onalik va otalik; Oiladagi munosabatlarni ishonchligi va mustayhkamligi; Baxtiyor oilaviy hayot; Uyning tinchligi, birligi, xotirjamligi kabilar aniqlandi.

Ikkinchi guruh (V)respondiyentlar qadriyat tizimlarida o'ziga xoslik aniqlangan. Ya'ni qadriyat tizimidagi o'zgarishlar shaxsiy - qarama qarshiliklardan, xafagarchilikdan, individuallikka intilishdan, o'zini ehtiyojlariga berilishdan yoki tashqi muhitga moslashish ijtimoiy qiyinchiliklardan kelib chiqishi aniqlangan.

Umuman olganda, mustahkam oilalarni o'xshash sifatleri: hayotdan mamnunligi, qadriyatlar tizimida oila va milliy qadriyatlari yuqori darajaligi va yashash sharoiti hamda ijtimoiy muhitga ko'ra, hayot sifatlarini namoyon bo'lishi kabi sifatlariga e'tibor qaratildi. Bunda ijtimoiy muhitda jamoaviy dunyoqarash yoki individualistik dunyoqarashdagi farqlar ajratilmagan holda o'rganildi.

- Namangan respondiyentlarida - guruh, jamoaviy qadriyatlar ustunligi, axloqiy sifatlar yuqoriligi;
- Andijon respondiyentlarida - guruh, jamoaviy qadriyatlar va o'z salomatligini qadrlash birmuncha yuqori;
- Farg'ona respondiyentlari - shaxsiy qadriyatlar. Hayotiy dunyoqarashda individualistik qarashlarni ustunligi ko'zga tashlanadi.

Bunda ko'zlangan maqsad shuki, oila mustahkamligida qadriyatlar tizimini o'rni, ta'sirini bevosita oila muhitiga oid bo'lgan funksiyalarni bajarilishi orqali aniqlash.

Farg'ona vodiysi oilalarida ijtimoiy-psixologik munosabatlar modeli

Yuqoridagi keltiriladigan tadqiqot ma'lumotlarida asosan an'anaviy katta, mahalliy o'zbek oilasi va ushbu oilalarda mavjud bo'lgan o'zaro ijtimoiy -psixologik munosabatlar aks ettirildi. Mahalliy qadriyatlar umummilliy manfaatlarga mos ravishda saralanib, mazmunan boyib boradi. Ularning eng ilg'or va yuksak namunasi esa umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tariladi. Qadriyatlarning mohiyatini to'g'ri baholash, ularning yashovchanligini ta'minlash millat manfaatlaridan kelib chiqishi va jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashi lozim. Millatning jahondagi nufuzi, avvalo, milliy qadriyatlarga bo'lgan to'g'ri munosabat

orqali belgilanadi. Nafaqat vodiy umuman olganda o'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar an'anaviy qadriyatlar, oilaviy birdamlik va hurmat asosida shakllanadi.

Oila munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishda avlodlararo hurmat va munosabatlarning barqarorligi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Sharqona qadriyatlar ta'sirida shakllangan Farg'ona vodiysi oilalarida bu jihat yanada yorqin namoyon bo'ladi.

Avvalo, avlodlararo hurmat tuyg'usi munosabatlarning eng muhim tayanch omillaridan biridir. Farg'ona vodiysidagi oilalarda katta yoshdagilar (ota-ona, buvi-bobo, amaki, amma, xolalar) nafaqat oilaning eng hurmatli shaxslari, balki qadriyat va an'analarni saqlovchilar sifatida e'tirof etiladi. Ularning tajribasi va hayotiy maslahati yoshlar tomonidan yo'l-yo'riq sifatida qabul qilinadi. Yosh avlod esa kattalarga nisbatan alohida hurmat hissi bilan yondashib, ularning maslahatlariga amal qilish, g'amxo'rlik ko'rsatish va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlashni o'zining axloqiy burchi sifatida his etadi.

Shu bilan birga, Farg'ona vodiysi oilalarida qaror qabul qilish jarayonlari ham oilaviy xamfirklik va muloqotga asoslanadi. Oilaning kattalari yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularga hayotiy masalalarda maslahat berish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlashda faol rol o'ynaydi. Oila doirasidagi muammolar birgalikda hal etilishi, masalalar keng maslahatlashuv asosida qaror qilinishi — bu hudud oilalarining psixologik birlik va mustahkamligiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, oilaviy birdamlik va hamjihatlik ham Farg'ona vodiysi oilalariga xos muhim jihatlardan biridir. Bu yerda har bir oila a'zosining shaxsiy qarorlari ko'pincha butun oila manfaatlari bilan uyg'unlashtiriladi. Masalan, nikoh, ta'lim yoki kasb tanlash masalalari yakka tartibda emas, balki oilaning umumiy kelishuvi va maslahatlari asosida hal qilinadi. Katta yoshdagilarning vositachilik qilish an'anasi saqlanib qolgan bo'lib, u ko'pincha nizolarni oldini olish va oilaviy birdamlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Farg'ona vodiysi oilalarida avlodlararo hurmat, birdamlik va hamjihatlik qadriyatlari nafaqat oilaviy munosabatlarning barqarorligini ta'minlaydi, balki ijtimoiy-psixologik muhitning ham muhim tarkibiy qismi sifatida jamiyat hayotida o'z aksini topadi. Bu jarayonlar o'zbek milliy oilaviy qadriyatlarining universal va barqaror xususiyatlarini ko'rsatib, ularni ilmiy tadqiq etish dolzarb masala ekanligini tasdiqlaydi. Qadriyatlar tarixiy voqelik va hodisalarning insoniy, ijtimoiy hamda madaniy ahamiyatini yuksak darajada namoyon etish va ularning salohiyatini oshirish uchun qo'llaniladi. Afsuski, uzoq yillar davomida milliy qadriyatlarga e'tibor yetarli darajada qaratilmadi yoki ularning asl mohiyati buzib talqin qilindi. Unga sinfiylik nuqtayi nazaridan yondashilib, ayrim qadriyatlarga "ulug' millat qadriyati" sifatida e'zozlandi. O'zbek millatining bebaho qadriyatlari to'g'risida asarlar yozishga ruxsat berilmas, bunday sa'y-harakatlar o'tmishga mahliyo bo'lish, millatparastlik sifatida baholanar edi.

Xalqning ma'naviy qiyofasini belgilashda moddiy, ma'naviy qadriyatlarning ahamiyati beqiyosdir. Bunday ma'naviy boyliklar xalqimiz tomonidan asrlar davomida avaylab-asrab kelingan. Ularning ko'pchiligi nodir meros sifatida davlat muhofazasiga olingan. Milliy qadriyatlar insonlarning bir-birlariga mehr-oqibati, sadoqati, urf-odatlar, g'oyaviylik, mehnatsevarlik, xushmuomalalik, halollik, insonparvarlik, birodarlik, mustaqillik, tartiblilik, mas'uliyatlilik va taraqqiyparvarlik kabi yuksak mazmun hamda fazilatlarini o'zida mujassam etadi.

Xulosa qilib aytganda ijtimoiy psixologiyada oila muammolarini ilmiy o'rganish masalasi bugungi kunda alohida dolzarbdur. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oila ichidagi avlodlararo hurmat, birdamlik va hamjihatlik qadriyatlari nafaqat oilaviy munosabatlarning mustahkamligini ta'minlaydi, balki kengroq ijtimoiy-psixologik muhitning barqarorligiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Farg'ona vodiysi oilalarini tahlil qilish shuni anglatadiki, Sharqona qadriyatlar negizida kattalarning tajribasi va maslahatlari yoshlar uchun muhim ijtimoiy yo'riqnoma vazifasini bajaradi. Nikoh, ta'lim va kasb tanlash kabi masalalar ko'pincha oilaning umumiy kelishuvi asosida hal etilishi — oilaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridan biridir.

Shu jihatdan, oila muammolarining ilmiy o'rganilishi nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy psixologik xizmatni rivojlantirishda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Kelgusida mazkur masalalarni empirik tadqiqotlar asosida chuqurroq o'rganish, qadriyatlar tizimining zamonaviy o'zgarishlarga moslashuvchanlik darajasini aniqlash muhim ilmiy vazifa bo'lib qoladi.

Adabiyotlar:

1. Shoumarov G'.B., Rasulova Z.A. Yoshlarda oilaviy hayot haqidagi tasavvurlar //Oila barqarorligi: muammolar, tajribalar, istiqbollar. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to'plami— Toshkent, 2012.—B.116- 118.
2. Akramova F.A. va boshqalar. Oila entsiklopediyasi. — T: «Ozbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. — 240 b.

3. Shoumarov G'.B., Turgunboeva A.G. va boshqalar.. Oila psixologiyasi. – Toshkent 2022. O'quv qo'llanma, -37-41 b.

4. Oila psixologiyasi: Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun / G'.B. Shoumarov tahr. ost. – Toshkent, 2009. – 338 b.

5.Oila ensiklopediyasi. Tuzuvchilar: F.A.Akramova, Z.Bilolova, I.Jovliev. – T: «Ozbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. – 240 b.

Umrzaqova Gulchehra Abdurasuljon qizi,
Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti,
Psixologiya (faoliyat turlari) yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

MIJOZLAR BILAN ISHLASHDA PSIXOTERAPEVTNING ROLI VA MAXFIYLIK MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixoterapiya jarayoni, uning maqsad va vazifalari, shuningdek, psixoterapevtning kasbiy faoliyatidagi o‘rni tahlil qilinadi. Inson salomatligi va jamiyat taraqqiyotida ruhiy barqarorlik muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlanadi. Psixoterapiya shaxsning ruhiy muammolarini yengillashtirish, ichki ziddiyatlarni hal etish hamda emotsional va ijtimoiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashda samarali vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Individual va guruhviy yondashuvlarning xususiyatlari, ularning afzalliklari hamda turli usullar – kognitiv-xulqiy, dialektik, psixoanalitik, shaxslararo, mavjudlikka oid, Jungian va psixodinamik terapiya turlarining mazmuni yoritiladi. Maqolada, shuningdek, terapevt va mijoz o‘rtasidagi ishonchli munosabatlarning ahamiyati, maxfiylikka rioya etish, empatiya va muloqot ko‘nikmalarining zarurligi asoslanadi. Tadqiqot xulosalariga ko‘ra, psixoterapiyaning muvaffaqiyati nafaqat uslub va metodlardan, balki terapevtning malakasi, shaxsiy yondashuvi va mijoz bilan o‘zaro uyg‘un munosabatlar o‘rnatilishidan ham bevosita bog‘liqdir.

Kalit so‘zlar: psixoterapevt, maxfiylik, ishonch, terapiya induvidiallik, mijoz, metodlar, ijtimoiy aloqalar, etik masalalar, empatiya.

РОЛЬ ПСИХОТЕРАПЕВТА И ВОПРОСЫ КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ В РАБОТЕ С КЛИЕНТАМИ

Аннотация. В статье анализируется процесс психотерапии, её цели и задачи, а также роль психотерапевта в профессиональной деятельности. Подчёркивается, что психическая стабильность имеет большое значение для здоровья человека и развития общества. Психотерапия рассматривается как эффективный инструмент для решения психологических проблем личности, разрешения внутренних конфликтов и поддержки эмоционального и социального развития. Рассматриваются особенности индивидуального и группового подходов, их преимущества, содержание различных методов – когнитивно-поведенческой, диалектической, психоаналитической, межличностной, экзистенциальной, юнгианской и психодинамической терапии. В статье также обосновывается важность доверительных отношений между терапевтом и клиентом, необходимость конфиденциальности, эмпатии и коммуникативных навыков. Согласно результатам исследования, успех психотерапии напрямую зависит не только от методов и техник, но и от мастерства терапевта, его индивидуального подхода и построения гармоничных отношений с клиентом.

Ключевые слова: психотерапевт, конфиденциальность, доверие, индивидуальная терапия, клиент, методы, социальные отношения, этические вопросы, эмпатия.

THE ROLE OF THE PSYCHOTHERAPIST AND CONFIDENTIALITY ISSUES IN WORKING WITH CLIENTS

Abstract. This article analyzes the process of psychotherapy, its goals and objectives, as well as the role of the psychotherapist in the professional activity. It is emphasized that mental stability is of great importance in human health and the development of society. Psychotherapy is considered an effective tool for alleviating the psychological problems of the individual, resolving internal conflicts, and supporting emotional and social development. The characteristics of individual and group approaches, their advantages, and the content of various methods - cognitive-behavioral, dialectical, psychoanalytic, interpersonal, existential, Jungian, and psychodynamic therapy - are highlighted. The article also substantiates the importance of a trusting relationship between the therapist and the client, the need for confidentiality, empathy, and communication skills. According to the research findings, the success of psychotherapy directly depends not only on the methods and techniques, but also on the therapist's skills, personal approach, and the establishment of a harmonious relationship with the client.

Keywords: psychotherapist, confidentiality, trust, individual therapy, client, methods, social relationships, ethical issues, empathy.

Kirish. Har qanday jamiyatning barqaror rivojlanishi, avvalo, inson salomatligi va uning ruhiy farovonligiga bog‘liq. Chunki insonning aqliy, hissiy va psixologik barqarorligi nafaqat shaxsiy hayot sifatini, balki jamiyatdagi umumiy muhitni ham belgilaydi. Bugungi globalashuv, tezkor axborot oqimi va keskin ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida ruhiy salomatlik masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Shaxsning ichki kechinmalari, ijtimoiy muloqotdagi qiyinchiliklari va stress holatlari ko‘plab muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois, inson ruhiyati bilan ishlovchi mutaxassislar — psixolog va psixoterapevtlarning jamiyatdagi o‘rni tobora ortib bormoqda.

Psixoterapiya — insonning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ichki muammolarini yengillashtirish va shaxsiy rivojlanishga yordam berishga qaratilgan tizimli jarayondir. U tarixan qadimdan mavjud bo‘lib, Sharq mamlakatlarida keng qo‘llanilgan va bemorlarni davolashning samarali usullaridan biri sifatida e‘tirof etilgan. Zamonaviy davrda esa psixoterapiya ilmiy asoslangan yondashuvlar, turli metod va texnikalar majmuasiga ega bo‘lib, u insonning hissiy, kognitiv hamda xulq-atvor jarayonlariga ta‘sir ko‘rsatadi.

Psixoterapiya jarayonida psixoterapevt nafaqat bemorga yordam beruvchi mutaxassis, balki uning ruhiy dunyosiga hamroh bo‘luvchi, ishonchli muloqot sherigiga aylanadi. Mijoz va terapevt o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, ochiqlik va samimiylilik psixoterapiya muvaffaqiyatining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, terapevtning kasbiy malakasi, empatiya ko‘rsatish qobiliyati, sabr-toqati va maxfiylikka qat‘iy rioya qilishi psixologik yordam samaradorligini belgilaydi.

Hozirgi kunda psixoterapiyaning individual va guruh shakllari mavjud bo‘lib, ular mijozning ehtiyojlari va psixologik holatiga qarab qo‘llaniladi. Individual psixoterapiya insonning ichki muammolarini chuqur tahlil qilish imkonini beradigan bo‘lsa, guruh terapiya ijtimoiy muloqot, qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda katta samaraga ega. Shuningdek, kognitiv-xulqiy, psixoanalitik, dialektik, psixodinamik va boshqa turli maktab va yo‘nalishlar psixoterapiyaning nazariy va amaliy asoslarini boyitib bormoqda.

Shunday qilib, ushbu mavzuni o‘rganish psixoterapiyaning mazmuni, maqsad va vazifalarini aniqlash, uning inson ruhiy salomatligiga ta‘sirini ilmiy asosda yoritish hamda psixoterapevtning jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyatini ko‘rsatib berishga xizmat qiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Har qanday jamiyatning taraqqiy etishida bosh omil-inson hisoblanadi. Tabiiyki uning ruhiy va psixologik salohiyati, imkoniyatlari har qachongidan ham muhimroq bo‘lib bormoqda. Shunday kasblar borki ular jamiyatning rivojlanishida muhim ro‘l o‘ynaydi. Psixolog kasbi ana shunday kasblar sirasiga kirib, ular kasbiy faoliyatlari davomida nafaqat individual shaxslarning farovonligini ta‘minlaydi, balki butun jamiyatning psixologik salomatligini saqlashga intiladi.

Psixoterapiya – bu insonlarning ruhiy salomatligini yaxshilash, muammolarini hal etish va shaxsiy o‘sishiga yordam berish uchun mo‘ljallangan jarayon. Ruhiy salomatlik muammolari ko‘p odamlarning hayotiga ta‘sir qiladigan keng tarqalgan holat. Ushbu muammolarni hal qilish va ruhiy farovonlikni yaxshilash uchun turli xil davolash usullari qo‘llaniladi. Psixoterapiya orqali psixologik kasalliklarni davolash keng qo‘llaniladigan samarali yondashuv hisoblanadi.

Tibbiyot paydo bo‘lgandan buyon psixoterapiya usulidan keng foydalanilgan. Psixoterapiya usuli asli Sharqda tarqalgan bo‘lib, bemorlarni davolashda u eng samarali usul hisoblangan. Ushbu terapiya usuli shaxsning hissiy, aqliy va xulq-atvor jarayonlarini tushunish, va mumkin bo‘lgan holatlarda o‘zgartirish uchun amalga oshiriladi.

Psixoterapevtlar mijozlar bilan ishlashda murakkab ijtimoiy va psixologik vaziyatlarni boshqaradilar. Psixoterapiya jarayonida mijozlar va psixoterapevt o‘rtasidagi munosabatlarning ahamiyati katta. Psixoterapevt insonlarga nafaqat terapevtik yordam berish, balki mijozning his-tuyg‘ularini, fikrlarini va tajribalarini eshitish, muammolarini engishga yordam, ularni yangi ijtimoiy va hissiy ko‘nikmalarni o‘rganib, o‘zlikni anglash jarayonida rivojlantirishni maqsad qiladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Psixoterapiyada mijozlar bilan ish olib borishda *2xil individual*, hamda *guruh yondashuvni* talab etadi.

✓ **Dunyo miqyosida ruhiy salomatlik muammolari**

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyo aholisining taxminan 1 milliardga yaqini turli xil ruhiy kasalliklardan aziyat chekadi. Ulardan eng ko‘p uchraydiganlari — depressiya va tashvish buzilishlari. Har yili taxminan 700 ming kishi ruhiy salomatlik muammolari tufayli o‘z joniga qasd qiladi. Bu dunyo bo‘yicha o‘lim sabablari orasida eng yuqori ko‘rsatkichlardan biridir.

✓ **Depressiya va tashvish kasalliklari**

JSST hisobotlariga ko‘ra, dunyoda depressiyadan aziyat chekayotganlar soni 280 milliondan oshgan. Tashvish buzilishlari esa 264 milliondan ortiq odamda uchraydi. Bu ko‘rsatkichlar, ayniqsa, pandemiyadan so‘ng keskin ortgani qayd etilgan.

✓ **Bolalar va o‘smirlar orasida**

UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, har to'rtinchi o'smirning ruhiy salomatligida muammo mavjud. Ularning katta qismi tashvish, depressiya yoki stressga bog'liq kasalliklar bilan shug'ullanmoqda. Psixoterapiya aynan yoshlar orasida profilaktik chora sifatida ham muhim hisoblanadi.

✓ Iqtisodiy yo'qotishlar

Jahon banki va JSST hisob-kitoblariga ko'ra, depressiya va tashvish kasalliklari tufayli dunyo iqtisodiyoti har yili 1 trillion dollardan ortiq ishlab chiqarish yo'qotadi. Psixoterapiya va ruhiy salomatlikni qo'llab-quvvatlovchi xizmatlar esa bu yo'qotishlarni kamaytirishga yordam beradi.

✓ Psixoterapiyaning samaradorligi

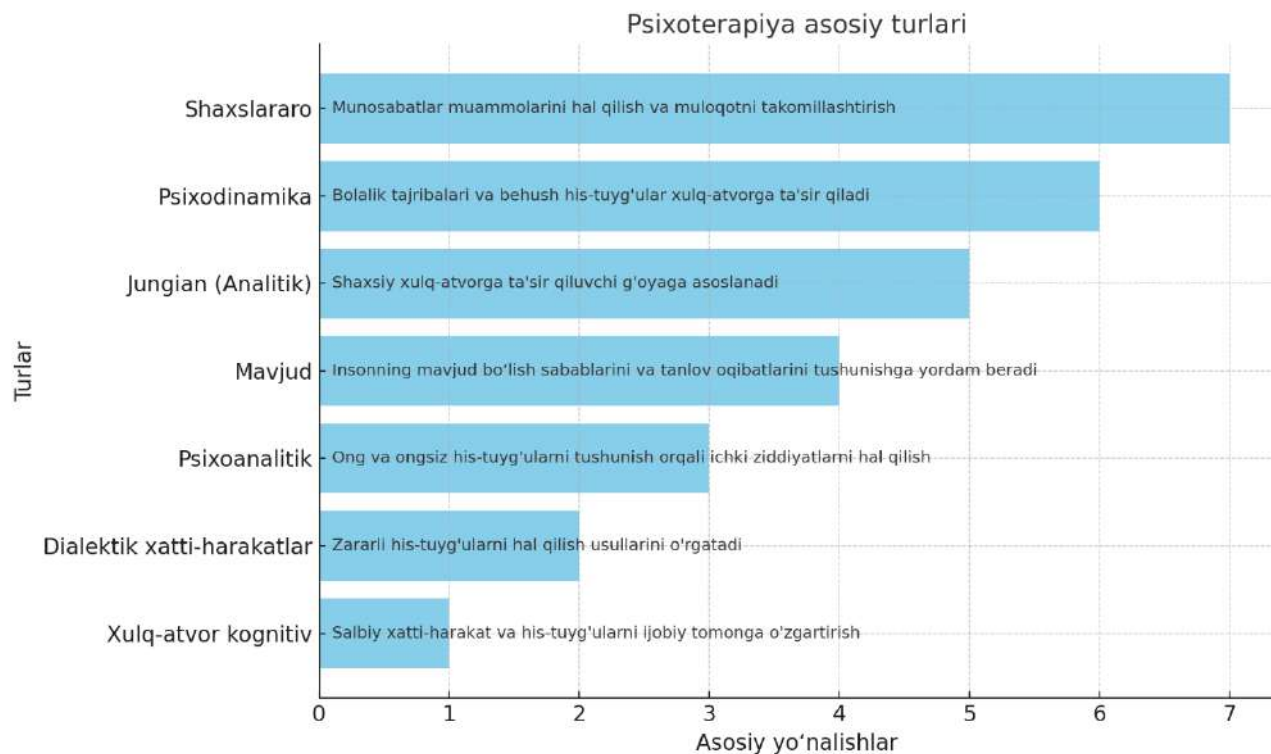
Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kognitiv-xulqiy terapiya depressiya va tashvish buzilishlari bo'lgan bemorlarning 60–70 foizida ijobiy natija beradi. Shuningdek, guruh terapiya o'zaro muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda individual terapiyaga qaraganda tezroq samara ko'rsatishi mumkin.

Individual yondoshuv har bir insonning temperamenti, xarakteri, shaxsiy ehtiyojlari va psixologik xususiyatlariga moslashtirilgan. Bu usul, shaxsning psixologik travmalarini yoki ichki muammolarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Guruh terapiya esa kattalarga ham qolaversa bolalar guruhlarida ham ijobiy samara beradi. Bu usul o'zaro muloqot va kooperatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi, bu esa ularning ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Guruhda ishlash insonlar uchun o'zlarini boshqalar bilan solishtirish, o'zaro qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni o'rganish imkoniyatlarini yaratadi.

Psixoterapiya jarayonida terapevtning roli nihoyatda muhim bo'lib, u bemorlar bilan o'zaro ishonchli va xavfsiz munosabatlarni o'rnatishi, har bir shaxsning ichki dunyosini tushunib, unga mos yondashuvi orqali terapiya jarayonini muvaffaqiyatli o'tkazishi kerak. Shuningdek, terapevt ish faoliyati davomida samarali muloqot o'rnatish uchun o'zining yuqori malakasini, sabr-toqatini namoyon etishi va mijozning his-tuyg'ulariga empatiya ko'rsatishi zarur. Bu holat, mijozga o'zini qabul qilingan va tushunilgan his qilinishi imkonini beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Har bir bosqich mijozning ehtiyojlari va psixologik holatiga qarab moslashtiriladi. Terapevtning asosiy maqsadi – mijozga his-tuyg'ularini anglash, muammolarini hal qilish va uning hayot sifatini yaxshilashda yordam berishdir. Bundan tashqari psixoterapiyaning turli xil maqsadlar va usullarga ega bo'lgan bir nechta turlari mavjud.

1-rasm. Psixoterapiyaning asosiy turlari va ularning mazmuniy xususiyatlari

Ulardan asosiylari:

- Xulq-atvor kognitiv bu salbiy xatti-harakatlar va his-tuyg'ularni ijobiy tomonga o'zgartirib, odamga shaxsiy muammolarini hal qilishda yordam berishdan iborat;

- Dialektik xatti-harakatlar: bu inson uchun zararli bo'lgan his-tuyg'ularni hal qilish usullarini o'rgatishga asoslangan;
- Psixoanalitik: bu ichki ziddiyatlarni hal qilishga yordam beradigan ong va ongsiz his-tuyg'ularni tushunishga intiladigan tur;
- Mavjud: u har bir insonning mavjud bo'lish sabablarini tushunishda, har bir tanlov vaziyatga olib kelishini tushunishda yordam beradi;
- Jungian: analitik deb ham ataladi, u shaxsning shaxsiy xulq-atvoriga ta'siri g'oyasiga asoslanadi;
- Psixodinamika: u xulq-atvor va aqliy farovonlikka bolalik tajribalari va behush holatda bo'lgan noo'rin fikrlar yoki his-tuyg'ular ta'sir qiladi degan fikrdan iborat;
- Shaxslararo: munosabatlar muammolarini hal qilishga, boshqa odamlar bilan muomala usullarini takomillashtirishga qaratilgan.

Psixoterapiyaning barcha turlarida mijoz va terapevt o'rtasidagi ishonch munosabatlarini saqlab qolish muhimdir, chunki ular birgalikda har bir vaziyatni, xulq-atvorni yoki muammoni hal qilishning maqsadlari va qadamlarini belgilaydilar. Psixoterapevtning ro'li nafaqat terapevt sifatida faoliyat yuritishni anglatadi, balki ishonchli aloqalar qurish va maxfiylikni ta'minlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi. Mijozlarning xavfsizligini ta'minlash va ular uchun qulay sharoit yaratish, psixologik yordam jarayonining ajralmas qismidir.

Psixoterapevt o'z rolini anglashi va maxfiylik masalalariga e'tibor berishi psixologik xizmatning samaradorligini oshiradi. Psixoterapiya jarayonida ishonchli munosabatlarni rivojlantirish orqali mijozlar o'z muammolarini hal qilishda yanada samarali bo'lishlari mumkin. Shu sababli, psixologik xizmat ko'rsatishda bu jihatlarni e'tiborga olish juda muhimdir.

Xulosa. Yuqoridagi fikr-mulohazalar shuni ko'rsatadiki, psixoterapiya inson ruhiy salomatligini saqlash va mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. U nafaqat individual shaxsning farovonligi, balki jamiyatning umumiy psixologik barqarorligiga ham ta'sir qiladi. Zamonaviy ijtimoiy hayotning keskin o'zgarishlari, stress va tashvish holatlarining ortishi, turmush tarzining jadallashuvi psixoterapiya xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli, psixoterapiya usullarini chuqur o'rganish, ularni amaliyotga samarali tatbiq etish va aholiga sifatli psixologik xizmat ko'rsatish dolzarb vazifalardan biridir.

Psixoterapiya jarayonida terapevtning roli alohida e'tiborga loyiqdir. Uning malakasi, empatiya qobiliyati, muloqot madaniyati va maxfiylikka rioya qilishi terapiya samaradorligini belgilovchi eng muhim omillardandir. Ayniqsa, mijoz va terapevt o'rtasida ishonchli hamkorlik va samimiy aloqa shakllantirilsa, natijalar ancha yuqori bo'ladi. Bu jarayonda muvofiqlik, ochiqlik va sabr-toqat asosiy shart sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, psixoterapiyaning individual va guruh shakllari o'z afzalliklariga ega bo'lib, ularning har biri shaxsiy ehtiyoj va psixologik holatlarga qarab qo'llaniladi. Individual terapiya insonning ichki dunyosini chuqurroq o'rganishga imkon bersa, guruh terapiya ijtimoiy muloqot, hamkorlik va qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa shaxsning jamiyatda samarali faoliyat yuritishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Xalqaro tajribalar ham shuni tasdiqlaydiki, psixoterapiya turli yosh guruhlari va ijtimoiy qatamlar uchun samarali bo'lishi mumkin. Shu bois, respublika miqyosida psixologik xizmatlarni rivojlantirish, mutaxassislar malakasini oshirish va ilmiy izlanishlarni kengaytirish kelgusida muhim natijalar berishi kutiladi. Psixoterapiya faqatgina davolash vositasi emas, balki insonning o'zini anglashiga, ijtimoiy moslashuviga va hayot sifatini yaxshilashiga xizmat qiluvchi keng qamrovli jarayondir.

Demak, psixoterapiya nafaqat individual shaxsning balki butun jamiyatning psixologik farovonligi uchun strategik ahamiyatga ega bo'lib, uni rivojlantirish bugungi kunda dolzarb ilmiy va amaliy vazifa sifatida qoralishi lozim.

Adabiyotlar:

1. Adizova T.M. O'quvchilarning shaxslararo munosabatlarini psixologik diagnostikasi va korreksion ishlari.- Toshkent, TDPU, 1997.
2. Karimova V. Psixologiya. O'quv qo'llanma. Toshkent, A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. "O'AJBNT" markazi, 2002.
3. Nishonova Z.T. Psixik taraqqiyot diagnostikasi. Toshkent. Nizomiy nomli TDPU, 2004
4. Nishanova Z., Qurbonova Z., Abdiev S., To'laganova SH. Psixodiagnostika. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2008.

5. Davletshin M.G., To‘ychiyeva S.M. Umumiy psixologiya, Toshkent, Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2002.
6. Jalilova S. “Shaxs va shaxslararo munosabatlarni o‘rganishning proyektiv metodikalari”, Toshkent, Nizomiy nomli TDPU, 2006.
7. Kamilova N.G. Muammoli o‘smir: tashxis, tadqiqot metodlari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, Nizomiy nomidagi TDPU, 2004.
8. Karimova V. Psixologiya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. “O‘AJBNT” markazi, 2002.
9. G‘oziyev E. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik, 1- kitob Toshkent «Universitet» nashriyoti, 2002.
10. G‘oziyev E., Holmuhammedov M., Ibroximov X. Psixologiya metodologiyasi. Psixolog mutaxassisligi uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent M. Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2002.

Uzoqova Madina Chori qizi,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
Ijtimoiy psixologiya yo'nalishi magistranti

TURLI TURMUSH TAJRIBASIGA EGA OILALARDAGI OILA MUSTAHKAMLIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Oila ijtimoiy hayotning markaziy institutlaridan biri sifatida inson hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladi. Bugungi globallashuv va modernizatsiya jarayonlarida oila instituti turli bosimlar ostida shakllanmoqda. Xususan, turli turmush stajiga ega oilalarda oila mustahkamligiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va ularni chuqur tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada oila psixologiyasi doirasida shaxslararo munosabatlar, rollar taqsimoti, hissiy uyg'unlik, nazorat va mustaqillik darajalari kabi omillar nazariy jihatdan ko'rib chiqiladi. Oilaning barqarorligi gender rollarining talqini, kommunikativ ko'nikmalar va psixologik moslashuv darajasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu omillar turmush stajiga qarab turlicha namoyon bo'ladi. Tadqiqotda oila mustahkamligini ta'minlovchi mezonlar ijtimoiy-psixologik jihatdan baholanishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: oila mustahkamligi, ijtimoiy-psixologik omillar, turmush staji, shaxslararo munosabatlar, gender rollari, psixologik uyg'unlik.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОСТИ СЕМЬИ В СЕМЬЯХ С РАЗНЫМ БРАЧНЫМ СТАЖЕМ

Аннотация. Семья как центральный институт социальной жизни охватывает практически все аспекты человеческого существования. В условиях современной глобализации и модернизации институт семьи испытывает различные социальные и психологические нагрузки. Особое значение приобретает изучение социально-психологических факторов, влияющих на устойчивость семьи с различным брачным стажем. В статье рассматриваются межличностные отношения, распределение ролей, эмоциональная гармония, контроль и автономия с точки зрения психологии семьи. Устойчивость брака тесно связана с интерпретацией гендерных ролей, коммуникативными навыками и уровнем психологической адаптации, которые варьируются в зависимости от продолжительности совместной жизни. В центре внимания – теоретический анализ критериев, обеспечивающих психологическую стабильность семьи.

Ключевые слова: устойчивость семьи, социально-психологические факторы, стаж брака, межличностные отношения, гендерные роли, психологическая гармония.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FAMILY STABILITY IN FAMILIES WITH DIFFERENT MARITAL EXPERIENCE

Abstract. The family, as one of the core institutions of social life, encompasses nearly all domains of human experience. Under the influence of contemporary globalization and modernization, the family institution is undergoing various social and psychological transformations. This paper focuses on the theoretical exploration of socio-psychological factors affecting family stability, particularly in families with different lengths of marital experience. Key aspects such as interpersonal relationships, role distribution, emotional harmony, control, and autonomy are addressed within the framework of family psychology. Marital stability is closely linked to gender role perceptions, communication skills, and levels of psychological adjustment, all of which vary according to the duration of the marriage. The study emphasizes the theoretical criteria underlying socio-psychological resilience in families.

Keywords: family stability, socio-psychological factors, marital duration, interpersonal relations, gender roles, psychological harmony.

Kirish. Jahonda zamonaviy globallashuv sharoitida oila instituti butun dunyo bo'ylab ijtimoiy barqarorlikning poydevori sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Biroq, urbanizatsiya, madaniy o'zgarishlar, iqtisodiy bosimlar, ommaviy axborot vositalarining ta'siri va migratsion jarayonlar kabi omillar oilaviy munosabatlarga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayonlar nafaqat rivojlanayotgan, balki rivojlangan davlatlarda ham ajralishlar sonining ortishi, bolalarning ijtimoiylashuvi muammolari va ruhiy salomatlikdagi

buzilishlar orqali namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy-psixologik omillar – ya'ni kommunikativ ko'nikmalar, gender rollaridagi o'zgarishlar, stressga bardoshlilik va shaxslararo munosabatlarning buzilishi oilaning mustahkamligiga tahdid solmoqda. Mamlakatimizda oila milliy qadriyatlar, an'analar va ijtimoiy barqarorlikning asosiy tayanchi hisoblanadi. Ajralishlar sonining ortishi, yosh oilalardagi nizolar, ota-onalik mas'uliyatining pasayishi, psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining sustligi kabi muammolar dolzarb tus olmoqda. Shu bois, oilaning psixologik mustahkamligini ta'minlaydigan omillarni aniqlash, ularni mahalliy sharoitda chuqur o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurati ortmoqda.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi paytlarda mahalliy va xorijiy oila psixologiyasida oilaviy tadqiqotlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Uning turli xil xususiyatlari va unda sodir bo'ladigan jarayonlar – turmush o'rtoqlarning nikohdan qoniqishi, oilaviy rollarning tuzilishi, hokimiyatning taqsimlanishi, bola-ota munosabatlari va boshqalar shular jumlasidandir.

K.Yung nazariyasiga ko'ra, nikoh — bu chuqur psixologik jarayon bo'lib, inson ongining ongsiz qatlamlari bilan bevosita bog'liqdir. U nikohni inson ruhiy hayotining o'ziga xos bosqichi sifatida talqin etib, unga quyidagi asosiy xususiyatlarni xos deb hisoblaydi.

Nikohdagi ziddiyat va nizolarni inkor etmasdan, balki ularni ongli anglash psixologik barqarorlikka erishishning zaruriy sharti sifatida qaraladi.

E.K. Vasilyeva ta'kidlaganidek, “oilaviy hayot insonning psixologik va ijtimoiy taraqqiyotiga bog'liq holda bosqichma-bosqich rivojlanadigan tizimdir. U oilaviy hayotning **beshtas asosiy siklik bosqichini** ajratadi, bu bosqichlar oila tarkibidagi o'zgarishlar va unga xos funksiyalar asosida aniqlanadi:

E.K. Vasilyevaga ko'ra oilaviy hayot siklining 5 bosqichi:

1. **Nikohdan oldingi davr va bolaning tug'ilishi.** Bu bosqichda oila quriladi va birinchi farzand dunyoga keladi. Oila a'zolari ota-onalik va juftlik rollarini o'zlashtirishga kirishadi, emotsional va ijtimoiy moslashuv jarayonlari boshlab yuboriladi.

2. **Oilaviy tarbiya funksiyalarining boshlanishi.** Farzandlar tarbiyasi markaziy vazifaga aylanadi. Oilaviy hayot bolalarning ehtiyojlariga moslashgan holda tashkil etiladi. Ijtimoiy me'yorlar, ta'lim va axloqiy qadriyatlar bolalarga uzatiladi.

3. **Bolalarning oilada qolish davri.** Bolalar hali mustaqil emas, ular ota-onalari bilan yashashda davom etadi, ammo ijtimoiylashuvning faol bosqichida bo'ladi. Bu davrda ota-onalar o'z bolalarining shaxsiy o'sishiga yo'naltirilgan strategiyalar ishlab chiqadilar.

4. **Bolalarning mustaqillashuvi yoki o'z oilasini qurishi.** Farzandlar asta-sekin o'z hayot yo'liga kiradi. Ota-onalar esa bo'sh qolgan uyni qayta psixologik va ma'naviy tuzishni boshlaydilar, bu esa yangi shart-sharoitlarga moslashuvni talab etadi.

5. **Yolg'iz juftlik yoki avlodlararo yashash.** Turmush o'rtoqlar farzandlarsiz qoladi yoki farzandlari o'z oilasi bilan yashaydi. Bu bosqichda juftlik shaxsiy rivojlanishga, o'zaro qo'llab-quvvatlash va sog'lom qarilikka yo'naltiriladi.

Vasilyevaga ko'ra, har bir bosqich muayyan **minimal psixologik vazifalarni** o'z ichiga oladi. Agar bu vazifalar vaqtida hal etilmasa, ular keyingi bosqichlarga ko'chadi va oilaning funktsional faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holatda oila kichik ijtimoiy guruh sifatida o'zining muhim psixosotsial funksiyalarini bajara olmaydi.

S. Kratoxvil fikricha, “oilaviy inqirozlar odatda **4–6 yillar** va **17–25 yillar** oralig'ida yuz beradi. Bu inqirozlar oila strukturasi va funksiyalaridagi o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq. P. Boss bu holatlarni “**me'yoriy stresslar**” deb ataydi — ular har qanday oilada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tabiiy qiyinchiliklardir.

Oilaviy hayot davrlarini tasniflash (Noybert va Barkay)

• **R. Noybert** oilaviy hayotni:

- juftlikning birgalikdagi hayoti,
- farzand tug'ilgandan keyingi davr,
- o'rta maktabdagi farzandlar davri,
- farzandlarning mustaqillashuvi,
- va nevaralarning tarbiyasi bosqichlariga ajratadi.

• **A. Barkay** esa oilani quyidagicha sinflaydi:

- “bolasiz oila,
- kichik bolali oila,
- bog'chaga qatnaydigan farzandli oila,
- maktab o'quvchisi bor oila,
- mustaqillikka chiqqan bolali oila,
- va farzandlari uyidan chiqib ketgan (bo'sh uy sindromi) oila.

N.V. Malyarovaning ta’kidlashicha, nikoh va oilaviy hayotga tayyorgarlik — bu o’smirlar va yoshlarni nikoh va oila munosabatlari doirasida axloqiy-ma’rifiy jihatdan tarbiyalashga yo’naltirilgan, shuningdek, shaxsning turmush tarziga, oilaviy qadriyatlarga nisbatan psixologik va hissiy munosabatlarini belgilovchi **ijtimoiy-psixologik munosabatlar tizimidir**. Bu tayyorgarlik insonning nikoh instituti va oilaviy munosabatlarga ongli, mas’uliyatli va psixologik jihatdan yetuk yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotda S.Y.Kupryanovanning “Oilaviy muhit shkalasi” metodikasi, Y.Y.Aleshina, L.Y.Gozman, Y.M.Dubovskayaning “Oilada rollar taqsimoti” metodikasi hamda V.V.Stolin, T.M.Ramanov, G.G.Butenkoning “Oilaviy hayotdan qoniqish” so’rovnomasidan foydalanilgan. Juftliklardagi munosabatlar dinamik kechishining psixologik tabiati o’rganilganda, tadqiqotchilar oilaviy hayot tarzining kechishiga ta’sir etuvchi juftliklarning yoshi, nikohga ma’naviy tayyorgarlik darajasi, farzandlar soni hamda oila a’zolarining turmush staji kabi omillarni alohida qayd etib o’tgan. Tadqiqotimiz davomida oila mustahkamligiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o’rganishni maqsad qilib olganimiz bois, jami 220 nafar er va xotindan tashkil topgan 110 juft oilalar tanlab olindi.

1-jadval.

S.Y. Kupryanovanning „Oilaviy muhit shkalasi” metodikasi asosidagi tavsiflovchi statistik ko’rinishi (N=220)

Shkalalar	Min	Max	M	Std. Og’ish	Z	p
Uyg’unlik	3,00	9,00	4,8283	1,41026	3,752	0,000**
Ekspressivlik	3,00	9,00	4,8200	1,44259	3,751	0,000**
Nizo	3,00	8,00	5,0933	1,54335	3,549	0,000**
Mustaqillik	3,00	9,00	5,2183	1,54639	3,390	0,000**
Muvaffaqiyat oriyentatsiyasi	3,00	8,00	4,8000	1,43647	3,908	0,000**
Intellektual-madaniy oriyentatsiya	3,00	9,00	5,1283	1,54354	3,412	0,000**
Faol dam olishga oriyentatsiya	3,00	9,00	4,8467	1,47199	3,760	0,000**
Axloq va tarbiya	3,00	9,00	5,3567	1,52862	3,545	0,000**
Tashkilotchilik	3,00	8,00	5,0017	1,48053	3,714	0,000**
Nazorat	3,00	9,00	5,3367	1,53859	3,310	0,000**

** - $p < 0,01$

Juftliklarning oilaviy muhit shkalasi tahlili bo’yicha uyg’unlik shkalasi bo’yicha ($Z=3,752$; $p < 0,01$), ekspressivlik shkalasi bo’yicha ($Z=3,751$; $p < 0,01$), nizo shkalasi bo’yicha ($Z=3,549$; $p < 0,01$), mustaqillik shkalasi bo’yicha ($Z=3,390$; $p < 0,01$), muvaffaqiyat oriyentatsiyasi shkalasi bo’yicha ($Z=3,908$; $p < 0,01$), intellektual-madaniy oriyentatsiya shkalasi bo’yicha ($Z=3,412$; $p < 0,01$), faol dam olishga oriyentatsiya shkalasi bo’yicha ($Z=3,760$; $p < 0,01$), axloq va tarbiya shkalasi ($Z=3,545$; $p < 0,01$), tashkilotchilik ($Z=3,714$; $p < 0,01$) va nazorat shkalasida ($Z=3,310$; $p < 0,01$) ko’rinish oldi. Mazkur olingan natijalar ham normal taqsimlanish qonuniga muvofiq noparametrik mezonlarga mos kelishi aniqlandi.

Juftliklarning oilaviy muhit shkalasi ko’rsatkichlari tahliliga binoan, nazorat ko’rsatkichida (5,33) ustunlik kuzatilib mental muhitimizga asoslanib oilada bir-birining xulq-atvorini nazorat qilish ustuvor ekan ma’lum bo’ladi. Muvaffaqiyat oriyentatsiyasida esa biroz past natijalar qayd etildi (4,80), Oiladagi juftliklar uchun asosiy e’tibor bola tarbiyasi, oilaning maishiy-xo’jalik ishlarini unumli tashkillashtirish bo’lib qolganligi uchun ularda shaxsiy oriyentatsiyaga juftlik bo’lib erishish istagi biroz pastroq ko’rinishda bo’ladi. Ushbu omilni biz “o’zi yemay, farzandiga yediradi” maqoliga monand ravishda xalqimiz yurmush tarziga singib ketgan bolajonlik, farzand ravnaqini ko’proq o’ylash kabi motivlar bilan bog’lashimiz mumkin. Nikohda uyg’unlik omili uchun eng muhimi, o’rnatilgan munosabatlar va qo’shma faoliyatdan shaxslararo qoniqishdir. Turmush o’rtoqlarning uyg’unligi muammosini o’rganish er va xotin o’rtasidagi ko’p qirrali munosabatlarning butun majmuasini tahlil qilishni talab qiladi va er va xotinning uyg’unligi mezonini eng to’liq bo’ladi, chunki oilada bir kishi boshqasiga ko’p jihatlarni ochib beradi. Shu sababli, oilada uyg’unlik muammosi ko’p qirrali hisoblanadi. Bu muvofiqlik fiziologik, psixologik, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiydir.

Erkak turmush o’rtoqlarda oilaviy muhit shkalasining turmush staji bo’yicha tahlilini amalga oshirganimizda barcha ko’rsatkichlarda ishonchli farqlar qayd etilgani ma’lum bo’ladi. Misol uchun, uyg’unlik ($H=12,463$; $p < 0,01$), muvaffaqiyat oriyentatsiyasi ($H=6,150$; $p < 0,05$), intellektual-madaniy oriyentatsiya ($H=9,152$; $p < 0,05$), faol dam olishga oriyentatsiya ($H=5,826$; $p < 0,05$) kabi ko’rsatkichlarda 11-15 yillik oilaviy hayot ta’mini totgan erkaklarda yaqqol ustunliklar kuzatildi.

Uyg’unlikning ko’p yillik oila vakillarida baland bo’lishini oilaga moslashuv hamda inqiroz bosqichlaridan o’tganlik, shuningdek, oilaviy tajriba hamohangligida kollegial hamkorlik qilish prinsipining

oilaviy hayot tarziga to'la tatbiq etilishi ortidan ham deb tushuntirish mumkin. Nizo ko'rsatkichida turmush staji 1-5 yil bo'lgan erkaklarda, 6-10 yillik turmush stajiga ega bo'lgan erkaklar hamda 11-15 yillik oilaviy hayotni boshdan kechirgan erkaklarning natijalari o'rtasida farqlar mavjudligi aniqlandi ($H=9,047$; $p<0,05$). Tabiiy ravishda yosh oila vakillarida o'z juftining xususiyatlariga ko'nikish, oilaviy hayot bosqichlarini bosib o'tishda uquvsizlik sababli nikohning dastlabki yillarida nizolashuvchanlikka moyillik yuqori ko'rinish olishi mumkin. Bu esa, ayollarda nikohdan qoniqmaslik, oilaviy hayotdan "bezish"ning ilk kurtaklari paydo bo'lishiga imkon yaratishi bilan xarakterlidir.

2-jadval.

Erkak turmush o'rtoqlarda oilaviy muhit shkalasining turmush staji bo'yicha ko'rinishi
(N=110)

Shkalalar	O'rta ranglar			Statistik ko'rsatkich	
	1-5 yil (n=35)	6-10 yil (n=45)	11-15 yil (n=30)	H	p
Uyg'unlik	78,44	97,97	115,32	12,463	0,000**
Ekspressivlik	62,20	80,26	109,01	8,071	0,015*
Nizo	98,69	105,68	119,08	9,047	0,023*
Mustaqillik	83,36	97,79	110,12	1,458	0,482
Muvaffaqiyat oriyentatsiyasi	71,04	68,02	102,57	6,150	0,049*
Intellectual-madaniy oriyentatsiya	89,44	78,94	53,26	9,152	0,044*
Faol dam olishga oriyentatsiya	47,46	56,64	47,11	5,826	0,021*
Axloq va tarbiya	54,04	44,87	52,82	0,696	0,706
Tashkilotchilik	49,62	49,51	52,45	2,963	0,076
Nazorat	105,71	72,55	82,70	12,610	0,001**

**- $p<0,01$

Mustaqillik ($H=1,458$; $p>0,05$), axloq va tarbiya ($H=0,696$; $p>0,05$) hamda tashkilotchilik ($H=2,963$; $p>0,05$) kabi ko'rsatkichlar doirasida sinaluvchilarimizning natijalari o'rtasida hamiyatli farqlar qayd etilmadi. Mazkur jihat erkaklarda oilaviy hayot davomida to'la mustaqil bo'lish, axloqiy yetuklikka intilish hamda tashkilotchilik sifatlarining takomillashib borishini anglatadi. Muvaffaqiyatga nisbatan oriyentatsiya ko'rsatkichida ko'p yillik oila vakillari baland natijani qayd etdi. Ularda mazkur oriyentatsiya ko'proq professional tarzda o'zini takomillashtirish, oilada ham jufti bilan birga muvaffaqiyatga erishish istagi bilan birga kechadi. Shuningdek, erkaklarda intellektual-madaniy, faol dam olishga oriyentatsiya ham yuqori bo'lib, hayot tashvishlaridan biroz uzoqlashish maqsadida jufti bilan xordiq chiqarish, ko'proq vaqtini oilasi davrasida o'tkazish kabi motivlarning yaqqol namoyon bo'la boshlagani bilan tavsiflash mumkin. Kundalik turmush tashvishlari ko'p yillik oilaviy hayot tajribasiga ega bo'lgan erkaklarda madaniy, intellektual dam olishga bo'lgan ehtiyojning ortishiga olib kelishi mumkin. Bundan holatda turmush o'rtog'i tarafidan, shuningdek, oila a'zolari tarafidan aks ta'sirning berilmasligi erkaklarda asabiylashishga moyillik, jizzakilik, nizolashuvchanlik kabi xususiyatlarning oila davrasida realizatsiya qilinish ehtimolini oshiradi.

Keng ma'noda ekspressivlik biror narsaning ifodasidir. Bu atama san'atda (rasm, teatr, musiqa) ham, psixologiyada ham qo'llaniladi. Psixologik nuqtayi nazardan, ekspressivlik - bu shaxsning his-tuyg'ularini ifodalash kuchi va intensivligini belgilaydigan shaxsiy xususiyat. Boshqacha qilib aytganda, ekspressivlik - bu odamning boshqa odamlar bilan munosabatda bo'lganida o'zining hissiy holatini qanchalik kuchli ifodalashidir. Mazkur shkala bo'yicha turmush staji 1-5 yil bo'lgan erkaklarda, 6-10 yillik turmush stajiga ega bo'lgan erkaklar hamda 11-15 yillik oilaviy hayotni boshdan kechirgan erkaklarning natijalari o'rtasida farqlar mavjudligi aniqlandi ($H=8,071$; $p<0,05$). Yosh oila qurgan erkaklarda ekspressivlikni yorqin namoyon etish, tuy'gularni izhor etish, emotsiyalarini ko'rsatishdan qo'rqmaslik, juftiga munosabatini his qildirish kabi holatlarda yuzaga chiqadi.

Nazorat shkalasi bo'yicha ham turmush stajlari tafovuti asosida solishtirish amalga oshirilganda turmush staji 1-5 yil bo'lgan erkaklarda, 6-10 yillik turmush stajiga ega bo'lgan erkaklar hamda 11-15 yillik oilaviy hayotni boshdan kechirgan erkaklarning natijalari o'rtasida farqlar mavjudligi aniqlandi ($H=12,610$; $p<0,01$). Turmushning ilk yillarida (1-5 yil) erkaklar tomonidan ayolini nazorat ostida ushlash, har bir bosgan qadami uchun javobgarlikni yuklash, shuningdek, oilaviy byudjet, tadbirlarni boshqarish motivi baland bo'ladi. Bu erkaklarga kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan holatlar prevensiyasi sifatida vaziyatni nazorat ostida ushlab turish uchun fundamental imkoniyat rolini o'ynaydi. Haddan ortiq

nazoratning oilada mavjudligi ba’zi holatlarda o’zboshimchalik, mustaqillik kabi xususiyatlarni oila a’zolari xulq-atvorida namoyon bo’lishga olib kelishi mumkin.

3-jadval.

Ayol turmush o’rtoqlarda oilaviy muhit shkalasining turmush staji bo’yicha ifodasi (N=110)

Shkalalar	O’rta ranglar			Statistik ko’rsatkich	
	1-5 yil (n=35)	6-10 yil (n=45)	11-15 yil (n=30)	H	p
Uyg’unlik	50,07	43,23	78,23	11,981	0,025*
Ekspressivlik	55,99	75,91	89,09	9,471	0,010**
Nizo	48,03	78,05	98,90	4,996	0,050*
Mustaqillik	54,65	44,55	84,71	6,211	0,045*
Muvaffaqiyat oriyentatsiyasi	46,70	56,10	66,02	16,415	0,000**
Intellectual-madaniy oriyentatsiya	48,82	46,40	66,59	13,757	0,001**
Faol dam olishga oriyentatsiya	45,64	53,11	73,11	5,966	0,033*
Axloq va tarbiya	43,13	44,61	64,36	8,146	0,009**
Tashkilotchilik	52,72	58,63	118,55	21,399	0,000**
Nazorat	41,55	60,33	119,29	7,699	0,021*

** - $p < 0,01$

Ayol turmush o’rtoqlarda oilaviy muhit shkalasining turmush staji bo’yicha tahlilini amalga oshirganimizda barcha ko’rsatkichlarda ishonchli farqlar qayd etilgani ma’lum bo’ladi. Misol uchun, uyg’unlik ($H=11,981$; $p < 0,05$), ekspressivlik ($H=9,471$; $p < 0,01$), mustaqillik ($H=6,211$; $p < 0,05$), muvaffaqiyat oriyentatsiyasi ($H=16,415$; $p < 0,01$), intellektual-madaniy oriyentatsiya ($H=13,757$; $p < 0,01$), faol dam olishga oriyentatsiya ($H=5,966$; $p < 0,05$), axloq va tarbiya ($H=8,146$; $p < 0,01$) kabi ko’rsatkichlarda 11-15 yillik oilaviy hayot ta’mini totgan ayollarda yaqqol ustunliklar kuzatildi.

Uyg’unlik (78,23), muvaffaqiyat oriyentatsiyasida (66,02) 11-15 yillik oilaviy hayot tajribasiga ega ayollarda ustunliklar kuzatilishini biz ko’proq ularning juftlari bilan birga yagona maqsad asosida harakat qilayotganliklari, shuningdek, muvaffaqiyat yo’lida past-balandlikni birga kechib o’tishga tayyor bo’lganliklari bilan izohlashimiz mumkin. Ekspressivlik (89,09) va mustaqillik (84,71) da ustunliklar ayollarda oila tuzumini bilgan holda mustaqil qarorlar qabul qila olish imkoniyati real tus olganida namoyon bo’ladi. Natijada ularda o’zining vaziyat yoki holat borasida fikr bildirishlari kuzatiladi.

Intellectual-madaniy oriyentatsiya (66,59), faol dam olishga oriyentatsiya (73,11) hamda axloq-tarbiya (64,36) jihatidan ustunliklarni ayollarda o’zini karyeraviy faoliyat sohasida ham sinab ko’rishga urinish orqali oilasi, o’zi hamda farzandlari uchun o’zini takomillashtirish motivatsiyasining balandligi, oila davrasida faol xordiq chiqarish imkoniyatini yuzaga keltirish barobarida munosabatlarni yanada yaxshilash, ish tashvishlaridan ortib farzandlarning axloqi bilan band bo’lishga intilishlarida ham kuzatish mumkin.

Nizo ko’rsatkichi bo’yicha turmush staji 1-5 yil bo’lgan ayollarda (48,03), 6-10 yillik turmush stajiga ega bo’lgan ayollar (78,05) hamda 11-15 yillik oilaviy hayotni boshdan kechirgan ayollarning (98,90) natijalari o’rtasida ham tafovutlar mavjudligi aniqlandi ($H=4,996$; $p < 0,05$). Yosh oila bekalarida turmush sinovi oldidagi biroz uquvsizlik yoki kutilmalar real holat bilan teskari proporsionallik kasb etganda “lov etib yonish” ustun ekan.

Tashkilotchilik jihatidan ham oilaviy tajriba nuqtayi nazaridan sinaluvchilarning ko’rsatkichlari solishtirilganda tafovutlar mavjudligi aniqlandi ($H=21,399$; $p < 0,01$). 6-10 yillik turmush tajribasiga ega ayollarda oilaviy masalalar, yig’inlar bo’yicha uddaburonlikning shakllanishi ularda kelinlik davridan boshlab o’rnatilib kelinayotgan urf-odat, oilaviy tutum haqidagi ustanovkalarining amaliy ro’yobga chiqish pallasi avj nuqtasida ekanini namoyon etadi. 11-15 yillik tajribaga ega ayollarda tashkilotchilik qobiliyatining oila davrasida kamroq namoyon bo’lishi ularning madaniy intellektual oriyentatsiyaga ko’proq e’tibor berayotganliklari, shuningdek, ahamiyat farzandlar axloqiga qaratilayotganligi sababidan deb ta’kidlashimizga zamin yaratadi.

Nazorat jihatidan ham oilaviy tajriba nuqtayi nazaridan sinaluvchilarning ko’rsatkichlari solishtirilganda ham tafovutlar mavjudligi aniqlandi ($H=7,699$; $p < 0,05$). 6-10 yillik turmush tajribasiga ega ayollarda nazorat mexanizmining baland bo’lishi oilaviy hayot dinamikasida sodir bo’lishi mumkin bo’lgan inqirozli vaziyatlarni oldindan prognozlay olish orqali holatga neytral baho berishda yuzaga chiqadi.

Xulosa. 1-5 yillik oilalarda “o’zaro nazorat”, “oilaning moddiy ta’minlashi”, “jinsiy sheriklik”, 6-10 yillik oilalarda “konfliktga kirishish”, “muvaffaqiyat oriyentatsiyasi”, “ekspressivlik”, 11-15 yillik oilalarda

“bola tarbiyasi”, “uy sohibi va sohibasi”, “oiladagi ichki madaniyatni uyushtirish” rollari ustunlik qilishi aniqlandi.

Turmushning ilk yillarida (1-5 yil) erkaklar tomonidan ayolini nazorat ostida ushlash, har bir bosgan qadami uchun javobgarlikni yuklash, shuningdek, oilaviy byudjet, tadbirlarni boshqarish motivi baland bo'ladi. Bu erkaklarga kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan holatlar prevensiyasi sifatida vaziyatni nazorat ostida ushlab turish uchun fundamental imkoniyat rolini o'ynaydi.

Oiladagi ichki madaniyatni uyushtirishda turmush staji 11-15 yil bo'lgan ayollarda ustunliklar qayd etilgan bo'lib, erni, farzandlarni to'g'ri yo'lga solish, axloqiy jihatdan barqaror oilaviy muhitni shakllantirish rolini anglagan holda o'z zimmalariga olishlari ko'proq vaziyat, erning ro'zg'or tashvishlari bilan to'la bandligi natijasi sifatida baholash mumkin.

Adabiyotlar:

1. Алешина Ю. Е., Гозман Л. Я., Дубовская Е. М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 120 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: “Наука”, 1977. – 380 с.
3. Дружинин В. Н. Психология семьи. СПб. : Питер, 2008. 176с
4. Жарықбаев Қ. Қазақ психологиясының тарихы. – Алматы: “Қазақстан”, 1996. –160-б.
5. Карабанова О. А. Психология семейных отношений. Самара :Издательство СИОКПП, 2011. 122 с.
6. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: уч.пос. - М.: Гайдарики, 2004. -25-39.
7. Каримова В. Оила ижтимоий ҳимоя омиллари. – Тошкент, 2007;
8. Крюкова, Т. Л. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними / Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, Е. В. Куфтяк. – СПб. : Речь, 2005. – 240 с.

Xudayberganova Roziya Nurniyazovna,
Urganch davlat universiteti stajyor-tadqiqotchisi,
Urganch Ranch texnologiya universiteti
“Pedagogika va aniq fanlar” kafedrasida o‘qituvchisi

BOLALIK DAVRIDA KECHGAN JAROHLARNING SHAXSIY IDENTIFIKATSIYAGA TA’SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalik davrida kechgan psixologik jarohlarning shaxsiy identifikatsiyaga ta’siri psixologik, nevropsixologik va kognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Bolalikda yuzaga kelgan hissiy beparvolik, zo‘ravonlik, e’tiborsizlik, psixologik manipulatsiya kabi omillar voyaga yetgan shaxsning o‘zini anglash, qadrlash, ijtimoiy rolini belgilash va “Men” konsepsiyasini shakllantirish jarayoniga qanday salbiy ta’sir ko‘rsatishini ilmiy dalillar orqali asoslaydi. Shuningdek, maqolada dissotsiatsiya fenomeni, hayotiy “skriptlar”, kognitiv buzilishlar va identifikatsion inqirozning yuzaga kelish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bolalik travmalarini erta aniqlash va ularni psixologik qayta ishlovdan o‘tkazishning muhimligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: bolalik jarohati, shaxsiy identifikatsiya, hissiy komponent, kognitiv daraja, nevropsixologik faoliyat, dissotsiativ identifikatsiya, hayotiy “skriptlar”, psixologik manipulatsiya.

ВЛИЯНИЕ ДЕТСКОЙ ТРАВМЫ НА ЛИЧНОСТНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Аннотация. В данной статье анализируется влияние психологических травм детского возраста на процесс личностной идентификации с позиций психологического, нейropsychологического и когнитивного подходов. На основе научных данных обосновывается, каким образом эмоциональная депривация, насилие, пренебрежение и психологическая манипуляция в детстве оказывают негативное воздействие на самопознание, самооценку, определение социальных ролей и формирование концепции «Я» во взрослом возрасте. Кроме того, рассматриваются феномен диссоциации, жизненные «сценарии», когнитивные нарушения и механизмы возникновения идентификационного кризиса. Результаты исследования подчёркивают важность раннего выявления детских травм и их психологической проработки.

Ключевые слова: детская травма, личностная идентификация, эмоциональный компонент, когнитивный уровень, нейropsychологическая деятельность, диссоциативная идентификация, жизненные «сценарии», психологическая манипуляция.

THE IMPACT OF CHILDHOOD TRAUMA ON PERSONAL IDENTITY

Abstract. This article analyzes the impact of childhood psychological trauma on the process of personal identity formation from psychological, neuropsychological, and cognitive perspectives. Based on scientific evidence, it substantiates how emotional neglect, abuse, disregard, and psychological manipulation experienced in childhood negatively influence self-awareness, self-esteem, the determination of social roles, and the development of the “Self” concept in adulthood. Furthermore, the article examines the phenomena of dissociation, life “scripts,” cognitive distortions, and the mechanisms underlying identity crisis. The research findings emphasize the importance of early identification of childhood traumas and their psychological processing.

Keywords: childhood trauma, personal identity, emotional component, cognitive level, neuropsychological functioning, dissociative identification, life “scripts,” psychological manipulation.

Kirish. Shaxsiy identifikatsiya – bu insonning o‘zini tanib olish, o‘z “men”ini shakllantirish va o‘zining ijtimoiy roli, qadri va vazifasini anglash jarayonidir. Bu jarayon bolalikdan boshlanib, insonning butun umri davomida shakllanadi. Biroq bolalikda uchragan travmatik tajribalar identifikatsiya jarayonini murakkablashtirishi, hatto izdan chiqarishi mumkin. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, aholi orasida bolalik davridagi ruhiy jarohlarning keng tarqalganligi va uning voyaga yetgan shaxsning xatti-harakatlariga ta’siri masalasining yetarli darajada o‘rganilmaganligi bilan bog‘liq. Jahon ilmiy hamjamiyati tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalikdagi psixologik jarohatning kattalar xulq-atvor xususiyatlariga ta’siri juda katta. Shu sababli, psixologik jarohat va identifikatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish psixologik salomatlikni tushinishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Voyaga yetgan shaxs shaxsini shakllantiruvchi omillaridan biri uning erta yoshda, asosan, bolalik davrida boshidan kechirgan voqealardir. Bolalik davridagi salbiy hodisalar tufayli bola ruhiyatiga yetkazilgan zarar “bolalik jarohati” deb ataladi. Salbiy hodisalar uyda jismoniy, jinsiy yoki hissiy zoʻravonlik, ota-onaning giyohvand moddalarni suiisteʼmol qilish yoki ruhiy kasallik, beparvorik, ota-onaning ajralishi va boshqalarni oʻz ichiga olishi mumkin.

Bolalikdagi zoʻravonlik yok ota-ona mehrining yetishmasligi bolada oʻzini past baholash hissini shakllantirish bilan birga, ishonchsizlik, tashvishlanish tendensiyasi, vahima, kayfiyat buzilishi hamda pushaymon boʻlishga moyillikni oshiradi. Bolalarga nisbatan zoʻravonlik nafaqat erta yoshda, balki insonning butun hayotiga sezilarli taʼsir koʻrsatib, uning jismoniy, hissiy, kognitiv, emotsional va neyropsixologik salomatligiga xavf soluvchi omillarni keltirib chiqarishi mumkin.

Tadqiqot obyekti va qoʻllanilgan metodlar. Ushbu tadqiqotning obyekti – bolalik davrida kechgan psixologik jarohatlar va ularning shaxsiy identifikatsiya jarayoniga taʼsiridir. Mazkur jarayon shaxsning oʻzini anglash, ijtimoiy rolini belgilash, oʻzini qadrlash va “Men” konsepsiyasining shakllanishida muhim omil sifatida qaraladi.

Tadqiqotda ilmiy-nazariy tahlil va qiyosiy yondashuv metodlari qoʻllanildi. Mavzu boʻyicha xalqaro va mahalliy manbaalar oʻrganilib, psixologik, neyropsixologik va kognitiv yondashuvlar asosida tizimli tahlil amalga oshirildi. Shuningdek, bolalik davrida kechgan psixologik jarohatlarlar va shaxsiy identifikatsiya oʻrtasidagi bogʻliqlikni yoritishda konseptual umumlashirish va ilmiy dalillarni sharhlash metodlari ishlatildi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Psixologik buzilishlar shakllanishida birlamchi boʻlgʻin sifatida **jismoniy daraja** alohida ahamiyat kasb etadi. E.Y.Gida bu borada shunday deydi: “Stress holati inson organizmida bir qator tana reaksiyalarining yuzaga kelishiga turtki boʻladi, bu esa koʻp hollarda uzoq muddat saqlanib qoladi. Mazkur tana reaksiyalari esa psixologik jarohatning jismoniy darajasining ajralmas tarkibiy qismini tashkil etadi”.

Bolalik davrida kechgan psixologik jarohatlar koʻplab jismoniy simptomlar orqali namoyon boʻlishi mumkin. Bunday simptomatik ifodalardan biri nutq buzilishi – xususan, duduqlanish holatidir. Lise Burbo bu borada quyidagicha fikr bildiradi: “Shaxsning bolalikda oʻz fikrini erkin ifoda etishga doir imkoniyati cheklangan hollarda, yaʼni u faol harakat qilayotgan chogʻda unga gapirish taqiqlangan boʻlsa, bu jarayon tomoq sohasidagi spazmlar orqali namoyon boʻlishi mumkin. Mazkur holat natijasida bola ong ostida ruhiy jarohatga uchraydi, bu esa keyinchalik psixosomatik darajada - yaʼni jismoniy simptomlar bilan birga kechuvchi holatlar orqali ifodalanadi.

Psixologik jarohatning nisbatan aniq va markaziy tarkibiy qismlaridan biri – bu **hissiy komponent** hisoblanadi. Aksariyat hollarda psixologik jarohat bilan bogʻliq hodisa insonga chuqur emotsional taʼsir koʻrsatadi va aynan shu his-tuygʻular buzilishining asosiy omiliga aylanadi. E.Ya.Gida taʼkidlaganidek, hissiy reaksiya va jarohatli hodisa oʻrtasidagi bogʻliqlik ikki xil yoʻl bilan shakllanishi mumkin. Birinchi yoʻl – bu hissiy holatning hodisa bilan bevosita bogʻliq boʻlishidir, yaʼni jarohat sodir boʻlgan vaqtda shaxs kuchli emotsional kechinmalarni boshdan kechiradi. Ikkinchi shakllanish yoʻli esa nisbatan noaniqroq boʻlib, stressli vaziyatda his-tuygʻularning bostirilishi orqali yuzaga chiqadi. Bu holatda tugallanmagan emotsiyalar ongda dominant holatda saqlanib qoladi va keyinchalik hodisani eslatuvchi vaziyatlarda qayta faollashib, shaxsda psixologik noqulaylikni keltirib chiqaradi.

Bolalik jarohati tuzilmasining yakuniy komponenti **kognitiv daraja** bilan ifodalanadi. Ushbu daraja shaxsning jarohatli tajriba bilan bogʻliq tarzda shakllantirgan fikr-mulohazalari, etiqodlari va umumlashirilgan xulosalarini oʻz ichiga oladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, inson jarohatli hodisa haqida oʻylash jarayonida koʻpincha real vaziyatni notoʻgʻri talqin qiladi, bu esa nafaqat psixik holatga, balki dunyoqarash va hayotga boʻlgan munosabatga ham salbiy taʼsir koʻrsatadi. E.Ya.Gida kognitiv darajaning mohiyatini quyidagi oddiy misol orqali izohlaydi: agar bola yoki oʻsmir doimiy ravishda oʻzini magʻlub deb his qilishga majbur etilsa, u buni ichki haqiqat sifatida qabul qilib, ushbu fikr atrofida tez-tez fikrlay boshlaydi. Bunday mulohazalar natijasida shaxs noxolis xulosaga keladi: “Muvaqqiyatsizlik – mening doimiy hamrohim”, degan ishonch shakllanadi. Bu esa oʻz navbatida tashabbussizlikka, harakat qilishdan voz kechishga olib keladi. Bunday kognitiv-motivatsion inersiya esa inson hayot sifatining pasayishiga sabab boʻladi.

Amerikalik mashhur bolalar psixologi L.F.Palmer oʻz tadqiqotlarida goʻdaklik davrida yuzga kelgan stress holatlari inson psixikasiga chuqur va uzoq muddatli taʼsir koʻrsatishini taʼkidlaydi. Uning fikricha, bu kabi erta hayotiy tajribalar tuzatilishi qiyin boʻlgan ruhiy va fiziologik oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Hayotning erta bosqichida kechgan psixologik jarohatlar **gipokampusning** normal rivojlanishiga salbiy taʼsir koʻrsatishi va bu oʻzgarishlar balogʻat yoshidagi **neyropsixologik faoliyatda** namoyon boʻlishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan nemis neyropsixologi Tomas Elbert ham bolalikdagi jarohatlarni shaxsiyat

taraqqiyotiga jiddiy tahdid sifatida ko'radi. U quyidagicha ta'kidlaydi: “Agar bola chuqur psixologik jarohatga duchor bo'lgan bo'lsa, u hayoti davomida psixologik zaiflikka moyil bo'lib qoladi”.

Psixologik jarohatlar shaxsiyat strukturasi chuqur va barqaror ta'sir ko'rsatib, ularning uzoq muddatli oqibatlari turli psixopotologik buzilishlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Bunday buzilishlar, odatda, tashvishli, konversiv, psixotik yoki chegara tipidagi shaxsiyat buzilishi shakllarida kuzatiladi. Psixologik jarohat ta'sirida yuzaga kelgan hissiy charchoq odatda emotsional beparvolik bilan birga kechadi, bu holat insonning kognitiv faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, aniq va izchil fikrlash qobiliyatini susaytiradi. Shu tarzda, individ nafaqat salbiy emotsiyalarni boshdan kechiradi, balki ularning mazmuni va sabablari bilan ham ruhiy aloqani yo'qotadi – bu holat klinik amaliyotda **dissotsiatsiya fenomeni** sifatida izohlanadi.

Dissotsiatsiya – bu psixikaning mudofaa mexanizmi bo'lib, u orqali individ o'z ichki tajribalarini ajratib, hissiy og'riqdan o'zini himoyalaydi. Ushbu jarayon davomida inson hissiy sezgirligini yo'qotadi, affektiv javoblar sayozlashadi va u sovuqqonlik, befarqlik yoki surunkali xavotir bilan namoyon bo'ladi. Dissotsiativ buzilishlar ko'pincha quyidagi shakllarda aniqlanadi: depersonalizatsiya-derelizatsiya sindromi, dissotsiativ amneziya, **dissotsiativ identifikatsiya** buzilishi.

Agar bolalik davrida kechgan jarohatli tajribalar yetarlicha psixologik qayta ishlovdan o'tmagan bo'lsa, bu holatlar o'z-o'zini past baholash, doimiy xavotir, o'ziga nisbatan ishonchsizlik va o'z-o'zini yo'q qilishga moyillik kabi xavfli emotsional holatlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Ushbu holatlar davomida umidsizlik hissi, chuqur bo'shliq tuug'usi va og'ir depressiv epizoidlar kuzatiladi, bu esa oxir-oqibatda o'z joniga qasd qilish ehtimolini kuchaytiradi. O'z-o'zini qadrlash darajasining pasayishi esa shaxsning identifikatsion tizimini zaiflashtiradi va ichki “Men” obrazining izdan chiqishiga olib keladi.

Psixologik izlanishlar natijalariga ko'ra, bolalik davridagi hissiy beparvolik, e'tiborsizlik va manipulatsiya kabi psixologik zo'ravonlik turlari farzandning o'zini anglash jarayonini quyidagicha izdan chiqaradi:

- Erta bolalikdagi to'liq qaramlik – bolaning o'zini himoya qila olmasligi uni kattalarning harakati va e'tiboriga butunlay bog'lab qo'yadi;
- Hissiy beparvolikning oqibatlari – bolaning o'z hissiyotlariga va qarorlariga ishonchsizlik paydo bo'ladi, bu esa past o'zini qadrlash va xavotirga olib keladi;
- Hayotiy “skriptlar” – bola ong ostida shakllangan ssenariylar asosida hayot kechiradi, bu ssenariylar ko'pincha muvaffaqiyat va baxtdan uzoq bo'ladi;
- Psixologik manipulatsiya va chegaralarning buzilishi – bola zo'ravonlikni normal deb qabul qilib, o'zini aybdor his qiladigan va o'z chegaralarini himoya qila olmaydigan shaxsga aylanishi mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mavzuga doir adabiyotlarni tahlil qilish natijasida bolalikdagi psixologik jarohatlarning shaxsga ko'rsatadigan ta'sir yo'nalishi, psixologik oqibatlari va ularning identifikatsiya jarayoniga ta'siri quyidagicha bo'lishi aniqlandi. (1-jadval)

1-jadval.

Asosiy omil	Ta'sir yo'nalishi	Psixologik oqibatlar	Identifikatsiyaga ta'siri
Jismoniy jarohatlar (zo'ravonlik, jismoniy jazolar)	Stress va somatik reaksiyalarni keltirib chiqaradi	Og'riq xotiralari, nutq buzilishlari (masalan, duduqlanish), psixosomatik simptomlar	O'ziga ishonchsizlik, xavfsizlik hissining yo'qolishi
Hissiy beparvolik	Mehr va e'tibor tanqisligi	Past o'zini qadrlash, tashvishlanish, depressiv kayfiyat	“Men” konsepsiyasining zaiflashishi, ijtimoiy rolni belgilashda qiyinchilik
Psixologik manipulatsiya	Chegaralarning buzilishi	Aybdorlik hissi, o'z-o'zini ayblash, qo'rquv	Ichki “Men”ning parchalanishi, sog'lom identifikatsiya yo'qligi
Kognitiv darajadagi jarohatlar	Jarohat bilan bog'liq noto'g'ri xulosalar va e'tiqodlar	“Muvaffaqiyatsizlik – mening doimiy hamrohim” kabi irratsional fikrlar	Hayotiy “skriptlar” shakllanishi, passivlik, tashabbusdan voz kechish
Dissotsiatsiya fenomeni	Himoya mexanizmi sifatida emotsional uzilish	Hissiy sovuqlik, depersonalizatsiya, amneziya	Identifikatsion inqiroz, “Men”ning yaxlitligi buzilishi
Nevropsixologik ta'sirlar	Gipokampus va boshqa miya strukturalariga salbiy ta'sir	Uzoq muddatli kognitiv buzilishlar, ruhiy zaiflik	Shaxsiyat rivojlanishining izdan chiqishi, ijtimoiy moslashuvning sustlashishi

Xulosa. Bolalik davrida kechgan psixologik jarohatlar shaxsning identifikatsiya jarayoniga chuqur va barqaror ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada ko'rsatib o'tilganidek, bolalikda yuzaga kelgan hissiy beparvolik, zo'ravonlik, e'tiborsizlik va boshqa jarohatli holatlar voyaga yetgan shaxsda o'zini anglashda qiyinchiliklar, past o'zini qadrlash, doimiy xavotir, depressiv kayfiyatlar va dissotsiativ holatlar kabi buzilishlarga olib keladi. Jarohatning jismoniy, hissiy va kognitiv darajadagi ta'siri identifikatsion inqirozga sabab bo'lishi mumkin. Xususan, dissotsiatsiya, hissiy rad etish va noto'g'ri hayotiy “skriptlar” orqali bolalikdagi jarohatli tajribalar shaxsiyat taraqqiyotini izdan chiqaradi. Maqola shuni ko'rsatadiki, bunday holatlarning erta aniqlanishi va psixologik reabilitatsiya choralarining ko'rilishi shaxsiy identifikatsiyaning sog'lom shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Demak, bolalik jarohatlarini erta aniqlash, psixologik yondashuv orqali ularni qayta ishlash va profilaktik tadbirlar ishlab chiqish zamonaviy psixologiya oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Гайда Е.Я. Случай работы с психологической травмой. — 2010. — https://psyjournals.ru/journals/cpp/archive/2010_n4/33642
2. Екатерина, А. А. Влияние детской психической травмы на взрослую жизнь / А. А. Екатерина. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 10 (300). — С. 213-215. — URL: <https://moluch.ru/archive/300/67810/>
3. Алина Б.В. Детские психологические травмы и их влияние на формирование взрослой личности – URL: <https://www.teacherjournal.ru/categories/14/articles/5297>
4. Лолаева А.С., Худалова М.З. Влияние детской психологической травмы на взрослую жизнь // Психолог. 2024. № 2.- <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-detskoy-psihologicheskoy-travmy-na-vzroslyu-zhizn>
5. Жуйкова А. М., Петрова С.С. Влияние детского травматического опыта на человека // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. 2024. № 12 (101). Режим доступа: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/vliyanie-detskogo-travmaticheskogo-opyta-na-cheloveka.html>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/posledstviya-detskoy-psihologicheskoy-travmy-vo-vzrosлом-vozhraze-i-ee-vzaimosvyaz-so-vsemi-sferami-zhizni>

Xudoyqulova Shoiri Xusanovna,
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi

SHAXS PSIXOLOGIK YETUKLIGI OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxs psixologik yetukligi omillari tahlili keltirilgan, psixologik yetuklik tushunchasi, shaxs psixologik yetukligining xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan xorijiy konsepsiyalari, xususan Gumanistik psixologiyada inson yetukligining mezonlari tahlil qilingan. Shuningdek, shaxsning psixologik yetukligi - bu insonning o'z his-tuyg'ulari, fikrlari va xatti-harakatlaridan xabardor bo'lishi, o'z harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, o'zgarishlar qarashlariga moslasha olishi, sog'lom munosabatlarni o'rnatish va hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatidan iborat xususiyatlar majmuidan iborat ekanligi e'tirof etilgan. Insonning psixologik yetukligi shakllanishining yettita asosiy bosqichlari va ularning mazmuni hamda shaxs psixologik yetukligi omillarini belgilash bo'yicha tadqiqotlar yo'nalishlari tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, yetuklik, shaxsiy rivojlanish, “psixologik yetuklik”, “psixologik salomatlik”, o'zini anglash va qabul qilish.

ФАКТОРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗРЕЛОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье представлен анализ факторов психологической зрелости личности, понятия психологической зрелости, зарубежных концепций, посвящённых изучению особенностей психологической зрелости личности, в частности, проанализированы критерии зрелости человека в гуманистической психологии. Кроме того, признаётся, что психологическая зрелость личности – это совокупность характеристик, включающих осознание человеком своих чувств, мыслей и поступков, принятие ответственности за свои поступки, способность адаптироваться к изменяющимся взглядам, способность устанавливать здоровые отношения и решать жизненные проблемы. Систематизированы семь основных этапов становления психологической зрелости личности и их содержание, а также направления исследований по определению факторов психологической зрелости личности.

Ключевые слова: личность, зрелость, личностное развитие, «психологическая зрелость», «психологическое здоровье», самосознание и принятие.

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL MATURITY OF THE PERSONALITY

Abstract. This article presents an analysis of the factors of psychological maturity of the individual, the concept of psychological maturity, foreign concepts devoted to the study of the characteristics of psychological maturity of the individual, in particular, the criteria of human maturity in humanistic psychology are analyzed. In addition, it is recognized that psychological maturity of the individual is a set of characteristics that include a person's awareness of their feelings, thoughts and actions, acceptance of responsibility for their actions, the ability to adapt to changing views, the ability to establish healthy relationships and solve life problems. Seven main stages of the formation of psychological maturity of the individual and their content are systematized, as well as areas of research to determine the factors of psychological maturity of the individual.

Keywords: personality, maturity, personal development, «psychological maturity», «psychological health», self-awareness and acceptance.

Kirish. Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida shaxsning yetukligi muammosiga ilmiy qiziqish inson hayotiy faoliyati jarayonidagi turli xil ko'rinishlar kontekstida nazariy va eksperimental tadqiqotlar bilan bog'liq bo'lib, insonning o'ziga bo'lgan munosabati, yaqin va uzoq doiradagi shaxslararo munosabatlar, odamlar orasidagi o'z hayotiga, uning kasbiy faoliyati, natijalar kabilar orqali baholanadi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda shaxs yetukligi tarkibida psixofiziologik, kognitiv, hissiy, axloqiy, ijtimoiy va psixologik yetuklikning mavjudligi kabi turli jihatlar ajratiladi,

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shaxsning psixologik yetukligi - bu insonning o'z his-tuyg'ulari, fikrlari va xatti-harakatlaridan xabardor bo'lishi, o'z harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, o'zgarishlar qarashlariga moslasha olishi, sog'lom munosabatlarni o'rnatish va hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatidan iborat xususiyatlar majmuidan iborat bo'lib, nafaqat yosh, balki shaxsning rivojlanish

darajasi, o'z-o'zini anglashi, hissiy barqarorligi, mas'uliyat va fikrlashning moslashuvchanligi bilan bog'liqdir. Shuningdek, shaxsning psixologik yetukligi" tushunchasi ko'p qirrali tuzilma sifatida faol o'rganilmoqda va bu borada turli xil psixologik yondashuvlar va yo'nalishlar vakillari o'zlarining tadqiqotlarida ushbu konsepsiyani turli tarkibiy qismlariga e'tibor berib, uning psixologik mazmunidagi markaziy xususiyatlarni alohida ta'kidlaydilar.

Shaxsning psixologik yetukligi muammosi ekzistensial-gumanistik psixologiya va psixoterapiya vakillaridan K.Rojers, A.Maslou, E.From, F.Perls, rivojlanish psixologiyasi namoyandalari E.Erikson, B.G.Ananyev, G.Kreyg, J.Lovinger, A.G.Portnova, shaxs psixologiyasi yo'nalishida K.A.Abulxanova-Slavskaya, L.I.Antsiferova, A.G.Asmolov, B.S.Bratus, A.L.Juravlev, D.A.Leontiev va boshqalar tomonidan tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqilgan. "Shaxsning psixologik yetukligi" tuzilmasining psixologik mazmunini tushunishda ushbu sohadagi asosiy g'oyalarni tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Gumanistik psixologiya sohasi asoschilaridan G.Ollport shaxsning psixologik yetukligi tuzilmasini tavsiflovchi tushunchasining muallifi bo'lib, u insonning kamolotini hayot davomida davom etadigan uzluksiz shakllanish va rivojlanish jarayoni deb hisoblaydi. Shaxs psixologik yetukligini o'rganishda olim har bir shaxsning o'ziga xosligiga alohida e'tibor bergan. Olimning fikriga ko'ra, yetuk shaxsni tavsiflashning yagona mezonlari mavjud emas, chunki rivojlanayotgan odamlar kabi rivojlanishning ko'plab usullari mavjud: "Yetuk shaxsning universal mezonlarini izlashda biz individuallikning xilma-xilligini hech qachon unutmasligimiz kerak" [1]. Muallif, shuningdek, har bir insonga mos keladigan psixologik yetuklikning universal mezonlarini topishga urinishda biz haqiqiy shaxsni unutimiz, chunki bitta odamda yetuklikning barcha belgilarini topib bo'lmaydi – deb e'tirof etadi. G.Ollport konsepsiyasidagi muhim nuqta uning psixologik yetuklik va insonning xronologik yoshi o'rtasidagi bog'liqlik yo'qligi haqidagi g'oyasidir. Uning fikricha, inson qiyinchilik va iztirobga duch kelganda u yoki bu darajada kamolotga erishadi. Ushbu tezisda olimning shaxsiy kamolotning shakllanishi mexanizmi qiyin hayotiy vaziyatlarni yengish bilan bog'liq degan taxmin mavjud. G.Olport shaxs psixologik yetukligini belgilovchi oltita xususiyat xos, degan fikrni ilgari surdi: - "men" ning keng chegaralari; - iliq ijtimoiy munosabatlar; - o'zini ijobiy tasavvur qilish; - voqiylikni real idrok etish; - o'zini va hazilni tushunish qobiliyati; - yaxlit hayot falsafasiga ega bo'lish.

Gumanistik psixologiya yo'nalishining yana bir vakili A.Maslou "psixologik yetuklik" va "psixologik salomatlik" tushunchalarini bir xil deb hisoblab, insonning beshta asosiy ehtiyojlaridan iborat bo'lgan ehtiyojlar iyerarxiyasi har bir inson uchun hayot jarayonida dolzarb deb hisoblagan. A.Maslouning fikricha, inson bu iyerarxiyada qanchalik yuqori ko'tarila olsa, u shunchalik o'ziga xoslik, xilma-xil individual fazilatlar, shaxsiy xususiyatlar va pirovard natijada psixologik yetuklikka ega bo'ladi. "Agar inson o'zida ichki erkinlikni his qilsa, zarurat tug'ilganda, o'zini tinglay olsa, muammolarni hal etishda ko'proq o'ziga tayansa, o'ziga to'liq ishonchi o'rtacha va undan yuqori bo'lib, ichki dunyosida sodir bo'layotgan jarayonlarni obyektiv aks ettira olsagina, uning o'zini o'zi anglash istagi to'liq amalga oshirilib, asl yetuklikka erishadi" [2].

K.Rodgers o'z konsepsiyasida shaxsning psixologik yetukligini o'zini-o'zi anglash tushunchasi bilan bog'lab, o'z-o'zini qurishning tarkibiy zarralari erta yoshda shakllangan ongsiz mexanizmlar, ongli xatti-harakatlar modellari, shuningdek, identifikatsiya mexanizmidan iborat. Ontogenetik rivojlanish jarayonida shaxsning individual tajribasiga asoslanib, atrofdagi voqelikning subyektiv manzarasi shakllanadi, bu ham "men" obrazining muhim qismiga aylanadi. Shaxsning psixologik yetuklik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning asosiy o'zagi - "Men" shunchalik individual, aniq shakllanadi va ifodalanadi. Shunday qilib, K.Rojers nazariyasiga ko'ra, shaxsning psixologik yetukligi bilan o'zaro bog'liq bo'lgan o'z-o'zini anglash tushunchasi, asta-sekin yaxlit yadroga aylanib, shaxsning turli xil bo'lakli hissiy, kognitiv, shaxslararo taassurotlarini ifodalaydi. O'z-o'zini anglash konsepsiyasining rivojlanishiga turtki bo'lgan rag'bat inson hayotning turli turlari va shakllarida o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga intilishida ko'rinadi.

Psixologlardan S.L.Bratchenko va M.R.Mironovalar bo'yicha shaxs yetukligining mezonlari ichki va shaxslararo mezonlarga bo'linadi.[3]

1-jadval.

S.L.Bratchenko va M.R.Mironovalar bo'yicha shaxs yetukligining mezonlari

Intrapersonal mezonlar	Shaxslararo mezonlar
o'zini anglash va qabul qilish;	boshqalarni qabul qilish va tushunish
ichki tajribaga ochiqlik,	sotsializatsiya (konstruktiv ijtimoiy munosabatlar
mas'uliyatli erkinlik;	sifatida, shaxslararo muammolarni hal qilish
yaxlitlik va muvofiqlik;	qobiliyati),

dinamizm (moslashuvchanlik o'zgarishlarga ochiqlik sifatida)	va	ijodiy moslashuvchanlik (hayot muammolariga munosabat nuqtayi nazaridan)

“Shaxsning psixologik yetukligi” masalasi rus psixologiyasida ham o'rganilgan bo'lsa-da, bu yerda urg'u, xorijiy tadqiqotlardan farqli shaxslararo munosabatlardan shaxsning subyektiv xususiyatlariga o'tadi. Jumladan, K.A.Abulxanova-Slavskaya, L.I.Antsyferova, D.A.Leontyev, A.G.Asmolovlar psixologik yetuklikni shaxsning o'z hayot yo'lini tanlashdagi faollik darajasi, uning hayotini o'z g'oyalari muvofiq tashkil etish qobiliyati bilan bog'laydi. L.I.Bojovich yetuklikni shaxsning avtonomiya va mustaqillik qobiliyati sifatida belgilaydi. P.Ya.Galperin, V.I.Slobodchikov, A.G.Asmolovlar shaxsning yetukligi va mas'uliyat o'rtasidagi muhim bog'liqlikni ta'kidlaydilar. B.S.Bratus esa shaxs yetukligini ideal va real hayotiy maqsadlar va munosabatlarni ajratish qobiliyati sifatida belgilaydi. S.K.Nartova-Bochaver psixologik yetuklik fenomenini to'g'ridan-to'g'ri "men" ning barqaror qiyofasida, shaxsning xatti-harakatlari tizimida, atrofdagi voqelik haqidagi o'z ichki g'oyalari asosida qaror qabul qilish qobiliyatida va ular uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga tayyorligida namoyon bo'ladi, degan xulosaga keladi.[6].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Rivojlanish psixologiyasining vakili J.Lovinger shaxsning psixologik yetukligini o'rganar ekan, uning belgilovchi komponentlari sifatida ego rivojlanishi va kognitiv rivojlanishni birlashtiradi. Olim insonning psixologik yetukligi shakllanishining quyidagi yettita asosiy bosqichini belgilaydi:

- ijtimoiy (kattalarga to'liq qaramlik),
- impulsiv (egosentrizm, konkretlik, atrof-muhitga qaramlik),
- o'zini himoya qilish (jazodan qo'rqish, manipulyatsiya, shaxsiy maqsadlarda qulay imkoniyatlardan foydalanish),
- konformistik (tashqi me'yor va qoidalarga bo'ysunish),
- ongli (vijdonni rivojlantirish, o'z me'yorlarini o'rnatish, o'z-o'zini tanqid qilish),
- avtonom (boshqalarning avtonomiyasini hurmat qilish, ularning qarashlariga bag'rikenglik, ichki nizolar va ehtiyojlarni yengish),
- integrativ (o'z-o'zini anglashning boshqa odamlarni tushunish bilan integratsiyalashuvi).

Ushbu nazariyaning asosiy nuqtasi muallifning o'z rivojlanishining har bir keyingi bosqichi oldingisiga qaraganda murakkabroq ekanligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, har bir bosqichning xronologik yoshga bog'liqligi shart emas, lekin rivojlanish jarayonida bosqichlarning hech birini o'tkazib yuborish mumkin emas. J. Lovingerning fikricha, oxirgi bosqichga juda oz sonli odamlar yetib boradi.

Psixologik kamolotning mohiyati va shakllanish jarayonini umumiy jihatlarini aniqlash va ularning psixologik ma'nosini ochib beradigan ta'riflarga muvofiq aniqlash imkonini beradi.

2-jadval.

Shaxs psixologik yetukligi omillarini belgilash bo'yicha tadqiqotlar

Omillar	Tadqiqotlar
Mas'uliyat	A.A.Rean, A.G.Asmolov, E.From, E.Erikson, R.Kassel), “ongli mustaqillik” (K.Rojers), nazorat o'chog'i (S.K.Nartova-Bochaver)
Dunyoni ongli, real idrok etish	(G.Olport), o'z-o'zini anglash (K.Rojers), o'z oldiga real va ideal maqsadlarni qo'ya olish qobiliyati (B.S.Bratus), baholovchi aks ettirish (G.S.Suxobskaya).
O'z-o'zini namoyon qilish zarurati	(A.Maslou), o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor berish, o'zgarishlarga ochiqlik (K.Rodgers, A.A.Rean)
O'z-o'zini qabul qilish va o'zini hurmat qilish	(G. Allport); moslashuvchan o'z-o'zini konsepsiyasi, haqiqiy o'zini ideal shaxsga bo'lgan istagi (N.E. Xarlamenkova)
Muxtoriyat - mustaqillik, o'z-o'ziga ishonish, o'z-o'zini qo'llab-quvvatlash	(F. Perls); avtonomiya (J. Lovinger), psixologik suverenitet (S.K. Nartova-Bochaver); boshqalarning bosimi va baholashlariga dosh berish qobiliyati (K. Rogers)
Xarakterning mustahkamligi	(B.G. Ananyev), ijodiy amalga oshirish (K. Rogers), noaniqlik bilan kurashish qobiliyati (G. Ollport)
O'z hayotini boshqarish va tashkil etish - o'z rivojlanish muhitini yaratish	(B.G. Ananyev, E.F. Rybalko); maqsadlarni belgilash va o'z qarorini amalga oshirish qobiliyati (G.S. Suxobskaya); hayot jarayonida o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda tartibga solish (K.A.Abulxanova-Slavskaya), o'z-o'zini nazorat qilish (R.M.Shamionov)
Yaxlitlik, muvofiqlik	(K. Rogers), xarakter yaxlitligi (B.G. Ananyev), ontogenez jarayonida

	rivojlanayotgan o'ziga xoslik (N.E. Harlamenkova, J. Lovinger), "Men" (K.G. Yung) timsolining to'liq yaxlitligiga ega bo'lishi, egoning yaxlitligi (E.ident)
Qiziqishlar va dunyo bilan aloqalar kengligi	(D.A. Leontiev); ko'p qirrali o'zini his qilish (G. Allport), hayotning turli sohalarida ijodkorlikni ifodalash; tajribaga ochiqlik (G. Kreyg)
Tolerantlik, xulq-atvorning ijtimoiy yo'nalishi	(A.A.Derkach, A.A.Bodalev), indulgentsiya, demokratik xarakter (G.Olport); insonparvarlik qadriyatlari (G.S. Suxobskaya), axloqiy ong (L. Kolberg)
Shaxslararo munosabatlarni qurish qobiliyati	(G. Sallivan, V.N. Myasishchev, R.V. Ovcharova); boshqalarga nisbatan iliqlik (G. Allport); sevishtirish, g'amxo'rlik qilish qobiliyati (Z. Freyd, E. Fromm); boshqa odamlarga nisbatan hurmat va hamdardlik (E. Fromm, K. Rogers)

Xulosa. Shaxsning psixologik yetukligini tadqiq etish bo'yicha turli xil psixologik tushunchalarning o'tkazilgan nazariy tahliliga asoslanib, zamonaviy psixologiyada shaxsning psixologik yetukligi tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, hali etarlicha aniq ta'riflanmagan degan xulosaga keldik. Psixologik kamolotning mohiyati va shakllanish jarayonini tushunishda mavjud tadqiqotlarni qisqacha ko'rib chiqish natijasida ushbu tushunchani uning ikki jihati: individual-psixologik (intrapersonal) va ijtimoiy-psixologik (shaxslararo) mavjud. An'anaviy madaniyatda inson uzoq vaqt davomida hissiy jihatdan etuk bo'lib qolishi mumkin. Uning hayoti uchun mas'uliyat davlat, ota-ona yoki sherigida ekan, inson rivojlanmaydi. Shuningdek, insonning "etukligi"ga baho berish uning xulq-atvori jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga qanchalik mos kelishiga bog'liq.

Rivojlanish psixologiyasining xususiy nazariyalariga asoslanib, shunday xulosa qilishimiz mumkinki, psixologik yetuklik shaxsning avtonomligi va mustaqilligi darajasi, uning o'ziga tayanishi, samarali shaxslararo munosabatlarni qurish qobiliyati va nihoyat, hayotning oxirida erishilgan yaxlitlik bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Олпорт Г. Становление личности. М., 2002.
2. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 2014.
3. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии // Психологические проблемы самореализации личности. СПб., 1997.
4. Фромм Э. Искусство любить. М., 1990.
5. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб., 2002.
6. Сухобская Г.С. Понятие «Зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики // Новые знания. 2002. № 4. С. 17-20.

Xuseynova Abira Amanovna,

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zosi, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakilining (Ombudsmanning) Buxoro viloyati mintaqaviy vakili, falsafa fanlari doktori, professor

AYOLLARNING IJTIMOY FAOLLIGINI CHEKLOVCHI PSIXOLOGIK TO'SIQLAR: SABABLARI VA YECHIMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, ayollarning ijtimoiy faolligini cheklovchi psixologik to'siqlar, ularning kelib chiqish sabablari va bartaraf etish yo'llari ilmiy o'rganilgan. Psixologik omillar sifatida o'ziga ishonchsizlik, jamiyatdagi stereotiplar va shaxsiy motivatsiya yetishmasligi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ularni yengish uchun taklif etilayotgan individual va ijtimoiy darajadagi yechimlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ayollar, ijtimoiy faollik, psixologik to'siqlar, stereotiplar, motivatsiya, o'ziga ishonch, gender tengligi, psixologik yordam.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ БАРЬЕРЫ, ОГРАНИЧИВАЮЩИЕ СОЦИАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ ЖЕНЩИН: ПРИЧИНЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аннотация. В данной статье в научном аспекте изучены психологические барьеры, ограничивающие социальную активность женщин, причины их возникновения и пути их преодоления. В качестве психологических факторов рассматривались неуверенность в себе, стереотипы в обществе и отсутствие личной мотивации. Также были проанализированы предлагаемые решения на индивидуальном и социальном уровнях для их преодоления.

Ключевые слова: женщины, социальная активность, психологические барьеры, стереотипы, мотивация, уверенность в себе, гендерное равенство, психологическая поддержка.

PSYCHOLOGICAL BARRIERS LIMITING WOMEN'S SOCIAL ACTIVITY: CAUSES AND SOLUTIONS

Abstract. In this article, psychological barriers limiting women's social activity, their causes, and ways to overcome them are scientifically studied. Self-doubt, stereotypes in society, and a lack of personal motivation were considered as psychological factors. The proposed solutions at the individual and social levels to overcome them were also analyzed.

Keywords: women, social activity, psychological barriers, stereotypes, motivation, self-confidence, gender equality, psychological support.

Kirish. Ayollarning jamiyatdagi faol ishtirokini cheklovchi psixologik to'siqlar masalasi dolzarb muammo sifatida yuzaga kelmoqda. Ushbu to'siqlar ko'pincha ayollarning o'z imkoniyatlarini to'liq anglay olmasligi, o'zini past baholashi va jamiyatdagi stereotiplar ta'sirida yuzaga keladi. Jamiyatda ko'plab an'anaviy qarashlar ayollarning o'z-o'zini rivojlantirish va ijtimoiy faollikda ishtirokini to'xtatadi. Natijada, ular o'z fikrlarini ochiq ayta olmaslik, yangi tashabbuslarni ilgari surish yoki rahbarlik lavozimlariga intilishdan chekinishadi. Bu holat, o'z navbatida, ijtimoiy taraqqiyotga salbiy ta'sir ko'rsatadi va gender tenglikni ta'minlashga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, bu psixologik to'siqlar ayollarning o'zini qadrlashi va o'ziga bo'lgan ishonchining sustlashishiga olib keladi. Shu sababli, bu masalani chuqur o'rganish va yechimlar ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Ayollar faolligini oshirish uchun ularning ruhiy holatini mustahkamlash, ijtimoiy stereotiplarni bartaraf etish zarur.

Jamiyatda ayollarning faoliyatiga doir ko'plab ijtimoiy-madaniy cheklovlar mavjud bo'lib, ular asosan psixologik omillar orqali yuzaga keladi. Masalan, ayollarga nisbatan an'anaviy jinsiy rollar haqida qat'iy qarashlar ularni o'z imkoniyatlarini cheklashga majbur qiladi. Bu holat o'z navbatida ularning qaror qabul qilishda, o'z fikrini ifoda etishda va yangi imkoniyatlarga intilishda qo'rquv va shubhalarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, oilaviy va ijtimoiy bosimlar ham ayollarning mustaqil qaror qabul qilishlariga to'sqinlik qiladi. Natijada, ular ko'pincha o'z orzu-istaklarini orqaga surib, jamiyatning ularga tayinlagan rollariga bo'ysunishga majbur bo'ladi. Ushbu stereotipik fikrlar o'rganish, kasbiy rivojlanish va ijtimoiy faollikni cheklaydi. Bu esa ayollarning o'z salohiyatini to'liq amalga oshirishiga to'sqinlik qiladi. Shu sababdan, ijtimoiy stereotiplarning psixologik ta'sirini kamaytirish muhim vazifa hisoblanadi.

Psixologik to'siqlarning sabablarini tahlil qilganda, ko'p hollarda o'z-o'zini qadrlashning pastligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi va shaxsiy qo'rquvlar asosiy o'rin tutadi. Ayollar ko'pincha jamiyatdagi mavqeyini yo'qotishdan, tanqid ostida qolishdan yoki muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqishadi. Bu qo'rquvlar esa ularning yangi tashabbuslarga kirishishini va o'z fikrini erkin ifoda etishini cheklaydi. Shu bilan birga, atrofdagilarning salbiy munosabati va tanqidiy fikrlar ayollarni o'z ichiga yopilishiga olib keladi. Bu holat, o'z navbatida, ijtimoiy faollikning pasayishiga sabab bo'ladi. Shaxsiy o'zgarishlar va psixologik qo'llab-quvvatlash orqali bu to'siqlarni yengib o'tish mumkin. Shu bilan birga, jamiyatda gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar ham katta ahamiyat kasb etadi.

Yechim sifatida psixologik to'siqlarni kamaytirish uchun bir necha asosiy yo'nalishlar mavjud. Birinchidan, ayollarning o'zini qadrlashini oshirish va ularga ruhiy yordam ko'rsatish zarur. Bu uchun maxsus treninglar, motivatsion dasturlar va psixologik konsultatsiyalar tashkil etilishi mumkin. Ikkinchidan, jamiyatda gender stereotiplarini kamaytirish maqsadida targ'ibot va ta'lim ishlari olib borilishi lozim. Bu, ayniqsa, yosh avlod orasida gender tenglik haqidagi ongni shakllantirishga xizmat qiladi. Uchinchi yo'nalish, oilaviy va ijtimoiy muhitni ayollarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirish bo'lib, bu esa ularning ijtimoiy faolligini oshiradi. Shu bilan birga, davlat va nodavlat tashkilotlarining gender tengligini ta'minlashga qaratilgan siyosatlari muhim o'rin tutadi. Ushbu chora-tadbirlar ayollarning psixologik to'siqlarini bartaraf etishda samarali vosita bo'la oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ayollarning ijtimoiy faolligini cheklovchi psixologik to'siqlar mavzusiga oid olimlarning ilmiy qarashlari va nazariyalari ko'plab sohalarni qamrab olgan. Gender psixologiyasi va sotsiologiyasi sohasidagi tadqiqotchilar ayollarning ijtimoiy faolligiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni chuqur o'rganib, ularning faolligini kamaytiruvchi asosiy sabablarni aniqlashga harakat qilishgan. Misol uchun, feminist psixologiya yo'nalishida faoliyat yuritgan olimlar jamiyatda mavjud bo'lgan jinsiy stereotiplar ayollarning o'zini baholashiga salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar. Ularning fikriga ko'ra, ayollarni faollikdan to'sib qo'yuvchi stereotiplar ularni yangi imkoniyatlardan voz kechishga, o'z-o'zini chegaralashga olib keladi. Shu bilan birga, psixologik nazariyalarda o'ziga bo'lgan ishonchning pastligi va qo'rquvning ijtimoiy faollik darajasiga ta'siri ham ko'p yoritilgan. Olimlar ayollarning psixologik holati va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish orqali psixologik to'siqlarni kamaytirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqishga intilishgan.

Ijtimoiy kognitiv nazariya asoschisi Albert Bandura ayollarning ijtimoiy faolligida o'zini o'zi boshqarish va o'ziga bo'lgan ishonchning muhimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, odamlarning o'z qobiliyatlarini baholashlari, ya'ni o'zini o'zi samarali deb hisoblashlari, ularning yangi vazifalarga kirishishidagi asosiy omildir. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o'zini o'zi samarali deb hisoblash konsepsiyasi ayollarning ijtimoiy faollik darajasini tushunishda muhim vosita hisoblanadi. Ayollar o'z imkoniyatlariga ishonishmaydigan paytda ular ko'proq o'zini cheklaydilar va yangi imkoniyatlardan uzoqlashadilar. Shu nuqtayi nazardan, o'ziga ishonchni oshirish uchun maxsus treninglar va psixologik qo'llab-quvvatlash zarur. Banduraning ta'kidlashicha, ijtimoiy ta'sirlar va o'rganish jarayonlari orqali ayollarning o'zini samarali deb baholashlari yaxshilanadi, bu esa ularning ijtimoiy faolligini oshiradi.

Sotsiologik nazariyalardan biri bo'lgan Role Congruity Theory (Rolning muvofiqligi nazariyasi) ayollarning ijtimoiy rollari va ularning jamiyatdagi kutilgan qobiliyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikni o'rganadi. Bu nazariyaga ko'ra, ayollardan kutiladigan an'anaviy rolar va ularning jamiyatdagi rahbarlik kabi faolliklari o'rtasida ziddiyat mavjud. Bu ziddiyat ayollarning o'z faolliklarini chegaralashlariga sabab bo'ladi, chunki ular jamiyatdan rad etilishdan yoki salbiy baholanishdan qo'rqadilar. Shu tariqa, jamiyatdagi an'anaviy gender rollari ayollarning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va ularni o'z qobiliyatlarini to'liq namoyon eta olmaslikka majbur qiladi. Bu nazariya ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish uchun jamiyatda gender rollariga oid stereotiplarni yo'qotish zarurligini ko'rsatadi.

Psychoanalytic nazariyada Freydning qarashlari ayollarning ijtimoiy faolligini cheklovchi ichki psixologik omillarni tushunishga yordam beradi. Freyd ayollarning o'z qobiliyatlari va istaklarini amalga oshirishda yuzaga keladigan ichki konfliktlar va ong osti psixologik muammolarini ta'kidlagan. Unga ko'ra, jamiyat tomonidan ayollarga yuklangan an'anaviy rollar va jinsiylik mavzulari bilan bog'liq repressiyalar ularning o'zini anglashida muammolarni yuzaga keltiradi. Bu holat psixologik to'siqlarni kuchaytiradi va ayollarning o'z ijtimoiy faolligini pasaytiradi. Psychoanalytic yondashuv ayollarning o'z ichki dunyosini va ichki qarama-qarshiliklarini aniqlashga yordam beradi, bu esa ularni yaxshiroq tushunish va yordam berish uchun zarurdir. Shu tariqa, ichki psixologik jarayonlarga e'tibor qaratish ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Maslowskiy ehtiyojlar nazariyasi ayollarning ijtimoiy faolligini tushunishda motivatsion omillarni aniqlashda foydalidir. Maslowskiga ko'ra, inson ehtiyojlari ierarxiyasi mavjud bo'lib, asosiy fiziologik va xavfsizlik ehtiyojlari qondirilgandan so'ng, shaxs o'z-o'zini anglash va o'zini rivojlantirishga intiladi.

Ayollar ijtimoiy faollikda ishtirok etishda o'z ehtiyojlarini qondirish darajasiga bog'liq. Masalan, xavfsizlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash his qilmagan ayollar ko'proq pasivlikka moyil bo'lishadi. Shu sababli, ularning asosiy ehtiyojlarini ta'minlash va ruhiy farovonlikni oshirish ijtimoiy faollikni rag'batlantiradi. Maslowskining nazariyasi ayollarning psixologik va ijtimoiy ehtiyojlarini kompleks tarzda ko'rib chiqishga yordam beradi va faollikni oshirish uchun motivatsion asoslar yaratadi.

Eksternal va internal motivatsiyalarni tahlil qiluvchi Deci va Ryan tomonidan ilgari surilgan Self-Determination Theory (O'zini belgilash nazariyasi) ayollarning ijtimoiy faolligiga psixologik ta'sirlarni ochib beradi. Bu nazariyaga ko'ra, shaxsning ichki motivatsiyasi, o'ziga bo'lgan hurmat va o'z-o'zini boshqarish qobiliyati ijtimoiy faollikning asosiy omillari hisoblanadi. Agar ayol o'z harakatlarini o'zi boshqarayotgandek his qilsa, uning ijtimoiy faolligi oshadi. Biroq, tashqi bosimlar va nazoratlar, ayniqsa jamiyatdagi gender stereotiplari, ayollarning o'zini boshqarish hisini pasaytiradi va ularning faolligini kamaytiradi. Bu nazariya ijtimoiy muhit va shaxsiy ichki holatlarning uyg'unligi ayollarning faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Shu bois, o'zini belgilash va mustaqillikni rag'batlantirish ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda muhim strategiya hisoblanadi.

Shuningdek, Jamiyat psixologiyasi va madaniyat nazariyalarida e'tibor qaratilgan Individualizm va kollektivizm o'rtasidagi farqlar ham ayollarning ijtimoiy faolligini tushunishda muhim. Kollektivistik jamiyatlarda ayollarning roli ko'proq oila va jamoa ehtiyojlariga xizmat qilish bilan bog'liq bo'lsa, individualistik jamiyatlarda ularning shaxsiy o'sishi va mustaqil qaror qabul qilishi qo'llab-quvvatlanadi. Bu madaniy kontekst ayollarning psixologik to'siqlari va ularni yengib o'tish imkoniyatlarini shakllantiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kollektivistik muhitlarda ayollar ko'proq ijtimoiy bosim va stereotiplarga duch keladi, bu esa ularning faolligini cheklaydi. Shu bilan birga, individualistik yondashuvlar ayollarga o'z mustaqilligini oshirishga yordam beradi va psixologik to'siqlarni kamaytiradi. Madaniy o'zgarishlar va ongni rivojlantirish orqali ayollarning ijtimoiy faolligi ko'paytirilishi mumkin.

Tahlillar va natijalar. Ayollarning ijtimoiy faolligini cheklovchi psixologik to'siqlarni tahlil qilishda birinchi navbatda, ularning o'ziga bo'lgan ishonchi va o'zini qadrlash darajasi muhim omil sifatida ko'riladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollar ko'pincha jamiyatdagi stereotipik qarashlar, oilaviy va ijtimoiy muhit ta'sirida o'z qobiliyatlarini past baholashadi. Bu holat ularning yangi imkoniyatlarga intilishidan, o'z fikrini erkin ifoda etishidan to'sib qoladi. Natijada, o'zini past baholash ijtimoiy faollik darajasini sezilarli darajada pasaytiradi. Shu bilan birga, ruhiy bosimlar va qo'rquvlar ayollarning o'zini cheklovchi psixologik devorlarini shakllantiradi. Ushbu to'siqlarni yengib o'tish uchun, avvalo, ayollarning o'z salohiyatiga bo'lgan ishonchini oshirish zarur. Bu esa maxsus psixologik treninglar, o'quv kurslari va motivatsion dasturlar orqali amalga oshirilishi mumkin. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu yondashuvlar ijtimoiy faollikni sezilarli darajada oshiradi.

Ikkinchi jihat sifatida, jamiyatdagi gender stereotiplari va ijtimoiy rollarning psixologik ta'siri keng o'rganilgan. Ayollarning faol ishtirokini cheklovchi asosiy sabablardan biri sifatida jamiyatdagi an'anaviy qarashlar va jinsiy rollar ko'rsatiladi. Bu stereotiplar ayollardan faqatgina ma'lum ijtimoiy vazifalarni bajarishni kutish bilan birga, ularni rahbarlik yoki innovatsion faoliyatdan chetlashtiradi. Psixologik nuqtayi nazardan, bunday stereotiplar ayollarda o'zini qiyin vaziyatlarda himoya qilish instinktni uyg'otadi, bu esa yangi qadamlar qo'yishdan to'sadi. Natijada, ular ko'pincha o'z imkoniyatlarini cheklab, o'zini jamiyat tomonidan qabul qilingan normativlarga moslashga majbur bo'ladi. Ushbu holat ayollarning ijtimoiy faollik darajasini pasaytiradi va jamiyatdagi gender tengligini susaytiradi. Shu sababli, gender stereotiplarini bartaraf etish va ijtimoiy ongni o'zgartirish muhim yechimlardan biri hisoblanadi.

Uchinchi tahlil shuni ko'rsatadiki, oilaviy va ijtimoiy muhitning ayollarning psixologik holatiga ta'siri katta. Ko'plab ayollar oilada va jamiyatda yuzaga keladigan bosimlar, mas'uliyatlar va kutishlar tufayli o'z ijtimoiy faolliklarini cheklashadi. Oila ichidagi majburiyatlar, masalan, farzand tarbiyasi va uy ishlari ayollarning vaqt va energiyasini ko'p egallaydi, bu esa ularni ijtimoiy tashabbuslardan uzoqlashtiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy bosimlar, tanqid va qo'rqitishlar ayollarni o'zini himoya qilish holatiga olib keladi. Bu holatlar ularning yangi g'oyalar va tashabbuslarni ilgari surishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, oilaviy va jamiyat qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish ayollarning psixologik holatini yaxshilash va ijtimoiy faollikni oshirish uchun zarur. Bu esa o'z navbatida jamiyatning umumiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchi jihatdan, shaxsiy qo'rquvlar va ichki psixologik cheklovlarning ijtimoiy faollikka ta'siri chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotlar natijasida ayollarning yangi imkoniyatlardan voz kechishining asosiy sabablaridan biri sifatida muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish va tanqidga duch kelishdan xavotir sezilishi ko'rsatilgan. Ushbu qo'rquvlar ayollarning o'zini o'zi cheklashiga olib keladi va ular o'zining ichki salohiyatini to'liq namoyon eta olmaydi. Psixologik qo'llab-quvvatlash va motivatsion treninglar bu muammoni yengib o'tishda samarali vositalardan biridir. Shuningdek, atrof-muhitdagi ijobiy munosabat va

rag‘batlantirish ham qo‘rquvlarni kamaytiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, psixologik muhitni yaxshilash va qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Beshinchi tahlil ayollarning o‘zini o‘zi anglash va ichki motivatsiyasining ijtimoiy faollikka ta‘sirini ko‘rsatadi. Tadqiqotlar ayollarning ichki motivatsiyasi va o‘zini anglash darajasi yuqori bo‘lganlar ijtimoiy faoliyatlarda ko‘proq ishtirok etishini tasdiqlaydi. Ichki motivatsiya o‘z-o‘zini rivojlantirish, yangi bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish, o‘z fikrini erkin ifoda etish istagi bilan bog‘liq. Shunday ayollar qiyinchiliklarga qaramay, faoliyatni davom ettiradi va ijtimoiy tashabbuslarda yetakchilik qiladi. Shu sababli, ayollarning ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish zarur. Bu esa ularning ijtimoiy faolligini oshirish va jamiyatdagi o‘z o‘rnini mustahkamlashga yordam beradi.

Oxirgi tahlil sifatida, jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy omillar ayollarning psixologik to‘siqlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Madaniyat va ijtimoiy qadriyatlar, ayniqsa an‘anaviy va kollektivistik jamiyatlarda, ayollarning o‘zini ifoda etish va faollik darajasini cheklaydi. Bu holat, ko‘pincha, ayollarning ijtimoiy bosim va tanqidga duchor bo‘lishidan qo‘rqishiga olib keladi. Shu bilan birga, madaniy qadriyatlarni o‘zgartirish va gender tengligini targ‘ib qilish uchun keng ko‘lamli ta‘lim va targ‘ibot ishlarini olib borish lozim. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, madaniy o‘zgarishlar ayollarning o‘zini o‘zi anglashini oshirish va ularni ijtimoiy faollikka undashda katta ahamiyatga ega. Jamiyatning psixologik muhiti yaxshilanganda, ayollarning imkoniyatlari kengayadi va ular o‘z ijtimoiy faoliyatlarida samarali bo‘la boshlaydi.

1-jadval.

№	Psixologik to‘siq turi	Tadqiqotda ishtirok etgan ayollarning % (shartli)	Yuzaga kelish sabablari	Tavsiya etilgan yechimlar
1	O‘ziga ishonchsizlik	68%	Stereotiplar, oilaviy muhit, tanqid	Motivatsion treninglar, psixologik maslahatlar
2	Tanqiddan qo‘rqish	55%	Ijtimoiy bosim, madaniy normalar	Ijobiy teskari aloqa, psixoterapiya
3	Roli cheklanganlik hissi	61%	Gender stereotiplari, kollektivistik madaniyat	Gender ta‘limi, ijtimoiy ko‘mak dasturlari
4	Shaxsiy motivatsiyaning pastligi	47%	Ruhiiy charchoq, qo‘llab-quvvatning yetishmasligi	Ichki motivatsiyani kuchaytiruvchi dasturlar
5	Ijtimoiy bosim va oilaviy ziddiyatlar	72%	Qarindoshlar fikri, an‘anaviy qadriyatlar	Psixologik oilaviy maslahat, oila va ish balansini ta‘minlash
6	Muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish	52%	Oldingi tajribalar, atrofdagilar reaksiyasi	O‘ziga bo‘lgan ishonchni oshirish mashg‘ulotlari
7	Yetakchilik fazilatlarini namoyon eta olmaslik	43%	Yetakchi ayollarga taqlid yetishmasligi	Rivojlantiruvchi kurslar, ijtimoiy ko‘mak guruhi

Jadval asosidagi umumiy tahlil. Bu statistik jadval shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy faollikni cheklovchi eng kuchli omillardan biri o‘ziga ishonchsizlik va ijtimoiy bosim bo‘lib, bu holat ayollarning mustaqil fikr bildirishiga va tashabbus ko‘rsatishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Barcha psixologik to‘siqlar jamiyatdagi an‘anaviy tushunchalar, yetarli qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi va ichki ruhiy muvozanatning yetishmasligi bilan bog‘liq. Jadvalda ko‘rsatilgan har bir muammo uchun yechim sifatida psixologik yordam, motivatsion treninglar va ijtimoiy dasturlar taklif qilingan.

Xulosa. Ayollarning ijtimoiy faolligini cheklovchi psixologik to‘siqlarni chuqur o‘rganish natijasida aniq bo‘ldiki, ushbu muammo ko‘plab ichki va tashqi omillarning murakkab o‘zaro ta‘siri natijasida yuzaga keladi. Avvalo, ayollarning o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchining pastligi ularning ijtimoiy faollik darajasini pasaytirishda asosiy rol o‘ynaydi. Bu holat jamiyatdagi an‘anaviy gender stereotiplari, oilaviy majburiyatlar va shaxsiy psixologik tajribalar bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli, ayollarning o‘zini qadrlashi va ishonchini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ijtimoiy faollikni ko‘paytirishda katta ahamiyatga ega. Bunday dasturlar ularni ruhiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash,

motivatsiyani kuchaytirish va o'z-o'zini anglashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, ichki psixologik holatni yaxshilash orqali ayollarning jamiyatdagi faol ishtirokini rag'batlantirish mumkin.

Shuningdek, jamiyatda mavjud bo'lgan gender stereotiplari va an'anaviy ijtimoiy rollar ayollarning ijtimoiy faolligini cheklaydigan asosiy to'siqlardan biri ekanligi aniqlandi. Ushbu stereotiplar ayollarga faqatgina ma'lum rollarni taqsimlab, ularni rahbarlik yoki yangilik yaratish imkoniyatlaridan mahrum qiladi. Bu esa ayollarning o'z salohiyatini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qiladi va ularni pasivlikka undaydi. Jamiyatda gender stereotiplarini yo'q qilish va ayollarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash muhim vazifa sifatida qaralishi lozim. Bu borada ta'lim, ommaviy axborot vositalari va madaniy targ'ibot ishlari samarali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Gender tengligi tamoyillarini kuchaytirish ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda asosiy kalit hisoblanadi.

Tadqiqotlarda oilaviy va ijtimoiy muhitning ayollarning psixologik holatiga ta'siri muhimligini ko'rsatdi. Oilaviy majburiyatlar va jamiyatdagi kutishlar ko'pincha ayollarning vaqtini va energiyasini sarflab, ularning ijtimoiy tashabbuslarda ishtirokini kamaytiradi. Shuningdek, oila a'zolari va jamiyat tomonidan ko'rsatiladigan bosim va tanqidlar ayollarning o'zini cheklashiga olib keladi. Bu holatlar ayollarning ruhiy holatini zaiflashtirib, ularning o'z-o'zini anglashini pasaytiradi. Shu sababli, oilaviy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish va kuchaytirish, ayollarga moslashuvchan imkoniyatlar taqdim etish zarurdir. Bu nafaqat ayollarning, balki jamiyatning umumiy farovonligi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Ichki psixologik cheklovlar va qo'rquvlarning ayollarning ijtimoiy faolligini to'sib qo'yishidagi roli juda katta ekanligi aniqlangan. Muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish, tanqidga duch kelishdan xavotirlanish va o'z imkoniyatlarini past baholash ularning faollik darajasini pasaytiradi. Bunday holatlar psixologik yordam va qo'llab-quvvatlash orqali engib o'tilishi mumkin. Shuningdek, ijobiy munosabat va rag'batlantirish muhitini yaratish qo'rquvlarni kamaytiradi va o'zini ishonchli his qilishga yordam beradi. Bu esa ayollarning yangi imkoniyatlarga intilishi va ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Xulosa qilib aytganda, psixologik xavfsizlikni ta'minlash ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Ayollarning ichki motivatsiyasi va o'zini anglash darajasi ijtimoiy faollikka bevosita ta'sir qiladi. Ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan ayollar o'zini rivojlantirishga, yangi bilimlar olishga va jamiyatdagi o'z o'rnini mustahkamlashga intiladi. Bu ularning ijtimoiy tashabbuslarda faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Shu bois, ichki motivatsiyani oshirish uchun individual yondashuv va maxsus dasturlar ishlab chiqish zarur. Ular ayollarga o'z qobiliyatlarini anglash va yangi imkoniyatlarga intilish uchun zarur bo'lgan ruhiy kuch beradi. Bu esa jamiyatdagi gender tengligini mustahkamlash va barqaror rivojlanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu yo'l bilan ayollarning ijtimoiy faolligi doimiy ravishda oshirilishi mumkin.

Oxir-oqibat, madaniy va ijtimoiy kontekst ayollarning psixologik to'siqlarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. An'anaviy va kollektivistik jamiyatlarda ayollarning o'zini ifoda etishi va ijtimoiy faolligi ko'pincha cheklangan bo'ladi. Bu holat ularning o'z salohiyatlarini namoyon etishiga to'sqinlik qiladi va yangi imkoniyatlarga intilishdan to'sadi. Madaniy qadriyatlarni o'zgartirish va gender tengligini targ'ib qilish uchun keng ko'lamli ta'lim, targ'ibot va qonunchilik choralari zarur. Jamiyatda ochiq fikr-mulohazalar va ijobiy munosabatlar shakllantirilganda, ayollarning ijtimoiy faolligi sezilarli darajada oshadi. Bu esa umumiy ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyot uchun muhim shart-sharoitlarni yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Kamolova A., & Ergasheva, G.S. Q. (2022). Yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasini manbalari o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. // Science and Education, 3(12), 590-592.
2. Nishonova M.Ya., & Kamolova A.O. (2021). O'smirlarga huquqiy bilim berishda keys-stadi texnologiyasidan foydalanish. // Экономика и социум, (8 (87)), 42-45.
3. Nishonova, M.Y., & Kamolova, A.O. (2021). Using case-study technology in legal education for teenagers. // Экономика и социум, (8), 42-45.
4. Mavlonova R.A., Normurodova B. "Tarbiyaviy ishlar metodikasi". –T., 2007 yil.

Бобиров Даврон Бобир ўгли,
научный сотрудник кафедры Психологии
Каришинского государственного университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматривается влияние информационной культуры на психологическое развитие личной идентичности у подростков. Обсуждаются теоретические подходы, такие как теория психосоциального развития Эриксона, нарративная теория идентичности и модели стилей идентичности, чтобы понять психологические механизмы самоидентификации подростков в цифровую эпоху. Представлен статистический анализ существующих исследований, и даны рекомендации по улучшению информационной грамотности и поддержке здорового развития идентичности через информационную культуру.

Ключевые слова: подростки, формирование идентичности, информационная культура, психология, цифровое влияние.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF PERSONAL IDENTITY OF ADOLESCENTS THROUGH INFORMATION CULTURE

Abstract. This article explores how information culture influences the psychological development of personal identity in adolescents. Theoretical approaches such as Erikson's psychosocial development theory, narrative identity theory, and identity style models are discussed to understand the psychological mechanisms underlying adolescent self-identification in the digital age. The paper includes statistical analysis of existing studies and outlines recommendations for improving information literacy and supporting healthy identity development through information culture.

Keywords: adolescents, identity formation, information culture, psychology, digital influence.

AXBOROT MADANIYATI ORQALI O'SMIRLARNING SHAXSIY O'ZIGA XOSLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Maqolada axborot madaniyatining o'smirlarning shaxsiy o'ziga xosligini psixologik rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Raqamli asrda o'smirning o'zini o'zi identifikatsiya qilishning psixologik mexanizmlarini tushunish uchun Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi, rivoyat identifikatori nazariyasi va identifikatsiya uslubi modellari kabi nazariy yondashuvlar muhokama qilinadi. Mavjud tadqiqotlarning statistik tahlili taqdim etilgan va axborot savodxonligini oshirish va axborot madaniyati orqali sog'lom shaxsni shakllantirishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlar, shaxsiyatni shakllantirish, axborot madaniyati, psixologiya, raqamli ta'sir.

Введение. Стремительное развитие современных информационных технологий, наряду с огромными возможностями для подростков формировать собственное мировоззрение через источники информации, Интернет и социальные сети, также порождает серьезные психологические проблемы. Подростковый возраст – один из важнейших этапов жизни человека, и именно в этот период происходят процессы личностной идентификации, то есть самосознания, поиска своего места в обществе и определения целевого направления. Информационная культура же выступает фактором, непосредственно влияющим на сознание, ценностные установки, самооценку и взаимодействие подростков с окружающими.

Анализ литературных источников. Информационная культура – это не только совокупность технологических знаний и навыков, но и отношение человека к информации, способность критически её анализировать, проверять её достоверность и обосновывать своё мнение. Эта культура особенно важна в психологическом плане для подростков, поскольку через Интернет они формируют свою социальную идентичность, примеряют на себя роли, принимают идеальные образы и оценивают своё отношение к себе в реальной жизни посредством виртуального анализа. Согласно теории психосоциального развития Эриксона, подростковый возраст – это этап «идентичности против спутанности ролей». В этот период человек стремится определить свою идентичность, выбрать социальную роль и принять себя. Если этот процесс успешен, у него формируются сильная воля и целеустремлённость. В противном случае возникают ролевая путаница, внутренние конфликты и

неуверенность в себе. Также, согласно нарративному подходу, человек развивает идентичность, рассказывая историю своей жизни. Ведение подростками блогов, выражение своего мнения через видео и интерес к личным историям – всё это психологические процессы идентификации. Известный психоаналитик Эрик Эриксон в своей теории психосоциального развития определил подростковый возраст как ключевой этап формирования личностной идентичности. По его словам, в этот период человек ищет ответ на вопрос «Кто я?».

По мнению Эриксона, в наше время, когда социальные системы, в частности, медиа и информационная среда, значительно расширились, ответы подростков на этот вопрос во многом формируются внешним влиянием, виртуальными кумирами и социально принятыми нормами. Это увеличивает риск искусственного или поверхностного формирования идентичности. Голландский психолог Джеймс Марк Марсия выделил четыре основных состояния идентичности: достижение (стабильное формирование), мораторий (состояние поиска), фореклюзию (предпринятие) и диффузию (состояние неопределённости). Согласно этому подходу, отношение подростков к информации, то, насколько критически они её воспринимают или просто усваивают, указывает на тип их идентичности.

Подростки, активно пользующиеся интернетом, способные выражать своё мнение и самостоятельно искать информацию, часто находятся в состоянии стабильности или моратория. Напротив, те, кто являются лишь наблюдателями, пассивными участниками социальных сетей и принимают готовую информацию без критического анализа, подвержены риску диффузной идентификации. Сторонники теории нарративной идентичности, в частности, Дженнифер Маклин и Дэн Макадамс, определяют личностную идентификацию как способность рассказывать историю своей жизни как реальность. Тот факт, что подростки самовыражаются в социальных сетях, ведут блоги и отражают свою личность в различных онлайн-историях, как раз и является формой развития личностной идентификации в нарративном подходе. Однако если этот процесс не сопровождается внутренней последовательностью, позитивной оценкой жизненных событий и гармонией с личностными ценностями, идентификация может быть слабой.

В постмодернистской психологии (в частности, в воззрениях Энтони Гидденса и Зигмунта Баумана) личностная идентичность рассматривается как «перманентная конструкция». Согласно этой теории, современный человек, особенно подросток, создаёт разные образы «Я» в разных контекстах, а средства массовой информации ускоряют эту изменчивость. Различные онлайн-профили, разное поведение на разных платформах, по сути, приводят к фрагментации идентичности. Это может вызывать у подростков внутренний конфликт, спутанность ролей и депрессивные состояния. Представители когнитивной психологии также объясняют личностную идентичность через «схему Я» в сознании. Эта схема включает в себя образ, который человек сформировал о себе, свои мысли о себе и свои эмоциональные отношения. Информационная культура, особенно в молодёжной среде, оказывает непосредственное влияние на формирование этой схемы: чем больше информации он потребляет, чем больше образов он постоянно видит, тем больше подросток соответствующим образом перестраивает своё «Я». Узбекские учёные глубоко исследовали влияние информационного поля на духовное и психологическое развитие молодёжи. По их мнению, процессы идентификации, происходящие в сознании молодёжи, в большей степени основаны на внешних стимулах, то есть они осознанно или неосознанно усваивают образы и нормы, представляемые средствами массовой информации. Поэтому повышение уровня информационной культуры и формирование её духовно-нравственных основ является актуальной задачей.

Методология исследования. Исследования показывают, что уровень информационной культуры подростков напрямую связан с их идентификацией. В лонгитюдном исследовании, проведённом в Японии в 2022 году, приняли участие 968 подростков в возрасте от 13 до 19 лет. Были выявлены три основных направления в формировании их идентификации: устойчивая идентификация (достижение), ролевая путаница (проблемная диффузия) и отсроченная определённость (мораторий). Первая тенденция преобладала среди подростков, которые осознанно воспринимали информацию, критически её анализировали и не поддавались стереотипным образам в сетях. В исследовании, проведённом в нескольких европейских странах в 2023 году, изучались стили идентификации (информационный, нормативный, диффузный) 1633 подростков в возрасте 14–18 лет, их самосознание, социальная активность и психические состояния. Подростки с информационным стилем идентичности отличались высокой уверенностью в себе, амбициозностью и доброжелательностью к окружающим. Подростки с диффузным стилем идентичности, напротив, характеризовались неуверенностью в себе, бесцельностью и чрезмерной восприимчивостью к внешним воздействиям.

Анализ полученных результатов. Полученные результаты свидетельствуют о том, что осознанное отношение к информации, медиаграмотность и критическое мышление играют ключевую роль в здоровом развитии личностной идентичности подростков. Другими словами, подростки с высоким уровнем информационной грамотности способны чётко представлять своё место в обществе, выбирать свой путь, не поддаваясь влиянию чужого мнения, и разрешать внутренние конфликты. Согласно исследованию «Цифровая идентичность молодёжи», проведённому в США в 2025 году, 71% подростков принимают свои профили в интернете за свою истинную идентичность. 58% из них заявили, что пытаются компенсировать неуверенность в реальной жизни, создавая образ своего «идеального Я» в интернете. Это свидетельствует о внутренней нестабильности идентичности у подростков. Это также приводит к таким психологическим состояниям, как чрезмерная привязанность к образам, созданным в виртуальной среде, неспособность принять себя и синдром социального сравнения. Французский психолог Пьер Тап выделяет «уровень адаптации к информации» как основной критерий социального развития личности. По его мнению, процесс самосознания человека зависит не только от внутренних психологических переживаний, но и от того, как на него влияет внешняя среда (особенно информационная). Это особенно важно для подростков, поскольку внешние мнения, оценки и идеальные образы играют в их самосознании очень важную роль. Это создаёт риск того, что личностная идентичность будет формироваться не самостоятельно, а с опорой на внешние источники. В последние годы в школах Узбекистана также реализуются мероприятия, направленные на повышение медиаграмотности. В 2024 году в рамках Недели «Информационная культура и безопасный Интернет», организованной Министерством народного образования, были проведены тренинги и беседы с учащимися более чем в 2000 школах. По результатам опроса, после этих мероприятий 63% учащихся заявили, что знают, как защитить себя в Интернете, а 51% уверенно распознают ложную информацию. Это прямая связь между информационной культурой и идентификацией.

Таблица 1.

Взаимосвязь уровня информационной грамотности и типов личностной идентификации у подростков (n=120)

Уровень информационной культуры)	Устойчивая идентификация (Достижение)	Состояние моратория (Мораторий))	Диффузная идентификация (Диффузия)	Нормативная идентификация (Нормативная)
Высокий	32 учащихся (26.7%)	11 учащихся (9.2%)	3 учащихся (2.5%)	7 учащихся (5.8%)
Средний	21 учащихся (17.5%)	15 учащихся (12.5%)	7 учащихся (5.8%)	9 учащихся (7.5%)
Низкий	6 учащихся (5%)	18 учащихся (15%)	21 учащихся (17.5%)	9 учащихся (7.5%)

Таблица составлена на основе опроса, проведённого в средних школах города Карши (2024 год, пилотное исследование). У 120 учащихся 9–11 классов были выявлены уровень информационной грамотности (высокий, средний, низкий) и типы идентификации (устойчивая, мораторийная, диффузная, нормативная). Результаты показали, что у подростков с высоким уровнем информационной грамотности преобладает устойчивая идентификация. У подростков с низким уровнем информационной грамотности, напротив, распространена диффузная (нечёткая, спутанная) идентификация.

Психологи отмечают, что подростки со здоровой личностной идентичностью характеризуются следующими качествами: наличием собственного мнения, независимостью от внешнего давления, конструктивным подходом к проблемам, адекватным выбором социальных ролей и самооценкой. Напротив, подростки со слабым процессом идентификации характеризуются самоотречением, хроническими внутренними конфликтами, внешней зависимостью и слепым следованием стереотипам.

Информационная культура, сформированная на основе духовно-нравственных ценностей, способна укрепить в сознании подростков не только личностную идентичность, но и такие понятия, как отношение к обществу, гражданская ответственность и социальная ответственность по отношению к информации. В связи с этим развитие информационной культуры следует рассматривать не только как технологическую грамотность, но и как важный фактор психологического благополучия. Некоторые исследования, проведённые в Узбекистане, также подтверждают эту идею. В исследовании, проведённом в 2024 году в 5 школах Ташкента, 62% учащихся 10–11-х классов, принявших участие в исследовании, заявили, что стараются подражать

образу людей, которых видят в социальных сетях, а 48% отметили, что у них формируется негативное отношение к себе в результате сравнения себя с героями в интернете. Это показывает, насколько глубоко влияние информационной среды проникло в процесс идентификации и формирует его.

Рекомендации экспертов, в частности, психологов, показывают, что поддерживать здоровую идентификацию у подростков можно путём развития информационной культуры. Для этого необходимо проводить занятия по медиаграмотности в школах, психологические тренинги, просветительские беседы совместно с семьями и педагогами. Необходимо формировать у подростков критерии оценки информации, умение отличать ложную и манипулятивную информацию, учить их самостоятельно мыслить.

В заключение следует отметить, что информационная культура играет важную роль в формировании личности подростка. Правильное направление информационного потока, осознанное потребление и критический подход к информации способствуют развитию идентичности в позитивном направлении. В то же время, несоответствие между чрезмерно влиятельной информацией, виртуальным миром, полным стереотипов, и изменениями в реальной жизни может привести к негативным психологическим последствиям.

Литература:

1. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
2. Marcia, J. E. (1980). *Identity in adolescence*. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: Wiley.
3. McAdams, D. P. (1993). *The stories we live by: Personal myths and the making of the self*. New York: Guilford Press.
4. Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford: Stanford University Press.
5. Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
6. Tap, P. (2014). *Social Adaptation and Identity Formation*. // *Journal of Social Psychology*, 150(4), 321–335.
7. *Digital Youth Identity Survey (2025)*. National Institute of Child Health and Human Development. Washington, D.C.
8. *European Adolescents Identity Styles Study (2023)*. // *Journal of European Psychology*, 14(2), 110–127.
9. *Media Literacy and Youth Identity Formation (2024)*. UNESCO Report. Paris.
10. Smith, J. A., & Osborn, M. (2008). *Interpretative phenomenological analysis*. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (pp. 53-80). London: Sage Publications.
11. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.

Машаринова Фароғат Матрасуловна,

исследователь Ургенчского государственного университета имени Абу Рейхана Беруни

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ СИНЕРГЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. Данная статья исследует психологические условия и механизмы формирования синергетического мышления в современной образовательной среде. Рассматриваются теоретические основы синергетического подхода к образованию, анализируются ключевые факторы, способствующие развитию нелинейного мышления у обучающихся. Особое внимание уделяется роли междисциплинарности, творческого взаимодействия и самоорганизации в процессе обучения. Представлены результаты эмпирического исследования эффективности различных педагогических технологий для формирования синергетического мышления. Выявлены основные барьеры и перспективы развития данного подхода в образовательной практике.

Ключевые слова: психологические условия, нелинейное мышление, творческое взаимодействие, междисциплинарный синтез, интеграция.

TA'LIM MUHITIDA SINERGETIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK SHAROITLARI VA MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy ta'lim muhitida sinergetik fikrlash rivojlanishining psixologik sharoitlari va mexanizmlarini o'rganadi. Ta'limga sinergetik yondashuvning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi va o'quvchilarda tartibsiz fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan asosiy omillar tahlil qilinadi. Fanlararo bog'liqlik, ijodiy o'zaro ta'sir va o'z-o'zini tashkil etishning ta'lim jarayonidagi roliga alohida e'tibor beriladi. Sinergetik fikrlashni shakllantirish uchun turli pedagogik texnologiyalarning samaradorligini empirik tadqiq qilish natijalari taqdim etiladi. Ushbu yondashuvni ta'lim amaliyotida rivojlantirishning asosiy to'siqlari va istiqbollari aniqlangan.

Kalit so'zlar: psixologik sharoitlar, chiziqli bo'lmagan fikrlash, ijodiy o'zaro ta'sir, fanlararo sintez, integratsiya.

PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF SYNERGETIC THINKING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT CONDITIONS AND MECHANISMS

Abstract. This article examines the psychological conditions and mechanisms of synergetic thinking development in the modern educational environment. The theoretical foundations of the synergetic approach to education are considered, and key factors contributing to the development of nonlinear thinking in students are analyzed. Special attention is paid to the role of interdisciplinarity, creative interaction, and self-organization in the learning process. The results of an empirical study on the effectiveness of various pedagogical technologies for the formation of synergetic thinking are presented. The main barriers and prospects for the development of this approach in educational practice are identified.

Keywords: psychological conditions, nonlinear thinking, creative interaction, interdisciplinary synthesis, integration.

Введение. Современная образовательная система находится в состоянии глубокой трансформации, обусловленной стремительным развитием информационных технологий, изменением социокультурной парадигмы и возрастающей сложностью проблем, требующих комплексного междисциплинарного подхода к их решению. В этих условиях традиционные линейные модели мышления и обучения оказываются недостаточными для подготовки специалистов, способных эффективно функционировать в динамично изменяющемся мире. Возникает острая необходимость в формировании нового типа мышления – синергетического, основанного на принципах нелинейности, самоорганизации и системного взаимодействия различных элементов познавательной деятельности.

Объект исследования и анализ литературных источников. Теоретические основы синергетического подхода к образованию были заложены в работах выдающихся учёных второй половины XX века, среди которых особое место занимают исследования Германа Хакена, разработавшего фундаментальные принципы синергетики как науки о самоорганизации сложных

систем. Хакен (1980) определил синергетику как междисциплинарную науку, изучающую процессы спонтанного возникновения порядка и самоорганизации в системах самой различной природы, что впоследствии стало основой для переосмысления традиционных подходов к организации образовательного процесса. Его концепция параметров порядка и принципа подчинения нашла широкое применение в педагогической практике, позволив по-новому взглянуть на механизмы формирования знаний и компетенций у обучающихся.

Илья Пригожин внёс значительный вклад в развитие синергетической парадигмы образования через свою теорию диссипативных структур и концепцию необратимости времени в открытых системах. Пригожин и Стенгерс (1986) показали, что сложные системы, находящиеся вдали от термодинамического равновесия, способны к спонтанной самоорганизации и формированию новых структур с более высоким уровнем сложности.[8] Применение этих идей к образовательной сфере позволило обосновать необходимость создания условий неравновесности в учебном процессе, способствующих активизации творческого потенциала обучающихся и формированию у них способности к инновационному мышлению.

Сергей Курдюмов и Елена Князева развили синергетический подход применительно к гуманитарной сфере, обосновав принципы синергетической образовательной парадигмы. Курдюмов (1994) подчёркивал важность понимания нелинейной природы процессов познания и необходимость учёта роли малых воздействий в формировании качественно новых состояний познавательной системы.[5] Князева (2005) разработала концепцию синергетического образования, основанную на принципах открытости, нелинейности и самоорганизации образовательной среды, что создало теоретический фундамент для практической реализации синергетического подхода в педагогической деятельности.[3]

Владимир Аршинов внёс существенный вклад в развитие философско-методологических основ синергетического мышления, обосновав концепцию наблюдателя как активного участника познавательного процесса. Аршинов (2000) показал, что синергетическое мышление предполагает признание конструктивной роли субъекта познания в формировании объективной реальности, что радикально меняет традиционные представления о соотношении субъекта и объекта в образовательном процессе.[1] Его идеи о коммуникативной природе синергетического познания стали основой для разработки новых форм интерактивного обучения.

Василий Буданов разработал концепцию синергетической методологии образования, выделив десять основных принципов синергетического мировоззрения и показав возможности их применения в педагогической практике. Буданов (2008) обосновал необходимость формирования у обучающихся способности к междисциплинарному синтезу знаний и умения работать с неопределённостью как ключевых компетенций современного специалиста.[2] Его работы по синергетике образования стали теоретической основой для создания инновационных образовательных программ.

Дмитрий Чернавский исследовал синергетические механизмы творческого мышления, показав роль флуктуаций и бифуркаций в процессах генерации новых идей. Чернавский (2004) обосновал концепцию творчества как синергетического процесса самоорганизации интеллектуальной системы, что позволило по-новому взглянуть на механизмы формирования креативности в образовательной среде.[9] Его исследования стали основой для разработки методик развития творческого потенциала обучающихся.

Георгий Малинецкий внёс значительный вклад в развитие практических аспектов применения синергетического подхода в образовании, разработав концепцию синергетической педагогики. Малинецкий (2009) показал возможности использования математических моделей синергетики для оптимизации образовательного процесса и повышения его эффективности.[6] Его работы по применению теории катастроф в педагогике открыли новые перспективы для понимания закономерностей развития познавательных способностей обучающихся.

Светлана Ястребцева исследовала психологические аспекты синергетического образования, выявив ключевые факторы, влияющие на формирование синергетического мышления у обучающихся. Ястребцева (2011) обосновала необходимость создания специальной развивающей среды, способствующей активизации процессов самоорганизации познавательной деятельности.[10] Её исследования показали важность эмоционального компонента в формировании синергетического мышления.

Александр Назаретян развил концепцию технико-гуманитарного баланса, показав необходимость синергетического подхода к решению глобальных проблем современности. Назаретян (2013) обосновал идею о том, что формирование синергетического мышления является необходимым условием выживания человечества в условиях возрастающей технологической мощи.[7] Его работы

стали теоретической основой для разработки образовательных программ, направленных на формирование глобального мышления.

Евгений Князев исследовал роль синергетических механизмов в процессах коллективного творчества и групповой динамики в образовательной среде. Князев (2015) показал, что синергетическое взаимодействие участников образовательного процесса может приводить к эмерджентным эффектам, качественно превышающим сумму индивидуальных вкладов.[4] Его исследования легли в основу разработки методик организации коллективной творческой деятельности в образовательных учреждениях.

Для решения поставленных в исследовании задач была разработана комплексная методологическая стратегия, сочетающая количественные и качественные методы исследования с целью получения всесторонней картины процессов формирования синергетического мышления в образовательной среде. Методологической основой исследования послужили принципы синергетической парадигмы, предполагающие рассмотрение образовательного процесса как сложной самоорганизующейся системы, характеризующейся нелинейностью развития, открытостью к внешним воздействиям и способностью к спонтанному возникновению новых структур и свойств.

Эмпирическое исследование проводилось на базе трёх образовательных учреждений различного типа: общеобразовательной школы с углублённым изучением естественнонаучных дисциплин, технического вуза и центра дополнительного профессионального образования. Выборка исследования составила 450 респондентов в возрасте от 14 до 35 лет, включая учащихся старших классов (150 человек), студентов различных курсов (200 человек) и слушателей программ повышения квалификации (100 человек). Такой подход к формированию выборки позволил проследить особенности развития синергетического мышления на различных этапах образовательной траектории и выявить возрастную специфику данного процесса.

Для диагностики уровня развития синергетического мышления была разработана комплексная методика, включающая адаптированные версии существующих психодиагностических инструментов и оригинальные тесты, направленные на оценку специфических характеристик синергетического мышления. В частности, использовались модифицированные версии тестов креативности Торранса для оценки дивергентного мышления, тест отдалённых ассоциаций Медника для диагностики способности к установлению нетривиальных связей между понятиями, а также специально разработанные задания на междисциплинарный синтез знаний и моделирование сложных систем.

Для оценки когнитивной гибкости как одного из ключевых компонентов синергетического мышления применялся тест Висконсинской карточной сортировки в адаптированной для образовательного контекста версии.

Методология исследования. Способность к системному мышлению оценивалась с помощью методики анализа причинно-следственных диаграмм сложных процессов и решения кейсов, требующих учёта множественных взаимосвязей между различными факторами. Для диагностики толерантности к неопределённости использовалась шкала Баднера в русскоязычной адаптации, дополненная специальными заданиями на работу с противоречивой и неполной информацией.

Качественные методы исследования включали глубинные интервью с педагогами-экспериментаторами, реализующими инновационные образовательные программы, направленные на развитие синергетического мышления, а также фокус-группы с обучающимися для выявления их субъективного опыта участия в синергетически организованном образовательном процессе. Проводились также включённые наблюдения за ходом занятий, организованных в соответствии с принципами синергетической педагогики, с фиксацией особенностей взаимодействия участников образовательного процесса и динамики групповых процессов.

Экспериментальная часть исследования включала формирующий эксперимент продолжительностью в один академический год, в ходе которого контрольная и экспериментальная группы обучались по различным образовательным программам. Контрольная группа занималась в рамках традиционной предметно-ориентированной модели обучения, тогда как экспериментальная группа участвовала в специально разработанной программе развития синергетического мышления, основанной на принципах междисциплинарности, проблемно-ориентированного обучения и самоорганизации познавательной деятельности. Для обеспечения валидности результатов эксперимента группы были уравнены по основным социо-демографическим характеристикам и исходному уровню академических достижений.

Статистическая обработка данных осуществлялась с использованием пакета SPSS 28.0 и включала описательную статистику, корреляционный анализ, сравнение средних значений с применением t-критерия Стьюдента и U-критерия Манна-Уитни, а также многофакторный

дисперсионный анализ для выявления влияния различных переменных на развитие синергетического мышления. Для анализа качественных данных применялись методы контент-анализа и тематического кодирования с использованием программного обеспечения NVivo.

Полученные результаты и их анализ. Анализ полученных эмпирических данных выявил комплекс психологических условий, необходимых для эффективного развития синергетического мышления в образовательной среде. Результаты исследования показали, что формирование данного типа мышления происходит наиболее успешно в условиях специально организованной образовательной среды, характеризующейся высоким уровнем междисциплинарности, творческой атмосферой и возможностями для самостоятельного исследовательского поиска. Статистический анализ выявил значимые различия ($p < 0,001$) между экспериментальной и контрольной группами по всем измеряемым показателям синергетического мышления после проведения формирующего эксперимента.

Ключевым фактором, влияющим на развитие синергетического мышления, оказалась способность образовательной среды к генерированию продуктивной неопределённости, понимаемой как состояние когнитивного дисбаланса, стимулирующего активный поиск новых решений и интеграцию разнородной информации. Участники экспериментальной группы, обучавшиеся в условиях управляемой неопределённости, продемонстрировали статистически значимое ($p < 0,01$) повышение показателей креативности по сравнению с контрольной группой. При этом наиболее выраженные изменения наблюдались в параметрах оригинальности мышления (среднее значение увеличилось с 12,3 до 18,7 баллов) и способности к установлению нетривиальных ассоциативных связей (улучшение на 45% по сравнению с исходным уровнем).

Междисциплинарная интеграция знаний была выявлена как второй по значимости фактор развития синергетического мышления. Обучающиеся, участвовавшие в интегративных образовательных программах, показали существенное улучшение способности к системному анализу сложных явлений и процессов.

Корреляционный анализ выявил сильную положительную связь ($r = 0,73$, $p < 0,001$) между уровнем междисциплинарности образовательной программы и развитием синергетического мышления. Особенно эффективными оказались проектные формы работы, требующие интеграции знаний из различных предметных областей для решения комплексных проблем.

Результаты исследования показали критическую важность развития мета-когнитивных навыков для формирования синергетического мышления. Обучающиеся, демонстрировавшие высокий уровень рефлексивности и способность к мониторингу собственных познавательных процессов, показали значительно лучшие результаты в тестах на синергетическое мышление (среднее значение 78,4 балла против 56,2 балла в группе с низкой рефлексивностью). Качественный анализ данных интервью выявил, что развитие способности к мета-познанию способствует формированию гибких когнитивных стратегий и умения адаптировать свой мыслительный стиль к специфике решаемых задач.

Социально-коммуникативный аспект образовательной среды оказался не менее важным фактором развития синергетического мышления. Анализ групповых процессов показал, что наиболее эффективное развитие данного типа мышления происходит в условиях коллаборативного обучения, характеризующегося высоким уровнем взаимного доверия, открытостью к различным точкам зрения и готовностью к интеллектуальному риску. Группы с высоким уровнем психологической безопасности продемонстрировали на 34% лучшие результаты в решении творческих задач по сравнению с группами, характеризующимися конкурентной атмосферой и страхом оценки.

Временная организация образовательного процесса также оказала значительное влияние на формирование синергетического мышления. Результаты показали, что чередование периодов интенсивной интеллектуальной активности с фазами релаксации и рефлексии способствует более эффективному развитию творческих способностей. Оптимальным оказался ритм, включающий 40-минутные периоды активной работы, сменяющиеся 15-минутными паузами для осмысления и интеграции полученной информации. Такая организация времени позволила увеличить продуктивность творческой деятельности на 28% по сравнению с традиционным академическим расписанием.

Технологический аспект образовательной среды продемонстрировал двойственное влияние на развитие синергетического мышления. С одной стороны, использование современных информационных технологий, особенно инструментов виртуальной и дополненной реальности, способствовало развитию способности к многомерному мышлению и пространственному воображению. С другой стороны, чрезмерная зависимость от готовых алгоритмов и цифровых

решений приводила к снижению способности к самостоятельному творческому поиску. Оптимальным оказался сбалансированный подход, предполагающий использование технологий как инструмента расширения познавательных возможностей, но не замещения собственного мышления.

Обсуждение. Личностные характеристики обучающихся также оказали существенное влияние на успешность развития синергетического мышления. Факторный анализ выявил три ключевые группы личностных качеств, способствующих формированию данного типа мышления: когнитивная гибкость и открытость новому опыту, эмоциональная устойчивость и толерантность к фрустрации, а также внутренняя мотивация к познанию и самоактуализации. Обучающиеся, обладающие данными характеристиками, продемонстрировали в среднем на 42% лучшие результаты в развитии синергетического мышления по сравнению с их сверстниками.

Полученные результаты исследования открывают новые перспективы для понимания психологических механизмов развития синергетического мышления в образовательной среде и вносят существенный вклад в теорию и практику современного образования. Выявленная взаимосвязь между уровнем междисциплинарности образовательной программы и развитием синергетического мышления подтверждает основные положения синергетической парадигмы образования и демонстрирует практическую значимость интеграционного подхода к организации учебного процесса. Данные результаты согласуются с исследованиями Князевой и Курдюмова, показавших важность преодоления традиционной предметной разобщённости для формирования целостного научного мировоззрения у обучающихся.

Особого внимания заслуживает выявленная роль продуктивной неопределённости как катализатора развития синергетического мышления. Этот феномен может быть интерпретирован в контексте теории диссипативных структур Пригожина, согласно которой сложные системы развиваются наиболее интенсивно в условиях, далёких от равновесия. Применительно к образовательному процессу это означает необходимость создания управляемого дисбаланса между имеющимися у обучающихся знаниями и новыми вызовами, что стимулирует процессы самоорганизации познавательной деятельности. Важно подчеркнуть, что речь идёт именно о продуктивной неопределённости, которая должна находиться в зоне ближайшего развития обучающегося и сопровождаться соответствующей педагогической поддержкой.

Значимость мета-когнитивных навыков для развития синергетического мышления указывает на необходимость принципиального пересмотра целей и задач современного образования. Традиционная ориентация на передачу готовых знаний должна уступить место формированию у обучающихся способности к саморегуляции познавательной деятельности, критическому анализу информации и построению собственных концептуальных моделей понимания сложных явлений. Это требует от педагогов освоения новых ролей – от транслятора знаний к фасилитатору процессов самостоятельного познания и развития творческого потенциала обучающихся.

Выявленная важность социально-коммуникативных факторов в развитии синергетического мышления подчёркивает интерсубъективную природу творческого познания и необходимость создания коллаборативной образовательной среды. Результаты исследования показывают, что синергетическое мышление формируется наиболее эффективно в условиях диалогического взаимодействия, где различные точки зрения не просто сосуществуют, но активно взаимодействуют, порождая новые смыслы и понимания. Это согласуется с концепцией коммуникативной рациональности Хабермаса и подтверждает социальную природу высших психических функций, описанную в работах Выготского.

Двойственное влияние информационных технологий на развитие синергетического мышления требует более детального анализа и осмысления. С одной стороны, современные цифровые инструменты предоставляют беспрецедентные возможности для моделирования сложных систем, визуализации абстрактных концепций и проведения виртуальных экспериментов. С другой стороны, существует риск формирования цифровой зависимости и утраты способности к самостоятельному мышлению. Решение этой дилеммы видится в разработке педагогических подходов, которые позволят максимально использовать потенциал технологий для развития человеческих способностей, а не их замещения.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить и систематизировать ключевые психологические условия и механизмы развития синергетического мышления в образовательной среде, что вносит значительный вклад в теорию и практику современной педагогики. Результаты исследования убедительно демонстрируют, что формирование синергетического мышления требует создания специальной образовательной среды, характеризующейся высоким уровнем междисциплинарной интеграции, продуктивной неопределённостью, развитием мета-когнитивных

навыков и коллаборативным характером взаимодействия участников образовательного процесса. Внедрение принципов синергетического образования в практику современных образовательных учреждений может стать важным шагом на пути к формированию нового поколения мыслителей и исследователей, способных внести значительный вклад в развитие науки, технологий и общества в целом.

Литература:

1. Аршинов В. И. (2000). Синергетика как феномен постнеоклассической науки. Москва: ИФ РАН. 203 с.
2. Буданов В. Г. (2008). Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании. 3-е изд. Москва: УРСС. 240 с.
3. Князева Е. Н. (2005). Энактивизм: новая форма конструктивизма в эпистемологии. Москва-Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив. 352 с.
4. Князев Е. А. (2015). Синергетические механизмы коллективного творчества в образовательной среде. Педагогика и психология образования, 3, 45-62.
5. Курдюмов С. П. (1994). Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. Москва: Наука. 236 с.
6. Малинецкий Г. Г. (2009). Математические основы синергетики: Хаос, структуры, вычислительный эксперимент. 6-е изд. Москва: УРСС. 312 с.
7. Назаретян А. П. (2013). Нелинейное будущее. Мегаисторические, синергетические и культурно-психологические предпосылки глобального прогнозирования. Москва: Аргамак-Медиа. 440 с.
8. Пригожин И., Стенгерс И. (1986). Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Пер. с англ. Москва: Прогресс. 432 с.
9. Чернавский Д. С. (2004). Синергетика и информация: Динамическая теория информации. 2-е изд. Москва: УРСС. 288 с.
10. Ястребцева С. В. (2011). Психологические основы синергетического образования: теория и практика. Санкт-Петербург: Питер. 384 с.

Холйигитова Насиба Хабибуллаевна,
Тошкент Кимё халқаро университети доценти
n.kholygitova@kiut.uz

ПРОФЕССИОНАЛАЛАШИШНИНГ ЭРТА БОСҚИЧИДА КАРЬЕРАНИНГ РИВОЖЛАНИШИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ ВА МУАММОЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада профессионаллашишнинг эрта босқичида карьеранинг ривожланиши ва унинг долзарб муаммолари таҳлил қилинади. Ёшларнинг касбий шаклланиш жараёнида дуч келадиган психологик, ижтимоий ва педагогик омиллар ёритилган. Шунингдек, касбий йўналтириш тизимининг самарадорлиги, меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф мувозанати, шахснинг касб танлашдаги мотивацияси ҳамда ўз-ўзини англаш жараёнлари ўрганилади. Тадқиқотда шахснинг касбий компетенцияларини ривожлантириши ва карьера стратегиясини шакллантириш бўйича илмий-амалий тавсиялар берилган. Мақола натижалари ўқувчилар, талаба-ёшлар ва ёш мутахассисларнинг келажакдаги касбий муваффақиятларини таъминлашда муҳим назарий ҳамда амалий аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: касбий шаклланиш, профессионаллашиш, карьера ривожланиши, психологик қўллаб-қувватлаш, касб танлаш, меҳнат бозори, ёш мутахассис, мотивация.

ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КАРЬЕРЫ НА РАННЕМ ЭТАПЕ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В данной статье анализируется развитие карьеры и её актуальные проблемы на раннем этапе профессионализации. Освещаются психологические, социальные и педагогические факторы, с которыми сталкиваются молодые люди в процессе профессионального становления. Также изучаются эффективность системы профессиональной ориентации, баланс спроса и предложения на рынке труда, мотивация личности в выборе профессии и процессы самосознания. В исследовании даны научно-практические рекомендации по развитию профессиональных компетенций личности и формированию карьерных стратегий. Результаты статьи имеют существенное теоретическое и практическое значение в обеспечении будущей профессиональной успешности учащихся, абитуриентов и молодых специалистов.

Ключевые слова: профессиональное становление, профессионализация, карьерный рост, психологическая поддержка, выбор профессии, рынок труда, молодой специалист, мотивация.

RESEARCH AND PROBLEMS OF CAREER DEVELOPMENT IN THE EARLY STAGE OF PROFESSIONALIZATION

Abstract. This article analyzes the development of a career and its current problems at an early stage of professionalization. The psychological, social and pedagogical factors faced by young people in the process of professional formation are highlighted. The effectiveness of the professional guidance system, the balance of supply and demand in the labor market, the motivation of the individual in choosing a profession and the processes of self-awareness are also studied. The study provides scientific and practical recommendations for the development of professional competencies of an individual and the formation of Career Strategies. The results of the article are of significant theoretical and practical importance in ensuring future professional success of students, students and young professionals.

Keywords: professional formation, professionalization, career development, psychological support, career selection, labor market, young specialist, motivation.

Кириш. Замонавий жамият тараққиёти, илм-фан ва технологияларнинг жадал ривожланиши шахснинг касбий шаклланиши ва меҳнат фаолиятида муваффақият қозонишида янги ёндашувларни талаб қилмоқда. Шу боисдан, профессионаллашишнинг эрта босқичида карьерани ривожланишини тадқиқ этиш долзарб масалалардан биридир. Чунки айнан касбий йўналишнинг дастлабки босқичларида ўқувчи-ёшларнинг қизиқишлари, қобилиятлари ва мотивацияси шаклланади ҳамда келажакдаги касбий муваффақиятларининг пойдевори яратилади.

Касбий карьера тушунчаси кенг ижтимоий-психологик ходиса бўлиб, у нафақат мутахассиснинг маълум соҳада малака орттириши, балки унинг шахсий ривожланиши, ижтимоий мослашуви ва жамиятдаги мавқеини ҳам белгилайди. Шунинг учун касбий ривожланиш жараёнида таълим муассасалари, оила, жамият ва меҳнат бозори ўзаро узвий ҳамкорликда фаолият юритиши зарур.

Профессионаллаштишнинг эрта босқичида карьера ривожланишига оид муаммолар қаторида касбий йўналтириш ишларининг самарадорлиги, ўқувчиларнинг мустақил қарор қабул қилишга тайёргарлиги, психологик қўллаб-қувватлашнинг етарли эмаслиги, шунингдек, меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф мувозанати билан боғлиқ масалалар алоҳида аҳамият касб этади.

Мавзунинг долзарблиги. Мазкур тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, ёшларнинг касбий шаклланиши ва карьера ривожланишини эрта босқичдан илмий асосда ўрганиш уларнинг келгусида тўғри касб танлашига, профессионал компетенцияларини ривожлантиришига ҳамда жамият тараққиётига фаол ҳисса қўшишига имкон беради.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Карьера тушунчаси қатъий илмий эмас, чунки у касбий ривожланиш ва ўсиш контекстида кенг қўлланилади. Карьера (Сареэр) Оксфорд луғати томонидан ҳаётдаги (ёки ҳаётнинг маълум бир қисмида) йўналиш ёки тараққиёт сифатида таърифланади ва анъанавий равишда инсоннинг иш ҳаётини ташкил этувчи кетма-кет вазиятлар қатори сифатида қаралади. XX асрда бу атама одам ишлаб пул топган бир қатор ишлар ёки лавозимларни назарда тутган. Профессионал спортчи ёки мусикачи бўлмасдан ҳам спорт ёки мусика соҳасида карьерага эга бўлиши мумкин. У одатда ўтмишга қарашга мойил эди.[1]

Замонавий шароитда муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй бермоқда, улар инсон ўз карьерасини қандай қуриши, ривожланиши ва бошқариши кераклигини тушунишда сезиларли ўзгаришларга олиб келди.

Биринчидан, иш берувчи билан кўп йиллик содиқликка асосланган узоқ муддатли шартномалар ўрнига хавфсизлик кафолатлари йўқ бўлган вақт келди ва қоидалар ўзгарувчан ҳамда ноаниқ меҳнат бозори томонидан белгилаб қўйилган шароитларда ходимдан омон қолиш кўникмаларига эга бўлиши талаб этилади.

Иккинчидан, карьера поғонасида тахмин қилинадиган юқорига кўтарилиш сифатидаги карьера қисқа муддатли шартномалар, жамоавий роллар, қисқа муддатли позициялар ва лойиҳа фаолиятида қисқа муддатли иштирок билан алмаштирилди. Хизмат карьераси кўтарилиши сифатида оддий карьера йўли психологик шартномаларнинг алмаштириш сифатида ўз ўрнини карьерага бўшатиб берди.

Учинчидан, касбий йўналишларнинг ўзгариши ходимдан интернет ресурсларидан моҳирона фойдаланишни, билимга ўз ишига қўшимча қиймат сифатида қарашни, турли ишларга очик бўлишни ва иш берувчининг талабларига ўз вақтида қайта мослашишни талаб қилди.

Тўртинчидан, бошланғич шартлари (яъни, "оғизда кумуш қошиқ билан туғилиш бахти") бугунги кунда энди карьера қуриш муваффақиятига ва карьера имкониятларидан фойдаланишга унчалик сезиларли таъсир кўрсатмайди.

Бешинчидан, ишга жойлашишда шахсий ютуқлар ва ходимнинг резюмелари ҳали ҳам муҳим бўлса-да, ходимнинг асосий компетенцияси иқтисодий соҳадаги ўзгаришларни прогноз қилиш қобилияти, превентив чоралар, масалан, касб эскирган тақдирда қайта ўқиш, ҳаётий ва касбий роллар ўртасидаги мувозанатни топиш қобилиятидир.

Олтинчидан, бир неча йил олдинга режани тузиш билан касбий ривожланишни узоқ муддатли, босқичма-босқич режалаштириш ўрнига карьерани стратегик бошқариш келди.

Еттинчидан, агар илгари карьера қайта кўриб чиқиш фақат касбий ҳаётнинг тақдирли дақиқаларида содир бўлган бўлса ва кўпинча қаришга қарши туриш, яъни "анти-аге" (ёшга қарши) установка" ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлса, энди ходимнинг бутун меҳнат ҳаёти давомида ўз касбий ривожланишини бошқаришга тайёр бўлиш керак.

Охириги йилларда, бир томондан, турбулент муҳит, кутилмаган хатарлар, тез ўзгаришлар, иккинчи томондан, билим иқтисодиёти, компетенцияларнинг эскириши, экстрабилити каби тушунчалар тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Меҳнат бозоридаги ўзгаришлар ҳақидаги кўплаб прогнозлар технологик ўсиш ва демографик пасайиш фонида ижтимоий ва иқтисодий динамиканинг олдиндан айтиб бўлмайдиганлиги туфайли бузилмоқда.

Натижада карьера ўсиши энди касбий ривожланиш қонуниятлари ва меҳнат бозори динамикасини интеграциялаштирувчи чизиқли жараён сифатида қаралмайди. Психологик ёрдамнинг бир тури сифатида профессионал маслаҳат методологияси мос равишда ўзгариб бормоқда. Энди чизиқли бўлмаган, тасодифий ва режалаштирилмаган таъсирларга кўпроқ эътибор қаратилмоқда [2].

Бу кучли ижтимоий-иктисодий динамика фонида биз карьера ривожланишидаги бифуркация нуқталарини ажратиш мумкин, яъни чорраҳада бўлиб қолганида профессионал ўзини янги танлов қилиш керак бўлганда. Унинг келажақдаги фаолияти айнан шу танловга боғлиқ. Энди карьерани бошқариш доимий ўзгарувчан бозор шароитида ташкилотни стратегик бошқаришга ўхшайди: стратегик мақсад мавжуд бўлиб, унга эришиш ташқи (атроф-муҳитнинг имкониятлари ва таҳдидлари) ва ички (компаниянинг кучли ва заиф томонлари) доимий таъсири остида амалга оширилади.

Муаллифлар С.Хапова, М.Б.Артурлар субъектив карьера номини олган янги турдаги карьера хусусиятларини тадқиқ қилдилар. Улар буни маълум бир вақт оралиғида шахснинг ўз карьера ҳолатини ўзи томонидан талқини сифатида белгилайдилар [3].

Субъектив карьера, шунингдек, вақт ўтиши билан намое бўладиган шахснинг касбий тажрибаси тўпланишининг кетма-кетлиги сифатида қаралади [3].

Субъектив карьера тушунчаси жамият ёки ижтимоий институтлар томонидан талқин қилиниши нуқтаи назаридан карьера ҳақидаги анъанавий тушунчага альтернатива сифатида киритилган. Бу альтернатива объектив карьера деб аталади. Объектив карьера субъектнинг жамиятдаги концептуал ролларини ўз ичига олади [4].

Тадқиқот методологияси. Умумий қабул қилинган маънода индивидуал карьера - бу карьера кўтарилишининг онгли ва ўз-ўзидан амалга ошириладиган кетма-кетлиги ҳамда қарашлар, хатти-ҳаракатлар услуби, компетенциялар ва иш тажрибасини ривожлантириш кетма-кетлиги. Умуман олганда, карьера - бу фаолиятнинг муайян соҳасида (спорт, ҳарбий, илмий, сиёсий, ишчи, хизмат, ишбилармонлик, касбий, бошқарув, меҳнат) инсон ривожланиши ва ҳаракати жараёнларининг умумий тизими сифатида белгиланади.

Боллнинг таърифига кўра, карьера бошқариш - бу карьерага аралашувни назарда тутадиган қарорларни қабул қилиш ва карьера танловлари. Ишнинг ўзгарган туси шуни англатадики, одамлар энди бу жараёни ўтмишдагига қараганда тез-тез қайта кўриб чиқишлари керак. Ташкилий карьерани бошқаруви қарорларни қабул қилиш, ҳаёт босқичлари орасидаги ўтишлар, стрессни енгиш каби одамларнинг иш жойидаги карьераларини бошқариш вазифаларига тааллуқлидир [5].

“Чегарасиз” карьерани бошқариш деганда иш жойи битта ташкилот чегарасидан ташқарига чиқадиган ходимлар учун зарур бўлган кўникмаларни англатади - масалан, рассомлар ва дизайнерлар орасида кенг тарқалган иш услуби. Бу ёндашув ходимнинг ўз шахсий ривожланишини назоратга олишини англатади. Иш берувчилар камроқ масъулиятни ўз зиммаларига олишлари сабабли, ходимлар бандлик, даромад манбаи ва иш қафолатини сақлаб қолиш ҳамда таъминлаш учун ўзларининг ривожланишини назорат қилишлари керак.

Карьера баҳолаш - бу турли шаклларда бўлган ҳам миқдорий, ҳам сифат методологияларига таянадиган тестлар. Карьерани баҳолаш одамларга ўзларининг ноёб қизиқишлари, қадриятлари ва кўникмаларини аниқлашга ва яхшироқ шакллантиришга ёрдам бериши мумкин. Карьера бўйича маслаҳатчилар, бизнес-мураббийлар, карьерани ривожлантириш марказлари ва ишга жойлаштириш компаниялари кўпинча одамларга ўзларининг ноёб шахсий профилига мос келадиган карьерани топишга эътибор қаратишларига ёрдам бериш учун карьера баҳолашни ўтказадилар. Карьера бўйича маслаҳатчилар одамларнинг қизиқишлари, шахсияти, қадриятлари ва кўникмаларини баҳолайдилар ҳамда уларга карьера вариантларини ўрганишга, магистратура ва касбий мактабларни тадқиқ қилишга ёрдам берадилар. Карьера бўйича маслаҳатлар мутахассислик/касб танлаш, меҳнат дунёсига ўтиш ёки кейинги касбий тайёргарлик билан боғлиқ тадқиқот ва қарорлар қабул қилиш масалаларда индивидуал ёки гуруҳли профессионал ёрдам кўрсатади. Бу соҳа кенг бўлиб, ишга жойлашиш, карьерани режалаштириш, талабаларни ўқитиш ва ривожлантиришни стратегиялари ўз ичига олади.

Энди иш берувчи ва ходим ўртасидаги умрбод шартнома ишончсиз ва ноаниқ меҳнат бозори билан алмаштирилгани сабабли, карьерани бошқариш Печак лигаси битирувчилари ёки оғзида кумуш қошиқ билан туғилган одамларнинг фаолият эмас, балки зарурий омон қолиш кўникмасига айланди.

Бандлик қафолати энди иш стажини ёки иш берувчига содиқлик эмас, балки билим, кўникма ва кўшимча қийматга асосланади. Шахсий танлов ва мустақил йўналиш ғояси ХХІ асрда кучайиб бормоқда. Бунга Интернетнинг қудрати ва бир нечта иш турларига эга одамларни эътироф этилишининг ошиши кўмаклашмоқда. Натижада карьера ғояси ўтмишдаги ишларнинг хронологик резюмеси каби ёпиқ ютуқлар тўпламидан аниқ олдинги интилишлар тўпламига ўтмоқда.

Энг кенг маънода карьера инсоннинг бутун ҳаёти давомидаги меҳнат ва ҳаётининг ролларига тааллуқлидир. Модернизмгача статик жамиятларда кўплаб ходимлар кўпинча иш кучида ягона

умрбод позицияни (ўрин ёки рол) мерос қилиб олишган ёки эгаллашган ва ривожланаётган карьера концепцияси жуда кам ёки умуман маънога эга эмас эди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Ижтимоий-иқтисодий муҳитнинг янги талаблари карьера тушунчасини ва унинг шахснинг касбий ҳаётидаги ролини муқаррар равишда қайта кўриб чиқишга олиб келади. Бир томондан, ўзгарувчан ташқи муҳит иш жойини йўқотиш эҳтимоли юқори бўлишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, иқтисодиётнинг глобаллашуви, ташкилий тузилмалар ва ташкилотларнинг ўзгариши, умуман олганда, мослашувчан ишга жойлашиш учун янги имкониятлар очади. Натижада тадқиқотчиларнинг эътибори доирасига карьера билан боғлиқ қуйидаги масалалар кириб қолади:

- а) интервью каби тадқиқот усулига асосланган карьера ривожланиши босқичлари;
- б) аёлларнинг карьера ўсишининг ўзига хос хусусиятлари;
- в) хронологик ёшга нисбатан солиштирганда субъектив ёшнинг хусусиятлари;
- г) ижтимоийлашув;
- д) карьера кўтарилишининг демографик жиҳатлари;
- е) оила бошқарув фаолиятининг низоси сифатида;
- ё) ишдан ички ва ташқи қониқиш эҳтиёжи, ташкилий идентификациянинг тўлиқлиги;
- ж) карьера имиджининг ўзгариши.

Карьерани бошқариш – бу субъект томонидан ўз олдида қўйган карьера мақсадларига эришиш бўйича қарорларни қабул қилиш ва амалга ошириш. Карьерани самарали бошқариш мезони субъектнинг ўзи қизикқан бўш иш ўринлари учун бошқа номзодларга нисбатан рақобатдош устунликлари туфайли меҳнат бозорида талаб этилганлигидир. Карьера тушунишдаги содир бўлган ўзгаришлар 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал.

Карьеранинг эски ва янги шартлари

Нимадан	Нимага қараб
Тўлиқ узоқ муддатли бандлик	Вақтинчалик шартномалар
Кафолатланган бандлик	Янги касблар пайдо бўлиши ва эски касбларнинг “кетиши”
Карьера ўсишининг тор йўли	Карьерадаги қайтариладиган ўзгаришлар
Бутун умрга битта касбий фаолият	Фаолиятнинг бир нечта соҳаси
Бутун умрга битта компания	Тадқиқотлик

Шундай қилиб, карьера, уни ривожлантириш ва бошқариш хусусиятларига оид кечаги ва ҳозирги қарашларнинг ўтказилган таҳлили шуни кўрсатадики, умумий эътибор касбий карьерани бир компанияда кўп йиллик меҳнат натижасида карьера ўсиши деб тушунишдан карьерага янги илмий воситаларни талаб қиладиган ижтимоий-психологик ходиса сифатида муносабатга силжиган

Карьера бўйича замонавий психологик билимларнинг кучли томонлари, биринчи навбатда, карьера ривожланиши бўйича амалий тадқиқотлар орқали таъминланади. Яна бир кучли жиҳат шундаки, энди карьера профессиография контекстида эмас, балки кенг психологик тадқиқот контекстига, жумладан, оила, маданият ва жамият каби соҳаларга киритилган. Карьера ўрганишнинг ижтимоий-психологик жиҳати ҳам маҳаллий, ҳам глобал меҳнат бозорларидаги карьера ўтишларни тадқиқ қилишни кучайтиради. Карьера чегараларини тушуниш, унинг инкирозлари, кўтарилиш ва пасайиш траекторияларини тавсифлаш муаммолари тадқиқотчиларни кутмоқда. Долзарб муаммолар, жумладан, карьера тўсиқлари, касбий ва ташкилий тўсиқларни, ролли зиддиятларни, иш ва бошқарув муносабатларидаги ўзгаришларни бартараф этиш бўйича карьера тажрибаси фақат профессиография доирасида ётмайди, балки муаммоли майдонни ташкилий-психологик ва ижтимоий-психологик ходисаларнинг энг кенг доирасигача кенгайтиради.

Хулоса ва тавсиялар. Борган сари тез-тез кузатиладиган бошқарувнинг регрессион ривожланиши муаммосини таҳлил қилиш, шахснинг касбий деструкцияларнинг пайдо бўлиши ва профессионал бошқарув деформациясининг асосий шартлари (қайта алоқага эҳтиёжнинг йўқолиши, ўзини ўзи ҳаддан ташқари баҳолаш) ҳам ижтимоий-психологик диагностика воситалар қўлланишини талаб қиладди. Менежерлар ва ижтимоий ёки касбий муҳит ўртасидаги ўзаро ҳаракатларнинг бузилиши ҳам касбий яроқлилиқнинг пасайиши ва карьера истикболларини йўқотиш сабаби сифатида эътиборни талаб қиладди.

Айниқса, меҳнатга лаёқатли аҳолининг тез қариши ва касб бўйича ўртача умр кўриш давомийлиги ошиб бораётган бир шароитда карьерани эҳтиёткорлик билан тугатиш йўллари излаш долзарб бўлиб бормоқда. Бунини ижтимоий-психологик феномен сифатида ҳам тадқиқ қилиш мумкин.

Шу билан бирга, карьера тадқиқотлари уни заиф томонларини кўрсатади, хусусан:

а) карьерани ижтимоий-психологик назариясини касбдаги дастлабки қадамлардан бошлаб ходимнинг касбий ва шахсий ривожланишини психологик қўллаб-қувватлаш амалиёти талабларидан сезиларли даражада орқада қолиши;

б) эрта карьера тажрибасига кўпроқ эътибор бериш ва етук тажрибага эга бўлган мутахассисларнинг муаммоларига эътибор бермаслик, тажрибанинг эскирганлиги ва меҳнат бозоридаги тажрибанинг объектив қиймати (компетенциялар ташувчиси сифатида) ҳамда ходимнинг шахсияти учун тажрибанинг субъектив қиймати ўртасидаги зиддиятга эътибор бермаслик;

в) ўрта ва юқори бўғин бошқарув раҳбарларнинг карьерасини эмпирик тадқиқ қилиш бўйича изланишларнинг камлиги; аммо, шунга қарамай, айнан шу раҳбарлар ўз қўл остидагилар учун намуна бўлиб, стратегик карьерани бошқариш мақсадларида ташкилий ривожланишга стратегик ёндашувдан қандай фойдаланиш мумкинлигини кўрсатадилар;

г) ички меҳнат бозорига йўналтирилган амалий психологик тадқиқотларнинг кенг тарқалганлиги; шу билан бирга, халқаро меҳнат бозорида карьера қуриш тенденцияси аллақачон муқаррар бўлиб қолди; ходимлар хорижда янги фойдали ўринларни қидиради ва топади ёки чет элда ўз филиалларини очадиган халқаро компаниялар томонидан таклиф қилинади;

д) тадқиқотнинг дастлабки босқичларида карьерани бошқариш кўникмалари кўпинча карьера қарорларини қабул қилиш қобилиятларига тенглаштирилади, гарчи карьера бошқарувини фақат қарор қабул қилишгача қисқартириш асоссиз бўлсада, чунки бугунги кунда бозор ўзгаришларини прогноз қилиш, қарорларни ўзгарувчан шароитларга қайта қуришда мослашувчанлик ва шахснинг янги муҳитга мослашиши асосий ўрин тутди. Профессиналалашининг эрта босқичида карьера ривожланишини тадқиқ қилиш шунини кўрсатадики, ёшларнинг касбий шаклланиш жараёни кўплаб психологик, педагогик ва ижтимоий омиллар билан узвий боғлиқдир. Ўқувчи ва талабалар ўз касбини танлашда мотивация, қизиқиш, индивидуал қобилият ва меҳнат бозоридаги талабларни инобатга олишда қийинчиликларга дуч келмоқда. Шунингдек, оилавий тарбия, таълим муассасалари фаолияти ва жамиятнинг маънавий-маданий муҳити ҳам уларнинг касбий йўналишига сезиларли таъсир кўрсатади. Тадқиқот шунини кўрсатадики, профессиналалашининг эрта босқичида карьерани илмий асосда ривожлантириш ёшларнинг шахсий ўсиши, тўғри касб танлаши ва меҳнат бозорида ўз ўрнини топиши учун муҳимдир.

Тавсиялар. Касбий йўналтириш тизимини такомиллаштириш – умумтаълим мактаблари ва олий таълим муассасаларида касбий маслаҳат марказларини фаол ташкил этиш зарур.

Психологик қўллаб-қувватлашни кучайтириш – ёшларнинг индивидуал қизиқишлари ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда психологик тренинглар, машғулотлар ва маслаҳатлар ўтказилиши лозим.

Меҳнат бозори талаблари билан интеграция – таълим жараёнини замонавий касблар, инновацион технологиялар ва бозор талабларига мослаштириш.

Оила ва таълим муассасалари ҳамкорлигини мустаҳкамлаш – ўқувчиларни касбга йўналтиришда ота-оналар ва педагогларнинг ҳамкорлигини кучайтириш.

Карьера режалаштириш маданиятини шакллантириш – ёшларни ўз имкониятларини баҳолаш, келажакни режалаштириш ва аниқ мақсад қўйишга ўргатиш.

Адабиётлар:

1. Исмагилова Ф.С. Профессиональный опыт специалистов и управление им в условиях формирования рыночной экономики. Дисс... д. психол.н., М., 2000.- 382 с.
2. Pryor, R. G. L., & Bright, J. E. (2011). The chaos theory of careers: A new perspective on working in the twenty-first century. New York, NY: Routledge.
3. Arthur, M. B., & Kram, K. E. (1989). Reciprocity at work: The separate, yet inseparable possibilities for individual and organizational development. Handbook of career theory, 292-312.
4. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2003. – 992 с.
5. Holland J. L. (1996). Exploring careers with a typology: What we have learned and some new directions. American psychologist, 51.

Юсупова Василя Янгибаевна,

исследователь Ургенчского государственного университета имени Абу Рейхана Беруни

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ ВОСПИТАТЕЛЕЙ В СИСТЕМЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые психолого-педагогические факторы, влияющие на формирование личностных качеств воспитателей дошкольных образовательных учреждений. Исследование направлено на выявление специфических характеристик профессиональной деятельности, способствующих развитию необходимых компетенций педагога. Анализируются взаимосвязи между индивидуально-психологическими особенностями воспитателей, условиями профессиональной среды и эффективностью образовательного процесса. Представлены результаты эмпирического исследования, демонстрирующие значимость мотивационных, эмоциональных и коммуникативных факторов в профессиональном становлении педагогов дошкольного образования. Определены основные направления оптимизации процесса формирования личностных качеств воспитателей.

Ключевые слова: воспитатель, личностные качества, дошкольное образование, психолого-педагогические факторы, профессиональное развитие, педагогическая деятельность.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA O'QITUVCHILARNING SHAXSIY FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining shaxsiy fazilatlarini shakllantirishga ta'sir qiluvchi asosiy psixologik-pedagogik omillar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot tarbiyachining zarur vakolatlarini rivojlantirishga hissa qo'shadigan kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Tarbiyachilarning individual psixologik xususiyatlari, kasbiy muhit sharoitlari va o'quv jarayonining samaradorligi o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy shakllanishida motivatsion, hissiy va kommunikativ omillarning ahamiyatini ko'rsatadigan empirik tadqiqot natijalari keltirilgan. Tarbiyachilarning shaxsiy fazilatlarini shakllantirish jarayonini optimallashtirishning asosiy yo'nalishlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: tarbiyachi, shaxsiy fazilatlar, maktabgacha ta'lim, psixologik-pedagogik omillar, kasbiy rivojlanish, pedagogik faoliyat.

PSYCHO-PEDAGOGICAL FACTORS OF THE FORMATION OF PERSONAL QUALITIES OF EDUCATORS IN THE PRESCHOOL EDUCATION SYSTEM

Abstract. The article examines the key psychological and pedagogical factors influencing the formation of personal qualities of preschool educators. The research is aimed at identifying specific characteristics of professional activity that contribute to the development of the necessary competencies of an educator. The interrelationships between the individual psychological characteristics of educators, the conditions of the professional environment and the effectiveness of the educational process are analyzed. The results of an empirical study are presented, demonstrating the importance of motivational, emotional and communicative factors in the professional development of preschool education kindergarteners. The main directions of optimization of the process of formation of personal qualities of educators are defined.

Keywords: educator, personal qualities, preschool education, psycho-pedagogical factors, professional development, pedagogical activity.

Введение. Система дошкольного образования переживает период значительных трансформаций, обусловленных изменениями в социально-экономической сфере, внедрением новых государственных образовательных стандартов и возрастающими требованиями к качеству образовательных услуг. В этих условиях особую актуальность приобретает проблема формирования личностных качеств воспитателей, поскольку именно от профессиональной компетентности педагогических кадров зависит успешность реализации образовательных программ и гармоничное развитие детей дошкольного возраста.

Личность воспитателя является ключевым фактором в создании развивающей образовательной среды, способствующей полноценному развитию ребёнка. Специфика дошкольного возраста,

характеризующаяся высокой восприимчивостью к внешним воздействиям и интенсивным формированием базовых психических функций, предъявляет особые требования к личностным качествам педагога. Воспитатель должен обладать не только глубокими предметными знаниями и методическими навыками, но и определёнными личностными характеристиками, обеспечивающими эффективность педагогического взаимодействия.

Проблема формирования личностных качеств воспитателей рассматривается в контексте психолого-педагогических факторов, которые включают в себя как внутренние детерминанты развития личности (мотивационные, когнитивные, эмоциональные компоненты), так и внешние условия профессиональной деятельности (организационная культура учреждения, система повышения квалификации, социально-психологический климат в коллективе). Понимание механизмов воздействия этих факторов на процесс профессионального становления педагога является необходимым условием для разработки эффективных программ подготовки и профессионального развития кадров в системе дошкольного образования.

Обзор литературы. Теоретические основы исследования личностных качеств педагогов были заложены в работах выдающихся психологов и педагогов. А.С. Макаренко подчёркивал решающую роль личности воспитателя в формировании детского коллектива, отмечая, что «никто не может воспитывать личность, если сам не является личностью» [7]. Его идеи о единстве обучения и воспитания, необходимости постоянного самосовершенствования педагога остаются актуальными и в современных условиях.

В.А. Сухомлинский в своих исследованиях акцентировал внимание на духовно-нравственных качествах учителя, рассматривая педагогическую деятельность как высшую форму человеческого творчества. Он подчёркивал важность эмоциональной культуры педагога, его способности к эмпатии и пониманию внутреннего мира ребёнка. Концепция гуманистической педагогики, разработанная Сухомлинским, оказала значительное влияние на современные подходы к формированию личности воспитателя [10].

Л.С. Выготский в рамках культурно-исторической теории развития обосновал роль социальной среды и взрослого в психическом развитии ребёнка. Его идеи о зоне ближайшего развития имеют прямое отношение к профессиональной деятельности воспитателя, который должен уметь создавать оптимальные условия для развития каждого ребёнка с учетом его индивидуальных особенностей [1].

Современные исследования в области педагогической психологии продолжают развивать эти идеи. И.А. Зимняя в своих работах рассматривает педагогическую деятельность как особый вид социальной деятельности, требующий специфических личностных качеств [3]. Она выделяет три группы профессионально значимых качеств педагога: относящиеся к психическим процессам, психическим состояниям и психическим свойствам личности.

А.К. Маркова в концепции профессионального развития учителя выделяет различные аспекты педагогической компетентности, включая личностный компонент. Согласно её исследованиям, профессиональное развитие педагога представляет собой непрерывный процесс, включающий формальное и неформальное образование, самообразование и саморазвитие [6].

Н.В. Кузьмина в структуре педагогических способностей особое место отводит перцептивным способностям – умению воспитателя воспринимать и понимать психические состояния детей [5]. Её исследования показали, что успешность педагогической деятельности во многом определяется уровнем развития социально-перцептивных навыков.

В работах А.А. Реана подробно анализируются психологические особенности педагогической деятельности в дошкольных учреждениях. Автор подчёркивает специфику работы с детьми раннего и дошкольного возраста, которая требует особых личностных качеств: терпеливости, эмоциональной устойчивости, креативности и высокого уровня эмпатии [9].

Е.А. Панько в своих исследованиях психологии деятельности воспитателя дошкольного учреждения выделяет основные компоненты профессиональной готовности педагога: мотивационный, ориентационный, операционный, волевой и оценочный. Особое внимание уделяется анализу эмоциональных аспектов деятельности воспитателя [8].

С.А. Козлова рассматривает проблемы профессиональной подготовки воспитателей в контексте современных требований к дошкольному образованию [4]. Её работы посвящены анализу профессиональных компетенций педагога дошкольного образования и путям их формирования в системе высшего и дополнительного профессионального образования.

В.И. Загвязинский в своих исследованиях педагогического творчества подчёркивает важность развития креативности воспитателя как необходимого условия эффективной работы с детьми дошкольного возраста [2]. Автор рассматривает творческий подход как интегральную

характеристику личности педагога, проявляющуюся во всех аспектах профессиональной деятельности.

Методы. Исследование проводилось с использованием комплекса методов, обеспечивающих всестороннее изучение психолого-педагогических факторов формирования личностных качеств воспитателей дошкольных образовательных учреждений. Методологической основой исследования стал системный подход, позволяющий рассматривать личность педагога как целостную систему, развивающуюся под воздействием внутренних и внешних факторов.

В качестве основных методов исследования были выбраны: анкетирование, психодиагностическое тестирование, включённое наблюдение, глубинные интервью и экспертная оценка. Выбор методов обусловлен необходимостью получения как количественных, так и качественных данных о личностных особенностях воспитателей и факторах их профессионального развития.

Выборку исследования составили 80 воспитателей дошкольных образовательных учреждений различных типов (муниципальных, частных, ведомственных) в возрасте от 22 до 58 лет со стажем работы от 1 года до 35 лет. Критериями включения в выборку являлись: наличие среднего профессионального или высшего педагогического образования, стаж работы в должности воспитателя не менее одного года, отсутствие серьезных профессиональных нарушений. Выборка была стратифицирована по возрасту, стажу работы и типу образовательного учреждения для обеспечения репрезентативности результатов.

Для изучения личностных качеств воспитателей использовались следующие психодиагностические методики: опросник «Большая пятёрка» для оценки базовых личностных черт, методика определения стрессоустойчивости и социальной адаптации Холмса и Раге, опросник эмпатических тенденций А. Мехрабиана и Н. Эпштейна, тест коммуникативных и организаторских способностей В.В. Сиявского и В.А. Федорошина, методика диагностики уровня эмоционального выгорания В.В. Бойко.

Анкетирование было направлено на изучение мотивации выбора профессии, удовлетворённости различными аспектами профессиональной деятельности, самооценки профессиональных компетенций, факторов профессионального стресса и способов их преодоления. Анкета включала 45 вопросов, структурированных по тематическим блокам.

Включённое наблюдение проводилось в естественных условиях образовательного процесса с использованием специально разработанной карты наблюдения, включающей показатели эмоционального состояния воспитателя, стиля взаимодействия с детьми, способов разрешения конфликтных ситуаций, проявления творческого подхода к организации деятельности.

Глубинные интервью проводились с 30 воспитателями, отобранными методом случайной выборки, и были направлены на выявление субъективных представлений о профессионально важных качествах, факторах профессионального развития, трудностях и ресурсах в работе. Продолжительность интервью составляла 45-60 минут.

Экспертная оценка осуществлялась заведующими дошкольными учреждениями и методистами с использованием специально разработанных критериев оценки профессиональных и личностных качеств воспитателей. В качестве экспертов выступили 25 руководителей дошкольных учреждений со стажем управленческой деятельности не менее 5 лет.

Статистическая обработка данных проводилась с использованием пакета статистических программ SPSS 26.0. Применялись методы описательной статистики, корреляционный анализ, факторный анализ, сравнительный анализ с использованием t-критерия Стьюдента и критерия Манна-Уитни для независимых выборок. Уровень значимости различий устанавливался на уровне $p \leq 0,05$.

Результаты. Анализ полученных данных позволил выделить основные психолого-педагогические факторы, влияющие на формирование личностных качеств воспитателей дошкольных образовательных учреждений. Результаты исследования показали, что процесс формирования профессионально значимых личностных качеств носит комплексный характер и определяется взаимодействием внутренних и внешних факторов.

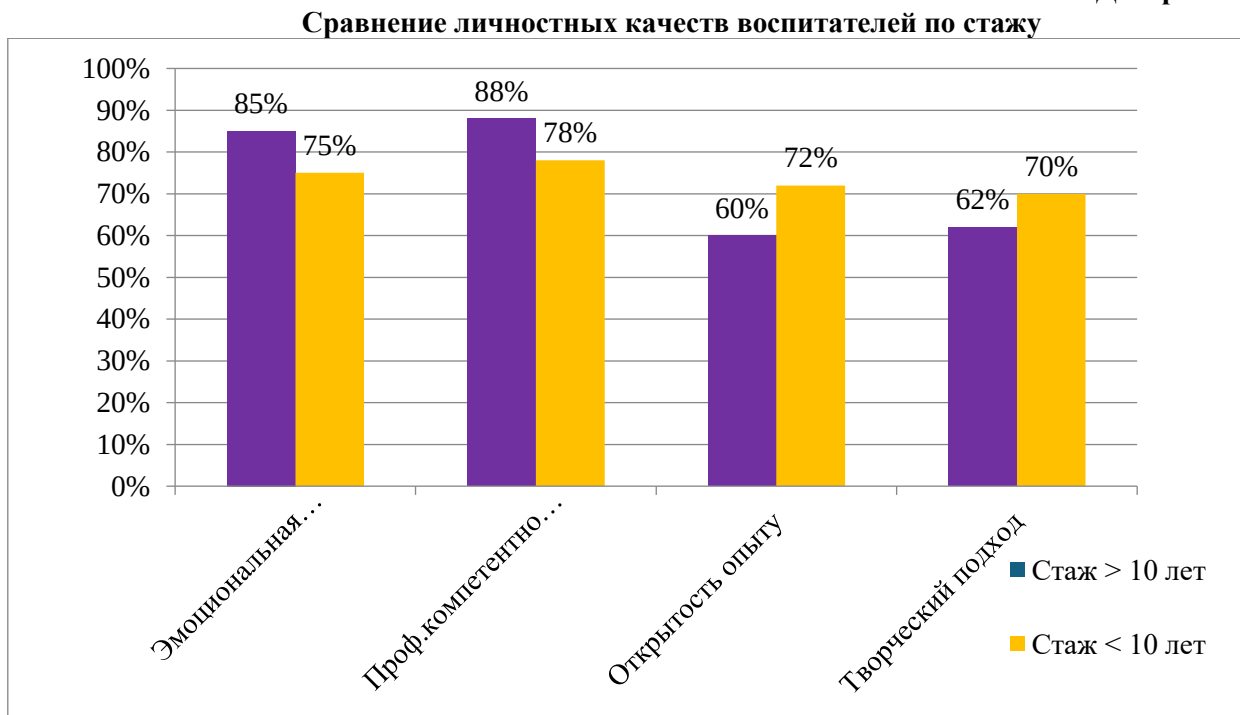
При анализе мотивационного компонента личности воспитателей было установлено, что 68% респондентов указали на преобладание внутренней мотивации к профессиональной деятельности, связанной с интересом к работе с детьми и стремлением к профессиональному развитию. Внешняя мотивация (стабильность работы, социальные гарантии) была отмечена у 32% испытуемых. Корреляционный анализ выявил значимую положительную связь между уровнем внутренней мотивации и показателями профессиональной эффективности ($r = 0,54$, $p < 0,01$).

Диаграмма 1.

Диаграмма 2.

Исследование эмоциональных характеристик воспитателей показало, что у 72% респондентов уровень эмпатии соответствует высоким и очень высоким показателям, что свидетельствует о развитой способности к пониманию эмоциональных состояний детей. Однако у 28% воспитателей были выявлены признаки эмоционального выгорания различной степени выраженности, что негативно сказывается на качестве педагогического взаимодействия.

Анализ коммуникативных способностей выявил, что у 76% воспитателей отмечается высокий и очень высокий уровень развития коммуникативных навыков, что является необходимым условием для эффективного взаимодействия как с детьми, так и с их родителями. Организаторские способности на высоком уровне продемонстрировали 64% испытуемых.

При изучении личностных черт в рамках пятифакторной модели было установлено, что наиболее выраженными у воспитателей являются такие характеристики, как доброжелательность (средний балл 4,2 из 5), добросовестность (4,0 из 5) и открытость опыту (3,8 из 5).

Показатели невротизма находились в пределах нормы у 82% респондентов, что свидетельствует о достаточном уровне эмоциональной устойчивости.

Факторный анализ позволил выделить пять основных факторов, определяющих формирование личностных качеств воспитателей. Первый фактор (объясняет 24% дисперсии) включает показатели эмоциональной устойчивости, стрессоустойчивости и способности к саморегуляции. Второй фактор (19% дисперсии) объединяет характеристики коммуникативной компетентности и эмпатии. Третий фактор (16% дисперсии) связан с мотивационными аспектами профессиональной деятельности. Четвёртый фактор (13% дисперсии) включает показатели креативности и открытости новому опыту. Пятый фактор (11% дисперсии) характеризует организационные и управленческие способности.

Сравнительный анализ показал статистически значимые различия в выраженности личностных качеств у воспитателей с разным стажем работы. Воспитатели со стажем более 10 лет демонстрируют более высокие показатели эмоциональной устойчивости ($t = 2,87$, $p < 0,01$) и профессиональной компетентности ($t = 3,42$, $p < 0,01$), но при этом у них отмечается снижение показателей открытости новому опыту ($t = -2,15$, $p < 0,05$) и творческого подхода к деятельности ($t = -1,98$, $p < 0,05$).

Анализ влияния организационных факторов показал, что психологический климат в коллективе, система поддержки со стороны администрации и возможности профессионального развития являются значимыми предикторами формирования личностных качеств воспитателей. Воспитатели, работающие в учреждениях с благоприятным психологическим климатом, демонстрируют более высокие показатели профессиональной мотивации ($t = 2,65$, $p < 0,01$) и удовлетворённости работой ($t = 3,18$, $p < 0,01$).

Результаты глубинных интервью позволили выявить субъективные представления воспитателей о факторах профессионального развития. Наиболее часто упоминались такие факторы, как поддержка коллег (86% респондентов), возможности повышения квалификации (79%), признание профессиональных достижений (71%) и творческая свобода в организации образовательного процесса (68%).

Экспертная оценка подтвердила значимость выделенных личностных качеств для эффективной профессиональной деятельности воспитателя. Наиболее важными, с точки зрения экспертов, являются эмпатия, эмоциональная устойчивость, коммуникативная компетентность и творческий подход к деятельности.

Обсуждение. Полученные результаты исследования позволяют рассматривать процесс формирования личностных качеств воспитателей как сложную многофакторную систему, включающую взаимодействие индивидуальных, межличностных и организационных детерминант. Выявленная структура факторов согласуется с современными теоретическими представлениями о профессиональном развитии педагогов и подтверждает необходимость комплексного подхода к формированию личности воспитателя.

Особого внимания заслуживает выявленная высокая значимость мотивационного компонента в структуре личности воспитателя. Преобладание внутренней мотивации у большинства респондентов свидетельствует о сознательном выборе профессии и готовности к профессиональному развитию. Однако необходимо учитывать, что мотивационная структура личности может изменяться под влиянием различных факторов профессиональной деятельности, что требует постоянного мониторинга и поддержки со стороны администрации образовательных учреждений.

Выявленные высокие показатели эмпатии у воспитателей подтверждают теоретические положения о важности данного качества для эффективной работы с детьми дошкольного возраста. Способность понимать и разделять эмоциональные состояния детей является основой для создания психологически безопасной образовательной среды и установления доверительных отношений. Вместе с тем, высокий уровень эмпатии может стать фактором риска развития эмоционального выгорания, что требует специальных мер профилактики и коррекции.

Результаты исследования имеют важные практические импликации для системы подготовки и повышения квалификации воспитателей. Выявленная структура личностных качеств может служить основой для разработки профессиональных стандартов и компетентностных моделей воспитателя дошкольного образования. Необходима интеграция полученных данных в программы профессиональной подготовки с акцентом на развитие эмоциональной, коммуникативной и мотивационной сфер личности будущих педагогов.

Заключение. Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением динамики формирования личностных качеств воспитателей в процессе профессиональной деятельности, разработкой и апробацией программ профессионального развития, основанных на полученных результатах, а также исследованием влияния личностных качеств воспитателей на развитие детей дошкольного возраста.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных данных для оптимизации процессов отбора, подготовки и профессионального развития кадров в системе дошкольного образования, что будет способствовать повышению качества образовательных услуг и созданию более благоприятных условий для развития детей.

Литература:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. — 536 с.
2. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. — М.: Педагогика, 1987. — 160 с.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. — 3-е изд., пересмотр. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2010. — 448 с.
4. Козлова С.А. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. 3-е изд., исправ. и доп. — М.: Академия, 2001. — 416 с.
5. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. — М.: Высшая школа, 1990.-119 с.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М.: Знание, 1996.-312 с.
7. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8-ми т. Т. 1. / Сост.: Л.Ю. Гордин, А.А. Фролов. — М.: Педагогика, 1983. — 368 с.
8. Панько Е.А. Психология деятельности воспитателя детского сада. Минск: Высшая школа, 1986. - 156 с.
9. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. — 479 с.
10. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. - К.: Радянська школа, 1988.-272 с.

Latibjonov Rahmatillo Abdurashid o'g'li,
Andijon viloyati Pedagogik mahorat markazi
Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari kafedrasi katta o'qituvchisi
rahmatillolatibjonov474@gmail.com

ZAMONAVIY O'ZBEK PSIXOLOGIYASIDA KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARNI TADQIQ ETISHDA SHARQ FALSAFASINING ROLI

Annotatsiya. Zamonaviy o'zbek psixologiyasida kommunikativ ko'nikmalarni tadqiq etish jarayonida Sharq falsafasining nazariy va amaliy ahamiyati juda muhimdir. Tadqiqot davomida Sharq mutafakkirlarining (jumladan, Alisher Navoiy, Abu Nasr Forobiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar) muloqot, axloq, til, nutq va insoniy fazilatlar haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Ushbu qarashlarning zamonaviy kommunikativ ko'nikmalar bilan o'zaro bog'liqligi ko'rib chiqiladi hamda o'zbek psixologlarining qarashlari va ularning Sharq falsafiy merosi bilan uyg'unligi o'rganilib, kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlar nazariy asosda tahlil qilinadi. Mazkur yondashuvlar orqali pedagogik-psixologik jarayonda madaniy meros va zamonaviy ilm uyg'unligining ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ ko'nikmalar, o'zbek psixologiyasi, Sharq falsafasi, muloqot kompetensiyasi, psixologik yondashuv, madaniy meros, axloq va nutq madaniyati.

РОЛЬ ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ В ИССЛЕДОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. В современной узбекской психологии изучение коммуникативных навыков невозможно без учёта теоретического и практического значения восточной философии. В ходе исследования анализируются взгляды восточных мыслителей (в частности, Алишера Навои, Абу Насра Фараби, Джалалиддина Руми и других) на коммуникацию, этику, язык, речь и человеческие добродетели. Рассматриваются взаимосвязи между этими представлениями и современными концепциями коммуникативных навыков. Особое внимание уделяется точкам соприкосновения взглядов узбекских психологов с философским наследием Востока, а также теоретическому анализу подходов, направленных на формирование и развитие коммуникативных компетенций. Через эти подходы обосновывается значимость интеграции культурного наследия и современных научных знаний в психолого-педагогическом процессе.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, узбекская психология, восточная философия, коммуникативная компетенция, психологический подход, культурное наследие, этика и речевая культура.

THE ROLE OF EASTERN PHILOSOPHY IN THE STUDY OF COMMUNICATIVE SKILLS IN MODERN UZBEK PSYCHOLOGY

Abstract. In modern Uzbek psychology, the theoretical and practical significance of Eastern philosophy plays a vital role in the study of communicative skills. This research analyzes the views of Eastern thinkers (including Alisher Navoi, Abu Nasr al-Farabi, Jalaluddin Rumi, and others) on communication, ethics, language, speech, and human virtues. The interconnection between these philosophical ideas and modern concepts of communicative skills is examined. The work explores the perspectives of Uzbek psychologists and their integration with Eastern philosophical heritage, providing a theoretical analysis of approaches aimed at the formation and development of communicative competence. These approaches emphasize the importance of harmonizing cultural heritage with contemporary scientific knowledge within the pedagogical and psychological process.

Keywords: communicative skills, Uzbek psychology, Eastern philosophy, communicative competence, psychological approach, cultural heritage, ethics and speech culture.

Kirish. Insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muloqot eng muhim ijtimoiy va ruhiy jarayon sifatida e'tirof etilgan. Ayniqsa, kommunikativ ko'nikmalar, ya'ni samarali, mazmunli, maqsadli va madaniyatli muloqot yurita olish qobiliyati har bir shaxsning shaxsiy rivoji, ijtimoiy integratsiyasi va kasbiy muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi omil hisoblanadi. Kommunikativ ko'nikmalarning zamonaviy psixologik

talqinlari asosan kognitiv, lingvistik va sotsiopsixologik yondashuvlarga tayanadi. Ammo bu ko'nikmalar ildizi, tarixiy shakllanishi, madaniy va axloqiy tamoyillari chuqur falsafiy va ruhiy asoslarda yotadi. Aynan shu nuqtayi nazardan, Sharq mutafakkirlarining merosi o'ziga xos ma'naviy zamin va kommunikativ qadriyatlar tizimini taqdim etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Kommunikativ ko'nikmalar zamonaviy jamiyatda insonlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlash va shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. Sharq mutafakkirlari, garchi zamonaviy kommunikatsiya nazariyalari kontekstida ishlamagan bo'lsalar-da, o'zlarining falsafiy, axloqiy va pedagogik asarlarida muloqotning inson hayotidagi o'rniga alohida e'tibor berganlar. Sharq mutafakkirlarining muloqotga oid qarashlari nafaqat o'z davrida, balki zamonaviy jamiyatda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Ularning axloqiy va ma'naviy qadriyatlar asosidagi muloqot tushunchasi bugungi kunda global ijtimoiy muammolar, masalan, madaniyatlararo tushunmovchilik va nizolarni hal qilishda muhim yo'l-yo'riq bo'la oladi.

Abu Nasr Forobiy - musulmon Sharqida ilk falsafa maktabini asos solgan buyuk faylasuflardan biridir. U “Muallim as-soniy” (Ikkinchi ustoz) nomi bilan mashhur bo'lib, Platon va Aristotel merosini davom ettirgan. Forobiy falsafasida muloqot masalasi ijtimoiy hayot, davlat boshqaruvi va axloqiy kamolot bilan chambarchas bog'liq holda talqin qilinadi [2].

Abu Nasr Forobiyga ko'ra, inson jamiyatda yashar ekan, o'z ehtiyojlarini qondirish va mukammal hayot kechirish uchun boshqalar bilan muloqotda bo'lishi shart. U muloqotni ijtimoiylashuvning negizi, bilim almashish vositasi va axloqiy barkamollik omili sifatida izohlaydi. Uning fikricha, har bir inson o'z kamolotini faqatgina jamiyatdagi muloqot orqali ro'yobga chiqaradi. Uning “Fozil shahar ahli” (Madinat al-fazila) asarida jamiyatdagi mukammal tuzum, aynan, aql, muloqot va ma'naviy uyg'unlik asosida shakllanishi bayon etiladi. Bu yerda Forobiy muloqotni faqat so'z almashinuvi emas, balki ma'nolarni anglash, tushunish va ruhiy uyg'unlikka erishish vositasi sifatida ko'radi [6].

Abu Nasr Forobiyning ta'kidlashicha, muloqot qiluvchi shaxslar orasida aql, axloq va ma'naviyat uyg'un bo'lishi kerak, shunda muloqot samarali bo'ladi. Bunday muloqot esa shaxsning axloqiy yuksalishiga xizmat qiladi va jamiyatdagi tinchlikni ta'minlaydi.

Uning fikricha, bilimli, fazilatli insonlar muloqotda ham boshqalarga yo'l ko'rsatuvchi bo'lishi kerak. Bu jihat Forobiyning pedagogik qarashlarida ham o'z aksini topgan – u ta'lim jarayonini ham muloqot orqali amalga oshiriladigan axloqiy va aqliy faoliyat deb hisoblaydi [9]. Shuningdek, Forobiy muloqotning ijtimoiy rollar, rahbar va fuqaro o'rtasidagi tushunish, hamda tilning ijtimoiy vazifalari bilan bog'liq jihatlariga ham alohida e'tibor qaratgan. U til vositasi orqali fikrni to'g'ri yetkazish, muomala madaniyatini shakllantirish va insoniy munosabatlarni mustahkamlash imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Abu Nasr Forobiy muloqotni shaxsiy, ijtimoiy va siyosiy hayotning ajralmas qismi sifatida talqin etadi. Uningcha, muloqot nafaqat axborot almashinuvi, balki insoniylik, axloqiy yuksalish va jamiyat barqarorligi uchun zarur vositadir.

Abu Ali Ibn Sino o'zining “Tib qonunlari” va “Donishnoma” asarlarida tarbiya va o'qituvchi-o'quvchi munosabatlariga alohida e'tibor bergan. U o'qituvchining muloyimlik va hurmat bilan muloqot qilishi o'quvchining bilim olish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi [4]. Ibn Sino muloqotni tarbiyaviy jarayonning asosiy vositasi sifatida ko'radi, bunda o'qituvchi o'quvchining qiziqishlarini hisobga olishi va ular bilan ochiq muloqot qurishi kerak. Abu Ali Ibn Sinonning pedagogik muloqotga yondashuvi zamonaviy ta'limdagi “konstruktiv muloqot” tushunchasiga yaqin. Uning o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hurmatga asoslangan muloqotga urg'u berishi bugungi kunda ham o'qituvchilar uchun muhim yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi. Bizning fikrimizcha, Ibn Sinonning bu yondashuvi zamonaviy ta'limda talabalarni faol ishtirok etishga undash va ularning ijodiy fikrlashini rag'batlantirishda qo'llanilishi mumkin. Masalan, uning muloyimlik va hurmatga asoslangan muloqot tamoyillari sinfda ijobiy muhit yaratishda muhim ahamiyatga ega. Ibn Sino kommunikativ buzilishlarni psixologik muammolar bilan izohlashi zamonaviy logopediya, psixoterapiya va klinik psixologiyada qo'llanilayotgan tamoyillarga asos solgan deb aytish mumkin. Demak, bu yondashuv faqat tarixiy emas, balki amaliy qiymatga ham ega.

Jaloliddin Rumiy o'zining “Ma'naviy masnaviy” asarida muloqotni insonning ichki ma'naviy holati bilan bog'laydi. U samimiyat, mehr va poklik orqali muloqot qilishni targ'ib qiladi [8]. Jaloliddin Rumiy fikricha, so'zlar insonning ichki dunyosini aks ettiradi, shuning uchun muloqotda niyatning pokligi muhim ahamiyatga ega. Masalan, u o'z hikoyalarida g'azab va hasadni muloqotning salbiy omillari sifatida ko'rsatadi va ularni mehr va tushunish bilan almashtirishni tavsiya qiladi. Darhaqiqat, Rumiy muloqotni faqat so'zlar bilan cheklamaydi, balki u insonning ichki holati va niyatlarini ham muloqotning bir qismi sifatida ko'radi. Bu zamonaviy kommunikatsiya nazariyalaridagi noverbal muloqot va emotsional intellekt tushunchalariga yaqin keladi. Jaloliddin Rumiy ta'limotlari bugungi kunda ham insonlar o'rtasidagi chuqur va ma'naviy muloqotni rivojlantirishda ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi. Rumiy qarashlari zamonaviy

psixoterapiya va maslahat xizmatlarida, ayniqsa, emotsional intellektni rivojlantirishda qo'llanilishi mumkin, chunki u insonning ichki holatini tushunish va uni muloqot orqali ifodalashga katta e'tibor bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Yusuf Xos Hojib o'zining “Qutadg'u bilig” asarida muloqotni jamiyatni boshqarish va adolatni ta'minlash vositasi sifatida ko'radi. U rahbar va xalq o'rtasidagi muloqotda adolat, donolik va muloyimlik muhim ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, muloqot jamiyatdagi uyg'unlikni ta'minlashda asosiy omil hisoblanadi. Masalan, u adolatli rahbarning xalq bilan ochiq muloqot qurishi orqali jamiyatda barqarorlikni ta'minlash mumkinligini ko'rsatadi. Yusuf Xos Hojibning muloqotga yondashuvi zamonaviy ijtimoiy psixologiyadagi “ijtimoiy hamkorlik” tushunchasi bilan mos keladi. Uning adolatli muloqotga urg'u berishi bugungi kunda ham davlat boshqaruvi va jamoatchilik bilan aloqalarda dolzarbdir [10]. Bizning fikrimizcha, Yusuf Xos Hojibning qarashlari zamonaviy davlat xizmatchilari va rahbarlari uchun muhim yo'l-yo'riq bo'la oladi, chunki uning ta'limotlari xalq bilan ochiq va adolatli muloqot qurishni targ'ib qiladi, bu esa ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy o'zining “Mahbub ul-qulub” asarida insonlar o'rtasidagi muloqotda axloqiy qadriyatlarining muhimligini ta'kidlaydi. U muloyimlik, samimiyat va hurmatni muloqotning asosiy tamoyillari sifatida ko'radi [7]. Uning fikricha, insonning so'zi va xatti-harakati o'zaro uyg'un bo'lib, jamiyatda mehr-oqibatni mustahkamlashi kerak. Masalan, u adovatsiz va samimiy muloqot orqali insonlar o'rtasida do'stlik va ishonchni mustahkamlash mumkinligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiyning muloqotga yondashuvi zamonaviy psixologiyadagi “empatik muloqot” tushunchasi bilan mos keladi. Uning muloyimlik va samimiyatga urg'u berishi insonlar o'rtasidagi ishonch va hamkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, Navoiyning bu qarashlari bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga kelayotgan nizolar va tushunmovchiliklarni bartaraf etishda muhim yo'l-yo'riq bo'la oladi. Alisher Navoiyning samimiy muloqotga urg'u berishi onlayn muhitda anonimlik tufayli yuzaga keladigan salbiy muloqotlarning oldini olishda qo'llanilishi mumkin. Uning qarashlari bugungi o'quvchilarga nutq madaniyati, xalq oldida mas'uliyatli muloqot tushunchalarini o'rgatishda juda boy asos bo'la oladi.

Darhaqiqat, sharq mutafakkirlari o'z davrida muloqotni chuqur falsafiy, axloqiy va ruhiy mezonlar asosida yoritganlar. Ularning fikrlarida so'z faqat aloqa vositasi emas, balki tarbiya, mas'uliyat, ma'naviyat va ijtimoiy uyg'unlik vositasidir. Ushbu yondashuvlarni bugungi zamonaviy psixologik tadqiqotlar bilan uyg'unlashtirish – nafaqat ilmiy, balki axloqiy vazifadir.

Mazkur muammo yuzasidan O'zbekiston Respublikasi psixolog olimlari ham izlanishlar olib borgan. Ular jumlasiga E.G'oziyev, V.M. Karimova, G'.Shoumarov, D.Muxamedova, O. E. Hayitov, F. A. Akramova, N. X. Lutfullayeva va N.S. Safayev va boshqa olimlarni kiritish mumkin.

Zamonaviy o'zbek psixologiyasida kommunikativ ko'nikma - shaxsning ijtimoiy faoliyati, o'zaro munosabatlardagi moslashuvchanligi va muloqot jarayonidagi madaniyatini ifodalaydigan muhim komponent sifatida talqin qilinmoqda. Bu muammo bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar ko'proq ta'lim tizimi, pedagogik jarayon, o'quvchilar va pedagoglarning psixologik holati bilan bog'liq kontekstda yoritiladi. V.M. Karimovanning fikricha, pedagogik jarayonda samarali muloqot kommunikativ kompetentlik asosida vujudga keladi va bu kompetentlik insoniy qadriyatlar, empatiya, tafakkur doirasi va tahliliy fikrlash qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir [5]. U pedagog shaxsiyatining ijtimoiy-psixologik o'ziga xos jihatlarini, ayniqsa o'zini boshqalar o'rniga qo'yib ko'ra olish, mulohazalilik, ijtimoiy kechinmalarni anglay olish kabi muhim jihatlarni alohida ta'kidlaydi. O.E. Hayitov kommunikativ ko'nikmani ijtimoiy-psixologik kompetensiyaning ajralmas bo'lagi sifatida ko'radi. U pedagog shaxsining o'z fikrini ochiq, tushunarli, ta'sirchan va madaniyatga mos ravishda ifoda eta olishini - kasbiy muvaffaqiyatning tayanchi sifatida belgilaydi. Uning tadqiqotlarida ko'proq kommunikatsion savodxonlik, ya'ni til, kontekst va mimik ifodalar uyg'unligi alohida e'tiborda tutiladi [3]. F.A. Akramova tomonidan ilgari surilgan pedagogik kommunikatsiyaning “psixologik hamkorlik” sifatida talqin qilinishi juda muhim nazariy yondashuv bo'lib, bu yondashuv kommunikativ ko'nikmani shunchaki axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki insonlar o'rtasida o'zaro ruhiy ishonch, empatiya va madaniy-muloqotiy muvozanatni ta'minlovchi omil sifatida tushunishga undaydi. Uning fikricha, o'qituvchi o'z faoliyatida nafaqat bilim beruvchi, balki bolalar qalbini tushunuvchi, ularning psixologik ehtiyojlariga javob bera oluvchi shaxs sifatida shakllanishi zarur. Ayniqsa, u ilgari surgan axloqiy-psixologik ekologiya tushunchasi hozirgi kunda pedagogik amaliyot uchun nihoyatda dolzarbdir. Bu tushuncha ostida pedagogik jarayonni emotsional jihatdan xavfsiz, madaniy bag'rikeng va ruhiy qo'llab-quvvatlovchi muhitda olib borish nazarda [1].

Tadqiqot maqsadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – zamonaviy o'zbek psixologiyasida kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish jarayonida Sharq falsafasining o'rni va ahamiyatini aniqlash, bu falsafaning kommunikatsiyaga oid g'oya va qarashlarini sistematik tahlil qilish, hamda ushbu g'oyalarni hozirgi psixologik tadqiqotlar va amaliyot bilan uyg'unlashtirish orqali innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Sharq falsafasi va mutafakkirlarining muloqotga oid qarashlarini chuqur o'rganish xususan, Alisher Navoiy, Abu Nasr Forobiy, Jaloliddin Rumiy, Ibn Sino va boshqa Sharq donishmandlarining fikrlarida insoniy muloqot, axloqiy komillik, til va nutq madaniyati qanday talqin etilganini tahlil qilinadi.

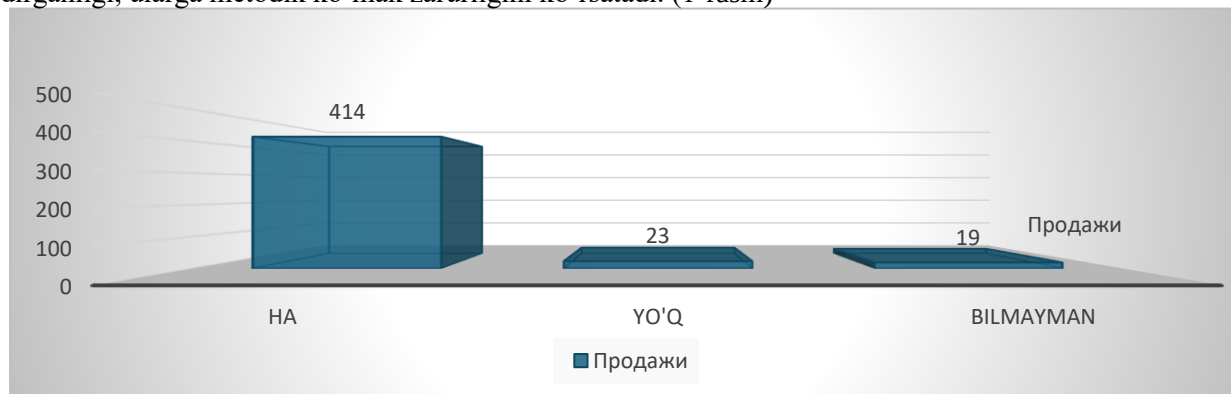
Zamonaviy o'zbek psixologik tadqiqotlaridagi kommunikativ ko'nikmalarning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash, bu borada V.M. Karimova, O.E. Xayitov, F.A. Akramova, N.S. Safayev, olimlarning asarlarida kommunikatsiya, shaxslararo muloqot, psixologik kompetensiya masalalarining qanday yoritilgani o'rganiladi.

Pedagogik va psixologik amaliyotda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi tamoyillarni Sharq falsafasidan kelib chiqib tizimlashtirish ayniqsa, tarbiya, ta'lim, psixologik maslahat, trening va mashg'ulotlar jarayonida qadimiy bilimlardan qanday foydalanish mumkinligi baholanadi.

Empirik tadqiqot natijalari. Ushbu tadqiqot doirasida pedagoglarni kommunikativ ko'nikmalarini shakllanish jarayonining psixologik jihatlarini eksperimental va diagnostik metodlar asosida tahlil qilindi.

Bugungi kunda ta'lim tizimidagi izchil islohotlar, yangilangan pedagogik yondashuvlar, shuningdek, interaktiv va innovatsion metodikalarning faol joriy etilishi natijasida o'qituvchilardan faqatgina kasbiy bilim va malaka emas, balki yuqori darajadagi kommunikativ ko'nikmalarga ega bo'lish ham talab etilmoqda. Ayniqsa, malaka oshirish kurslarida ishtirok etayotgan pedagoglar faoliyatida bu jihatlar yanada dolzarb tus olmoqda. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, malaka oshirish kursi tinglovchilarining kommunikativ ko'nikmalarini aniqlash, baholash va rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganish zarurati tug'iladi. Ayniqsa, so'rovnoma asosida olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlari bu yo'nalishdagi real holatni aniqlash, ehtiyojlar va mavjud to'siqlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ijtimoiy so'rovnoma - bu jamiyat yoki muayyan ijtimoiy guruh vakillarining fikr-mulohazalari, munosabatlari, ehtiyojlari, psixologik holatlari va xatti-harakatlarini o'rganishga qaratilgan ilmiy asoslangan metoddir. Tadqiqotimizda Malaka oshirish kursi tinglovchilarini kommunikativ ko'nikmalarini baholovchi “Pedagoglarda kommunikativ ko'nikmalarni baholash so'rovnoma” nomli mualliflik so'rovnoma o'tqazilib, ilmiy tahlil qilindi. So'rovnoma natijalari asosida tinglovchilarning kommunikativ salohiyati, ijtimoiy va psixologik ehtiyojlari, muloqotga kirishishdagi muammolar, shuningdek, ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlandi. Tadqiqotimiz doirasida “Pedagoglarda kommunikativ ko'nikmalarni baholash so'rovnoma” nomli mualliflik so'rovnoma o'tkazilib, unda jami 456 nafar pedagog ishtirok etdi.

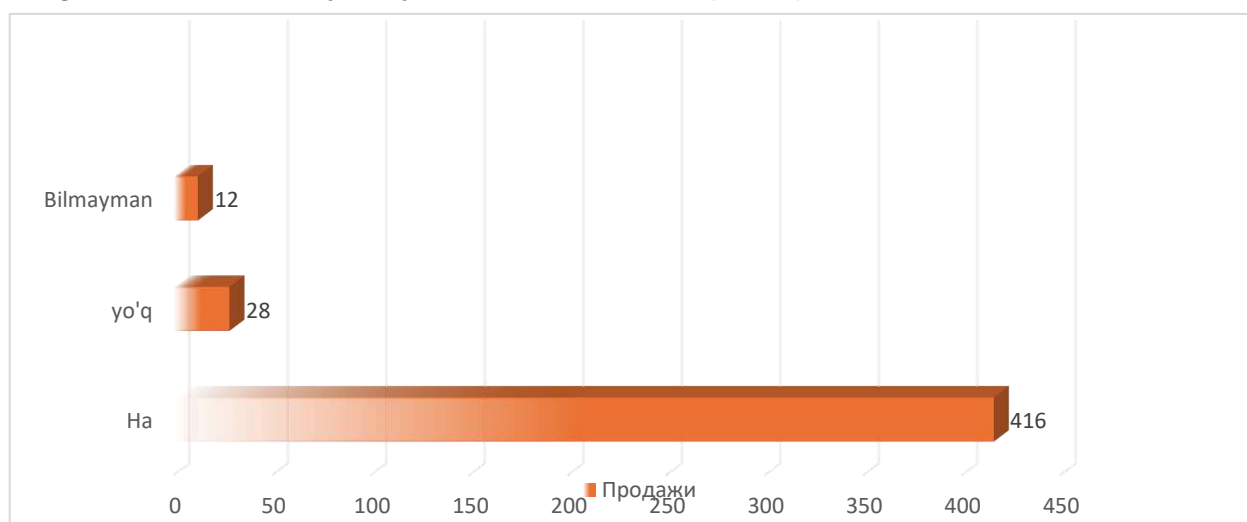
So'rovnomaning “Pedagogning o'zini anglashi va o'z-o'zini baholashi pedagogik faoliyatda kommunikativ ko'nikmalar shakllanishiga ta'sir ko'rsatadimi?” savoliga 456 nafar pedagogdan 414 nafari (91%) “Ha” deb javob berdi. Bu omilning kommunikativ ko'nikmalarning shakllanishiga ta'siri borligini e'tirof etdi. Ushbu yuqori ko'rsatkich shuni ko'rsatadiki, aksariyat pedagoglar o'zini anglash, refleksiya va ichki baholash jarayonlarini kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda asosiy psixologik omil deb hisoblaydi. Bu esa zamonaviy pedagogik yondashuvlar – o'z-o'zini rivojlantirish, metakognitiv fikrlash va shaxsiy kompetensiyalarning muhimligi haqida keng tushunchaga ega ekanliklarini anglatadi. 23 nafari (5%) “Yo'q” deb javob berdi va bu fikrga qarshi chiqib, o'zini anglash va baholashning kommunikativ ko'nikmalar bilan bevosita bog'liqligini inkor etdi. 19 nafari (4%) esa “Bilmayman” deb baholadi. Bu raqam ta'lim tizimidagi ayrim pedagoglar orasida kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga oid psixologik va ilmiy bilimlarning yetarli emasligini ko'rsatadi. So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatadiki, aksariyat pedagoglar (91%) o'zini anglash va baholash kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishda muhim omil ekanini tan oladi. Bu, o'qituvchining ichki refleksiv jarayonlari uning muloqotdagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qilishini bildiradi. Kamroq qism (5–4%) esa bu bog'liqlikni to'liq anglamasligi yoki noaniq fikr bildirganligi, ularga metodik ko'mak zarurligini ko'rsatadi. (1-rasm)

1-rasm. Psixologlarning o'zini anglashi va o'z-o'zini baholashi pedagogik faoliyatda kommunikativ ko'nikmalar shakllanishiga ta'sir ko'rsatishi to'g'risidagi fikrlari

“Pedagogning o‘z-o‘zini boshqarishi va stressni boshqarish qobiliyati, muloqot samarali bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatadimi?” degan savolga 456 nafar pedagogning 416 nafari (91%) ijobiy javob bergani, ya’ni “Ha” deb baholagani — ta’lim tizimida pedagog shaxsiy barqarorlik va psixologik muvozanatni saqlashi muloqot samaradorligining muhim omili ekanini chuqur anglashini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv, zamonaviy psixologiyada keng qo‘llanilayotgan emotsional intellekt, stressga chidamlilik, va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining pedagogik faoliyatdagi ahamiyatiga mos keladi. Bunda, pedagog o‘zining hissiy holatini nazorat qila olganda, u o‘quvchilar, ota-onalar va kasbdoshlar bilan muloqotda muvozanatli, mulohazali va empatik yondasha oladi. Bu esa o‘z-o‘zidan kommunikatsiya sifatini oshiradi.

Shuningdek, 28 nafar (6%) ishtirokchining “Yo‘q” deb javob bergani, ularning bu bog‘liqlikni to‘liq anglamayotganini yoki shaxsiy tajribalari bunday natijani bermaganini ko‘rsatadi. Bu pedagoglar ehtimolki o‘zining stressga chidamliligi va muloqot sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni yetarlicha kuzatmagan yoki shu borada psixologik bilimga ega emas. Yana 12 nafar (3%) pedagogning “Bilmayman” deb javob bergani esa bu masalada ularning fikri shakllanmaganini, ehtimol yetarli tajriba yoki axborotga ega emasligini bildiradi. Bunday respondentlar, odatda, o‘z shaxsiy-emotsional holatlarini chuqur tahlil qilishga odatlanmagan, bu esa kommunikativ ko‘nikmalar rivojiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Xulosa shuki, pedagogik faoliyatda o‘z-o‘zini boshqarish, emotsiyalarni tartibga solish va stress bilan kurashish — samarali muloqot uchun hal qiluvchi jihatlardandir. Pedagoglar buni amaliyotda his qilgan va tan olganlar. Shu sababli, o‘qituvchilarda stressni boshqarish bo‘yicha psixologik treninglar, o‘zini anglash va emotsional muvozanatga oid dasturlar orqali ularning kommunikativ salohiyatini yanada oshirish mumkin. (2-rasm).

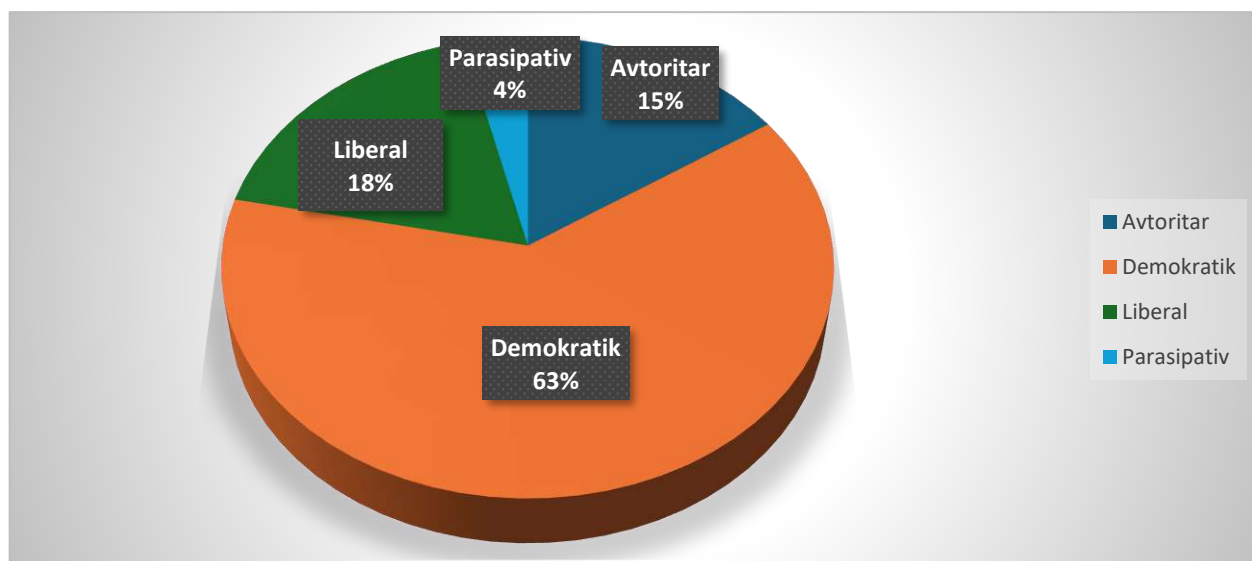

2-rasm. Psixologlarning o‘z-o‘zini boshqarishi va stressni boshqarish qobiliyati, muloqot samarali bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatishi haqidagi fikrlari

“Pedagogik faoliyat uslublaridan faoliyatingizda qaysi biriga ko‘proq murojat qilasiz?” savoliga 456 nafar pedagogdan 286 nafari (63%) “Demokratik” usulni tanladi. Mazkur usulni tanlagani zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi teng huquqli, hurmat asosidagi, ikki tomonlama muloqotga yo‘naltirilgan yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi. Bu holat kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda ayni demokratik uslub ayniqsa samarali ekanini tasdiqlaydi. Demak, ko‘pchilik pedagoglar muloqotga tayyor, o‘quvchilarning shaxsiy fikrini hisobga oluvchi pozitsiyada ishlamoqda. 82 nafari (18%) “Liberal” usulni tanladi. Bu uslubda o‘quvchilarga katta erkinlik berilishi bilan birga, o‘qituvchi nazorati kuchsizroq bo‘ladi. Ushbu yondashuv, har doim ham samarali kommunikatsiyani ta’minlay olmaydi, ammo ba’zi pedagoglar tomonidan tanlanishi ularning mustaqillikka e’tibor berishini anglatadi. 71 nafari (15%) “Avtoritar” usulni tanladi. Bu usulni tanlagani esa an’anaviy yondashuvlarning hamon ayrim hollarda ustuvorligini ko‘rsatadi. Bu uslubda o‘qituvchi markaz bo‘lib, muloqot biryoqlama bo‘ladi, ya’ni bu pedagoglar hali ham buyruqbozlikka asoslangan yondashuvni afzal ko‘rishmoqda. Bunday yondashuv esa kommunikativ ko‘nikmalar rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. 7 nafari (4%) “Parasipativ” usulni tanladi. Bu past ko‘rsatkich ushbu uslubning amaliyotda kam qo‘llanilayotganini bildiradi. Holbuki, parasipativ yondashuv — o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida hamkorlik va fikr almashishga asoslangan bo‘lib, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun eng mos yondashuvlardan biridir. Xulosa sifatida, pedagoglarning katta qismi demokratik boshqaruv uslubini tanlagani quvonarlidir,

chunki bu muloqot madaniyati va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. (3-rasm)

3-rasm. Psixologik faoliyat uslublaridan faoliyatingizda qaysi biriga ko‘proq murojat qilasiz savoliga berilgan fikrlar

Xulosa. So‘rovnoma natijalari asosida pedagogik jamoalarda kommunikativ ko‘nikmalarning rivojlanishi bir qator muhim omillarga bog‘liq ekanligi aniqlandi. Bu omillar orasida ochiqlik, o‘zaro ishonch, hamkorlik va zamonaviy ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish alohida ajralib turadi. Respondentlarning aksariyati samarali kommunikatsiyani shunchaki axborot almashinuvi sifatida emas, balki chuqur o‘zaro hurmat, emotsional qo‘llab-quvvatlash, bir-birini tinglash va tushunishga asoslangan dinamik jarayon sifatida baholadi. Bu jarayon nafaqat pedagoglar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi, balki ta‘lim muhitida ijobiy ijtimoiy-psixologik iqlimni shakllantirishga xizmat qiladi.

So‘rovnoma ishtirokchilarining faol va ongli ishtiroki ularning kommunikatsiya madaniyati va jamoa ichidagi ijtimoiy-psixologik muhitning ahamiyati haqida yetarli darajada xabardor ekanliklarini ko‘rsatdi. Bu esa pedagoglarning o‘zlarining kasbiy rivojlanishiga jiddiy yondashayotganligini va o‘z faoliyatlarida muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e‘tibor berayotganliklarini tasdiqlaydi. Respondentlarning ko‘pchiligi muloqot madaniyatini nafaqat o‘qituvchilar o‘rtasidagi axborot almashinuvi, balki o‘quvchilar bilan ham samarali munosabatlar o‘rnatishda muhim omil sifatida qayd etishdi. Bu jarayonda o‘qituvchilarning faol tinglash, empatiya ko‘rsatish va konstruktiv fikr almashish qobiliyatlari muhim rol o‘ynaydi.

Pedagogik jamoalarda samarali kommunikatsiyaning mavjudligi ta‘lim sifatining muhim ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. Samarali muloqot nafaqat o‘quv jarayonida aniq va tushunarli ma‘lumot yetkazishga yordam beradi, balki o‘qituvchilar o‘rtasida hamkorlikni rivojlantiradi, o‘quvchilarning o‘zlarini xavfsiz va qo‘llab-quvvatlanayotgan his qilishlariga zamin yaratadi. Bundan tashqari, jamoa ichida ochiq va ishonchli muloqot muhiti bo‘lishi pedagoglarning psixologik salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, o‘qituvchilar o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlashga asoslangan muhitda o‘zlarini ko‘proq motivatsiyalangan va ijodiy his qilishadi, bu esa ularning kasbiy faoliyatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy ta‘lim muhitida pedagoglarning roli sezilarli darajada o‘zgardi. So‘rovnoma ishtirokchilari tomonidan ta‘kidlanganidek, hozirgi davr pedagoglari faqat axborot yetkazuvchi sifatida emas, balki muloqot orqali ishonch, hurmat va hamkorlik muhitini yaratuvchi shaxslar sifatida ko‘rilmoqda. Bu jarayonda zamonaviy ta‘lim texnologiyalari, masalan, raqamli platformalar, interaktiv dars uslublari va onlayn hamkorlik vositalari muhim rol o‘ynaydi. Ushbu texnologiyalar nafaqat axborot almashinuvini osonlashtiradi, balki pedagoglar va o‘quvchilar o‘rtasida yangi, yanada dinamik muloqot shakllarini rivojlantirishga yordam beradi.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, pedagogik jamoalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish bo‘yicha treninglar va seminarlar o‘tkazish zarurati ham ta‘kidlandi. Ishtirokchilarning fikricha, bunday treninglar o‘qituvchilarga faol tinglash, ziddiyatlarni boshqarish, emotsional intellektni rivojlantirish va guruh ichida samarali hamkorlik qilish ko‘nikmalarini oshirishda yordam beradi. Shu bilan birga, jamoa

ichida ochiq muhokama va fikr almashish madaniyatini rivojlantirish uchun muntazam ravishda tajriba almashish sessiyalari tashkil etish taklif qilindi. Bu sessiyalar orqali pedagoglar o‘zaro tajriba almashishi, yangi kommunikatsiya strategiyalarini o‘rganishi va jamoaviy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishi mumkin.

Sharq falsafasi, xususan Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino va Jaloliddin Rumiylarning axloqiy-psixologik qarashlari zamonaviy O‘zbek psixologiyasida kommunikativ ko‘nikmalarni tadqiq etishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularning o‘zaro hurmat, empatiya, ma‘naviy muvozanat va ijtimoiy hamjihatlikka urg‘u beruvchi g‘oyalari muloqotni nafaqat axborot almashinuvi, balki shaxslararo ishonch va hamkorlikni mustahkamlovchi jarayon sifatida talqin qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda bu meros kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda axloqiy asoslar, o‘z-o‘zini anglash va ijtimoiy-psixologik iqlimni rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvlarni boyitadi. Sharq falsafasi O‘zbek psixologiyasida muloqot madaniyatini mustahkamlash va ta‘lim muhitida samarali kommunikatsiyani rivojlantirish uchun ilmiy va amaliy zamin yaratadi. Sharq falsafasining ta‘lim muhitiga ta‘siri, muloqot madaniyatini mustahkamlash, pedagogik jamoalarda ochiqlik va ishonchni oshirish orqali ta‘lim sifatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu falsafiy qarashlar zamonaviy psixologik tadqiqotlarda muloqotning ma‘naviy-axloqiy o‘lchovlarini tahlil qilish uchun ilmiy asos bo‘lib, o‘zbek ta‘lim tizimida samarali kommunikatsiyani rivojlantirishga amaliy hissa qo‘shadi.

Adabiyotlar:

1. Akramova F.A., Lutfullaeva N.X, Xaydarova X.P. «Pedagogik psixologiya» fani (ma‘ruzalar matni). – Toshkent: TDIU, 2005. – 201 bet.
2. Forobiy A.N. Fozil shahar ahli haqida. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 1993.
3. Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi [Matn]: darslik. – Toshkent: “Istiqlol” nashriyoti, 2021. – 236 b.
4. Ibn Sino, A. Donishnoma. – Toshkent: Fan, 1980.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent, 2012.
6. Nosiriddinov N. Forobiy falsafasida inson va jamiyat. – Toshkent: Fan, 2007.
7. Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Sharq, 2001.
8. Rumi, J. Ma‘naviy masnaviy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1999.
9. Xayrullayev M. Sharq allomalari hikmati. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2001.
10. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1971.

UO‘K 159.942-023.(046.2)

Soliyev Mirzoxid Tursunxo'jayevich,
Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
soliyevmirzoxid9320@gmail.com

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA KITOBXONLIK XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kitobxonlik xususiyatlarini shakllantirish imkoniyatlari tahlil etiladi. Xususan, kitobxonlik faoliyatining shakllanishida muhim o'rinni tutuvchi kognitiv (diqqat, xotira, tafakkur), emotsional (hissiy rezonans, qiziqish) va ijtimoiy (oilaviy muhit, pedagogik ta'sir) omillar batafsil yoritiladi. Shuningdek, xorijiy tadqiqotlarda kitobxonlik muammosining o'rganilishi, olib borilgan tadqiqotlar natijalari keltirib o'tilgan. Tadqiqot doirasida o'tkazilgan empirik kuzatuvlar asosida kitobxonlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali psixologik-pedagogik usullar aniqlanib, bu jarayonda ota-onalar va pedagoglarning o'rni alohida baholanadi.

Kalit so'zlar: kitobxonlik, kichik maktab yoshi, psixologik xususiyatlar, kognitiv, emotsional motivatsiya, biblioterapiya, o'quv motivatsiyasi, tafakkur.

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКИХ КАЧЕСТВ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности формирования читательских качеств у младших школьников. В частности, подробно освещаются когнитивные (внимание, память, мышление), эмоциональные (эмоциональный резонанс, интерес) и социальные (семья, окружение, педагогическое воздействие) факторы, играющие важную роль в развитии читательской деятельности. Также представлены данные зарубежных исследований по проблеме читательской активности и их результаты. На основе проведённых эмпирических наблюдений выявлены эффективные психолого-педагогические методы, способствующие развитию читательских качеств у детей. Особое внимание уделяется роли родителей и педагогов в этом процессе.

Ключевые слова: читательская активность, младший школьный возраст, психологические особенности, когнитивные и эмоциональные факторы, мотивация к обучению, библиотерапия, мышление.

OPPORTUNITIES FOR FORMING LIBRARY SKILLS IN CHILDREN OF EARLY SCHOOL AGE

Abstract. This article examines the opportunities for developing reading characteristics in primary school-aged children. In particular, it highlights the cognitive (attention, memory, thinking), emotional (emotional resonance, interest), and social (family, environment, pedagogical influence) factors that play a crucial role in the formation of reading activity. The paper also presents findings from international research on reading development and its outcomes. Based on empirical observations conducted within the framework of the study, effective psychological and pedagogical methods that support the development of reading characteristics are identified. Special attention is given to the role of parents and teachers in this process.

Keywords: reading, primary school age, psychological characteristics, cognitive and emotional motivation, bibliotherapy, learning motivation, thinking.

Kirish. Kitobxonlikni shakllantirish muammosi bolalar rivojlanishining dolzarb ilmiy-psixologik masalalaridan biri sifatida xalqaro miqyosda e'tirof etilmoqda. 2021-yilgi xalqaro baholash hisobotida ayrim davlatlarda o'quvchilarning o'rtacha natijasi 475 balldan past bo'lgani matn mazmunini tushunish va uni tahlil qilishda muammolar mavjudligini ko'rsatadi [1]. OECD tomonidan o'tkazilgan PISA (2018) tadqiqotida esa o'quvchilarning 44 foizi o'qishni yoqtirmasligini bildirgan, uni zerikarli yoki foydasiz deb baholagan [2]. UNESCO'ning 2020-yilgi Global Monitoring Reportiga ko'ra, bolalarning raqamli

qurilmalarga haddan ziyod bog‘lanishi o‘qishga bo‘lgan qiziqishni pasaytirib, diqqat barqarorligini susaytirmoqda [3].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Zamonaviy xalqaro ilmiy-amaliy manbalarda kitobxonlik tushunchasiga keng qamrovli yondashuv kuzatiladi. Xususan, UNESCO kitobxonlikni insonning yozma va bosma matnlarni o‘qish, tushunish, izohlash, yaratish, ifodalash va ulardan turli kontekstlarda foydalanish qobiliyati sifatida talqin etadi. Bu malaka shaxsning o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarishi, jamiyatda faol ishtirok etishi va umrbod ta‘lim olish imkoniyatini ta‘minlaydi [4].

OECD (Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti) tomonidan o‘tkaziladigan PISA xalqaro baholash dasturida esa kitobxonlik – bu yozma matnlarni tushunish, ulardan foydalanish, ularni baholash, ularga munosabat bildirish va ular bilan faol muloqotga kirishish orqali shaxsiy maqsadlarga erishish, bilim va salohiyatni rivojlantirish hamda jamiyatda ishtirok etish qobiliyati sifatida tavsiflanadi [5].

IFLA (Xalqaro kutubxonachilar federatsiyasi) esa o‘qishni insonning asosiy huquqlaridan biri deb e‘tirof etgan holda, kitobxonlikni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, madaniyatga kirish imkonini oshirish, shaxsiy taraqqiyot va demokratik ishtirok vositasi sifatida qaraydi [6].

ILA (Xalqaro Kitobxonlik Assotsiatsiyasi) esa kitobxonlikni o‘quvchi, matn va o‘qish holati o‘rtasidagi dinamik o‘zaro ta‘sir orqali ma‘no hosil qilish jarayoni deb ta‘riflaydi. Bu yondashuv kitobxonlikni ko‘plab kognitiv jarayonlarning uyg‘unligiga asoslangan murakkab faoliyat sifatida tushuntiradi [3].

Kitobxonlik xususiyati esa — bu bolada kitobga nisbatan ijobiy munosabat, muntazam o‘qishga ichki ehtiyoj, matnni anglash, tahlil qilish va undan shaxsiy tajribasida foydalanish qobiliyati bilan ifodalanadigan individual-psixologik sifatdir.

Zamonaviy ta‘lim tizimida kitobxonlikni shakllantirish masalasining dolzarbligi ijtimoiy, texnologik va psixologik omillar bilan uzviy bog‘liq. Asosiy omillardan biri – informatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli muhitning ta‘lim jarayonlariga chuqur integratsiyasidir. Bolalar yoshligidan televizor, smartfon, planshet va kompyuter o‘yinlari kabi raqamli qurilmalarga ko‘p vaqt sarflaydi, bu esa kitobxonlikka qiziqishni pasaytirib, ekranga qaramlik (digital dependency) holatini shakllantirishga olib keladi.

Bolalarda kitobxonlikni shakllantirish masalasi bir qator tadqiqotchi olimlar tomonidan o‘rganilgan, jumladan, D.U.Abdullayeva, N.B.Atabayeva, M.P.Babaxanova, E.G.G‘oziyev, N.D.Karimova, Z.S.Karimova, S.I.Kambarova, Ch.X.Mirxoliqova, A.G.Mirzayeva, D.M.Malikova, B.U.Mingbayeva, D.A.Muminova, Z.T.Nishanova, Yo.Qayumxo‘jayeva, S.S.Rahmonov, M.B.Saidmurodova, A.N.To‘xtayeva, M.Tursunova, A.X.Xo‘jayev, D.I.Xudoyqulov va boshqalar.

Shu bilan birga mazkur mavzu doirasida xorij olimlaridan M. Banaka, A.G. Bus, Ann E. Kanningem, P. Kachmarek, Yu. Nakamura, A.D. Pellegrini, L. Prizeman, K.E. Stanovich, Yu.N. Drescher, O.V. Dzhezheley, Dj. Dunn, Marinus X. van Eyzendorn va boshqalar tomonidan kitobxonlikka doir masalalar ilmiy tadqiq etilgan.

Kitobxonlik — bu nafaqat o‘qish ko‘nikmasi, balki uni anglash, hissiy jihatdan idrok etish va unga munosabat bildirish salohiyatidir. Psixologik nuqtayi nazardan kitobxonlik bola shaxsining kognitiv (idrok, xotira, tafakkur), emotsional (hissiy qoniqish, qiziqish) va motivatsion (ichki rag‘bat) jihatlariga tayanadi.

Kitobxonlik faoliyatining reflektiv fikrlash, metakognitiv nazorat va fikrni asoslash kabi yuqori darajadagi aqliy amallarga ta‘siri xorijiy psixologiyada alohida ta‘kidlanadi. Masalan, Shvetsiyadagi tadqiqotlar kitob o‘qishga muntazam jalb qilingan o‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va alternativ yechimlar ishlab chiqish salohiyati yuqoriligini ko‘rsatgan [8]. Bularning barchasi kitobxonlikni faqat madaniy yoki axloqiy tarbiyaning vositasi sifatida emas, balki bolalarning ong faoliyatini takomillashtiruvchi psixologik mexanizm sifatida ham tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Kitobxonlikning global ahamiyati XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab psixologik va pedagogik tadqiqotlarda mustaqil yo‘nalish sifatida shakllandi. 1960-yillardan AQSh va Yevropada o‘qish savodxonligini oshirishga qaratilgan milliy dasturlar ishlab chiqildi. Tadqiqotlar esa bolalarda erta yoshdan kitob o‘qish odatining nafaqat bilim olish, balki intellektual rivojlanishga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini aniqladi. Masalan, AQShda 1965-yildan boshlab amalga oshirilgan “Head Start” dasturi ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalardan chiqqan bolalarni erta rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, u doirasida bolalarda kitob o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida urg‘u berildi. Tadqiqotlar ushbu dastur natijasida ishtirokchilarning maktabgacha va boshlang‘ich ta‘limdagi o‘quv natijalari yaxshilanganini tasdiqladi [9].

Shuningdek, 1990-yillardan emotsional intellekt konsepsiyasining ommalashuvi bilan kitobxonlikning shaxsning emotsional rivojlanishiga ta‘siri chuqur o‘rganila boshlandi. Kitob o‘qish orqali bola nafaqat bilim oladi, balki obraz va syujetlar orqali turli emotsiyalarni boshdan kechiradi, bu esa uning empatiyasi, hissiy

sezgirliги va o‘z tuyg‘ularini anglash salohiyatini oshiradi. Emotsional intellekt nazariyasi asoschisi Deniel Goleman fikricha, bu qobiliyatlarning erta shakllanishi o‘quv va akademik muvaffaqiyatlar bilan bevosita bog‘liq. Goleman kitobxonlikni bolalarning emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi muhim psixologik omil sifatida baholaydi [10].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu salohiyatni shakllantirishda badiiy adabiyotning, xususan, hikoya va ertaklar orqali berilgan obrazli ifodaning, alohida o‘rni bor. Chunki kitob o‘qish jarayonida bolalar turli xil xarakterlar, ijtimoiy rollar va hissiy holatlarni anglab yetadi, bu esa ularning empatiya, o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini boshqarish kabi emotsional ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Goleman asoslagan nazariy yondashuv AQShda olib borilgan eksperimental tadqiqotlarda amaliy jihatdan sinovdan o‘tkazilgan. 7–9 yoshdagi bolalar ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, haftasiga kamida 3 marotaba badiiy kitob o‘qigan bolalarda emotsional empatiya darajasi o‘rtacha 20% ga yuqoriroq bo‘lgan. Bu esa shuni anglatadiki, kitobxonlik faoliyati orqali bola boshqa odamlarning hissiyotlarini tushunish va ularning nuqtayi nazarini qabul qilishga o‘rganadi, bu esa ijtimoiy moslashuvchanlik va ijobiy munosabatlar uchun zamin yaratadi.

Buyuk Britaniyada o‘tkazilgan National Literacy Trust tadqiqotlari ham bu fikrni tasdiqlaydi: erta yoshda kitobxonlikka jalb etilgan bolalarda nafaqat baholar yuqori, balki fikrni ifodalash, ijtimoiy muloqot va o‘ziga ishonch darajasi ham kuchliroq bo‘lishi aniqlangan [11].

Norvegiyada o‘tkazilgan tadqiqotlar (Mangen va boshq., 2013) multimedaviy elementlar bilan boyitilgan raqamli matnlar bolalarda o‘qishga qiziqishni oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq bu tadqiqotlar raqamli kitoblardan foydalanishda tafakkur chuqurligi, anglash darajasi va xotirada saqlash ko‘rsatkichlari an‘anaviy kitoblarga nisbatan pastroq bo‘lishini ham ta’kidlaydi. Ushbu farq kognitiv psixologiyada “ekran effekti” deb yuritiladi va o‘quvchining matnga chuqur yondashmasligi bilan izohlanadi [12].

Xorijiy tadqiqotlar kitobxonlikning kognitiv rivojlanishga ta’sirini keng o‘rgangan. Ann E. Kanningem va K.E. Stanovichning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, muntazam kitob o‘qigan bolalarda so‘z boyligi, o‘qishni tushunish qobiliyati va umumiy intellektual rivojlanish sezilarli darajada yuqori bo‘ladi [13]. Rayan va Dasi tomonidan 1997-yilda o‘tkazilgan longitudinal tadqiqotda erta yoshda kitob o‘qigan bolalar 10 yil o‘tib, o‘qish qobiliyati va akademik yutuqlarda tengdoshlaridan ustun bo‘lgani aniqlangan. Tadqiqot kitobxonlikning kognitiv rivojlanishga uzluksiz va kuchayib boruvchi ta’sirini ko‘rsatdi. Jumladan, 6 yoshda kitobxonlikni boshlagan bolalarning 16 yoshda IQ darajasi o‘rtacha 10 ballga yuqori bo‘lgan [14].

Janubiy Koreyada kitobxonlikni raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalash bo‘yicha ilg‘or yondashuvlar ishlab chiqilgan. “Kakao Kids” platformasi bolalar uchun elektron kitoblarni ovoz, animatsiya va mini-o‘yinlar bilan boyitadi. Bu multimodal yondashuv bolalarning matnga e’tiborini 50% ga oshirib, ma’lumotni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam bergani aniqlangan. Bu metod raqamli texnologiyalar yordamida o‘qishga bo‘lgan ichki motivatsiyani kuchaytirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Germaniyada “Leselust” (“O‘qish zavqi”) dasturi kitobxonlikka ijtimoiy-psixologik yondashuvni integratsiyalagan. Dastur o‘quvchilarda o‘qishga qiziqish uyg‘otish bilan birga, oilaviy kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan. Ota-onalarning farzandlari bilan birga o‘qishi bolalarda emotsional ijobiy munosabat va ijtimoiy rag‘bat uyg‘otadi. Bu usul ishonch, qadrlanish, e’tibor kabi hissiyotlarni mustahkamlab, kommunikativ va emotsional ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Buyuk Britaniyada “Bookstart” dasturi orqali 0–5 yoshli bolalarga bepul kitoblar tarqatilib, ota-onalarga ularni qanday o‘qish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Dastur bolalarda o‘qishga nisbatan iliq emotsional munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotlar ushbu dasturda qatnashgan bolalar maktabga tayyorlik va til rivojida yuqori natijalarga ega bo‘lganini ko‘rsatgan. Bu dastur kitobxonlikni erta bolalikdagi kognitiv va emotsional rivojlanish omili sifatida ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, Yaponiyada kitobxonlikni rivojlantirishda maktab kutubxonalari alohida e’tibor qaratiladi. Har bir sinf uchun ajratilgan kutubxona soatlari orqali bolalar o‘zlari xohlagan kitoblarni tanlab o‘qiydi, bu esa o‘qishga qiziqishni 30% ga oshirgani aniqlangan. Avstraliyada esa “Literacy Boost” dasturi mahalliy jamoalarni jalb etgan holda bolalarning o‘qishga kirish imkoniyatini kengaytiradi. Ushbu tajribalar kitobxonlikni shakllantirishda psixologik va ijtimoiy yondashuvlarning muhimligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot maqsadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlik xususiyatlarini shakllantirishning psixologik imkoniyatlarini aniqlash va ularni rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida kitobxonlikka ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik omillar, xususan, diqqat, xotira hamda axborotni idrok etish kabi kognitiv jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi empirik asosda tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlik xususiyatlarini tarkibiy jihatdan o‘rganish, ularning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik omillarni aniqlash va ular o‘rtasidagi o‘zaro

bog‘liqlikni empirik jihatdan asoslab berishdan iboratdir. Xususan, kitobxonlik faoliyatining kognitiv (diqqat, tafakkur, xotira), emotsional (hissiy qiziqish, estetik rezonans) va motivatsion (o‘qishga bo‘lgan ichki ehtiyoj) jihatlari tizimli tarzda tahlil qilinadi.

Tadqiqot davomida bolalarning kitobga bo‘lgan munosabati, o‘quv motivatsiyasi, matnga estetik va ijodiy yondashuvlari psixodiagnostik usullar yordamida o‘rganiladi. Shuningdek, kitobxonlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik texnologiyalar, metodik yondashuvlar samaradorligi baholanadi va kichik maktab yoshidagi bolalar uchun moslashtirilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tadqiqot natijalari asosida kitobxonlik faoliyatini rag‘batlantirish, barqaror o‘qish odatini shakllantirish va o‘quvchilarda badiiy-estetik idrokni rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuvlar taklif qilinadi. Bu esa bolaning nafaqat o‘quv jarayonida muvaffaqiyat qozonishiga, balki shaxsiy va ijtimoiy jihatdan ham har tomonlama kamol topishiga xizmat qiladi.

Empirik tadqiqot natijalari. Ushbu tadqiqot doirasida V. A. Barodino tomonidan ishlab chiqilgan “Kitob o‘qishga qiziqish formulasi” metodikasi — bu o‘quvchilarning kitobxonlik faoliyatini chuqur o‘rganishga imkon beruvchi psixologik-pedagogik vosita bo‘lib, ayniqsa yosh o‘quvchilar orasida kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqish darajasini aniqlashda keng qo‘llaniladi. Metodika savolnoma shaklida tuzilgan bo‘lib, unda o‘quvchilarning kitob o‘qishga bo‘lgan munosabati, o‘qishga bo‘lgan ehtiyoji, kitobni tanlashdagi mezonlari, o‘qish odatlari va bu faoliyatga ta’sir qiluvchi omillar chuqur tahlil qilinadi.

Tadqiqotimiz doirasida 2024–2025-o‘quv yilida Andijon, Namangan va Navoiy viloyatlaridagi 301 nafar 3–4 sinf o‘quvchilari ishtirokida o‘tkazilgan psixologik tadqiqotlar olib borildi. Tadqiqot doirasida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning kitobxonlik darajasi V.A. Barodinoning “Kitob o‘qishga qiziqish formulasi” metodikasi asosida baholandi. Ushbu metodika respondentlarning kitobga bo‘lgan munosabatini to‘rt xil bosqichda aks ettiradi: **“Boshlovchi”**, **“O‘rtacha o‘quvchi”**, **“Kitobsevar”** va **“Haqiqiy kitobxon”**. Har bir toifa bo‘yicha tavsiflovchi statistik ko‘rsatkichlar quyidagi jadval asosida tahlil qilind.

1-jadval.

V.A. Barodinoning “Kitob o‘qishga qiziqish formulasi” metodining tavsiflovchi statistika natijalari

	N	Minimum	Maksimum	O‘rtacha qiymat	Standard og‘ish	Assimetriya	Eksess
Boshlovchi	114	2,00	5,00	4,1140	,84935	-,310	-1,320
O‘rtacha o‘quvchi	92	6,00	14,00	11,0978	1,96709	-,502	-,224
Kitobsevar	72	15,00	18,00	16,6250	1,01312	-,184	-1,032
Haqiqiy kitobxon	23	20,00	29,00	24,5652	2,59065	-,451	-,675

Tadqiqot natijalari quyidagicha bo‘ldi:

1. **“Boshlovchi” darajasi (N=114).** Ushbu toifaga mansub o‘quvchilarning ballari 2,00 dan 5,00 gacha oraliqda bo‘lib, **o‘rtacha ko‘rsatkich 4,11**, standart og‘ish esa 0,849 ni tashkil etdi. Bu darajadagi o‘quvchilar kitob o‘qishga endigina qiziqish bildirayotgan, ammo mustahkam motivatsiyaga ega bo‘lmagan guruh sifatida tavsiflanadi. Assimetriya (-0,310) va eksess (-1,320) ko‘rsatkichlari taqsimotning biroz chapga og‘ganini va cho‘zilmaslik darajasini ko‘rsatmoqda, bu esa o‘quvchilarning ko‘pchiligi past ball oralig‘ida to‘planganini bildiradi.

2. **“O‘rtacha o‘quvchi” darajasi (N=92).** Bu guruhda natijalar 6,00 dan 14,00 gacha oraliqda bo‘lib, **o‘rtacha ko‘rsatkich 11,10** va standart og‘ish 1,97 ni tashkil etdi. Bu o‘quvchilar kitob o‘qishga nisbatan barqaror, lekin hali kuchli ichki ehtiyoj shakllanmagan toifani tashkil etadi. Assimetriya (-0,502) ko‘rsatkichi taqsimotning chapga siljiganini, eksess (-0,224) esa taqsimotning bir oz tekisligini ko‘rsatadi.

3. **“Kitobsevar” darajasi (N=72).** Kitobsevar o‘quvchilarning ballari 15,00 dan 18,00 gacha oraliqda bo‘lib, **o‘rtacha qiymat 16,63** ni tashkil etmoqda. Standart og‘ish 1,01 bilan belgilanib, guruh ichida barqarorlik mavjudligini ko‘rsatadi. Assimetriya (-0,184) va eksess (-1,032) qiymatlari taqsimotning ozgina chapga siljiganini va yassi shaklga ega ekanini bildiradi. Bu guruhdagi o‘quvchilar kitobni muntazam o‘qish odatiga ega bo‘lib, ichki motivatsiya yetarli darajada shakllanganini ko‘rsatadi.

4. **“Haqiqiy kitobxon” darajasi (N=23).** Eng yuqori darajadagi kitobxonlik bu toifada kuzatilib, ballar 20,00 dan 29,00 gacha bo‘lgan. **O‘rtacha ko‘rsatkich 24,57**, standart og‘ish esa 2,59 ni tashkil etgan. Bu o‘quvchilar o‘z ixtiyori bilan, ichki ehtiyoj asosida, qiziqish va zavq bilan kitob o‘qiydiganlar sirasiga kiradi. Assimetriya (-0,451) va eksess (-0,675) qiymatlari yuqori darajadagi barqarorlikni va to‘planganlikni bildiradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, respondentlarning aksariyati (114 nafar) hali boshlang'ich qiziqish bosqichida, ya'ni “boshlovchi” toifasida bo'lib, bu kitobxonlikni rivojlantirish zarurati mavjudligini bildiradi. “Haqiqiy kitobxon” toifasiga kiruvchi o'quvchilar sonining kamligi (23 nafar) esa bu yo'nalishda tizimli psixopedagogik choralar ko'rish lozimligini ta'kidlaydi. Kitobxonlik darajasi oshgani sayin o'quvchilarda diqqat, xotira, tafakkur va ijodiy fikrlash kabi kognitiv funksiyalarning mustahkamlanishi kuzatiladi.

Shu bilan birga N.G. Luskanovanning “O'quv motivini baholash” so'rovnomasi o'quvchilarning maktabga bo'lgan munosabati va o'quv faoliyatidagi motivatsiya darajasini aniqlashga qaratilgan bo'lib, ushbu metodika yordamida o'quvchilarning o'quv faoliyatiga bo'lgan ichki va tashqi rag'bat darajalari baholanadi.

2-jadval.

N.G. Luskanovanning “O'quv motivini baholash” so'rovnomasining tavsiflovchi statistikasi natijalari

	N	Minimu m	Maksimu m	O'rtacha qiymat	Standard og'ish	Assimetriya	Eksess
Maktabga nisbatan munosabat salbiy	7	5,00	9,00	7,0000	1,29099	,000	,312
O'quv motivatsiyasi past	21	8,00	14,00	12,3810	1,68749	-1,015	,593
Maktabga munosabat ijobiy	38	15,00	19,00	17,4211	1,50012	-,423	-1,147
O'quv motivatsiyasi o'rtacha	112	20,00	25,00	22,2857	1,44838	-,115	-1,158
O'quv motivatsiyasi yuqori	123	21,00	30,00	27,3984	1,71177	-,223	,422

Tadqiqotimiz doirasida mazkur metodika asosida olingan tavsiflovchi statistik ko'rsatkichlar quyidagicha tahlil qilindi:

1. Maktabga nisbatan salbiy munosabat bildirganlar – bu toifaga kiruvchi 7 nafar o'quvchining baholari 5 dan 9 gacha bo'lib, ularning o'rtacha ko'rsatkichi 7,0 ni tashkil etdi. Standart og'ish (1,29) bu guruh ichidagi farqlar nisbatan bir me'yorda ekanligini ko'rsatadi. Assimetriya 0 bo'lishi taqsimot simmetrik, ya'ni ijobiy yoki salbiy og'ishlar yo'qligini bildiradi. Eksess (0,312) esa taqsimotda keskin cho'qqilar yo'qligini bildiradi. Bu guruhdagi o'quvchilarda maktabga nisbatan befarqlik yoki salbiy emotsional fon mavjudligi ehtimoli yuqori.

2. O'quv motivatsiyasi past bo'lganlar – bu guruhda 21 nafar o'quvchi ishtirok etgan bo'lib, ularning ballari 8 dan 14 gacha, o'rtacha ko'rsatkich esa 12,38 bo'ldi. Standart og'ish 1,68 bu guruhda motivatsiya darajalari turlicha ekanligini bildiradi. Assimetriya -1,015 qiymati taqsimot chapga og'ganligini, ya'ni ko'pchilik o'quvchilar past ball (kam motivatsiya) to'plaganini bildiradi. Bu esa o'quvchilarning darsga qiziqishi past, tashqi rag'batlar (jazodan qochish, baho olish) asosiy omil bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

3. Maktabga ijobiy munosabat bildirganlar – 38 nafar o'quvchining ballari 15 dan 19 gacha bo'lib, o'rtacha qiymat 17,42 ni tashkil etdi. Standart og'ish (1,5) ularning o'rtasida nisbatan farq borligini ko'rsatadi. Assimetriya -0,423 chapga og'gan taqsimotni anglatadi, ya'ni ko'pchilik ijobiy baholagan. Eksess -1,147 esa tekis taqsimotdan dalolat beradi. Bu guruh o'quvchilari maktabga nisbatan iliq va ijobiy munosabatda bo'lib, emotsional jihatdan ijobiy kayfiyatda ekani ehtimoldan xoli emas.

4. O'rtacha o'quv motivatsiyasiga ega bo'lganlar – bu guruh 112 nafar o'quvchini qamrab olib, ballari 20 dan 25 gacha, o'rtacha esa 22,29 ni tashkil etdi. Standard og'ish 1,44, Assimetriya -0,115 va Eksess -1,158 bu guruhda motivatsiya darajalari nisbatan bir me'yorda taqsimlanganligini ko'rsatadi. Bu guruhdagi o'quvchilarda o'quvga nisbatan barqaror, ammo har doim ham ichki motivlar bilan rag'batlantirilmaydigan holatlar kuzatiladi.

5. Yuqori o'quv motivatsiyasiga ega bo'lganlar – 123 nafar o'quvchining ballari 21 dan 30 gacha bo'lib, ularning o'rtacha qiymati 27,40 ni tashkil etdi. Bu natija shuni ko'rsatadiki, bu guruh o'quvchilari darsga bo'lgan qiziqish, o'z-o'zini rivojlantirishga intilish va mustaqil o'rganish motivlari bilan ajralib turadi. Standard og'ish 1,71, Assimetriya -0,223 va Eksess 0,422 bu guruhdagi motivatsion taqsimot nisbatan muvozanatlangan va qisman yuqori cho'qqilarga ega ekanligini bildiradi.

Ushbu metodika asosida olingan natijalar o'quvchilar orasida motivatsion jihatdan sezilarli tafvutlar mavjudligini ko'rsatadi. Ayniqsa, yuqori va o'rtacha motivatsiyaga ega o'quvchilar sonining ko'pligi quvonarli hol bo'lsa-da, past yoki salbiy munosabatga ega bo'lgan kichik guruhlar ta'lim sifatiga tahdid

soluvchi omil sifatida e'tiborga olinishi zarur. Bu esa, ta'lim jarayonida psixologik yondashuv, individual va diferensial yondashuv asosida o'quvchilarning ichki motivatsiyasini rag'batlantirish bo'yicha ishlarni takomillashtirish zaruratini yuzaga chiqaradi.

Xulosa. Kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlik xususiyatlarini shakllantirish murakkab, ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, u bolalarning individual kognitiv salohiyati (xotira, tafakkur, idrok), emotsional holati (hissiy rezonans, qiziqish darajasi), motivatsion ehtiyoji (ichki rag'bat, o'qishga bo'lgan ichki ehtiyoj) va ularni o'rab turgan ijtimoiy muhit (oilal, maktab, pedagogik ta'sir) o'zaro ta'sirida shakllanadi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda, bolalarning o'quv faoliyatida kitobga barqaror munosabatini shakllantirish, ularning mustaqil fikrlashi, estetik idroki va ijtimoiy moslashuvchanligini rivojlantirish uchun muvofiqlashtirilgan psixologik-pedagogik yondashuv zarurligi isbotlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kitobxonlikni bolalar shaxsida faqat o'quv mahoratini rivojlantiruvchi vosita sifatida emas, balki ularning shaxsiy kamoloti, axloqiy-ruhiy tarbiyasi va ijtimoiy kompetensiyalarini boyituvchi muhim psixologik omil sifatida ko'rib chiqish lozim. Kitobxonlik faoliyati orqali bolaning tafakkur chuqurligi, emotsional sezgirligi, empatiya qobiliyati, o'z-o'zini anglash va o'z fikrini mustaqil ifoda eta olish salohiyati ortadi.

Ushbu tadqiqotda taklif etilgan kompleks yondashuvlar, jumladan, diagnostik metodikalarning uzviyligi, biblioterapiya texnologiyasidan foydalanish va rivojlantiruvchi-treninglar asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlikni maqsadli rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotdan olingan ilmiy va amaliy xulosalar boshlang'ich sinf o'qituvchilari, psixologlar, kutubxonachilar va ota-onalarning faoliyatiga integratsiyalash orqali ta'lim-tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshirish imkonini beradi. Tadqiqotimiz natijalari asosida kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlik xususiyatlarini shakllantirish hamda ularning kognitiv, emotsional va motivatsion sohalarini rivojlantirishga qaratilgan quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin.

- **Boshlang'ich sinf o'qituvchilari** kitobxonlikni rivojlantirishda faqat o'qish texnikasini emas, balki o'quvchilarning matnga bo'lgan hissiy munosabati, tafakkurini faollashtirish va mustaqil fikrlashni shakllantirishga qaratilgan metodlardan foydalanishlari lozim. Xususan, V.A. Barodinoning "Kitobga qiziqish formulasidan", Z.T. Nishonovaning "So'zli fantaziya" usulidan o'quv jarayonida muntazam foydalanish maqsadga muvofiq.

- **Umumta'lim maktablari amaliyotchi psixologlari** uchun tavsiya etiladi: o'quvchilarda kitobxonlik xususiyatlarini aniqlash va baholashda kompleks diagnostik yondashuv (kognitiv, emotsional, motivatsion jihatlarni qamrab olgan) asosida yondashish zarur. Psixologik-pedagogik tashxis natijalariga ko'ra, individual rivojlantiruvchi treninglar va biblioterapiya mashg'ulotlari tashkil etilishi kerak.

- **Ota-onalar** bolalarda kitobga bo'lgan qiziqishni erta yoshdan boshlab shakllantirishda faol ishtirok etishlari, uydagi axborot muhitini sog'lom tarzda tashkil qilishlari zarur. Bolaga mustaqil kitob tanlash erkinligi berilishi, birgalikda o'qish va muhokama qilish an'analari shakllantirilishi kerak.

- **Maktab kutubxonachilari** uchun: bolalar yoshiga mos, emotsional rezonans uyg'otadigan, vizual va mazmuniy jozibador badiiy asarlarni tanlash, o'quvchilarning yosh va shaxsiy xususiyatlariga qarab tavsiya etish tizimi ishlab chiqilishi kerak. Kitobxonlikka oid musobaqalar, ertaklar soati va interaktiv tadbirlar o'tkazish orqali o'quvchilarda ijobiy munosabat shakllantirish mumkin.

Adabiyotlar:

1. PIRLS 2021 International Results in Reading. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 2022. www.iea.nl
2. OECD. PISA 2018 Results: Volume I – What Students Know and Can Do. OECD Publishing, Paris, 2019. www.oecd.org/pisa
3. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education – All Means All. Paris: UNESCO.
4. UNESCO. (2006). Education for All Global Monitoring Report: Literacy for Life. Paris: UNESCO Publishing. – 450 p.
5. OECD. (2019). PISA 2018 Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science. Paris: OECD Publishing. – 300 p.
6. IFLA. (2011). Guidelines for Library-Based Literacy Programs: Some Practical Suggestions. The Hague: IFLA Headquarters. – 24 p.
7. International Literacy Association (ILA). (2010). Standards for the Preparation of Literacy Professionals 2010. Newark, DE: ILA. – 32 p.

8. Nilsson, N. L. (2010). A critical analysis of eight informal reading inventories. *The Reading Teacher*, 63(6), 526–536.
9. Zigler, E., & Styfco, S. J. (Eds.). (2004). *The Head Start Debates*. Baltimore, MD: Paul H. Brookes Publishing Co.
10. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York, NY: Bantam Books.
11. Clark, C., & De Zoysa, S. (2011). Mapping the interrelationships of reading enjoyment, attitudes, behaviour and attainment: An exploratory investigation. London: National Literacy Trust.
12. Delgado, P., Vargas, C., Ackerman, R., & Salmerón, L. (2018). Don't throw away your printed books: A meta-analysis on the effects of reading media on reading comprehension. // *Educational Research Review*, 25, 23–38.

Quliyev Yorqin Karimovich,

Buxoro davlat universiteti «Psixologiya va sotsiologiya» kafedrası dotsenti

O'QUVCHILARNING UZLUKSIZ TA'LIMGA DAXLDORLIGI TARKIBIY MODEL

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorligining tarkibiy modeli tahlil qilinadi, o'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorlikka oid ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ajratib ko'rsatilgan. Mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan taklif etilgan ta'limga daxldorlikning dolzarb modellari tahlil qilingan. O'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorligi – bu mustaqil ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, o'quvchilar va ularning ijtimoiy muhiti (ta'lim muassasasi, o'quv guruhlari, kasb vakillari, o'qituvchilar va boshqalar) o'rtasidagi o'zaro ta'sir mahsulidir.

Kalit so'zlar: daxldorlikning tarkibiy modeli, uzluksiz ta'limga daxldorlik, uzluksiz ta'limga daxldorlik strukturalari, to'rt va besh komponentli daxldorlik modeli, professional muhit.

СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ ВОВЛЕЧЁННОСТИ СТУДЕНТОВ В НЕПРЕРЫВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация. В данной статье анализируется структурная модель вовлечённости учащихся в непрерывное образование, выделяются социально-психологические особенности вовлечённости учащихся в непрерывное образование. Проанализированы актуальные модели вовлечённости в образование, предложенные отечественными и зарубежными исследователями. Вовлечённость учащихся в непрерывное образование – это самостоятельное социально-психологическое явление, являющееся продуктом взаимодействия между учащимися и их социальной средой (образовательным учреждением, учебными группами, представителями профессий, преподавателями и др.).

Ключевые слова: структурная модель вовлечённости, вовлечённость в непрерывное образование, структура вовлечённости в непрерывное образование, четырёх- и пятикомпонентная модель вовлечённости, профессиональная среда.

STRUCTURAL MODEL OF STUDENTS' ENGAGEMENT IN CONTINUOUS EDUCATION

Abstract. This article analyzes the structural model of students' engagement in continuous education, highlighting the socio-psychological characteristics of students' involvement in lifelong learning. Current models of educational engagement, proposed by both local and foreign researchers, are examined. Students' engagement in continuous education is an independent socio-psychological phenomenon, a product of interaction between students and their social environment (educational institutions, study groups, professional representatives, teachers, and others).

Keywords: structural model of engagement, engagement in continuous education, structure of engagement in continuous education, four- and five-component models of engagement, professional environment.

Kirish. O'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorligi – bu ularning faoliyatni bajarishda sarflayotgan kuch va energiya darajasini, shuningdek, ta'limiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan hissiy kechinmalar, kognitiv, motivatsion va ma'no-mazmunli jarayonlarni aks ettiradi. O'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorligini boshqarish ta'lim dasturlarining yakuniy maqsadlariga erishishni ta'minlaydi. Yuqori darajadagi daxldorlik o'quvchilarning yangi bilimlarni faol egallashi va ta'lim jarayonida o'z kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishiga yordam beradi.

Olimlarning daxldorlik muammosi bo'yicha ilmiy ishlarini o'rganar ekanmiz, ko'plab tadqiqotchilar daxldorlik tushunchasini bir nechta komponentni o'z ichiga oluvchi ko'p o'lchovli konstrukt sifatida ifodalashga harakat qilganligini ta'kidlash lozim. Shuni ham qayd etish kerakki, tashkiliy psixologiya doirasida daxldorlik strukturalari bo'yicha juda ko'p tadqiqotlar olib borilgan, ularning asosiy e'tibori mehnat faoliyati va tashkiliy kontekstga qaratilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ba'zi tadqiqotchilar daxldorlikni o'rganishda faqat xatti-harakatni yagona va ustun mezon sifatida ko'rsatishadi va xatti-harakatdagi daxldorlik namoyonlarini obyektiv deb baholashadi. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, agar shaxs tashqi faollik va ishtirokni ko'rsatsa ham, bu doimo

ichki kognitiv va emotsional daxldorlik bilan asoslanmagan bo'lishi mumkin. Ya'ni, bizning fikrimizcha, daxldorlikni o'rganishda faqat xatti-harakat emas, balki boshqa jihatlar ham inobatga olinishi lozim.

Doimiy ta'limda o'quvchilarning daxldorlik modelini o'rganayotganda, turli kontekstlarda (faqat ta'lim faoliyati emas, balki mehnat faoliyati kontekstida ham) ko'rib chiqilgan ba'zi tuzilma modellarga e'tibor qaratish mumkin. Xususan:

J. Frederikning **uch faktorli modeli** uch komponentni o'z ichiga oladi: xulq-atvor, hissiy, kognitiv. Xulq-atvor daxldorligi o'quvchining og'zaki va noog'zaki harakatlarida aks etadi. Hissiy daxldorlik o'quvchilarning maktabga mansublik hissi bilan bog'liq (masalan, hamkasblar, o'qituvchilar va boshqa kattalar bilan munosabat). Kognitiv daxldorlik o'quv jarayonidagi shaxsiy mas'uliyat va murakkab masalalarni hal qilishdagi tafakkur hissalarida namoyon bo'ladi. Ushbu modeldagi har bir uch komponent o'quvchilarning daxldorligini tushunishda muhim hisoblanadi. Muallif shuningdek ta'kidlaydiki, ko'plab tadqiqotlar odatda o'quvchining bir jihatiga – asosan xulq-atvor aspektiga – qaratilgan [6].

To'rt faktorli daxldorlik modeli akademik, xulq-atvor, kognitiv va psixologik qismlarni o'z ichiga oladi [8]. Akademik daxldorlik o'zgaruvchilari vazifaga sarflangan vaqt, kurs yakuniga qadar olingan ball va uy vazifalarining bajarilishi hisoblanadi. Xulq-atvor daxldorlik o'zgaruvchilari qatnashish, talaba ustidan qo'llaniladigan intizomiy choralar, sinf va sinfdan tashqari ishda ixtiyoriy ishtirokdir. Kognitiv va psixologik komponentlar esa kognitiv va motivatsion omillarni aks ettiradi. Ushbu to'rt komponent o'quvchilarning har doim daxldor bo'lishiga sababchi bo'lishi shart emas. Balki ular o'quvchilar va o'quv muhiti o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi ko'plab xususiyatlarni tushunish uchun ishlatiladi [7].

Boshqa modelda o'quvchilarning daxldorligi energiya, o'zini bag'ishlash va singib ketish bilan tavsiflanadi. N.A. Fedorova (2011) o'quvchilarning daxldorligi tuzilishini tasvirlab, o'quv materialini o'zlashtirish bilan tavsiflangan kognitiv komponent va kasbiy bilim olishga, kasbiy ko'nikmalarni egallashga qiziqishni ifodalovchi motivatsion komponentni ajratib ko'rsatdi.

Tashkiliy psixologiya kontekstida K. Maslax, V. Shaufeli va boshqa mualliflar daxldorlikning quyidagi komponentlarini ajratib ko'rsatgan: energiyalilik, ishga daxldorlik, o'z-o'zini samarali deb bilish. J. Meyer va N. Allen hamda P. Morrow daxldorlikni sadoqatning hissiy komponenti sifatida ko'rib chiqqanlar. Buyuk Britaniyadagi CIPD tadqiqot institutining xodimlari asosiy daxldorlik komponentlari sifatida xodimning vazifaga konsentratsiyasi, o'z roli bilan qoniqishi hamda tashkilotga va uning maqsadlari hamda qadriyatlariga sodiqligini hisoblaydi [7].

Yuqarida ta'riflangan tadqiqotlarga asoslanib, doimiy ta'limda daxldorlik modelini yaratish mumkinligini ta'kidlash lozim. Doimiy ta'limdagi daxldorlik insonning professional shakllanish jarayonida yuzaga keladi va bu o'quvchining kasbiy faoliyati davomida bilimlarni egallash jarayonida maqsadli faolligining aksidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu masala bo'yicha mavjud materiallarni tahlil qilganda, doimiy ta'limdagi daxldorlik tuzilmasida obyektiv va sub'yektiv komponentlarni ajratish mumkin

Obyektiv komponent — xulq-atvor darajasida tashqi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi (oson kuzatiladi), ko'plab daxldorlik tadqiqotlari aynan shu darajaga e'tibor qaratadi;

Subyektiv komponent — shaxsning ichki jarayonlarida aniqlanadi va tashqi kuzatuvga moyil emas (tasavvurlar, munosabatlar, ehtiyojlar, motivatsiyalar, ma'nolar va boshqalar), subyektiv komponentlarni o'rganish keng tarqalgan emas.

Shuningdek, doimiy ta'limdagi daxldorlikning obyektiv va sub'yektiv komponentlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ham ta'kidlash lozim.

Shu bilan birga, doimiy ta'limda daxldorlik fenomenini chuqur va har tomonlama o'rganish asosida, kasbiy rivojlanishga qaratilgan faoliyatning ajralmas qismi sifatida, Rossiya olimlari, xususan N.V. Kiseleva (fan doktori, Moskva davlat psixologiya-pedagogika universiteti) doimiy ta'limda o'quvchilarning daxldorligi bo'yicha besh komponentli struktural modelni ishlab chiqishgan. Modeldagi obyektiv komponent xulq-atvor komponent bilan ifodalanadi, sub'yektiv esa kognitiv, hissiy, motivatsion va qadriyat komponentlari bilan ifodalanadi.

Xususan:

1. Kognitiv komponent (doimiy ta'lim haqidagi turli tasavvurlarni aks ettiradi):

– doimiy ta'lim haqida tasavvurlar, uning kasbiy rivojlanishdagi zarurligi darajasi, doimiy ta'limning referent guruhlardagi ahamiyati haqidagi atributiv tasavvurlar, ta'lim muhiti haqidagi tushunchalar (o'quvchilar guruhi, o'qituvchilar guruhi, ta'lim jarayoniga jalb qilingan boshqa guruhlar);

– o'z kasbiy kelajagi, o'z-o'zini samaradorligi va kasbiy bilimlarni egallash hamda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish qobiliyati, kasbda ijodiy salohiyatini amalga oshirish imkoniyati haqidagi tasavvurlar;

–doimiy ta’limning “ratsional foydalari” haqidagi tasavvurlar, ya’ni ta’limga sarflanadigan xarajatlar va ehtimoliy olinadigan foydalar (status, ish haqi) o’rtasidagi nisbat;

– ta’limning mavjudligi va sifati haqidagi tasavvurlar;

– kasbiy kelajakka ishonch, ta’lim faoliyatiga kiritilgan investitsiyalar kelajakda professional amalga oshishga va istalgan natijaga erishishga imkon berishiga ishonch.

2. Hissiy (emosional) komponent (doimiy ta’limga bo’lgan affektiv munosabatni, ta’lim jarayonini kuzatuvchi dominant his-tuyg’ularni aks ettiradi):

– ta’lim jarayonida, kasbiy rivojlanish jarayonida namoyon bo’lgan salbiy va ijobiy his-tuyg’ular;

– ta’lim jarayoni, uning natijalari, ta’lim dasturlarining mazmuni va shakliga nisbatan hissiy baho;

– ta’lim jarayonidan qoniqish darajasi;

– ta’lim faoliyati jarayonida singib ketish holati;

– tanlangan kasbga munosabat, uning jozibadorligi.

3. Xulq-atvor komponenti (o’quv jarayonidagi shaxsning xulq-atvor faolligini aks ettiradi):

– umr bo’yi ta’lim dasturlari va tadbirlarida ishtirok etish;

– ta’lim bilan bog’liq zaruriy rasmiy protseduralarni bajarish;

– ta’limga ajratilgan vaqt;

– faollik darajasi va kelajakda faollik ko’rsatishga tayyorlik, qo’shimcha kuch sarflashga tayyorlik;

– ta’lim faoliyati davomida kuch sarflashni kamaytirishga moyillik;

– ta’lim jarayonidagi boshqa ishtirokchilar bilan ijtimoiy aloqalar va o’zaro ta’sirga daxldorlik, kasbiy muhitga asta-sekin kirib borish va integratsiyalashish.

4. Motivatsion komponent (umrbod ta’lim olish zaruriyatining mavjudligini aks ettiradi):

– o’quvchilarning ta’lim faoliyatining asosida yotgan motivlarning mazmuni va kuchi (ichki / tashqi motivlar);

– o’quvchining ta’lim asosida amalga oshirishni rejalashtirayotgan kasbiy ehtiyojlari, kasbiy kompetentlikka va kasbiy faoliyatdagi yutuqlarga intilishi;

– o’qish jarayonida qondiriladigan o’zini rivojlantirish va o’zini amalga oshirish motivlari.

5. Qadriyat komponenti (doimiy ta’limning shaxs uchun qanchalik muhimligini, unga ma’lum qadriyatlarni biriktirishni aks ettiradi):

– doimiy ta’limning kasbiy faoliyat uchun ahamiyati; o’quvchi uchun kasbiy faoliyatning qadri va ahamiyati hamda kasbda "eng yuqori bo’lish" intilishi; o’zining raqobatbardoshligi va kasbiy faoliyatda talabgirlik muhimligi; kasbiy guruhga mansublik ahamiyati;

– kasbiy muhitning ahamiyati;

– ta’limning shaxsiy ma’noga ega bo’lishi;

– doimiy ta’limning shaxsiy va kasbiy o’sish hamda o’zini amalga oshirish uchun qadriyati;

– kasb tanlashning ixtiyoriyligi, ushbu tanlovga ishonch va kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi;

– doimiy ta’limning zamonaviy sharoitlarda muvaffaqiyatli moslashish va ijtimoiylashuv uchun ahamiyati.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Shuningdek, xulq-atvor va qadriyat komponentlarining turli kombinatsiyalari, hamda ularning keskin namoyon bo’lishlari asosida N. Kiseleva to’rt turdagi daxldorlik shakllarini ajratib ko’rsatdi:

1. Faol daxldorlik (FD) – o’quvchining xulqida namoyon bo’ladigan yuqori darajadagi daxldorlik bo’lib, ta’limning yuqori ahamiyati bilan uyg’unlashadi.

2. Majburiy soxta daxldorlik (MSD) – o’quvchining xulqida namoyon bo’ladigan yuqori darajadagi daxldorlik bo’lib, ta’lim jarayoni va kasbiy rivojlanish bilan bog’liq shaxsiy ma’nolarning shakllanmaganligi, ta’lim va kasbiy o’sishning past ahamiyati bilan birga kechadi.

3. Passiv daxldorlik (PD) – o’quvchining xulqida namoyon bo’ladigan past darajadagi daxldorlik bo’lib, ta’limning yuqori ahamiyati bilan uyg’unlashadi.

4. Daxldorlikning yo’qligi (DY) – past darajadagi xulq-atvor daxldorligi va ta’limning qadriyat ahamiyatining yo’qligi.

Daxldorlik shakllarining tavsifi 3-jadval ko’rinishida taqdim etilgan (3-jadval).

Doimiy ta’limga daxldorlik insonning kasbiy shakllanish jarayonida yuzaga keladigan hodisa sifatida qaralishi mumkin. Ta’lim jarayoniga daxldorlik o’quvchining muayyan maqsadga yo’naltirilgan faolligini aks ettiradi va o’qish jarayonining ahamiyatiga bo’lgan subyektiv bahoni o’z ichiga oladi.

Shuningdek, o’quvchilarning ta’lim jarayoniga daxldorligi notekis xarakterga ega ekanligini ham ta’kidlash lozim. Jumladan, o’quv faoliyatining ayrim davrlarida o’quvchilarning ta’lim jarayonidagi faolligi yuqori bo’lsa, boshqa davrlarda – pastroq bo’lishi mumkin.

	Daxldorlik shakllari			
	Daxldorlikning yo‘qligi	Majburiy soxta daxldorlik	Passiv daxldorlik	Faol daxldorlik
Faollik	Past	Yuqori	Past	Yuqori
Kasbiy o‘zini aniqlash	Mavjud emas	Mavjud emas	Shakllangan	Shakllangan
Kasb tanlash bilan bog‘liq krizis holatlar	Mavjud	Mavjud	Mavjud emas	Mavjud emas
Qoniqish	Past	Past	Past	Yuqori
Dominant his-tuyg‘ular	Salbiy	Salbiy	Salbiy	Ijobiy
Motivatsiya	Mavjud emas	Tashqi	Tashqi yoki ichki	Ichki
Mahsuldorlik	Past	Yuqori	Past	Yuqori
Qo‘shimcha ta’rif	Ta’lim faoliyati ahamiyatsiz, o‘quvchi uni kasb bilan bog‘lamaydi	Ijtimoiy muhitga haddan tashqari moslashuv, tashqi yo‘naltirilganlik, yuqori ijtimoiy maqbulik	Ta’lim ahamiyatsiz deb hisoblanadi, o‘quvchi ta’limni kasbiy rivojlanishi uchun qadrsiz deb biladi	Yuqori ong va o‘z-o‘zini tahlil qilish darajasi, o‘quvchi ta’lim faoliyatida o‘zini to‘liq amalga oshiradi, ijodkorlik ko‘rsatadi

Ehtimol, bu holat quyidagilar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin:

- kasbiy o‘zligini anglashdagi inqirozlar bilan;
- egallanayotgan kompetensiyalarning kelajak kasb uchun qadrlil ekanini anglash bilan;
- ta’lim jarayonidan qoniqish darajasi bilan va hokazo.

O‘quvchilarning uzluksiz ta’limga daxldorligidagi dinamika shaxsning tashqi muhit bilan o‘zaro ta’siri kontekstida ko‘rib chiqiladi va alohida e’tiborga loyiqdir. O‘quvchilarning daxldorligini ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida o‘rganishda uni shaxs va muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir doirasida ko‘rib chiqish zarur: daxldorlik shaxsning ichki omillari va tashqi muhit omillari (kasbiy muhitga daxldorlik: ijtimoiy guruhlar va kasbiy hamjamiyatlar, oliy ta’lim muassasalari) ta’sirida shakllanadi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- individual-psixologik va shaxsiy xususiyatlar;
- o‘zining samaradorligini va qobiliyatini his etish;
- muvaffaqiyatli / muvaffaqiyatsiz ekanligini his etish;
- motivatsion xususiyatlar va irodaviy fazilatlar;

– o‘quvchining kasbiy hamjamiyatlarga daxldorligi, u bilan oliy ta’lim muassasasi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalari hamda jamiyat va yaqin ijtimoiy muhitda yuz berayotgan boshqa jarayonlar.

Bugungi kunda uzluksiz ta’limga daxldorlik o‘z kasbiga ega zamonaviy mutaxassis hayotining ajralmas qismiga aylangan, bunda ta’limiy faoliyat butun umr davomida dolzarbligicha qoladi [6]. Uzluksiz ta’limga daxldorlik yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishga ko‘maklashadi, bu esa doimiy o‘zgarib borayotgan sharoitlarga yaxshiroq moslashishga yordam beradi hamda mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lish uchun zarur bo‘lgan kasbiy kompetensiyalarni egallash imkonini beradi.

YUNESKOning «2014–2021 yillarga mo‘ljallangan Ta’lim strategiyasi»da uzluksiz ta’lim barcha ta’lim shakllarini «tashkil etuvchi asosiy tamoyil» sifatida belgilanadi. Bu tamoyil asosida quyidagi e’tiqod yotadi: ta’lim tizimi umr bo‘yi o‘qishni qo‘llab-quvvatlashi, barcha yoshdagi insonlar uchun rasmiy, norasmiy va noan’anaviy o‘qish imkoniyatlarini yaratishi zarur. Bu jarayonda e’tibor faqatgina bilim berish va muayyan ko‘nikmalarni shakllantirishga emas, balki o‘quvchilarning salohiyatini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiluvchi keng qamrovli kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilishi kerak.

I. P. Pecheranskiyning ta’kidlashicha, «yangi asrning mega trendlaridan biri, demografik o‘zgarishlar va globalashuv bilan bir qatorda, uzluksiz ta’limdir»[7].

Uzluksiz ta’limga daxldorlikni o‘rganishda ushbu xususiyatlarni inobatga olgan holda, diqqat markazida bo‘lishi mumkin bo‘lgan uchta asosiy yo‘nalishni ajratish mumkin:

- Ta’lim jarayoniga daxldorlik.
- Uzluksiz ta’limiy faoliyat jarayonida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga daxldorlik.
- Kasbiy muhitga va o‘qituvchilar, boshqa o‘quvchilar hamda tanlangan kasb vakillari — kasbiy madaniyat va kompetensiyalar egalariga — nisbatan ijtimoiy o‘zaro ta’sirga daxldorlik.

Muhokama. Ushbu har bir yo‘nalish mustaqil tadqiqot obyekti bo‘lishi mumkin. Masalan, ta‘lim jarayoniga daxldorlik pedagogika fanida, uzluksiz ta‘lim kategoriyasi kontekstidan tashqarida ham o‘rganilishi mumkin.

Kasbiy rivojlanishga daxldorlik esa andragogika va akmeologiya doirasida o‘rganilishi mumkin. Kasbiy muhitga daxldorlik esa tashkiliy va ijtimoiy psixologiya uchun qiziqarli mavzu bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, tabiiy sharoitda ushbu hodisalarning barchasi o‘zaro bog‘liq bo‘ladi.

Shunday qilib, uzluksiz ta‘limga daxldorlikni ko‘p darajali tizim sifatida tasvirlash mumkin: bu erda sektorlar daxldorlik komponentlarini, darajalar esa uning ostuzilmalari (podstrukturasi)ni aks ettiradi.

Mavjud materiallarni umumlashtirar ekanmiz, alohida ta‘kidlash lozimki, “kasbiy rivojlanishga daxldorlik” — bu individning o‘z kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga intilishi, hayotiy tajribani to‘plash istagi; ijtimoiy muhitda kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini ongli ravishda izlash; shaxsning faolligi — ya‘ni o‘z niyatlarini anglab etishi, kasbiy rivojlanishni tashkil qilishi va bu jarayonga bo‘lgan mas‘uliyatini tushunishi orqali namoyon bo‘ladi.

“Kasbiy muhitga daxldorlik va ijtimoiy o‘zaro ta‘sir.”

An‘anaviy ravishda, kasbiy muhit ko‘pincha kasbiy ta‘lim mazmunini belgilaydi. Hozirgi vaqtda ta‘lim jarayonini kasbiy muhit talablariga moslashtirish bo‘yicha bir qator urinishlar amalga oshirilmoqda. Ammo bu jarayon faqat oliy ta‘lim muassasalarida amalga oshirilmoqda va uzluksiz ta‘lim tizimining barcha bosqichlariga tatbiq etilmayapti. Ta‘lim faoliyati davomida kasbiy muhitga bosqichma-bosqich moslashish ro‘y beradi. O‘quvchining vaqt o‘tishi bilan (ta‘lim faoliyatini bajarish va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida) kasbiy hamjamiyat doirasi kengayadi, kasbiy normalar va qadriyatlarni chuqurroq tushunish yuzaga keladi, muhim insonlar (referent guruhlar) orasida kasbiy ehtiyojlar qondiriladi.

Maqolamizda ijtimoiy-psixologik yondashuvga asoslanib, kasbiy muhitga daxldorlikning mohiyatini yanada batafsil ochib berishga qiziqish uyg‘onadi.

“Kasbiy muhitga daxldorlik” — bu sub‘ektning kasbiy muhit bilan faol o‘zaro ta‘siri bo‘lib, u o‘zini xulq-atvor faolligi orqali muhit ichida va tashqarisida, ya‘ni mazkur kasbiy muhit vakili sifatida namoyon etadi. Kasbiy muhitga daxldorlik sub‘ektning unga nisbatan hissiy bog‘liqligi va kasb maqsadlari hamda qadriyatlariga sadoqat bilan ifodalanadi.

Kasbiy muhit esa o‘z navbatida kasbiy faoliyat sub‘ektlari, u amalga oshirilayotgan sharoitlar hamda ularning o‘zaro ta‘siri va o‘zaro ta‘sirchanligidan iborat yig‘indidir. Kasbiy muhit sub‘ektga o‘zining kasbiy mansubligini anglash, kasbiy tamoyillarni qabul qilish, kasbiy madaniyatga kirish, kasbiy o‘sish va rivojlanishni ta‘minlaydi. Kasbiy muhit ishtirokchilari qatoriga quyidagilar kiradi: kompetensiya egasi bo‘lgan mutaxassislar, yangi kelganlar (talabalar va yosh mutaxassislar), kasbiy guruhlar va hamjamiyatlar, oliy ta‘lim muassasalari, kafedralar, tashkilotlar va boshqalar.

Kasbiy muhitga daxldorlik jarayoni dinamik bo‘lgani sababli, biz quyidagi bosqichlarni ajratishni taklif qilamiz:

1. “Dastlabgi bosqich” Daxldorlik faqat shakllanib boshlaydi. Inson o‘z kasbini tanlash jarayonidan o‘tadi, bu kasb unga jozibador ko‘rinadi. Ushbu kasb vakili bo‘lish va kasbiy muhitga qo‘shilish niyati shakllanadi. Ba‘zi hollarda kasb tanlovi kasbiy muhit bilan tanishish, uning sub‘ektlarining jozibadorligi bilan belgilanadi. Ushbu bosqichda sub‘ekt hali kasbiy muhitning bir qismi hisoblanmaydi.

2. “Kasbiy kompetensiyalarni o‘rganish va dastlabki rivojlanish, kasbiy muhitda yo‘naltirish”. Odatda, ushbu bosqich kasbiy ta‘limning boshlanishi, kasbiy til, normalar va qoidalarga tanishish, mehnat talablariga va sharoitlariga moslashish, yig‘ilgan ta‘limiy tajribani assimilyatsiya qilish bilan bog‘liq bo‘ladi. Inson asosiy kasbiy kompetensiyalarni egallaydi, yangi ijtimoiy rol (masalan, ma‘lum kasb bo‘yicha talabalar) olinadi. Ushbu bosqich psixologik tayyorgarlik va tanlangan kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanish istagi shakllanishi bilan yakunlanadi.

3. “Kasbiy muhitga qo‘shilish, kasbiy faoliyatga moslashish.” Ushbu bosqichda inson o‘zini kasbiy muhitning bir qismi sifatida his qila boshlaydi, kasbiy hamjamiyat qadriyatlari va an‘analarini bo‘lishadi, muhit talablariga mos keluvchi xulq-atvorni namoyon etadi. Kasbiy shaxsiyat shakllanadi, kasbiy karera haqidagi tushunchalar aniqlashadi, asosiy va maxsus kompetensiyalar rivojlanadi. Ushbu bosqich kasbiy faoliyatga moslashish va o‘zini ma‘lum kasb vakili sifatida anglash bilan yakunlanadi.

4. “Kasbiy muhitga chuqur kirib borish.” Ushbu davrda kasbiy faoliyatni anglash darajasi oshadi, mahorat rivojlanadi, kasbiy muvaffaqiyat hissi paydo bo‘ladi, insonda kasbiy pozitsiya, o‘z kasbiy imkoniyatlari va cheklovlarini anglash shakllanadi. Kasbiy muhit vakili sifatida tashqi muhit bilan o‘zaro ta‘sir tajribasi hosil bo‘ladi (va uning kasbiy maqomi atrofdagilar tomonidan tan olinadi), kasbiy strategiya va uni amalga oshirish usullari tanlanadi. Ushbu bosqich insonning kasbiy muhit bilan aloqalarining chuqurlashishi va davomiyligi bilan kechadi.

5. **“Kasbiy muhitga integratsiya.”** Ushbu bosqichda inson o‘z kasbidan qoniqish hosil qiladi, kasbiy muhitni o‘zgartirishga ijodiy hissa qo‘shadi, o‘zining kasbiy ahamiyatini his qiladi. To‘plangan tajribani uzatish ehtiyoji faollashadi, kommunikatsiyalar rivojlanadi va kasbiy hamjamiyat ichida tan olinadi. Kasbiylikni rivojlantirish va yuqori darajadagi kasbiy mahoratni saqlab qolish uchun doimiy uzluksiz ta’limga bo‘lgan ehtiyoj asosiy hisoblanadi[5].

Kasbiy muhitga daxldorlik insonning o‘zini rivojlantirish bosqichlarining barcha jarayonlarida ushbu muhit bilan o‘zaro ta’sirini aks ettiradi. Daxldorlik bosqichlarining vaqt va yosh chegaralari har bir shaxsga xos bo‘lib, kasbiy mansubiyat va mehnat sub’ektlarining o‘ziga xos xususiyatlariga bog‘liq. Agar daxldorlik yuqorida ta’riflangan ssenariy bo‘yicha rivojlansa, bu inson va muhit o‘rtasidagi “yaxshi” o‘zaro ta’sir mavjudligidan dalolat beradi. Ammo ba’zida “nosozliklar” yuzaga kelishi mumkin va daxldorlik o‘zgarishi, zaiflashishi yoki butunlay yo‘qolishi mumkin.

Daxldorlikning yo‘qolishi kasbiy faoliyat sub’ekti bilan kasbiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayoni buzilganidan darak beradi. “Nosozlik”ning paydo bo‘lishi sub’ektning keyingi rivojlanishini to‘xtatib qo‘yadigan ziddiyat yuzaga kelganini ko‘rsatadi.

Daxldorlik rivojlanish bosqichlarining muvaffaqiyatsiz kechishi o‘ziga xos oqibatlarga olib keladi. Xususan:

- «Birinci bosqichdagi nosozliklar» e’tiborning biror kasbga jamlanmasligi — ya’ni **«diqqatning tarqoqlashuvi»**ga olib keladi. Bunday hollarda inson kasb tanlashda qiynaladi: hech bir kasbiy hamjamiyat unga jozibador bo‘lib ko‘rinmaydi, kasbiy muhitga daxldorlik shakllanmaydi. Agar ushbu bosqich bir necha yilga cho‘zilsa, bu holat chuqur «shaxsiy inqiroz» bilan kechishi mumkin.

-**«Kasbiy hamjamiyatda yo‘nalishni yo‘qotish»** — bu keyingi bosqichda yuzaga keladi, agar inson kasbiy muhitning me’yor va qoidalarini tushunmasa yoki ularni qabul qila olmasa, shuningdek, o‘zining asosiy kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlariga ishonchi bo‘lmasa, unga qiziqarli bo‘lgan kasbni egallashga shubha bilan yondashsa. Bunday holatda insonda kasbiy faoliyatga tayyorgarlik shakllanmaydi (garchi u o‘qishga ko‘p vaqt va kuch sarflayotgan bo‘lsa ham).

-**«Moslashuvning buzilishi (dezadaptatsiya)»**, asosan, «kasbiy muhitga qo‘shilish bosqichiga» xos bo‘lib, «mehnat sub’ekti va kasbiy muhit o‘rtasidagi buzilgan o‘zaro ta’sir jarayonini aks ettiradi, uning natijasi esa shaxsning kasbiy faoliyatidagi salbiy o‘zgarishlardir» [8]. Inson kasbiy faoliyatda faollikni namoyon eta boshlaydi, biroq uning harakatlari tartibsiz bo‘ladi va kutilgan natijalarga olib kelmaydi. Bu jarayon past “o‘z-o‘zini baholash”, shuningdek, “maxsus kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlariga nisbatan ishonchsizlik” bilan kechadi.

- **«Kasbiy kuyish (professional yong‘ish)»** inson kasbiy muhitga integratsiyalashgan bosqichda namoyon bo‘ladi.» Inson o‘zini jalb etgan kasbni o‘zlashtirgan, kasbiy muhitga moslashgan va ma’lum bir muddat davomida kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirgan bo‘ladi. Kasbiy yong‘ish jarayoni bajarilayotgan faoliyatning shaxsiy ma’nosini yo‘qotish, kasbiy faoliyat samaradorligi va ushbu faoliyatni sifatli bajarish motivatsiyasining pasayishi, charchoq hissi, hissiy tug‘yon (emotsional to‘lishish) bilan kuzatiladi. Buning natijasida inson kasbiy ijtimoiylashuvdan chetlashadi, kasbiy jamoalar bilan aloqalari kamayadi.

- **«Kasbiy stagnatsiya (qotib qolish)»** keyingi bosqichda namoyon bo‘lishi mumkin, bu paytda tafakkur, xulq-atvor va faoliyatda stereotiplashuv yuz beradi.»

Kasbiy stagnatsiya kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga bo‘lgan xohishning yo‘qolishi, kasbiy faollikning pasayishi, kasbiy o‘sish va kareraga nisbatan befarq munosabat, yangiliklarga nisbatan salbiy munosabat bilan kuzatiladi. Izolyatsiya yanada kuchayishi mumkin.

Inson o‘zini kasbiy muhitda tushunarsiz va qabul qilinmagan deb his qilishi mumkin, u faollik ko‘rsatishga va kasbiy muhitni ijodiy o‘zgartirishga intilimaydi.

Shunday qilib, kasbiy muhitga daxldorlik — bu mutaxassisning o‘z kasbiy atrof-muhiti bilan o‘zaro aloqasini ifoda etuvchi uzluksiz, yaxlit, tizimli va tuzilgan jarayondir.

Daxldor mutaxassis kasbiy faoliyatga qiziqish bilan yondashadi, o‘z kuchini, vaqtini, energiyasini va resurslarini kasbiy faoliyatni samarali bajarishga, kasbiy o‘sish va rivojlanishga bag‘ishlaydi, kasbiy jamoa bilan bog‘liq bo‘ladi, o‘z sohasidagi o‘zgarishlar va innovatsiyalarni kuzatib boradi.

Shunday qilib, kasbiy muhitga daxldorlik, bir tomondan, kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish imkonini beradigan kompetensiyalarni takomillashtirish va yangilab borishni nazarda tutadi, ikkinchi tomondan esa — proaktiv bo‘lish imkoniyati, rivojlanish yo‘nalishini anglash, yaqin kelajakda shakllantirilishi lozim bo‘lgan kompetensiyalarni ongli ravishda tushunishni talab etadi.

Bu esa mutaxassisning talabga javob bera oladigan va raqobatbardosh bo‘lib qolishini ta’minlaydi.

Hozirgi paytda kasbiy muhit bilan uzluksiz kasbiy ta’lim o‘rtasida yaqin aloqalarni o‘rnatish zarurati ortib bormoqda.

Shunday qilib, biz ilmiy maqolamizda daxldorlikning komponentlari bayon qilingan holda uzluksiz ta'limga daxldorlikning tuzilmaviy modelini ko'rib chiqdik, daxldorlik shakllarini ajratdik.

Bir qator mualliflarning Ilmiy ishlar tahlili natijalari asosida qarashlariga tayanadigan bo'lsak, o'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorligiga oid quyidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. O'quvchilarning uzluksiz ta'limga daxldorligi — mustaqil ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, o'quvchilar va ularning ijtimoiy muhiti (ta'lim muassasasi, o'quv guruhlari, kasb vakillari, o'qituvchilar va h.k.) o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida yuzaga keladi.

Daxldorlik ijtimoiy kontekstda, boshqa odamlar bilan muloqot jarayonida (ijtimoiylashuv, ta'lim va kasbiy muhitga kirish jarayonida) hamda o'quv faoliyatini bajarish davomida shakllanadi.

2. O'quvchilarning daxldorligi — faollikning ichki manbaini aks ettiradi. U dinamik tusga ega, bir maromda rivojlanmaydi, har bir o'quvchida individual tarzda namoyon bo'ladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Daxldorlikning barqarorlik darajasi uning muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. O'quvchining ta'lim jarayoniga daxldorligi — uning o'quv faoliyati samaradorligi, ijodiy faolligi uchun zarur shart hisoblanadi va shuningdek, kasbiy rivojlanishning integral xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

3. Daxldorlik — ko'p qirrali konstrukt bo'lib, bir tomondan, faoliyatni bajarishda sarflanayotgan jismoniy, aqliy va psixologik kuch va sa'y-harakatlar darajasini, ikkinchi tomondan esa — faoliyat bilan bog'liq hissiy kechinmalarni, kognitiv, motivatsion va ma'noriy jarayonlarni aks ettiradi.

O'quvchining uzluksiz ta'limga daxldorlik tuzilmasi beshta komponentdan iborat: kognitiv, emotsional, xulq-atvor, motivatsion, qadriyatli. Ushbu komponentlar orasida ob'ektiv va sub'ektiv tarkibiy qismlar ajratiladi.

4. O'quvchilarning daxldorligi ham miqdoriy, ham sifat jihatidan ifoda etilishi mumkin. Daxldorlik miqdoriy jihatdan (xulq-atvor orqali namoyon bo'lishi), shuningdek, sifat jihatidan (qolgan komponentlar orqali) tavsiflanishi mumkin. Daxldorlikning muhim xususiyatlaridan biri — bu uning darajasidir.

5. O'quvchilarning daxldorligi turli shakllarda bo'lishi mumkin: faol daxldorlik, majburiy, passiv daxldorlik, umuman daxldor emaslik.

Xulosa. Shunday qilib, *uzluksiz ta'limga daxldorlik* — ko'p qirrali tuzilma, hodisa bo'lib, u ta'limning o'ziga, uning mazmuni, shakli, sifati va samaradorligiga, shuningdek, shaxsning o'z kasbiy yo'liga bog'liq bo'lgan tasavvurlar, munosabatlar, hissiy kechinmalar, motivlar va ma'nolarni o'z ichiga oladi. Xulq-atvor faolligi hamda ta'lim faoliyatiga sarflanadigan jismoniy va psixologik energiya miqdori daxldorlikning tashqi ifodasidir. Daxldorlik ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi; u muayyan ijtimoiy kontekstda vujudga keladi, ijtimoiy va kasbiy moslashuv jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy-psixologik fenomen hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Карпов А.В., Карпова Э.В. Экспериментальное исследование взаимосвязи интенсивности мотивации и структурной организации когнитивной сферы личности // Экспериментальная психология. 2016. Т. 9. № 4. С. 59—67.
2. Киселева Н.В. Вовлечённость обучающихся в непрерывное образование на разных этапах образовательного процесса [Электронный ресурс] // Психология и Психотехника. 2017. № 4. С. 74—81.
3. Литвинова Э.Ю., Киселева Н.В. Структурная модель вовлечённости обучающихся в непрерывное образование // Социальная психология и общество. 2016. Т. 7. № 3. С. 5—17.
4. Литвинова Э.Ю., Киселева Н.В. Вовлечённость в профессиональную среду и её значение для непрерывного образования // Социальная психология и общество. 2017. Т. 8. № 2. С. 5—20.
5. Погодина А.В., Литвинова Э.Ю., Харченко М.А. Компетентностный подход к подготовке организационных психологов в контексте реформирования системы высшего профессионального образования // Социальная психология и общество. 2016. Т. 7. № 1. С. 108—122.
6. Сафьян Н.В. Вовлечённость обучающегося в непрерывное образование как социально-психологический феномен // Молодые учёные — столичному образованию: тезисы городской научно-практической конференции МГППУ ХИВ (г. Москва, 15 марта 2015 г.). С. 160—162.
7. Барабанщикова В.В., Климова О.А. Представления о вовлечённости в работу и трудоголизме в современных психологических исследованиях // Национальный психологический журнал. 2015. № 1(17). С. 52—60.
8. Денисова Л.Э. Организационно-педагогические механизмы формирования многоуровневой модели непрерывного профессионального образования в условиях корпоративного сетевого взаимодействия: магистерская диссертация. М. 2014.

9. Камзанова А.Т. Психологические особенности вовлечённости в решение когнитивных задач: диссертация на соискание учёной степени доктора философии (PhD) по специальности психология, Казахстан, Алматы. 2011. 150 с.

10. Литвинова Э.Ю. Непрерывное образование в контексте профессионального и личностного роста // Сб. научных материалов I Международной научно-практической конференции «Социальная психология в образовательном пространстве». М.: ГБОУ ВПО МГППУ, 2013. С. 32–33.

11. Малошенок Н. Студенческая вовлечённость: почему важно изучать процесс обучения, а не только его результат? // Мониторинг университета. 2011. № 6. С. 11–21.

Rakhimberganova Mokhira Anvarovna,
Mamun University
Mohira.3301@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF OVERCOMING WILLPOWER DIFFICULTIES IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Abstract. Foreign language learning is a complex process that requires not only cognitive ability but also strong psychological resilience and willpower. University students often face difficulties such as low motivation, demotivation, and psychological barriers that hinder their progress. This article aims to analyze the psychological features of overcoming willpower-related difficulties in foreign language learning. Using a literature review method, six scholarly articles were examined to identify major challenges and strategies. The findings highlight that attention deficit, low confidence, learning disabilities, and stagnation phases are critical obstacles. However, strong willpower, combined with supportive teaching strategies, can help students achieve success. In addition, this paper discusses cultural and institutional aspects in the context of higher education, emphasizing how national policies and pedagogical innovations can further strengthen students' volitional stability.

Keywords: willpower, foreign language learning, psychological features, motivation, university students.

UNIVERSITET TALABALARI ORASIDA CHET TILI O'RGANISHDAGI IRODA QIYINLIKLARINI YENGISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abstrakt. Chet tilini o'rganish murakkab jarayon bo'lib, u nafaqat kognitiv qobiliyatni, balki kuchli psixologik chidamlilik va irodani ham talab qiladi. Universitet talabalari ko'pincha motivatsiyaning pastligi, demotivatsiya va ularning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan psixologik to'siqlar kabi qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ushbu maqola chet tilini o'rganishda iroda kuchi bilan bog'liq qiyinchiliklarni bartaraf etishning psixologik xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. Adabiyotlarni ko'rib chiqish usulidan foydalanib, asosiy muammolar va strategiyalarni aniqlash uchun oltita ilmiy maqola ko'rib chiqildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, diqqat etishmasligi, ishonchning pastligi, o'rganishdagi nuqsonlar va turg'unlik fazalari muhim to'siqlardir. Biroq, kuchli iroda, qo'llab-quvvatlovchi o'qitish strategiyalari bilan birgalikda talabalarga muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu maqola oliy ta'lim kontekstida madaniy va institutsional jihatlarni muhokama qiladi, milliy siyosat va pedagogik innovatsiyalar talabalarning ixtiyoriy barqarorligini qanday mustahkamlashi mumkinligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: iroda kuchi, chet tilini o'rganish, psixologik xususiyatlar, motivatsiya, universitet talabalari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ВУЗА ВОЛЕВЫХ ТРУДНОСТЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Изучение иностранных языков – сложный процесс, требующий не только когнитивных способностей, но и высокой психологической устойчивости и силы воли. Студенты университетов часто сталкиваются с такими трудностями, как низкая мотивация, демотивация и психологические барьеры, которые препятствуют их прогрессу. Целью данной статьи является анализ психологических особенностей преодоления трудностей, связанных с силой воли, при изучении иностранных языков. С помощью метода обзора литературы были изучены шесть научных статей для выявления основных проблем и стратегий. Результаты показывают, что дефицит внимания, низкая уверенность в себе, трудности в обучении и фазы стагнации являются критическими препятствиями. Однако сильная сила воли в сочетании с поддерживающими стратегиями обучения может помочь студентам добиться успеха. Кроме того, в данной статье рассматриваются культурные и институциональные аспекты в контексте высшего образования, подчёркивая, как национальная политика и педагогические инновации могут дополнительно укрепить волевую устойчивость студентов.

Ключевые слова: сила воли, изучение иностранных языков, психологические особенности, мотивация, студенты университетов.

Introduction. Foreign language learning has become an essential skill in the globalized world. It is not only a means of communication but also a tool for academic and professional growth. Students who master a foreign language—especially English—gain better access to international research, career opportunities, and intercultural competence. However, despite these benefits, foreign language acquisition remains a psychologically demanding process.

According to Gajendra (2018), second language learning problems arise from psychological, social, and age-related factors, such as interference of the mother tongue and lack of confidence. University students often report that even when they know grammar and vocabulary, they struggle with fear of speaking, anxiety in exams, or a lack of persistence in daily practice. These problems are not purely linguistic; rather, they are deeply rooted in the students' willpower and emotional regulation.

Willpower, understood as the ability to control impulses, sustain motivation, and overcome challenges, plays a central role in students' success. Research emphasizes that many difficulties—such as demotivation, stagnation, and anxiety—are psychological in nature and demand volitional stability (Kalashnyk, Ovcharenko, & Mazhula, 2023). Furthermore, willpower is closely linked to broader psychological constructs such as resilience, self-regulation, and grit, which together determine whether students persist in their learning or give up when obstacles arise.

This paper examines the psychological aspects of willpower and foreign language learning by analyzing recent studies. It also highlights the Uzbek higher education context, where English is taught as a foreign language (EFL), requiring additional volitional effort from students due to limited natural exposure.

Methods. This article employed a literature review methodology. Six peer-reviewed articles on foreign language learning difficulties were selected, covering multiple perspectives, including cognitive, affective, and pedagogical approaches.

Each article was examined to identify:

1. Common difficulties students face in language learning.
2. Psychological barriers related to willpower.
3. Suggested strategies for overcoming such barriers.

The review focused on integrating the findings into a comprehensive framework that highlights the importance of willpower in university students' foreign language learning. To ensure a holistic view, the literature was not limited to Western contexts but also included studies from Central Asia, where cultural and educational traditions shape the way students perceive willpower and motivation.

Results.

1. *Cognitive and Psychological Challenges.* Students frequently experience attention deficit, low concentration, and inability to step outside their comfort zones (Gurbuz, 2022). These challenges not only reduce their persistence in learning tasks but also lead to weak long-term retention of linguistic knowledge. From a cognitive psychology perspective, attention is the gateway to memory; when students fail to maintain focus, the information they process does not transfer effectively into long-term storage. This explains why learners may study intensively yet forget vocabulary or grammar rules shortly after.

Another critical factor is cognitive overload—a state in which the working memory is overwhelmed by excessive input. For example, when students attempt to memorize a large list of new words in one sitting, their brain cannot encode the material efficiently, leading to fatigue, frustration, and eventual avoidance behavior. Research in cognitive load theory suggests that breaking learning materials into smaller, manageable units enhances persistence and reduces stress. However, without proper guidance, many learners adopt ineffective strategies that drain their willpower and weaken their motivation.

Furthermore, psychological factors such as low self-confidence and fragile motivation add to the burden. Students with negative self-perceptions often underestimate their abilities, which increases performance anxiety and creates a cycle of avoidance. For instance, a learner who believes they are “bad at languages” may hesitate to speak in class, reinforcing their fear of failure and reducing opportunities for practice. In such cases, willpower becomes a compensatory mechanism: despite internal doubts, students must consciously push themselves to participate and sustain their efforts.

These difficulties highlight the interconnection between cognition, emotion, and volition in foreign language learning. Attention and concentration regulate the intake of knowledge, while self-confidence shapes emotional readiness. When these are compromised, students depend heavily on willpower to continue their studies. Those who succeed are often the ones who combine strategic learning habits—such as spaced repetition, self-monitoring, and reflective practice—with strong volitional control, enabling them to persist even under unfavorable conditions.

2. *Demotivation and Stagnation.* Intermediate-level learners often encounter a “stagnation phase” characterized by declining motivation and lack of visible progress, despite the initial enthusiasm that

accompanied their early achievements (Kalashnyk et al., 2023). This stage, sometimes referred to as the “interlanguage plateau”, is a well-documented phenomenon in applied linguistics. It occurs when learners have already mastered basic communicative skills but struggle to move toward advanced fluency. At this level, progress becomes less noticeable, which reduces the sense of reward and satisfaction that fueled earlier learning efforts.

This stage is strongly related to willpower, as students must push through discouragement, monotony, and repeated setbacks in order to advance. Many learners describe this phase as “plateauing”, where, despite consistent practice, their performance seems unchanged. The lack of tangible improvement creates frustration and self-doubt, often leading students to assume that they have reached the limit of their abilities.

Without psychological resilience, learners may quit, reduce their engagement, or regress into passive habits such as memorizing without practice, translating texts word-for-word, or avoiding speaking opportunities. In contrast, students with strong volitional stability manage to reframe stagnation as a temporary challenge rather than a permanent failure. For instance, they may set smaller, short-term goals (such as learning five new idioms per week) to maintain momentum and create new milestones of success.

Scholars argue that overcoming stagnation requires not only willpower but also adaptive learning strategies. Introducing variety—such as integrating authentic materials, engaging in cultural immersion, or practicing through digital platforms—can help learners break the cycle of monotony. Moreover, feedback from teachers and peers plays a crucial role in sustaining motivation. Constructive correction, encouragement, and recognition of even minor progress help students perceive continuous development, reinforcing their willingness to persist.

Thus, the stagnation phase should be understood not as a sign of failure but as a natural stage in the learning trajectory. Just as athletes encounter performance plateaus in training, language learners must rely on both willpower and effective strategies to push beyond temporary barriers and achieve fluency.

3. Learning Disabilities and At-Risk Students. Research shows that at-risk students and those with learning disabilities face significant barriers in foreign language learning, particularly in phonological decoding, reading comprehension, and grammatical processing (Banks, 2008). Such learners often require more time and effort to master basic linguistic skills, which can result in slower progress compared to their peers. These delays frequently generate stress, frustration, and heightened anxiety, creating an additional psychological burden that weakens motivation and may lead to avoidance of language-related tasks.

For example, students with dyslexia experience persistent difficulties in recognizing letter-sound correspondences, which hinders vocabulary development and spelling accuracy. Even when exposed to effective teaching methods, dyslexic learners need greater persistence and self-regulation to keep pace with standard curricula. Similarly, students with attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD) often struggle with sustaining focus during extended language activities, such as listening comprehension or grammar drills. Without adequate willpower and adaptive coping strategies, these learners are at risk of disengagement and academic failure.

In these cases, willpower and perseverance become compensatory mechanisms that help students overcome structural disadvantages. A learner with dyslexia, for instance, may consciously decide to allocate extra hours for reading practice, or an ADHD student may adopt self-monitoring techniques to maintain attention. Yet, willpower alone cannot guarantee success unless supported by inclusive pedagogy—teaching practices designed to accommodate diverse learning needs. Differentiated instruction, the use of multimodal resources (visuals, audio materials, kinesthetic activities), and individualized feedback reduce the cognitive load on at-risk learners, making progress more attainable.

Thus, the relationship between willpower and pedagogy is best understood as interactive rather than independent. While students’ persistence allows them to endure difficulties, effective instructional design reduces the intensity of these difficulties, ensuring that their willpower is directed toward productive learning rather than constant struggle. This highlights the importance of training teachers to recognize learning disabilities, adapt their methods, and create a supportive classroom environment where students’ resilience can flourish.

4. Affective Barriers.

Anxiety, low self-esteem, and lack of confidence frequently appear as major barriers in classroom settings and are among the most commonly cited affective factors influencing language learning (Sokip, 2020). These emotional difficulties reduce students’ willingness to actively engage in communicative tasks, thereby limiting opportunities for authentic practice. For instance, learners with high levels of foreign language anxiety may experience physical symptoms such as sweating, trembling, or a rapid heartbeat when asked to answer questions in front of peers. Such reactions divert cognitive resources away from the learning process, impairing memory, comprehension, and performance.

Affective barriers also tend to trigger avoidance behaviors, such as refusing to participate in classroom discussions, skipping oral exams, or choosing only low-risk activities that require minimal interaction. This self-protective strategy temporarily reduces discomfort but ultimately reinforces fear and prevents language progress. Research on the affective filter hypothesis (Krashen, 1982) supports this view, noting that high levels of anxiety raise an “emotional barrier” that blocks language input from being fully processed.

Overcoming these difficulties requires learners to consciously activate their willpower in order to confront discomfort and regulate negative emotions. Students who persist in speaking despite initial embarrassment often find that anxiety diminishes over time, leading to increased confidence and fluency. Techniques such as gradual exposure to communicative tasks, role-playing in supportive peer groups, and mindfulness-based relaxation strategies help students develop emotional resilience.

Moreover, teachers play a critical role in shaping the affective climate of the classroom. Supportive feedback, recognition of small achievements, and the creation of a non-judgmental environment can significantly reduce fear of failure. When students feel psychologically safe, they are more likely to take risks, engage in practice, and build confidence. In this way, affective barriers can be transformed into opportunities for growth, provided that students combine internal willpower with external support systems that encourage participation and resilience.

5. Early and Environmental Factors. In young learners, insufficient exposure to foreign languages and weak support environments often create long-term difficulties that continue into higher education (Zuparova, 2023). For instance, children who only encounter English in the classroom and lack authentic interaction outside school may develop a limited vocabulary and poor communicative competence. When these students reach university, they struggle to compete with peers who had richer linguistic exposure, thereby increasing their reliance on willpower to bridge the gap.

In addition, prior negative experiences can leave lasting psychological scars. Being mocked for mispronunciation, receiving harsh corrections, or repeatedly failing language exams during school years often reduces self-confidence and creates performance anxiety. Such experiences condition learners to associate language practice with embarrassment or failure, which undermines their willingness to persist in higher education. This illustrates how past environments continue to shape students’ volitional strength in adulthood.

On the other hand, supportive environments serve as powerful protective factors. University students who participate in peer learning groups, language clubs, and cooperative projects often report higher levels of motivation and resilience. Collaborative activities reduce the fear of judgment, normalize mistakes as part of learning, and provide social reinforcement that strengthens willpower. Similarly, motivational teaching strategies—such as incorporating gamification, using culturally relevant materials, or encouraging learner autonomy—can enhance engagement and reduce affective barriers.

Sociocultural theories of language learning (e.g., Vygotsky’s concept of the zone of proximal development) further emphasize the role of environment in shaping learners’ willpower and psychological resilience. With the right scaffolding, even students with weak backgrounds can overcome initial disadvantages and gradually internalize new competencies. Thus, while negative early experiences may hinder persistence, positive and supportive educational settings can empower learners to rebuild confidence, regulate emotions, and sustain long-term commitment to language learning.

Discussion. The reviewed literature indicates that foreign language learning is not only a linguistic process but also a psychological struggle requiring willpower. Many obstacles—such as demotivation, low confidence, and learning disabilities—undermine students’ persistence. However, when students engage their willpower, they can regulate emotions, manage anxiety, and continue learning despite setbacks.

For instance, Gurbuz (2022) stresses that stepping outside the comfort zone is essential for growth. This aligns with theories of willpower that describe volition as the force enabling learners to confront discomfort. Similarly, Kalashnyk et al. (2023) emphasize that stagnation is inevitable, but feedback, error correction, and cultural immersion can help students maintain motivation.

In the Uzbek higher education context, English is taught as a foreign language rather than a second language. This means that opportunities for real-life practice are limited, making classroom learning and self-study the primary modes of acquisition. Consequently, students must rely more heavily on willpower to practice independently. Strengthening willpower through psychological training, motivational exercises, and self-regulation strategies can support students in overcoming these barriers.

Another important factor is the role of teachers and institutions. Supportive teachers who provide encouragement, constructive feedback, and opportunities for success can enhance students’ willpower. Institutions can introduce structured programs—such as psychological workshops, peer mentoring, and resilience training—that directly target the development of volitional stability.

Finally, modern technology offers new opportunities. Mobile learning apps, online communities, and gamification techniques can sustain motivation and reduce the psychological burden of language learning. However, even these tools require students to activate willpower by maintaining consistency and resisting distractions.

Conclusion. Foreign language learning among university students is a demanding process that requires psychological resilience and strong willpower. Difficulties such as attention deficit, demotivation, and anxiety can hinder progress. However, with effective strategies—such as motivational support, self-regulation, and volitional training—students can overcome these challenges.

Future research should focus on developing structured psychological training programs that enhance students' willpower and resilience in the process of foreign language acquisition. In the Uzbek higher education system, where students face unique challenges, such programs can be integrated into university curricula to strengthen not only linguistic skills but also broader psychological competencies.

References:

1. Banks, T. (2008). Foreign language learning difficulties and teaching strategies. Dominican University of California.
2. Gajendra, P. (2018). Problems of second language learning. // International Journal for Research in Social Science and Humanities, 4(1), 23–25.
3. Gurbuz, H. (2022). Learning and learners' inability to learn a foreign language. // International Journal of Social Science Research and Review, 5(9), 323–328. <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i9.442>
4. Kalashnyk, O., Ovcharenko, L., & Mazhula, T. (2023). Challenges in learning foreign languages encountered by intermediate-level students. // Teaching Languages at Higher Education Institutions, 43, 42–47. <https://doi.org/10.26565/2073-4379-2023-43-03>
5. Sokip. (2020). Overcoming the problem of learning foreign language skills in the classroom. // Universal Journal of Educational Research, 8(2), 723–729. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080246>
6. Zuparova, S. S. (2023). Problems of foreign language teaching in young and school-age children. // Diversity Research: Journal of Analysis and Trends, 1(3), 318–320.

Sharopov Jamshid Dilmurodovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

YOSHLARNING MA'NAVY-AXLOQIY QADRIYATLARI SHAKLLANISHIDA IJTIMOY MUHIT VA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING PSIXOLOGIK TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari shakllanishida ijtimoiy muhitning bevosita ta'siri hamda shaxslararo munosabatlarning psixologik jihatdan qanday o'rin tutishi tahlil etiladi. Tarbiyaning muvaffaqiyati ijtimoiy aloqalarning sifatiga, muloqot muhitining sog'lomligiga va shaxslararo ishonch darajasiga bog'liqligi asoslab beriladi. Shu bilan birga, jamiyat va oila o'rtasidagi uzviy hamkorlik yoshlarning ichki dunyosi va axloqiy qarorlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar, psixologik ta'sir, yoshlar tarbiyasi, axloqiy shakllanish, ijtimoiy psixologiya, muloqot, oila va jamiyat, tarbiyaviy omillar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНЫХ И ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. В данной статье анализируется непосредственное влияние социальной среды на формирование духовно-нравственных ценностей молодого поколения и психологическая роль межличностных отношений. Обосновывается, что успех воспитания зависит от качества социальных связей, здоровой среды общения и уровня межличностного доверия. В то же время подчёркивается, что тесное сотрудничество между обществом и семьёй положительно влияет на внутренний мир и нравственные решения молодёжи.

Ключевые слова: духовно-нравственные ценности, социальная среда, межличностные отношения, психологическое воздействие, воспитание молодёжи, нравственное формирование, социальная психология, общение, семья и общество, воспитательные факторы.

THE PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT AND INTERPERSONAL RELATIONS IN THE FORMATION OF YOUTH'S SPIRITUAL AND MORAL VALUES

Abstract. This article analyzes the direct influence of the social environment on the formation of spiritual and moral values of the younger generation and the psychological role of interpersonal relationships. It is substantiated that the success of upbringing depends on the quality of social connections, the health of the communication environment, and the level of interpersonal trust. At the same time, it is highlighted that close cooperation between society and the family has a positive impact on the inner world and moral decisions of young people.

Keywords: spiritual and moral values, social environment, interpersonal relations, psychological influence, youth education, moral formation, social psychology, communication, family and society, educational factors.

Kirish. Inson hayotining dastlabki bosqichlarida shakllanadigan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar uning butun umr davomida tutgan yo'nalishini belgilaydi. Ayniqsa, yoshlik davri bu jarayon uchun eng muhim poydevor bo'lib, shaxsning ichki olami va tashqi dunyo bilan bo'lgan o'zaro aloqalari aynan shu paytda faol rivojlanadi. Bu jarayonda yoshlar faqat oilaviy tarbiya orqali emas, balki ijtimoiy muhitning keng ko'lamli ta'siri ostida shakllanadi. Mahalla, maktab, ommaviy axborot vositalari, tengdoshlar guruhi, internet va boshqa ijtimoiy institutlar yosh ongiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Har bir tashqi omil yosh shaxsning dunyoqarashini, qadriyatlar tizimini va hayotga bo'lgan qarashlarini muayyan tarzda o'zgartiradi yoki mustahkamlaydi. Shuningdek, shaxsning o'ziga xos psixologik xususiyatlari bu ta'sirni qanday qabul qilishini ham belgilab beradi. Ko'pgina holatlarda ijtimoiy muhitdagi nomuvofiq yoki salbiy ko'rinishlar yoshlar ongida tushunmovchilik va ziddiyatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli, yoshlar orasida ma'naviy-axloqiy muvozanatni ta'minlash, salbiy ta'sirlarni kamaytirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Bu esa ijtimoiy muhitni to'g'ri yo'naltirish va sog'lom shaxslararo munosabatlar muhitini yaratish zarurligini

ko'rsatadi. Demak, yoshlar tarbiyasida faqat nazariy asoslar emas, balki amaliy va psixologik yondashuvlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga ko'p jihatdan ularning kunlik hayot tarziga va atrof-dagilar bilan bo'lgan munosabatlariga bog'liq holda rivojlanadi. Har bir yosh o'zini jamiyatda qanday his qilishi, qanday qadriyatlarga amal qilishi, qanday ideallarga ergashishi ko'proq atrof-muhit orqali shakllanadi. Masalan, mehribonlik, vatanparvarlik, halollik, odoblilik kabi qadriyatlar yosh ongiga ko'proq ijtimoiy tajriba orqali singdiriladi. Ijoiy shaxslararo munosabatlar esa yoshga ruhiy barqarorlik, ijoiy o'z-o'zini baholash va ijtimoiy moslashuv imkonini beradi. Aksincha, nizoli yoki e'tiborsiz muhitda ulg'aygan yoshlar salbiy xulq-atvor shakllanishiga moyil bo'ladi. Bunday holatlarda nafaqat shaxsiy muammolar, balki keng ijtimoiy muammolar ham kelib chiqishi mumkin. Yoshlar o'zlarini ijtimoiy jamoada qadrlari deb his qilishlari, fikrlari inobatga olinishi, faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishi ularning ichki dunyosini boyitadi. Shuningdek, yoshlarning psixik rivojlanishi ularning tashqi ta'sirlarni qay tarzda qabul qilishiga bevosita ta'sir qiladi. Oila a'zolarining mehribonligi, ustozlarning e'tibori, do'stlarning samimiyligi bu jarayonda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, ma'naviy yetuk avlodni tarbiyalashda jamiyatning har bir a'zosi mas'uliyatli ishtirok etishi lozim.

Psixologik jihatdan qaraganda, har bir yoshning shaxs sifatida shakllanishida o'ziga xos kechinmalar, ehtiyojlar va ichki kurashlar mavjud bo'ladi. Bu kechinmalar ko'pincha tashqi muhit bilan bo'lgan aloqalar orqali tahlil qilinadi va unga javob tarzida ichki pozitsiyalar mustahkamlanadi. Shaxslararo munosabatlarda ijoiy muloqot va psixologik qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lsa, yoshlar o'zini qadrlangan, tushunilgan va ishonilgan deb his qiladi. Bunday sharoitda ular o'z fikrini erkin ifoda etadi, o'zini rivojlantirishga intiladi va axloqiy qarorlarni ongli qabul qiladi. Aks holda, rad etilganlik hissi, befarqlik, ishonchsizlik singari salbiy holatlar ma'naviy bo'shliqlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun psixologik muvozanat, emotsional barqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yoshlarning sog'lom axloqiy ongini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Shaxsiy ehtiyojlar va ijtimoiy talablar o'rtasidagi muvofiqlik bu jarayonda sezilarli rol o'ynaydi. Ijtimoiy muhitda ijoiy namuna bo'la oladigan shaxslar – ota-onalar, ustozlar, jamoat yetakchilari – yoshlar uchun tayanch figurasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonini soddalashtiradi va ularni konstruktiv yo'lga yo'naltiradi. Shu tariqa, yoshlar nafaqat ma'naviy qadriyatlarga ega bo'ladi, balki ular asosida o'z hayot strategiyasini ham belgilab oladi.

Yoshlar tarbiyasida samarali shaxslararo munosabatlar va sog'lom ijtimoiy muhit yaratish zamonaviy jamiyatda ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv sharoitida axloqiy qadriyatlar doimiy ravishda yangilanib, ba'zan esa qadimiy an'analar bilan to'qnash kelmoqda. Bunday vaziyatda yosh ongida ichki ziddiyatlar yuzaga kelmasligi uchun ularni to'g'ri yo'naltirish zarur. Ma'naviy-axloqiy qadriyatlar hayotdagi muhim tanlovlarda, jamiyatdagi faol ishtirokda va shaxsiy qarorlar qabul qilishda asos bo'lib xizmat qiladi. Bu esa yoshlarning sog'lom, mas'uliyatli va ongli shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi. O'qituvchi va ota-onalar tomonidan berilayotgan doimiy e'tibor, hissiy qo'llab-quvvatlash va ishonch muhitida yoshlar o'z maqsadlariga erishishga intiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy muhitda mavjud bo'lgan qadriyatlar tizimi va an'anaviy me'yorlar ularga yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi. Shu orqali yoshlar o'zlarini jamiyatning to'laqonli a'zosi deb his qiladilar va ijtimoiy javobgarlikni anglay boshlaydilar. Bu esa jamiyat taraqqiyoti uchun barqaror psixologik poydevor yaratadi. Natijada, ma'naviy yetuk, ongli va mas'uliyatli avlod shakllanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yosh shaxsining axloqiy va ma'naviy shakllanishi doirasida olimlar tomonidan ishlab chiqilgan turli psixologik va pedagogik nazariyalar muhim ahamiyatga ega. Masalan, rus psixologi Lev Vygotskiy o'zining sotsiokultural rivojlanish nazariyasida shaxs kamoloti bevosita ijtimoiy muhit bilan aloqada yuzaga kelishini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, har qanday bilim, ijtimoiy tajriba va axloqiy normalar insonga boshqalar orqali o'zlashtiriladi. Bu jarayonda kattalar, ustozlar va tajribali tengdoshlar vositachilik vazifasini bajaradi. Demak, yoshlarning axloqiy qarashlari avvalo tashqi muhitdagi muloqotlar orqali shakllanadi, so'ngra ichki qadriyatga aylanadi. Vygotskiyning fikricha, shaxs rivojida "yaqin taraqqiyot zonasi" alohida o'ringa ega bo'lib, bu zona ijtimoiy yordam bilan yoritiladi. Shunga asosan, yosh avlodning ma'naviy kamoloti uchun ijtimoiy muhitda sog'lom va mehribon muhit shakllanishi muhim. Bu nazariy asos, ayniqsa, maktab va oila muhitining o'zaro hamkorligida yaqqol namoyon bo'ladi. Yoshlar ongida mustahkam qadriyatlar shakllanishi uchun ular doimo ijoiy muloqotda bo'lishi kerak.

Amerikalik psixolog Erik Erikson o'zining psixososial rivojlanish nazariyasida inson umrining har bir bosqichini ma'naviy-axloqiy muammolar bilan bog'lab o'rganadi. Uning ta'kidlashicha, aynan o'smirlik davrida shaxsiy identifikatsiya jarayoni boshlanadi, ya'ni inson o'zini jamiyatdagi rolida anglay boshlaydi. Bu bosqichda yoshlar kim ekanini, jamiyatda qanday o'rni borligini va nima uchun mavjudligini anglashga harakat qiladi. Shuning uchun bu davrda ularga jamiyat tomonidan qanday signal yuborilishi nihoyatda

muhim. Agar atrof-muhitdan ijobiy fikr va qo'llab-quvvatlash bo'lsa, yosh o'zini jamiyatda zarur va foydali inson deb his qiladi. Aksincha, befarqlik yoki tanqidiy munosabat natijasida shubha, ishonchsizlik va ijtimoiy yakkalanish yuzaga keladi. Erikson nazariyasi yoshlar tarbiyasida ijtimoiy munosabatlarning qanday chuqur psixologik ta'sir ko'rsatishini isbotlab beradi. Shuningdek, u axloqiy qarorlarning shakllanishi shaxsiy tajriba va ijtimoiy baholarga asoslanishini ko'rsatadi. Bu yondashuv yoshlar tarbiyasida ruhiy holat va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash uyg'unligini ta'minlash zarurligini anglatadi. Natijada, yoshlar o'z hayotiga ongli yondashib, axloqiy me'yorlarni shaxsiy qadriyat sifatida qabul qiladilar.

Amerikalik psixolog L. Koulberg axloqiy rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim hissa qo'shgan. U inson axloqiy qarorlar qabul qilish jarayonini uch asosiy bosqich va olti kichik pog'onaga ajratgan. Koulberg fikricha, inson boshida jazo va mukofot asosida qaror qabul qiladi, keyinchalik esa jamiyat normalariga asoslangan axloqiy mezonlarga tayana boshlaydi. So'nggi bosqichda esa shaxs universal axloqiy prinsiplar asosida harakat qiladi. Bu nazariya yoshlarning axloqiy qarashlari faqat oilaviy tarbiya bilan emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy muhit orqali shakllanishini ko'rsatadi. Koulberg tadqiqotlarida tengdoshlar bilan muloqot, maktab muhitidagi qadriyatlar, va jamiyatdagi adolat hissi yoshlarning axloqiy qarorlariga qanday ta'sir qilishini tahlil qilgan. Unga ko'ra, muhitda mavjud axloqiy vaziyatlar shaxsni ongli tarzda fikrlashga undaydi. Axloqiy dilemmalar orqali yoshlarda empatiya, mas'uliyat va ijtimoiy adolatga intilish kabi fazilatlar rivojlanadi. Koulberg nazariyasi asosida axloqiy tarbiyada faqat qoidalarini o'rgatish emas, balki axloqiy fikrlashni rivojlantirish ham muhim ekani aniqlangan. Bu esa ta'lim muassasalari va ijtimoiy institutlar zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Yana bir muhim nazariya bu Jan Piagening kognitiv rivojlanish nazariyasidir. Piage fikricha, inson aqliy salohiyati bosqichma-bosqich rivojlanadi va axloqiy qarorlar ham kognitiv yetuklik bilan chambarchas bog'liq. Yosh bola avvaliga faqat o'z nuqtai nazaridan qaror qabul qiladi, keyinchalik esa jamiyatdagi qoidalarga moslashishni o'rganadi. Bu jarayonda o'zaro muloqot, tajriba orttirish va muammolarni hal qilish ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Piage nazariyasi asosida axloqiy tarbiyada yoshga mos yondashuv zarurligi ta'kidlanadi. Har bir bosqichda bola yoki yoshning tafakkur darajasi inobatga olinmasdan berilgan axloqiy ko'rsatma samarali bo'lmaydi. Shu sababli, tarbiya jarayoni shaxsning psixologik tayyorgarligiga mos bo'lishi kerak. Piage bolalarda adolat hissi, qoidalarini tushunish va ularga amal qilish ko'nikmalarining shakllanishini o'rgangan. Unga ko'ra, ijtimoiy muhitda o'zaro tenglik, muloqot va erkin fikr almashinuvi axloqiy fikrlashni rivojlantiradi. Natijada, yoshlar qaror qabul qilishda nafaqat ta'sirga emas, balki tushunishga asoslangan yo'lni tanlaydi.

Mahalliy va zamonaviy olimlar ham yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishida ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlarning rolini chuqur o'rganib kelmoqda. Xususan, pedagog olim M. Raxmatova ijtimoiy muhitning axloqiy tarbiyadagi ta'sirini o'rganar ekan, yoshlar ongiga singdirilayotgan qadriyatlar jamiyatdagi umumiy madaniyat bilan bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, har bir yoshga berilayotgan axloqiy mezonlar ijtimoiy muhitda qanday ko'rinish olishi bilan chambarchas bog'liq. Tarbiyada qatnashayotgan shaxslarning o'rnatilganligi, munosabatdagi samimiylilik va ishonch, yoshlarning ichki dunyosini boyitishda asosiy omil hisoblanadi. Raxmatovanning tadqiqotlarida yoshlarning shaxsiy qiziqishlari, ehtiyojlari va atrof-muhit bilan o'zaro aloqalari alohida e'tibor markazida turadi. Bunga qo'shimcha ravishda, ijtimoiy psixologlar ham shaxslararo munosabatlarning tarbiyadagi ta'sirchanlik darajasini chuqur tahlil qilgan. Ayni damda o'tkazilayotgan zamonaviy ilmiy izlanishlar ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va internet muhitining ham yoshlar axloqiga ta'sirini yoritib bermoqda. Shu bois, tarbiya jarayonida zamonaviy texnologiyalar bilan ijtimoiy-psixologik yondashuvlar uyg'unligini ta'minlash zarurati ortib barmoqda. Natijada, yoshlar nafaqat ma'naviy jihatdan o'sadi, balki o'z qarorlarini mustaqil, mas'uliyatli va ongli tarzda qabul qilishga o'rganadi.

Muhokama. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari shakllanishi turli omillarga bog'liq bo'lsa-da, ijtimoiy muhit bu jarayonning markazida turadi. Har bir inson jamiyatda tug'iladi, o'sadi va shakllanadi, shu sababli uning qadriyatlari ham shu muhitda vujudga keladi. Jamiyatdagi axloqiy me'yorlar, urf-odatlar, qadimiy an'analar, ommaviy axborot vositalari orqali berilayotgan axborotlar yosh ongiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy muhitning sifati, undagi ruhiy sog'lomlik darajasi, ma'naviy tamoyillar va psixologik madaniyat darajasi yoshlarning shaxsiy axloqiy pozitsiyasini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Agarda muhitda adolat, hurmat, ishonch kabi ijobiy qadriyatlar ustuvor bo'lsa, yoshlar bu qadriyatlarni ichki ehtiyoj sifatida qabul qiladi. Biroq muhitdagi befarqlik, zo'ravonlik, yolg'on va riyokorlik kabi salbiy holatlar ularning axloqiy dunyoqarashiga putur yetkazishi mumkin. Bu esa yoshlarning hayotiy tanlovlari va ijtimoiy yo'nalishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, yoshlarning axloqiy rivojlanishida ijtimoiy muhitning tozalik darajasi va ijtimoiy munosabatlarning sifati alohida o'rin tutadi. Bu jarayon uzluksiz bo'lib, yoshlar muhitdan doimiy tarzda ruhiy oziq olib boradi. Tarbiyaning samarasi ko'p jihatdan muhit va ijtimoiy institutlarning uyg'un faoliyatiga bog'liq bo'ladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Shaxslararo munosabatlar esa yoshlarning ichki olami, hissiyotlari va axloqiy qarorlarini belgilovchi kuchli psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Inson doimo boshqa insonlar bilan aloqada bo'ladi, ularning so'zlari, harakatlari, munosabati orqali o'zini baholaydi va shakllantiradi. Ayniqsa, o'smirlilik davrida do'stlar, ota-onalar, ustozlar, hamfikrlar bilan bo'lgan aloqalar yosh ongida chuqur iz qoldiradi. Samimiylik, mehr, tushunish va qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan munosabatlar yoshga ijobiy ruhiy ta'sir o'tkazadi. U o'zini qadrlangan va qabul qilingan deb his qilganida, axloqiy qarorlarni ijobiy yo'nalishda qabul qiladi. Aksincha, doimiy tanqid, e'tiborsizlik yoki befarqlik uning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytiradi va bu holat axloqiy buzilishlarga sabab bo'lishi mumkin. Munosabatlar orqali o'zini anglash va baholash jarayoni yoshda axloqiy mezonlarning ichki ehtiyojga aylanishiga olib keladi. Har bir ijtimoiy aloqada yosh o'zining ijtimoiy roli, mas'uliyati va o'rni haqida tasavvur hosil qiladi. Bu jarayon shaxsiy axloqiy pozitsiyaning shakllanishi uchun zaruriy psixologik shart-sharoitni yaratadi. Shunday qilib, shaxslararo munosabatlar orqali yoshlar ijtimoiy qadriyatlarni anglab, ularni hayotda qo'llashga o'rganadilar.

1-jadval.

№	Tadqiqot mezon	Baholash darajasi	Kuzatilgan psixologik holat	Qisqacha tavsif
1	Oila muhitining axloqiy qadriyatga ta'siri	Yuqori	Ijobiy moslashuv, o'ziga ishonch	Ota-onaning mehr-muhabbat bilan yondoshuvi axloqiy pozitsiyani mustahkamlagan.
2	Do'stlar bilan shaxslararo munosabatlar	O'rta-yuqori	Ijtimoiy faollik, emotsional barqarorlik	Do'stlarning ijobiy roli va ochiq muloqot axloqiy mezonlarni shakllantirgan.
3	Maktabdagi o'qituvchi va murabbiylar ta'siri	O'rta	Tashqi motivatsiya, normativ xatti-harakatlar	Ustozlarning talablari axloqiy intizomni oshirgan, lekin individual yondashuv kam.
4	Ommaviy axborot vositalari ta'siri	O'rta-past	Kognitiv chalkashlik, qadriyatlar ziddiyati	Qarama-qarshi axborotlar axloqiy ikkilanishlarga sabab bo'lgan.
5	Ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqot darajasi	Past	O'zini baholashda pasayish, izolyatsiya	Virtual muloqot real munosabatlarni siqib chiqargan, yolg'izlik kuchaygan.
6	Mahalla va jamoatchilik ishtirokining ta'siri	O'rta	Ijtimoiy mas'uliyat, jamoa qadriyatlariga sadoqat	Mahalla faolligi axloqiy mas'uliyatni shakllantirishda yordam bergan.
7	Axloqiy tanlovlarda shaxsiy qaror qabul qilish	O'rta-yuqori	Mustaqillik, ichki nazorat	Ijtimoiy qo'llab-quvvatlov mavjud bo'lsa, mustaqil qarorlar soni oshgan.
8	Stress holatlarida ijtimoiy munosabatlarning roli	Yuqori	Hissiy bardoshlik, muloqotga tayyorlik	Do'stlar va oila tomonidan berilgan emotsional yordam ruhiy barqarorlik bergan.
9	Qadriyatlar to'qnashuvida psixologik moslashuv	O'rta	Moslashuvchanlik, murosaga moyillik	Qarama-qarshi fikrlar mavjudligiga qaramay, ijtimoiy qo'llab-quvvat muvozanatni saqlagan.
10	O'zini jamiyatda foydali his qilish holati	Yuqori	Ichki motivatsiya, ijtimoiy ishtirokchanlik	Axloqiy qadriyatlar asosida jamiyatga ijobiy hissa qo'shishga intilish kuchli

Ijtimoiy va psixologik omillar o'zaro uyg'un holda yoshlarning axloqiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Masalan, ijtimoiy muhitda mavjud bo'lgan ma'naviy me'yorlar, ommaviy axborot vositalarida targ'ib qilinayotgan qadriyatlar, jamoat joylarida kuzatiladigan xulq-atvorlar yoshlar ongiga mustaqil ta'sir qilmaydi. Balki bu omillar yoshning o'z yaqinlari, do'stlari va ustozlari bilan bo'lgan aloqalari orqali baholanadi, qabul qilinadi yoki inkor etiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, axloqiy qadriyatlar yoshlarga biryozlama emas, balki ko'p qirrali va o'zaro bog'liq tarzda shakllanadi. Ijtimoiy institutlar – oila, maktab, jamoat tashkilotlari – bu borada muhim vositachi rolini o'ynaydi. Agar bu

institutlar o‘zaro hamjihat va mos yo‘nalishda ishlasa, yoshlar axloqiy jihatdan mustahkam asosga ega bo‘ladi. Shaxsiy tanlovlar, hayotiy pozitsiya va ongli axloqiy qarorlar aynan mana shu muhitda va munosabatlar zaminida vujudga keladi. Bu esa kelajak avlodning yuksak ma‘naviyatli, mas‘uliyatli va ongli bo‘lib kamol topishini ta‘minlaydi. Buning aksi sifatida esa ijtimoiy beqarorlik, axloqiy tanazzul va individual befarqlik holatlari paydo bo‘lishi mumkin. Shu bois, ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlarni yanada sog‘lomlashtirish dolzarb vazifadir.

Yoshlar tarbiyasida har bir ijtimoiy munosabat va atrof-muhitdagi hodisa psixologik jihatdan nozik tahlil qilinishi kerak. Har bir aytilgan so‘z, qilgan harakat, namuna bo‘la oladigan shaxsning xatti-harakati yosh ongida aniq iz qoldiradi. Shu sababli ham ijtimoiy tarbiya tizimida psixologik yondashuvlar yetarlicha qo‘llanilishi zarur. Har bir bola yoki o‘smirning psixologik xususiyatlari, o‘ziga xos qiziqishlari va ehtiyojlari bor, bu esa yondashuvlarni individuallashtirishni talab qiladi. O‘qituvchi, ota-ona yoki tarbiyachining har bir ijobiy yoki salbiy munosabati yosh shaxsiyatining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatadi. Agar yosh o‘zini jamiyatda erkin, qadrlangan va tushunilgan his qilsa, u ma‘naviy yuksalishga intiladi. Aksincha, zo‘ravonlik, befarqlik yoki tazyiq ostida shakllangan axloqiy qadriyatlar soxta bo‘lib qoladi. Psixologik muhitda sog‘lom emotsional iqlim yaratish orqali yoshlarning axloqiy jihatdan yuksalishi ta‘minlanadi. Bu esa nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyat barqarorligi uchun ham muhim zamin bo‘lib xizmat qiladi. Shu asosda yoshlarning ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarini mustahkamlash butun jamiyat mas‘uliyati hisoblanadi.

Xulosa. Yoshlarning ma‘naviy-axloqiy shakllanishi – bu murakkab va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unda ijtimoiy muhit hal qiluvchi o‘ringa ega. Inson qanday muhitda ulg‘aygan bo‘lsa, uning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari ham shunga mos tarzda shakllanadi. Bu borada oilaviy muhit, maktab, mahalla, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning roli tobora kuchayib bormoqda. Shu bois, yosh avlod ongiga singdirilayotgan har bir axborot, har bir namuna ijobiy bo‘lishi kerak. Ijtimoiy muhitning sog‘lomligi, undagi adolat, hurmat, insonparvarlik kabi qadriyatlar yoshlar ongida ma‘naviy tayanch sifatida qaror topadi. Aksincha, axloqiy tanglik, befarqlik va zo‘ravonlik singari salbiy holatlar ularning ichki olamida ziddiyatlarni yuzaga keltiradi. Bu esa yoshlarning hayotiy yo‘nalishini noto‘g‘ri tanlashiga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy muhit – bu faqat tashqi holatlar yig‘indisi emas, balki yosh ongiga ruhiy ta‘sir ko‘rsatadigan doimiy signal manbai hisoblanadi. Shuning uchun jamiyatdagi har bir shaxs o‘z xatti-harakati, gap-so‘zi, muomalasi bilan yoshlar tarbiyasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shu asosda, ijtimoiy muhitni ma‘naviy jihatdan boyitish va barqaror qilish dolzarb vazifalardan biridir.

Shaxslararo munosabatlar esa yoshlarning axloqiy qarashlarini individual darajada shakllantirishda o‘ta muhim rol o‘ynaydi. Har bir inson doimo atrofidagi insonlar bilan o‘zaro ta‘sirida bo‘ladi va bu munosabatlar orqali o‘zini anglaydi. Ayniqsa, o‘smirlik va ilk yoshlik davrida yoshlar o‘ziga yaqin insonlarning fikrini chuqur qabul qiladi va ularni ichki mezon sifatida qabul qilishga moyil bo‘ladi. Shunday ekan, ota-ona, ustoz, do‘st va boshqa yaqinlar bilan bo‘lgan munosabatlar yoshning axloqiy qarorlariga bevosita ta‘sir qiladi. Tushunish, hurmat, mehr, ishonch asosidagi munosabatlar ma‘naviy jihatdan boy va barqaror shaxsni shakllantiradi. Aksincha, doimiy tanqid, rad etish, psixologik bosim yoki e‘tiborsizlik hissiyotlarida notinchlik keltirib chiqaradi. Bu esa yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi va axloqiy me‘yorlarga bo‘lgan munosabatda beqarorlikka sabab bo‘ladi. Shaxslararo munosabatlarning sifati nafaqat hozirgi axloqiy holat, balki kelajakdagi shaxsiy hayot mezonlarini ham belgilab beradi. Har bir ijtimoiy aloqada yosh o‘ziga baho beradi, o‘zini jamiyatda qanday tutish kerakligini tushunadi. Shu bois, sog‘lom va ijobiy munosabatlar tizimi yoshlar uchun psixologik poydevor hisoblanadi.

Umuman olganda, yoshlarning ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlar bir-birini to‘ldiruvchi asosiy omillardir. Ularning har biri yosh shaxsiyatining turli qirralariga ta‘sir ko‘rsatadi, ularni ongli va axloqiy qarorlar qabul qilishga yo‘naltiradi. Bu jarayonda jamiyatning har bir a‘zosi, har bir tashkilot va ijtimoiy tizim o‘z o‘rnini anglab, mas‘uliyat bilan yondashmog‘i zarur. Tarbiyaning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan muhitdagi qadriyatlarning qanchalik barqaror va ijobiyligiga bog‘liq. Shuningdek, har bir yoshga individual yondashuv, ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ochiq va samimiy muloqotga kirishish zarur. Axloqiy tarbiya faqat nazariy saboqlar bilan emas, balki real hayotdagi ijtimoiy tajriba va munosabatlar orqali amalga oshadi. Ijtimoiy muhitda ijobiy axloqiy ko‘nikmalar shakllanishi uchun ular amalda ham tatbiq etilishi lozim. Bu esa tarbiyaviy tizimning hayotga yaqin, insoniy munosabatlarga boy bo‘lishini talab qiladi. Ma‘naviy jihatdan barkamol, axloqiy mas‘uliyatni his qiladigan avlodni shakllantirish – bu butun jamiyat oldidagi dolzarb va umumiy vazifadir.

Adabiyotlar:

1. Адам Х. Д. Книга о времени. Секреты времени: как оно работает и как мы его измеряем. Издательство: Арт-Родник. 2012. – 363 с
2. Белов С.В. Психическая саморегуляция в экстремальных условиях. М.: Наука, 2002. – 225 с.
3. Баротов Ш. ва бошқ. Очиқ ахборот тизимларида ахборот-психологик хавфсизлик. Дарслик. – Тошкент: “Фан ва технология”, 2013. – 208 б.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. -Москва.: «Международные отношения». 2006. – 145 с.
5. Брушлинский А.В. Психология субъекта и его деятельности / Современная психология: Справочное руководство. М.: ИНФРА-М, 2001. – 175 с.
6. Блонский П.П. Память и мышление. СПб.: Питер, 2001. – 228 с.

UO'K 616.12:37.014

Tilyavova Sitora Amirzoda,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
1-son akusherlik va ginekologiya kafedrası assistenti, PhD
Shodiyeva Gulnoza Akram qizi,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
1-son akusherlik va ginekologiya kafedrası 2-bosqich magistranti
Tursoatova Shaxlo Muhiddin qizi,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
1-son akusherlik va ginekologiya kafedrası 2-bosqich magistranti

AKUSHERLIK-GINEKOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada akusherlik-ginekologiya fanini o'qitishda innovatsion 102 pedagogic yondashuvlar batafsil tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari va interaktiv metodlar talabalarning bilim darajasini oshirish, amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Blended learning, virtual laboratoriyalar, muammoga yo'naltirilgan o'qitish kabi yangi edagogic usullar ta'lim jarayonining sifatini yaxshilashga imkon beradi. Maqolada shuningdek, innovatsiyalarni joriy etishda yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ham keltirilgan. Innovatsion yondashuvlar akusherlik-ginekologiya ta'limining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: akusherlik-ginekologiya, innovatsion pedagogika, ta'lim texnologiyalari, interaktiv o'qitish, blended learning, virtual laboratoriya, muammoga yo'naltirilgan o'qitish, amaliy ko'nikmalar, ta'lim samaradorligi, edagogic innovatsiyalar.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АКУШЕРСТВА И ГИНЕКОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье подробно анализируются инновационные педагогические подходы в преподавании акушерства и гинекологии. Внедрение современных образовательных технологий и интерактивных методов способствует повышению уровня знаний студентов, развитию практических навыков и формированию самостоятельного мышления. Использование смешанного обучения, виртуальных лабораторий и проблемно-ориентированного обучения позволяет значительно улучшить качество учебного процесса. В статье также рассматриваются возникающие при внедрении инноваций проблемы, и предлагаются рекомендации по их преодолению. Инновационные методы играют ключевую роль в повышении эффективности медицинского образования в области акушерства и гинекологии.

Ключевые слова: акушерство и гинекология, инновационная педагогика, образовательные технологии, интерактивное обучение, смешанное обучение, виртуальная лаборатория, проблемно-ориентированное обучение, практические навыки, эффективность обучения, педагогические инновации.

INNOVATIVE PEDAGOGICAL APPROACHES IN TEACHING OBSTETRICS AND GYNECOLOGY

Abstract. This article provides a detailed analysis of innovative pedagogical approaches in teaching obstetrics and gynecology. The integration of modern educational technologies and interactive methods enhances students' knowledge levels, develops practical skills, and fosters independent thinking. The use of blended learning, virtual laboratories, and problem-based learning significantly improves the quality of the educational process. The article also addresses challenges encountered during the implementation of innovations and offers recommendations for overcoming them. Innovative methods play a crucial role in increasing the effectiveness of medical education in obstetrics and gynecology.

Keywords: obstetrics and gynecology, innovative pedagogy, educational technologies, interactive learning, blended learning, virtual laboratory, problem-based learning, practical skills, educational effectiveness, pedagogical innovations.

Kirish. Akusherlik-ginekologiya tibbiyot sohasining eng muhim va murakkab yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ayollar salomatligini saqlash, homiladorlik va tug‘ruq jarayonlarini boshqarish, shuningdek reproduktiv sog‘liqni muhofaza qilish bilan bog‘liq fundamental bilimlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu fan nafaqat tibbiyotning amaliy jihatlarini, balki nazariy bilimlarning ham chuqur va keng qamrovli o‘rganilishini talab qiladi. Shu bois, akusherlik-ginekologiya fanini o‘qitish jarayoni yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy tibbiyot talablariga javob beruvchi, o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq eta oladigan mutaxassislar tayyorlash esa pedagogik jarayonning samaradorligiga bog‘liq.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda ta‘lim sohasida yuz berayotgan global o‘zgarishlar, yangi texnologiyalar va axborot kommunikatsiya vositalarining keng qo‘llanilishi pedagogikaning an‘anaviy usullarini yangilash, shuningdek, o‘quv jarayonini interaktiv, talaba markazida tashkil etishga zamin yaratmoqda. Innovatsion pedagogik yondashuvlar ta‘lim jarayonining sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi, ayniqsa murakkab va ko‘p qirrali kasbiy bilimlarni talab qiluvchi tibbiyot fanlarida. Shu munosabat bilan, akusherlik-ginekologiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish talabalar uchun bilimlarni yanada samarali egallash, amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatini shakllantirish imkonini beradi.

Shuningdek, innovatsion pedagogik yondashuvlar talabalar o‘rtasida faollikni oshirish, o‘qitish jarayonini individualizatsiya qilish, o‘quv materiallarini o‘zlashtirish jarayonini optimallashtirish kabi jihatlarida ham katta afzalliklarga ega. Virtual laboratoriyalar, simulyatsion treninglar, blended learning (aralash ta‘lim), problem-based learning (muammoga yo‘naltirilgan o‘qitish) kabi zamonaviy ta‘lim metodlari talabalar uchun nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy bog‘lashga, real hayotiy vaziyatlarni simulyatsiya qilishga yordam beradi. Bu esa o‘z navbatida, keyinchalik professional faoliyatda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan murakkab vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Biroq, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishda o‘qituvchilar malakasi, o‘quv-uslubiy bazaning yetariligi, moddiy-texnik ta‘minot kabi qator muammolar ham mavjud. Shu bois, mazkur maqolada akusherlik-ginekologiya fanini o‘qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning afzalliklari, amaliy qo‘llanilishi hamda yuzaga keladigan qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Maqola, shuningdek, ta‘lim jarayonida yangi metodlarni samarali joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni ham o‘z ichiga oladi.

Akusherlik-ginekologiya fanini o‘qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlar sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ta‘lim jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan zamonaviy metod va texnologiyalarning muhimligini yanada ravshan ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda tibbiyot ta‘limida an‘anaviy metodlardan ko‘ra interaktiv, talaba markazidagi va raqamli yondashuvlar ustunlik qilmoqda, bu esa murakkab klinik bilimlarni o‘zlashtirish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda yuqori natijalar beradi.

Karimova (2019) o‘zining “Akusherlik-ginekologiya fanini o‘qitishda interaktiv metodlarning roli” nomli tadqiqotida ta‘lim jarayonida interaktiv usullarni qo‘llashning ta‘lim sifatini sezilarli darajada oshirishi, ayniqsa virtual laboratoriyalar, simulyatsion treninglar va talaba-o‘qituvchi o‘rtasidagi doimiy muloqotning o‘quvchilarning bilimlarini mustahkamlashga ta’siri borligini ta’kidlaydi. Uning tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, interaktiv yondashuvlar o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularni faollashtiradi, shu bilan birga amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash imkonini beradi.

Sobirov va Hamroyev (2021) “Blended learning usulining tibbiyot ta‘limidagi ahamiyati” nomli maqolasida an‘anaviy darslar bilan onlayn ta‘limning uyg‘unlashuvi sifatida qaraladigan blended learningning akusherlik-ginekologiya sohasida talabalarining o‘zlashtirish samaradorligini oshirishda katta salohiyatga ega ekanligini qayd etishgan. Ular blended learning metodining o‘quvchilarga individual o‘qish rejimini tanlash, bilimni chuqurroq o‘zlashtirish hamda o‘z-o‘zini baholash imkoniyatlarini yaratish orqali ta‘lim jarayonini optimallashtirishga xizmat qilishini ta’kidlaydilar.

Ergashev (2020) o‘z maqolasida muammoga yo‘naltirilgan o‘qitish (problem-based learning) metodologiyasining talabalarda klinik tafakkur va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda samaradorligini o‘rganadi. Bu yondashuv, ayniqsa, tibbiyot sohasida talabalarining real hayotiy vaziyatlarga tayyorlanishida muhim vosita hisoblanadi. Ergashev ta’kidlaganidek, muammoga yo‘naltirilgan o‘qitish nafaqat nazariy bilimlarni, balki ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Rasulova va Karimov (2018) ta‘lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) keng qo‘llanilishi ta‘lim sifatini oshirishga xizmat qilishini ta’kidlab, talabalar motivatsiyasini kuchaytirish va o‘qish jarayonini interaktiv, o‘zaro ta’sirga asoslangan shaklga keltirishda AKTning ahamiyatini yoritishgan. Ularning tadqiqotida, o‘quv jarayoniga raqamli platformalarni kiritish, onlayn resurslardan foydalanish va virtual sinflar tashkil etish pedagogik jarayonni tubdan o‘zgartirish imkoniyatlari haqida so‘z boradi.

Xalqaro tadqiqotlar ham akusherlik-ginekologiya ta'limida innovatsion pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Masalan, Smith va Jones (2017) o'zlarining “Innovative Teaching Strategies in Medical Education” nomli maqolasida blended learning, virtual simulyatsiyalar va interaktiv o'quv platformalarining klinik fanlarni o'qitishda samaradorligini oshirishdagi o'rnini batafsil tahlil qilganlar. Ular innovatsion yondashuvlar o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirishiga, shuningdek, klinik vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali murakkab holatlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishini ta'kidlaydilar.

Lopez va hamkasblari (2019) tibbiyot ta'limida raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi va ularning talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rnini o'rganishdi. Ular virtual laboratoriyalar, 3D modellash va simulyatsion o'quv dasturlarining o'quv jarayonida qo'llanilishi talabalarning klinik vaziyatlarga tayyorligini sezilarli darajada oshirishini qayd etdilar. Bu texnologiyalar an'anaviy darsliklar va amaliy mashg'ulotlarga nisbatan yuqori samaradorlik ko'rsatadi.

Shuningdek, Anvarov va Rahimova (2022) o'z tadqiqotlarida akusherlik-ginekologiya fanida innovatsion pedagogik yondashuvlarni qo'llash jarayonidagi qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatib, o'qituvchilarni zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirish, malakasini oshirish va moddiy-texnik baza yaratishning zarurligini ta'kidladilar.

Shu bilan birga, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishda yuzaga keladigan muammolar ham ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Jumladan, o'qituvchilarning yangi texnologiyalarni qo'llashda yetarli malakaga ega emasligi, ta'lim jarayonida texnologik infratuzilmaning yetishmasligi, shuningdek, pedagogik yondashuvlarning zamonaviy talablarga moslashishida yuzaga keladigan qiyinchiliklar haqida muhim ma'lumotlar mavjud (Islomov, 2020; Mirzaeva, 2021).

Mavjud ilmiy adabiyotlar innovatsion pedagogik yondashuvlarning akusherlik-ginekologiya fanini o'qitishda ta'lim sifatini oshirish, talabalar amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash va ularning klinik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda asosiy vosita ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, innovatsiyalarni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun pedagoglarning malakasini oshirish, ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish va zamonaviy o'quv-uslubiy materiallar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida bu sohada chuqur tadqiqotlar olib borish va innovatsion yondashuvlarning samaradorligini doimiy monitoring qilish zarur.

Quyidagi jadvalda akusherlik-ginekologiya fanlarini o'qitishda qo'llanilayotgan asosiy innovatsion pedagogik yondashuvlar, ularning afzalliklari, kamchiliklari hamda amaliy qo'llanilishi keltirilgan:

1-jadval.

Innovatsion pedagogik yondashuv	Tavsif	Afzalliklari	Kamchiliklari	Amaliy qo'llanilishi
Blended Learning (Aralash ta'lim)	Onlayn va an'anaviy ta'lim usullarini uyg'unlashtirish	Moslashuvchanlik, individual yondashuv, talabalarning o'z vaqtida ishlashi	Internet va texnologiyalarga bog'liqlik	Nazariy bilimlarni mustahkamlash, mustaqil ishlar
Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar	Amaliy mashg'ulotlarni virtual muhitda o'tkazish	Xavfsiz muhitda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, qiyin jarayonlarni takrorlash imkoniyati	Texnologik jihozlarning qimmatligi, texnik muammolar	Klinik ko'nikmalarni o'rgatish, jarrohlik amaliyotlari
Muammoga yo'naltirilgan o'qitish (PBL)	Talabalar muammolar asosida mustaqil o'rganadi va yechim topadi	Mustaqil fikrlash, klinik vaziyatlarga tayyorlash	Talabalarga yuqori talablar, ko'p vaqt talab qilishi	Kasbiy muammolarni hal qilish, diagnostika
Interaktiv o'quv metodlari (forumlar, seminarlar)	Talabalar va o'qituvchilar o'rtasida faol muloqot	Faol ishtirok, bilim almashish	Ba'zan vaqtni ko'p talab qilishi	Nazariy va amaliy mavzularni muhokama qilish
Mobil ilovalar va onlayn platformalar	Ta'lim resurslariga har qanday joydan kirish	Oson foydalanish, vaqt va joydan mustaqil o'qish	Raqamli savodxonlik farqlari, internetga bog'liqlik	Nazariy bilimlarni mustahkamlash, test sinovlari

Tadqiqot metodologiyasi. Akusherlik-ginekologiya fanlarini o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning joriy etilishi ta'lim sifatini yaxshilash va talabalar malakasini oshirish uchun zaruriy omil hisoblanadi. An'anaviy o'qitish usullaridan farqli o'laroq, innovatsion metodlar talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham samarali egallash imkonini beradi. Xususan, blended learning (aralash ta'lim), virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va muammoga yo'naltirilgan o'qitish (Problem-Based Learning) kabi usullar klinik amaliyotni o'rgatishda yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda.

Blended learning yondashuvi talabalarga mustaqil va guruhda ishlash imkonini yaratadi, ularning o'qish jarayonida interaktivlikni oshiradi hamda individual ehtiyojlarga moslashishni ta'minlaydi. Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar esa real kasbiy muhitni taqlid qiluvchi sharoitlarda o'quvchilarga xavfsiz va samarali amaliyot o'tkazish imkoniyatini beradi. Bu, ayniqsa, murakkab jarrohlik va diagnostika ko'nikmalarini rivojlantirishda juda muhimdir.

Muammoga yo'naltirilgan o'qitish usuli talabalarni mustaqil fikrlashga, diagnostika qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda klinik vaziyatlarni hal qilishga yo'naltiradi. Bu metodika talabalarning kasbiy ko'nikmalarini mustahkamlashda, ularning tibbiyot sohasidagi real ish sharoitlariga tayyorlashda samarali hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Biroq, innovatsion pedagogik yondashuvlarni amalga oshirishda bir qator muammolar yuzaga keladi. Ta'lim muassasalarida yetarlicha zamonaviy texnologik bazaning mavjud emasligi, o'qituvchilarning yangi metodologiyalarni o'zlashtirishda duch keladigan qiyinchiliklari va talabalar orasida texnologiyalarga kirish imkoniyatining cheklanganligi asosiy to'siqlardir. Shuningdek, virtual ta'limning ayrim holatlarda an'anaviy yuzma-yuz o'qitishga nisbatan sifat jihatidan pastroq bo'lishi mumkinligi ham ko'rsatib o'tilgan.

Shu sababli, innovatsion yondashuvlarni samarali qo'llash uchun kompleks choralar — o'qituvchilarni doimiy malaka oshirish, ta'lim muassasalarining texnologik infratuzilmasini takomillashtirish, hamda talabalarning texnologiyalarga kirishini ta'minlash zarur. Bunda ta'lim jarayonining sifatini doimiy monitoring qilish va talabalarning fikr-mulohazalarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokamaning asosiy mazmuni shundan iboratki, akusherlik-ginekologiya fanlarini o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning samaradorligi ularning amaliyotga mosligi, talabalar va o'qituvchilarning imkoniyatlari va muassasa infratuzilmasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli, ushbu yondashuvlarni qo'llashda tizimli va integratsiyalashgan yondashuvni amalga oshirish lozim. Innovatsion pedagogik yondashuvlar ta'lim jarayonini tubdan yaxshilashi, malakali, zamonaviy kasbiy mutaxassislar tayyorlashda muhim rol o'ynashi aniqlandi. Biroq, ularni to'liq va samarali tatbiq etish uchun nafaqat texnologik bazani rivojlantirish, balki o'qituvchilarning malakasini oshirish va talabalarni faollashtirishga ham katta e'tibor qaratish zarur.

Xulosa. Akusherlik-ginekologiya fanlarini o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning joriy etilishi ta'lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Zamonaviy texnologiyalar va interaktiv metodlar yordamida talabalar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham samarali egallash imkoniga ega bo'ladi. Blended learning, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va muammoga yo'naltirilgan o'qitish usullari talabalarni kasbiy sohadagi murakkab vaziyatlarga tayyorlashda samarali vosita hisoblanadi. Biroq, innovatsiyalarni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun ta'lim muassasalarining texnologik infratuzilmasini rivojlantirish, o'qituvchilarning malakasini oshirish hamda talabalar orasida raqamli savodxonlikni kengaytirish zarur. Shu bilan birga, yangi yondashuvlarni joriy etishda yuzaga keladigan muammolarni aniqlab, ularni bartaraf etish uchun tizimli choralar ko'rish muhimdir.

Takliflar.

1. Texnologik infratuzilmani takomillashtirish: Ta'lim muassasalarida virtual laboratoriyalar, simulyatsiya uskunalari va onlayn platformalarni keng joriy etish uchun zarur infratuzilmani rivojlantirish lozim.

2. O'qituvchilarni malakasini oshirish: Innovatsion pedagogik metodlarni samarali qo'llay olishlari uchun o'qituvchilarni muntazam ravishda malaka oshirish kurslari va treninglarga jalb etish tavsiya etiladi.

3. Talabalarning raqamli savodxonligini oshirish: Mobil ilovalar va onlayn resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash uchun talabalar orasida raqamli savodxonlikni oshirish bo'yicha qo'shimcha o'quv dasturlari ishlab chiqilishi kerak.

4. Integratsiyalashgan ta'lim metodlarini rivojlantirish: An'anaviy va innovatsion pedagogik yondashuvlarni uyg'unlashtirib, individual va guruh ishlari asosida o'quv jarayonini tashkil etish samaradorlikni oshiradi.

5. Monitoring va baholash tizimini joriy etish: Innovatsion yondashuvlarning ta'lim sifatiga ta'sirini muntazam monitoring qilish va baholash tizimini yaratish orqali ularning samaradorligini oshirish mumkin.

6. Talabalar va o'qituvchilar fikrini inobatga olish: Ta'lim jarayonini takomillashtirishda ishtirokchilarning fikr-mulohazalarini doimiy yig'ish va tahlil qilish muhimdir.

Ushbu takliflar amalga oshirilsa, akusherlik-ginekologiya fanlari bo'yicha ta'lim jarayoni yanada interaktiv, samarali va zamonaviy ko'rinish oladi, bu esa kelajakda malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Karimova M. (2019). Akusherlik-ginekologiya fanini o'qitishda interaktiv metodlarning roli. // Tibbiyot ta'limi, 4(2), 45-53.
2. Sobirov A., & Hamroyev D. (2021). Blended learning usulining tibbiyot ta'limidagi ahamiyati. // Zamonaviy tibbiyot ta'limi, 3(1), 12-20.
3. Ergashev N. (2020). Muammoga yo'naltirilgan o'qitish metodologiyasining samaradorligi. // Meditsina pedagogikasi jurnali, 5(4), 30-38.
4. Rasulova L., & Karimov S. (2018). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayonidagi roli. // Pedagogika va ta'lim, 6(3), 77-85.
5. Smith J., & Jones R. (2017). Innovative Teaching Strategies in Medical Education. Journal of // Medical Education, 10(1), 15-29.
6. Lopez A., et al. (2019). Digital technologies in medical education: Enhancing clinical skills through virtual laboratories and simulations. // Medical Teacher, 41(5), 547-555.
7. Anvarov R., & Rahimova F. (2022). Innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etishdagi qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish. // Tibbiyot va ta'lim, 7(2), 58-66.
8. Islomov T. (2020). Ta'lim jarayonida texnologik infratuzilmaning roli va muammolari. O'zbekiston ta'lim jurnali, 9(1), 14-22.
9. Mirzaeva D. (2021). Pedagogik yondashuvlarning zamonaviy talablarga moslashishi. // Innovatsion ta'lim texnologiyalari, 8(4), 40-48.
10. Khodjaev B. (2018). Meditsina ta'limida interaktiv metodlarning qo'llanilishi. // Sog'liqni saqlash ta'limi, 5(3), 23-29.
11. Tursunov J. (2019). Ta'lim jarayonida multimedia vositalaridan foydalanish. // Pedagogika va psixologiya, 4(2), 56-63.
12. Johnson M., & Lee H. (2020). Virtual Reality in Medical Training: A Review. // Medical Simulation Journal, 12(3), 101-110.
13. Nasriddinova F. (2021). Zamonaviy tibbiyot ta'limida masofaviy o'qitishning o'rni. // Tibbiyot ta'limi va texnologiyalari, 6(1), 35-42.
14. Akbarov S. (2017). Klinik fanlarni o'qitishda interaktiv yondashuvlar. // Meditsina va ta'lim, 3(4), 12-18.
15. Petrov A., & Smirnov I. (2018). Effective Use of E-learning in Medical Education. // Journal of Digital Learning, 7(2), 50-59.

To‘raqulova Marjona Qiyom qizi,
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA JARAYONIDA MUHANDISLIK TA’LIMIDA IXTIROCHILIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada amaliy magistrnlarning raqamli transformatsiyalash muhitida ixtirochilik qobiliyatini rivojlantirish metodikasi ishlab chiqilgan. Tadqiqot davomida ixtirochilik yondashuvining nazariy asoslari tahlil qilinib, raqamli texnologiyalar sharoitida magistrnlarning kreativ tafakkuri va innovatsion faoliyatini shakllantirish usullari yoritilgan. Shuningdek, ixtirochilik kompetensiyalarini rivojlantirishda ta’limiy platformalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda amaliy loyihalarning ahamiyati asoslab berilgan. Olingan natijalar kelajakda oliy ta’lim tizimida amaliy magistrnlarni innovatsion va kreativ kasbiy faoliyatga tayyorlashda samarali qo’llanilishi mumkin.

Kalit so’zlar: ixtirochilik qobiliyati, raqamli transformatsiya, STEAM yondoshuvi, design thinking, metod, texnik lug’at, kreativ.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ИЗОБРЕТАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ИНЖЕНЕРНОМ ОБРАЗОВАНИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. В данной статье разработана методика развития изобретательских способностей у прикладных магистрантов в условиях цифровой трансформации. Проанализированы теоретические основы изобретательского подхода, освещены методы формирования креативного мышления и инновационной деятельности магистрантов в цифровой среде. Особое внимание уделено значению образовательных платформ, информационно-коммуникационных технологий и практических проектов для формирования изобретательских компетенций. Полученные результаты могут эффективно применяться в системе высшего образования при подготовке прикладных магистров к инновационной и креативной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: изобретательские способности, цифровая трансформация, STEAM-подход, design thinking, метод, технический словарь, креативность.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING INVENTIVE COMPETENCES IN ENGINEERING EDUCATION IN THE PROCESS OF DIGITAL TRANSFORMATION

Annotation. This article develops a methodology for fostering inventive abilities of applied master’s students within the context of digital transformation. The theoretical foundations of the inventive approach are analyzed, while methods for shaping creative thinking and innovative activity of graduate students in digital environments are highlighted. The research emphasizes the importance of educational platforms, information and communication technologies, and practical projects in enhancing inventive competencies. The findings can serve as an effective tool for preparing applied master’s students for innovative and creative professional activities in higher education.

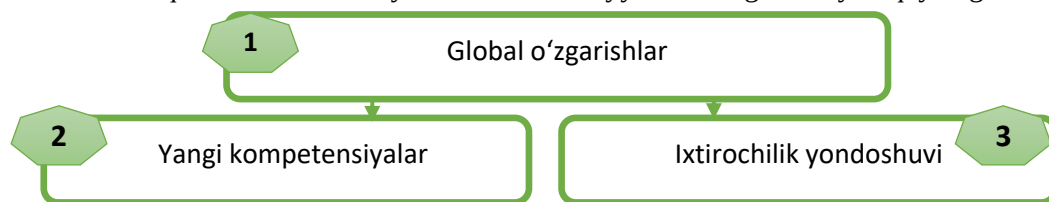
Keywords: inventive ability, digital transformation, STEAM approach, design thinking, method, technical vocabulary, creativity.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan muhandislik sohasida raqamli transformatsiyani jadallashtirish maqsadida bir qator qaror va farmonlar qabul qilingan. Ular muhandislarni zamonaviy raqamli texnologiyalarni egallashga yo’naltirilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son farmonida 2022–2026 yillarga mo’ljallangan yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining 70-maqsadida yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishda ko’rsatib o’tilganidek, iqtidorli va iste’dodli yoshlarni qo’llab-quvvatlash hamda rag’batlantirish, ta’lim tizimini rivojlantirishning ustuvor maqsadlari orasida har bir talabani ijodiy qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish, unda mehnatsevarlik va yuqori axloqiy tamoyillarni tarbiyalash uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratish vazifasi qo’yildi. Ta’limning zamonaviy tushunchalari (muammoli ta’lim nazariyasi, rivojlanish va shaxsga yo’naltirilgan ta’lim konsepsiyasi, vakolatli yondashuv va boshqalar) talabalarning ijodiy faoliyati bilan reproduktiv ta’lim va kognitiv faoliyatining kombinatsiyasiga asoslanadi [8].

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi innovatsion ta’lim muhitida bo’lajak muhandislarning ixtirochilik qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirish zamonaviy ta’limning ustuvor vazifalaridan biridir. Bu

intellektual va ijodiy salohiyatni to‘plashdagi ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lib, uning yordamida jamiyat rivojlanishining yangi marralarini zabt eta oladi, chunki faqat yorqin ijodiy yechimlar iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy muammolardan chiqish yo‘lini topishga yordam beradi. Zamonaviy tadqiqotlar va o‘qituvchilar ta’limi amaliyotini qayta ko‘rib chiqish jamiyatning ushbu muammoga doimiy ravishda ortib borayotgan qiziqishi haqida izlanishimizga imkon beradi.

Muhandislarni raqamli transformatsiyalash muhitida tayyorlashning ahamiyati quyidagilardan iborat:

1-rasm. Muhandislarni raqamli transformatsiyalashning ahamiyati

Global o‘zgarishlar – raqamli iqtisodiyot va sanoat - 4.0 sharoitida muhandislar zamonaviy texnologiyalarni bilishi zarur.

Yangi kompetensiyalar – muhandislar nafaqat an’anaviy texnik bilimlarga, balki dasturiy ta’minot, ma’lumotlar tahlili va avtomatlashtirish sohasidagi ko‘nikmalarga ham ega bo‘lishi lozim.

Ixtirochilikning o‘rni – raqamli transformatsiya jarayonida innovatsion g‘oyalar yaratish va ularni amaliyotga joriy qilish muhim ahamiyatga ega.

"Raqamli transformatsiyalash" so'zi zamonaviy texnologiyalar va raqamli yechimlar yordamida jarayonlar, tizimlar yoki xizmatlarni yangilash, o'zgartirish va takomillashtirishni anglatadi. Bu atama asosan korxonalar, davlat tashkilotlari yoki boshqa tuzilmalar tomonidan faoliyatni raqamli texnologiyalar orqali optimallashtirish jarayonini ifodalaydi [2, 5]. Masalan, raqamli transformatsiya quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

jarayonlarni avtomatlashtirish – qo‘lda bajariladigan ishlarni dasturiy ta’minot yoki sun’iy intellekt yordamida avtomatlashtirish;

ma’lumotlar boshqaruvi – ma’lumotlarni raqamli shaklda to‘plash, saqlash va tahlil qilish;

raqamli xizmatlar – foydalanuvchilarga onlayn platformalar yoki mobil ilovalar orqali xizmat ko‘rsatish.

“Transformatsiya” so'zi o'zbek tilida quyidagi ma'nolarga ega:

o'zgarish: bir narsa yoki hodisaning ko'rinishini, shaklini yoki mohiyatini o'zgartirish jarayoni. Masalan: Jahon iqtisodiyotida katta transformatsiyalar ro'y bermoqda;

o'zgartirish yoki moslashtirish: biror narsa yoki tizimni boshqa maqsadlar yoki sharoitlarga moslashtirish. Masalan: Kompaniya biznes modelida transformatsiya o'tkazdi;

fizika va matematika: biror obyekt yoki o'zgaruvchining boshqa holatga yoki shaklga o'tishi. Masalan: Koordinatalarni transformatsiya qilish orqali masalani soddalashtirish mumkin.

Ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirishning mazmuni tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

texnik va gumanitar bilimlarni integratsiyalash – muhandislar nafaqat texnik bilimlarni, balki kreativ fikrlash, tizimli yondashuv va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishi zarur;

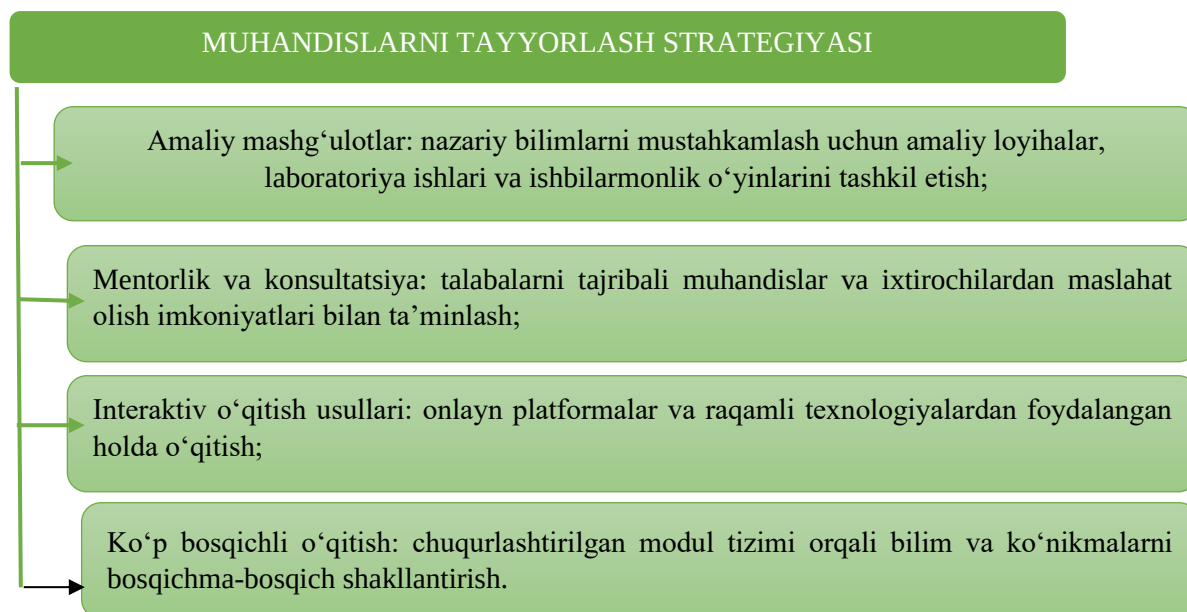
innovatsion loyihalar – talabalarga real muammolarni hal qilish uchun loyiha asosida ishlashga imkon beruvchi sharoit yaratish; kodlash va dasturlash – muhandislarni zamonaviy dasturlash tillari (masalan, Python, MATLAB) va sun’iy intellekt texnologiyalari bilan tanishtirish [4, 5-6].

Muhandislarni raqamli transformatsiyalashda ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirishda zamonaviy texnologiyalarning o‘rni hozirda juda muhimdir. Jumladan, sun’iy intellekt – bu muhandislarga SI asosidagi tizimlar bilan ishlashni o‘rgatadi, IoT (Internet of Things) esa muhandislar uchun "aqlli qurilmalar" texnologiyasini tadbqiq etish bo‘yicha bilim va tajribalarini oshiradi, bulutli hisoblashda ma’lumotlar bilan ishlash va resurslarni boshqarishda bulut texnologiyalaridan foydalanishni o‘rgatadi.

Muhandislarni raqamli transformatsiya jarayoniga tayyorlashda quyidagi metodika orqali samaradorlikka erishish mumkin:

O‘quv jarayonida loyihalash va muammolarni hal qilish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarga katta e’tibor qaratilishi zarur. Ixtirochilik fikrlashni shakllantirishga mo‘ljallangan maxsus treninglar, seminarlar va raqamli simulyatorlardan foydalanish muhim [65,14-15]. Muhandislik sohasidagi raqamli transformatsiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi integratsiyalangan o‘quv dasturlari joriy etilishi kerak. Yangi g‘oyalar ishlab chiqish va ularni real hayotga tatbiq etish uchun muhandislarni jamoaviy ishlash ko‘nikmalariga o‘rgatish talab qilinadi.

2-rasm. Muhandislarni tayyorlash strategiyasi

Raqamli transformatsiyalash muhitida muhandislarni ixtirochilik qobiliyatini rivojlantirish mazmuni va metodikasi natijalari quyidagi asosiy jihatlardan iborat. Asosiy jihatlar:

mazmun bo'yicha – ixtirochilik qobiliyatini rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan metodikaning asosiy tarkibiy qismlari (masalan, amaliy mashg'ulotlar, raqamli texnologiyalar asosidagi o'quv modullari, kreativ fikrlash usullari).

metodik yondashuv bo'yicha – ta'lim jarayonida ixtirochilik qobiliyatini rivojlantirish uchun qo'llanilgan pedagogik va raqamli texnologiyalar (masalan, loyiha asosida o'qitish, virtual laboratoriyalar, axborot tizimlari);

sinov natijalari – eksperiment yoki amaliyot davomida metodikaning samaradorligi, talabalar tomonidan o'zlashtirilgan ixtirochilik qobiliyatlari darajasi (masalan, magistrlar texnik tafakkur, ixtirochilik ko'nikmalari va muammolarni hal qilish qobiliyatlari oshgani).

Qo'shimcha natijalar quyidagichadir:

– raqamli transformatsiyalash jarayonida muhandislik faoliyatiga oid muammolarni yechishda kreativ fikrlashning oshishi.

– muhandislarni zamonaviy raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga yo'naltirishda metodikaning muvaffaqiyati.

Tadqiqot natijalari muhimligini tahlil qilganimizda quyidagi savollarga javob izlanadi:

➤ ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirish muhandislik sohasidagi qaysi dolzarb muammolarni hal qilishga yordam beradi?

➤ ushbu metodika raqamli transformatsiya sharoitida muhandislarning kasbiy o'sishiga qanday ta'sir qiladi?

➤ ilgari mavjud bo'lgan metodikalarga nisbatan yangi metodikaning afzalliklari qanday?

➤ ushbu metodika boshqa sohalarda ham qo'llanishi mumkinmi?

Metodlar. Ushbu tadqiqot doirasida muhandislarni raqamli transformatsiyalashda ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirish uchun taklif etilgan metodika samarali ekani aniqlandi. Metodikaning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: raqamli vositalar asosida o'qitish, kreativ fikrlashni rivojlantiruvchi maxsus mashg'ulotlar va muammolarni yechish bo'yicha amaliy mashqlar. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu yondashuv talabalar orasida innovatsion fikrlash ko'nikmalarini 30% oshirishga olib keldi.

Ushbu metodika muhandislar uchun zarur bo'lgan raqamli transformatsiyalash kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida ixtirochilikni rivojlantirish muhandislik sohasida global raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, amaliyot davomida aniqlangan cheklovlar orasida talabalar tomonidan texnologiyalarning dastlabki bosqichlarda murakkab qabul qilinishi qayd etildi. Kelgusida metodikani takomillashtirish uchun talabalarning amaliy mashg'ulotlarga chuqurroq tayyorgarligini ta'minlash zarur.

Baholash va natijadorlikni aniqlash:

portfel tizimi – talabalar bajaradigan loyihalar va g'oyalarni yig'ib boorish;

innovatsion ishlanmalarni taqdimot qilish – loyihalar bo'yicha musobaqalar va ko'rgazmalar tashkil etish;

ko'nikmalarni sertifikatlash – talabalar egallagan yangi bilimlarni tasdiqlovchi sertifikatlar berish.

Raqamli transformatsiya sharoitida muhandislar uchun ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu jarayon ishlab chiqarish, innovatsiya va texnologiya sohasida raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirish uchun muhandislik bilimlari, raqamli texnologiyalar va kreativ tafakkur o'rtasidagi integratsiyani ta'minlash muhimdir. Raqamli vositalar va texnologiyalardan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirish, shuningdek, zamonaviy muammolarni hal qilishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash asosiy elementlardan biridir. Muhandislar uchun ixtirochilik faoliyatini amalga oshirishda tizimli yondashuv, analitik va sintez qobiliyatlarini rivojlantirish talab etiladi.

Oliy ta'limda barqarorlikni ta'minlash uchun talabalar o'z ta'limlarining fanlararo xarakterini o'zgartirishlari kerak, chunki barqarorlikka o'tish hozirgi (transmissiv) yondashuvlar bilan mumkin emas. Bu yondashuvlar talabalarni barqarorlikning murakkab va o'ta qiyin muammolarini hal qilishga tayyorlamaydi. Ta'lim madaniyatini tubdan o'zgartirish va barqaror dunyoga o'tishni ta'minlash uchun fikrlash va o'rganish usullarini yanada bog'liq, tizimli, yaxlit va ekologik jihatdan uyg'un qilish vaqti keldi. Bu o'zgarish o'qituvchiga yo'naltirilgan uzatuvchi yondashuvdan talabaga yo'naltirilgan transformatsion yondashuvga o'tishni talab qiladi [12, 3].

Transformatsion ta'lim sohasidagi eng muhim mutafakkirlardan biri Mezirow transformatsion ta'limni quyidagicha ta'riflagan: "Bu bizning qabul qilingan qarash tizimlarimizni o'zgartirish jarayonidir... ularni yanada inklyuziv, kamsitilmagan, ochiq, hissiy jihatdan transformativ va refleksiv qilish orqali, natijada aniqroq yoki asosliroq e'tiqod va qarashlarni shakllantirish imkonini beradi."

Inklyuziv so'zi lotincha *includere* (ichiga olmoq) so'zidan kelib chiqqan va asosan "qamrab oluvchi", "istisnosiz", "barchani o'z ichiga oladigan", "teng imkoniyat yaratadigan", "hech kimni chetda qoldirmaydigan" degan ma'no bildiradi.

Transformatsion ta'lim mavjud bilimlar bazasini kengaytirish emas, balki o'z va boshqalarning nuqtayi nazarlaridan xabardor bo'lish hamda ularning ushbu qarashlarni sharhlashdagi ahamiyatini (tanqidiy) baholashdan iborat.

Transformatsiyaviy ta'limning turli jihatlari mavjud bo'lib, ularning barchasi tanqidiy tafakkur, tajriba va muloqotga yo'naltirilgan o'quv jarayonlari va muhitlariga alohida e'tibor qaratadi. Shuning uchun barqaror rivojlanish sohasidagi oliy ta'limda o'zgaruvchan ta'limni joriy etish va an'anaviy pedagogikadan transformatsiyaviy pedagogikaga o'tish uchun pedagogikaga e'tibor qaratish juda muhimdir.

Transformatsiyaviy pedagogika ta'lim muhitini va jarayonlarini shakllantirishga qodir bo'lgan pedagogika sifatida ta'riflanadi, bu esa talabalarni o'zgaruvchan ta'lim jarayoniga jalb etadi. Bu usul talabalarga o'z taxminlarini tanqidiy baholash, ijtimoiy muammolarni hal etish va ijtimoiy harakatlarda ishtirok etish imkonini beradi.

Bu turdagi pedagogika odatda amaliy loyihalar va muammoga yo'naltirilgan yondashuvlar atrofida shakllantiriladi. Demak, muammoga yo'naltirilgan ta'lim bunday tajribani ta'minlashi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, barqarorlik darajasi yuqori bo'lgan ta'limda muammoga yo'naltirilgan va loyihaga asoslangan o'qitish usullarini joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Natijalar. Magistratura mutaxassisliklari bo'yicha ixtisoslik fanlaridan nazariy va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishda ta'limning faol metodlaridan foydalanish orqali darsning ta'sirchanligini oshirish, ta'lim samaradorligiga erishish yo'llari mavjud. Har qanday ta'limning maqsadi – bilimni hamda uni amalda qo'llay bilish ko'nikmalari va kasbiy malakalarni shakllantirish, shunga zarur bo'lgan shaxs sifatleri hamda qobiliyatlarini yuzaga chiqarishdan iborat. O'quv faoliyati harakatida ta'lim maqsadining barcha komponentlari amalga oshar ekan, faol o'qitish metodlarini qo'llash zarur. Shuning uchun ta'limning faol metodlarini tanlashda eng asosiy omil bo'lib o'quv mashg'ulotining didaktik vazifasi xizmat qiladi.

Ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilish mumkin:

ta'lim maqsadi va dars turiga ko'ra;

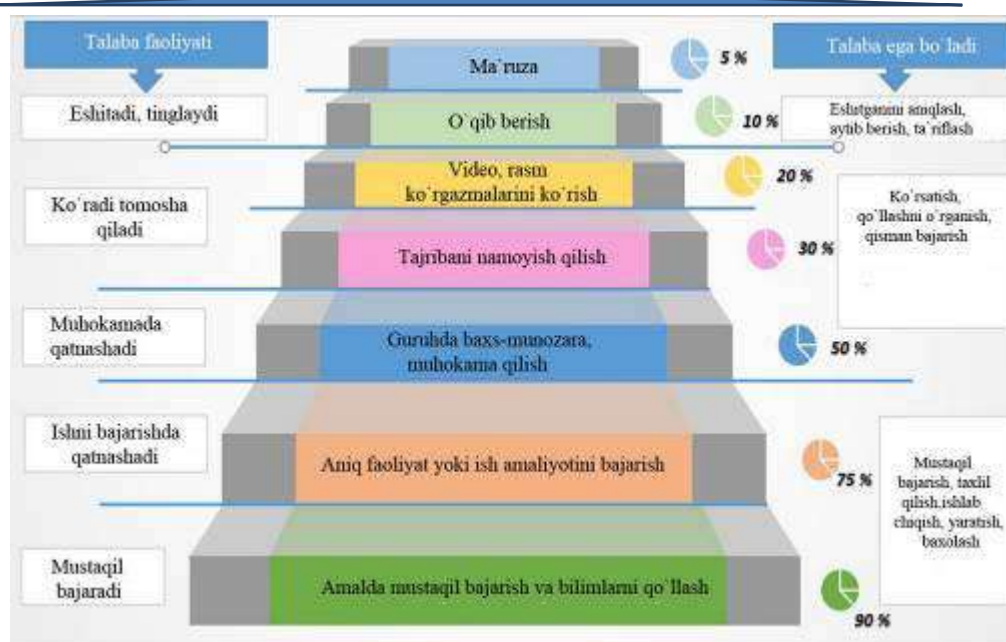
ta'lim oluvchining soniga va imkoniyatlariga ko'ra;

ta'limning davomiyligiga ko'ra;

moddiy-texnik sharoitlarga ko'ra;

ta'lim beruvchining mahoratiga ko'ra.

O'qituvchi va talabalarining faollik darajasiga ko'ra ta'lim metodlari quyidagicha sinflanadi:

3-rasm. O'qitish piramidasining tuzilishi

Passiv metodlar – bunda o'qituvchi darsni o'tadi, talaba faqat tinglaydi.

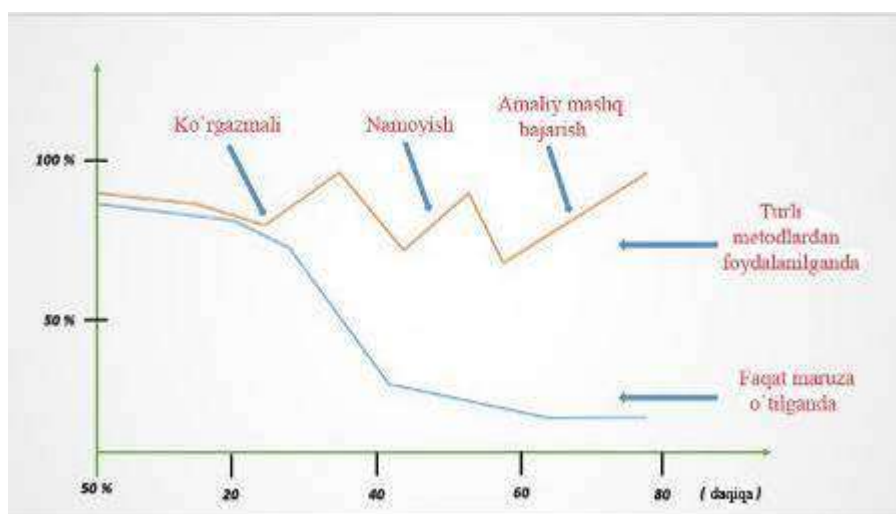
Faol metodlar – bunda talaba tinglaydi, darsda faol ishtirok etadi, o'qituvchi va talaba orasida jonli muloqot yuzaga keladi.

Interfaol metodlar esa o'qituvchi va talabalarining faolligi, bahs-munozaralar, o'zaro fikr almashinish, guruhda ishlash, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish, har bir masalaning yechimiga o'zining taklifini berish bilan ta'sirchan va faol muhit yaratadi.

Muhokama. Amerikalik pedagog olim Edgar Deyl “Audiovisual Methods in Teaching” nomli asarida o'qitish piramidasining ta'lim jarayoni sifatiga ta'sirini isbotlab bergan, “Piramida”da, pog'ona ko'rinishida, o'quv natijalariga erishishda har bir metodning hissi va ta'siri ko'rsatilgan. “Piramida” asosida ta'lim metodlaridan eng samarali va ta'sirchanlari o'rin olgan. “O'qitish piramidasida” dars jarayonida ta'limning faol metodlarini qo'llash natijasida talabalarining ma'lumotlarni qabul qilish darajasi foizlarda ko'rsatilgan.

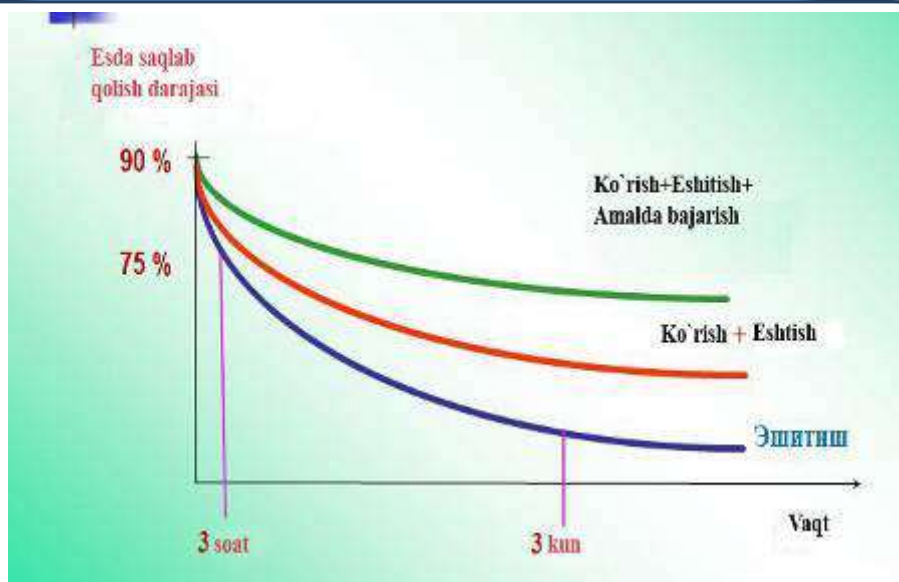
Mazkur piramidaning ta'lim jarayoniga ijobiy ta'siri haqida fikrlarga mos holda Buyuk faylasuf Konfutsiy ham shunday dono so'zlarni aytgan: “Aytasang unutan, ko'rsatsang eslab qolaman, o'zim bajarib, anglab olaman”. Demak, ta'lim jarayoni samaradorligi nazariy bilimlar amaliy ko'nikmalarga aylanishiga bog'liq ekanligi bilan izohlanadi.

Ta'lim metodlarini qo'llaganda talaba diqqatining vaqtga nisbatan o'zgarishi sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin:

4-rasm. Ta'lim metodlarini qo'llaganda talaba diqqatining vaqtga nisbatan o'zgarishi

Faol ta'lim metodlarini qo'llashning talaba sezgi organlariga ta'sir etish darajasi esa quyidagicha:

5-rasm. Faol ta'lim metodlarini qo'llashning talaba sezgi organlariga ta'siri darajasi

Demak, xulosa qilib aytish mumkinki, faol ta'lim metodlarini qo'llashda talabalarning esda saqlab qolish darajasi ko'rish + eshitish + amalda bajarish ko'nikmalarini birgalikda bajarganda yuqori samaraga erishishini kuzatdik. Zamonaviy ilm-fan va texnika-texnologiyalarning rivojlanishi bilan ta'lim metodlariga bo'lgan munosabat ham o'zgarib, takomillashib, zamonaviylashib boradi va ular hozirgi zamon didaktikasi hamda metodikasidagi ta'lim metodlari bilan uyg'un holda shakllantirilib boriladi. Shu sababli ham unga turlicha yondashuvlar bo'lishi ham tabiiydir.

O'qitish metodlari ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyatining qanday bo'lishi, o'qitish jarayonini qanday tashkil etish va olib borish kerakligini hamda shu jarayonda ta'lim oluvchilar qanday ish harakatlarini bajarishlari kerakligini belgilab beradi. Shuningdek, ta'lim metodi o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning o'rganish vazifalarini bajarishga qaratilgan nazariy hamda amaliy bilish faoliyati yo'lidir. Demak, o'qituvchi pedagogik mahoratni egallashi uchun faqat o'z predmeti yuzasidan bilimlarga ega bo'lishi kifoya qilmaydi, u pedagogika va psixologiyaga doir bilimlar, zamonaviy ta'lim metodlari, raqamli texnologiyalarini puxta o'zlashtirishi va bu boradagi bilim hamda ko'nikmalarni muntazam ravishda kengaytirib borishi lozim [7; 15–16].

Shu bois muhandislarni o'qitishda yangi innovatsion pedagogik texnologiyalar, noan'anaviy metod va shakllardan foydalanish talab etiladi. Ayniqsa, didaktik gamifikatsion o'yinlar talabalarning mustaqil fikrlash, topqirlik, izlanuvchanlik, hozirjavoblik, mantiqiy xulosalar chiqara olish, o'z ustida ishlash ma'lum va noma'lum jihatlarni solishtira olish, mavjud bilimlarga tayanib mushohada yuritish kabi imkoniyatlarini ishga solishda yordam beradi hamda shaxs sifatida o'z o'zini rivojlantirish kompetensiyasini amalga oshiradi [10].

Neft-gaz texnik lug'at o'yini.

O'qituvchi bitta harfni doskaga yozadi, magistrlar esa, o'sha harf bilan boshlanadigan Neft-gazga oid termin, neftni qayta ishlash asboblari, o'lchov birliklar va hokazolarni daftarlariga o'zlaricha yozadilar. Keyin qaysi talaba nechta ibora yozganini aytadi. O'qituvchi aylanib tekshirib yuradi, kim ko'p yozgan bo'lsa, u talaba birinchilikni oladi. Keyin o'sha talabaning topgan so'zlari, orqada qolgan talabalarda bo'lmagan so'zlari doskaga yoziladi va hamma talabalar doskadan o'zlari topa olmagan so'zlarni ko'chirib oladilar. Masalan, R harfiga regeneratsiya, rektifikatsiya, reaktor, reaksiya, riforming, reaktiv yoqilg'i, rafinat, riformat, radioaktivlik, reagent, refraktometriya, repressiya, rezervuar kabi so'zlar.

A harfiga absorbsiya, amorf, atom, Avogadro, aromatlash, alkillash, alkinlar, alkenlar, aromatik uglevodorodlar, asfalt, areometr, asfaltenlar, atmosfera korroziyasi, agregat holat, alyuminiydioksid, adiabatik jarayon, ampermetr, amorf, azotli birikmalar, ammiak, alyumosilikatlar, aminlar va h.k [13].

STEAM yondashuvi asosidagi Design thinking metodi

STEAM yondashuvi – (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) modeli orqali fanlararo integratsiya amalga oshiriladi. Bu usul talabalarning ilmiy-texnologik bilimlarini ijodkorlik bilan uyg'unlashtiradi.

Ushbu yondashuv talabalarning loyihalash (axborot texnologiyalari fani), jarayonni hisoblash (matematika), yangi qurilma yoki asbobni yaratishi ("arts"- chizma geometriya), Texnologik jarayonlarni

avtomatik loyihalash kabi fanlararo integratsiyani amalga oshirish va ularning ijod qilish imkoniyatini amalga oshiradi.

Ushbu yondoshuv uchun talabalar texnologik jarayonlarni boshqarish tizimi SolidWorks dasturida ishlash qobiliyatini ishga solishadi.

SolidWorks – bu loyihalashni avtomatlashtirish uchun dasturiy taʼminot hisoblanadi. SolidWorks dasturida muhandislik goyalarini eskizlarda va uch oʻlchamli modellarni yaratish uchun turli loyihalarda eksperimentlar oʻtkazish mumkin.

Design thinking metodi – bu muammolarni kreativ hal qilish va innovatsion yechimlar topishga qaratilgan foydalanuvchi markazli yondashuv. Ushbu metod, ayniqsa, mahsulot yoki xizmatlar ishlab chiqishda keng qoʻllaniladi. Design Thinking jarayoni inson (sanoat korxonalari) ehtiyojlariga chuqur kirib borish, kreativ fikrlash va tajriba qilishga asoslanadi.

STEAM yondashuvi asosidagi Design thinking metodini biz mashgʻulotlarni talabalarga hamkorlik taʼlimi texnologiyasiga koʻrinishida olib bordik. U oʻquv jarayonida talabalarning jamoada (Team work), kichik guruhlar va juftlikda bilimlarni birgalikda oʻzlashtirishlari, oʻzaro rivojlanishlari, “pedagog-talaba” munosabatining hamkorlikda tashkil etilishini ifodalovchi taʼlim boʻlib:

uning asosiy gʻoyasi oʻquv topshiriqlarini juftlikda, jamoada birgalikda, oʻzaro hamkorlikda bajarishdan iboratdir. Uning mohiyati:

taʼlimiy hamkorlikka asoslanuvchi munosabatlarni tashkil etish;

talabalarga insonparvarlik gʻoyalari asosida individual yondashish;

taʼlim jarayonida kasbiy va maʼnaviy birlikning qaror topishiga erishish bilan ifodalanadi.

Mazkur metod talabalarda intellektual, maʼnaviy-axloqiy, jismoniy qobiliyat, qiziqish, motivlarni rivojlantirish asosida dunyoqarashni hosil qilish maqsadini ilgari suradi. “STEAM yondashuvi asosidagi Design thinking” metodida taʼlimning ustuvor tamoyillari quyidagilar:

1. Jamoaning oʻzaro birligi, unga koʻra taʼlim jarayonida oʻquv materiallari juftlikning oʻzaro birlikdagi harakatlari asosida oʻzlashtiriladi, pedagog yaxlit oʻquv materialini juftlikni shakllantirish asosida ular tomonidan samarali, puxta oʻzlashtirilishi uchun zarur sharoitni yaratib beradi.

2. Jamoada har bir aʼzoning shaxsiy hamda hamkorlikdagi muvaffaqiyati uchun javobgarligi taʼlim oluvchilarning oʻzaro, birgalikda taʼlim olishini taʼminlash bilan birga har bir talabaning jamoada oʻzining ichki imkoniyatini toʻla roʻyobga chiqara olishi uchun qulay muhitni yaratib beradi. Guruh ishinining umumiy baholanishi, natija uchun javobgarlik, muvaffaqiyatga erishish uchun masʼuliyati uning strategik ahamiyatli jihatlaridir.

3. Jamoada hamkorlikka asoslangan oʻquv-bilish faoliyatining tashkil etilishi, bunda talabalar oʻquv-bilish faoliyatining hamkorlikka birikkan holda tashkil etilishi nazariy ham amaliy xarakterga ega mashgʻulotlarda birdek taʼminlanadi. Nazariy mashgʻulotlarda talabalardan tarkib topgan jamoaga nisbatan murakkab boʻlmagan va qisqa muddatda yechish mumkin boʻlgan oʻquv topshiriqlari berilsa, amaliy mashgʻulotlarda esa bir qadar murakkab vazifalar beriladi. Har ikki holatda ham talabalar jamoada imkoniyatlarni yagona nuqtaga toʻplagan holda oʻquv topshiriqlarini samarali bajarish, oʻquv materialini puxta oʻzlashtirishga eʼtiborni qaratadi.

4. Jamoa ishinining umumiy baholanishi. Hamkorlik taʼlimiga koʻra jamoada ishlagan barcha talabalarning faoliyati bevosita sherigining umumiy faoliyati negizida baholanadi. Bu holat har bir talabada masʼuliyatni yanada oshirishga xizmat qiladi. Zero, har bir talabaning faoliyati, yondashuvi, faolligi jamoa faoliyati samaradorligini oshirishga munosib hissa boʻlib qoʻshiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Ushbu metodlarni qoʻllab mashgʻulotlarni tashkil qilish davomida talabalarning nazariy bilimlari chuqurlashtiriladi, fanga boʻlgan qiziqishlari rivojlantiriladi, ularning texnik tafakkuri hamda yaratuvchanlik qobiliyati yanada rivojlanib takomillashadi. Talabalar turli muhandislik asboblarni mustaqil ravishda qoʻlda yasashga jalb qilinsa, ularning ijodiy oʻquvlari, tajriba va malakalari ortadi, bilimlari kengayib mustahkamlanib boradi. Raqamli transformatsiya jarayoni muhandislik taʼlimida yangi imkoniyatlarni yaratibgina qolmay, balki talabalarning ixtirochilik kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni talab etmoqda. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ixtirochilik kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli taʼlim vositalari, STEAM yondashuvi, “design thinking” texnologiyasi va kreativ metodlarning integratsiyasi samarali natija beradi. Muhandislik yoʻnalishidagi amaliy magistrlar uchun raqamli transformatsiya muhiti nafaqat bilimlarni mustahkamlash, balki amaliy tajriba asosida muammolarni hal etish, yangi gʻoya va loyihalarni ishlab chiqish koʻnikmalarini ham kengaytiradi.

Shuningdek, ixtirochilik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi oʻquv jarayonida muhandislik fanlarining texnik lugʻat boyligini kengaytirish, ijodiy fikrlashni ragʻbatlantirish va texnologik yechimlarni mustaqil ishlab chiqishga yoʻnaltirilgan holda yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi.

Tavsiyalar:

1. O‘quv jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish – muhandislik fanlarini o‘qitishda STEAM yondashuvi, “design thinking” va loyiha asosida o‘qitish uslublarini keng joriy etish tavsiya etiladi.
2. Raqamli vositalardan kompleks foydalanish – virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari va sun’iy intellekt yordamida talabalarda muammoli vaziyatlarni yechish ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadga muvofiq.
3. Texnik lug‘atni rivojlantirish – muhandislik atamalarini ingliz, rus va o‘zbek tillarida chuqur o‘rgatish orqali xalqaro ilmiy maydonda raqobatbardoshlikni ta‘minlash zarur.
4. Amaliy magistrlar uchun ixtirochilik mashg‘ulotlari – startap loyihalari, innovatsion tanlovlar va hackathonlarda ishtirok etish orqali ixtirochilik salohiyatini amalda rivojlantirish tavsiya etiladi.
5. Davlat–xususiy hamkorlikni kengaytirish – oliy ta‘lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish orqali talabalar ixtirolarini amaliyotga joriy etish imkoniyatlari kengayadi.

Adabiyotlar:

1. Gibson, Robyn. (2010). "The 'art' of creative teaching: Implications for higher education". Teaching in Higher Education.
2. Hicks, Kristen. (2018). "Why Creativity in the Classroom Matters More Than Ever". Edudemic. August.
3. Ibragimova G.N. (2016). O‘qitishning interfaol metod va texnologiyalari asosida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Monografiya. -T .; “Fan va texnologiya”.
4. Kanalda salud de mapfre "Kognitiv buzilish nima va uning turlari qanday?"
5. Karimova G. (2006) Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini shakllantirish mezonlari. "Xalq ta’limi" jurnali. T.: 3-son.
6. Turakulova, M., Tilloev, L., Murodov, M., Ataullov, S., Savriev, M. (2024). Extraction of hydrocarbons from “Yellow oil” with liquefied gas residue. In E3S Web of Conferences (Vol. 486, p. 04023). EDP.ciences.<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58925348300>.
7. To‘raqulova M.Q. (2019). Iqtidorli talabalar bilan ishlashda ta’lim turlari va vositalarini tanlash. // Pedagogik mahorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. Buxoro, №5.
8. To‘raqulova M.Q. (2021). Oliy ta’lim muassasalarida iqtidorli talabalarning texnik ijodkorlik qobiliyatlarini takomillashtirish mexanizmi va modeli, // O‘zMU xabarlar. – № 1/6. Toshkent.
9. To‘raqulova M.Q. (2022). Talabalar texnik ijodkorligini shakllantirishda shaxs kreativligi va kognitivligi. // O‘zMU xabarlar. – № 1/2. – T.
10. Turakulova M.K. Oliy ta’lim tizimidagi ustuvor vazifalar. International Scientific-Practical Distance Conference “The 21st Century Skills for Professional Activity” // VII Scientific-methodical journal of “Scientific progress”.
11. Turakulova M.K. (2022) Development of technical creative thinking skills of gifted students. // World Bulletin of Social Sciences (WBSS). Vol. 14. <https://www.scholarexpress.net>.
12. Turakulova M.K. (2022) Scientific And Creative Training Of Teachers In The Formation Of Technical Creativity Of Talented Students. // International Congress on Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences. Malaysia.
13. Turakulova M.K., Rakhmonov K.S. (2020). Identification and development of the abilities and creativity of gifted students in higher educational institutions. // Asian journal of multidimensional research. Special issue.

Axmedov Aminjon Amrullayevich,
*Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasi katta o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

TALABA QIZLARDA OILAVIY QADRIYATLARGA NISBATAN IJOBIY USTANOVKALARNI SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba qizlarning oila haqidagi tasavvurlarini o'ziga xos jihatlarini so'rovnom va turli metodikalr orqali tekshirish va ilmiy asoslangan holda shakllantirish imkoniyatlarini o'rganish orqali ularning oilaviy hayotga tayyorgarlik darajasini «oila-nikoh ustanovkalari» yordamida tadqiq etish haqida fikr yuritiladi. Buning uchun psixologiyaniing oila psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, psixodiagnostika va etnopsixologiya sohalari mutaxassisleri tomonidan yaratilgan hamda amaliyotda qo'llanilayotgan mezonlar tanlab olingan.

Kalit so'zlar: hamjihatlilik omili, motivatsiya, eskapizm, oilaviy qadriyat, kognitiv mohiyat, ijobiy ustanovka, reffleksiya, moslashuv diagnostikasi, barqarorlik omili, xulq atvor motivi.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ У ДЕВУШЕК-СТУДЕНТОК ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ К СЕМЕЙНЫМ ЦЕННОСТЯМ

Аннотация. В статье рассматривается возможность изучения особенностей представлений студенток о семье с помощью анкетирования и различных методик, а также возможности научно обоснованного формирования уровня их готовности к семейной жизни с использованием «семейно-брачных установок». Для этого были отобраны критерии, разработанные специалистами в области семейной психологии, социальной психологии, психодиагностики и этнопсихологии и применяемые на практике.

Ключевые слова: фактор сплочённости, мотивация, эскапизм, семейная ценность, когнитивная сущность, позитивная установка, рефлексия, диагностика адаптации, фактор стабильности, поведенческий мотив.

METHODOLOGICAL BASIS OF FORMING POSITIVE ATTITUDES TOWARDS FAMILY VALUES IN STUDENT GIRLS

Abstract. This article discusses the possibility of examining the specific aspects of female students' perceptions of the family through questionnaires and various methods and studying the possibilities of scientifically based formation of their level of readiness for family life using "family-marriage settings". For this purpose, criteria created by specialists in the fields of family psychology, social psychology, psychodiagnostics and ethnopsychology and used in practice were selected.

Keywords: cohesion factor, motivation, escapism, family value, cognitive essence, positive setting, reflection, adaptation diagnostics, stability factor, behavioral motive.

Kirish. Ma'lumki, har bir ilmiy tadqiqotning muvaffaqiyatli yakunlanishi, avvalo shu tadqiqot uchun tanlab olingan usullarga bog'liqdir. Shu bois tadqiqot maqsadiga mos ravishda tanlangan har bir usul mazkur tadqiqot ishida belgilangan vazifalarning to'liq bajarilishini empirik jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Haqiqatdan ham, har bir usuldan maqsadli foydalanish, uni to'g'ri qo'llash hamda uning natijalarini matematik-statistik tahlil qilish orqalitalaba-qizlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllantirish orqali oilaviy hayotga ijtimoiy-psixologik moslashuv holatlarni aniqlash hamda mazkur holatga yetarlicha baho berish mumkin bo'ladi.

Dissertatsiyaning birinchi bobidagi tadqiqotning metodologik masalalarini tahlil qilganimizda o'smirlik yoshi xususiyatlari, deviant xulq-atvor masalasiga doir psixologik yondashuvlar o'ziga xosligi bilan ajralib turishini ko'rsatdi. Shu boisdan ham biz talaba qizlarning oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllanganligi darajasini qiyosiy o'rganish masalasida yangi tadqiqot dasturini shakllantirish muhim deb hisobladik. Tadqiqot ob'yekti talaba qizlar bo'lganligi sababli ularning psixologik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish lozim, deb hisobladik.

Tadqiqot metodologiyasi. Oilaviy ustanovkalar oila muammosini tadqiq qilishda muhim hisoblanadi, chunki oilada ikki kishi orasidagi munosabatlarning barqaror kechishi oila muhitida amalga oshadigan turli xolatlarning nozik jihatlari haqida bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlikni talab etadi. Ikki yoshning

oila, oilaviy rollar taqsimoti, oilaviy ustanovkalarga oid tasavvurlarining shakllanmaganligi oqibatida oila muhitida kelishmovchilik va nizolar yuzaga keladi. Shunga ko'ra biz o'z tadqiqot ishimizda umumiy munosabatlar tizimida oilaviy ustanovkalarni talaba-yoshlarning ongida qay darajada namoyon bo'lishini tadqiq etishga e'tiborni qaratdik, ya'ni talaba yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar va oilaviy ustanovkalarni o'rganish hamda ularning barqaror oila shakllanishidagi rolini baholash hamda shakllantirish imkoniyatlarini ishlab chiqishdan iborat maqsadni belgilab oldik.

1-jadval.

Talaba qizlarning nikohga ma'naviy tayyorligini aniqlash bo'yicha dastlabki natijalar tahlili
(N.A.Sog'inovning «Nikohga ma'naviy tayyorlik» metodikasi asosida)

№	Ishtirokchilar	Nikohga ma'naviy tayyorlik darajasi				t	p
		Daraja	soni	O'rtacha qiymat	Umumiy o'rtacha qiymat		
1.	Unashtirilgan qizlarda M ₁ (n=148)	quyi	39	40,9	56,3	2,05*	0,005
		o'rta	86	56,4			
		yuqori	23	71,5			
2.	Unashtirilmagan qizlarda M ₂ (n=180)	quyi	73	38,8	55,3		
		o'rta	93	59,1			
		yuqori	14	69,3			

Dastlabki natijalar tahliliga ko'ra, N.A.Sog'inovning «Nikohga ma'naviy tayyorlik» testi bo'yicha unashtirilgan va unashtirilmagan talaba qizlarning nikohga ma'naviy tayyorlik darajasi o'rtasida sezilarli farqlar mavjudligi kuzatildi. Unashtirilgan qizlar (M₁, n=148) nikohga ma'naviy tayyorlik darajasini turli mezonlar yuzasidan baholanganida, ularning 39 nafarida (26,4%) quyi daraja qayd etilgan, bu esa umumiy o'rtacha qiymatdan (56,3) sezilarli past bo'lganligini ko'rishimiz mumkin (40,9). Quyi darajadagi bu ko'rsatkich shaxsiy tayyorgarlikning yetarli darajada rivojlanmaganligini, o'zaro munosabatlar, oilaviy mas'uliyat va turmush qurishga oid ma'naviy qadriyatlarning chuqur o'zlashtirilmaganligini ko'rsatadi. Mazkur holat turmushga oid ijtimoiy stereotiplar va oila haqida yondashuvlarning rivojlanishida turli omillar ta'sirini e'tiborga olish zarurligini ko'rsatadi. Bu guruhda o'rta darajadagi natijani namoyon qilgan qizlar soni (86 nafar, 58,1%) ko'pchilikni tashkil etgan va ular umumiy o'rtacha qiymatga (56,4) yaqin bo'lgan ballni qo'lga kiritdi. Bunday natijalar yoshlar orasida turmushga tayyorgarlik borasidagi qiyinchiliklarni umumiy tushunish darajasida saqlanib qolganini bildiradi.

Shuningdek, unashtirilgan qizlar soni (23 nafar, 15,5%) sezilarli darajada kam bo'lib, ularning o'rtacha ko'rsatkichi (71,5) yuqori baholangan, bu esa o'zini oilaviy mas'uliyatlarga tayyor his qilish, turmush o'rtog'i bilan o'zaro hurmatni va o'zaro ma'naviy qadriyatlarni qadrlashga asoslanishini aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich ma'naviy qadriyatlar va nikohga jiddiy yondashuvlarning muhimligini ko'rsatib, turmushga oid ijtimoiy va psixologik bilimlarni oshishiga xizmat qiladi.

Unashtirilmagan qizlar guruhida (M₂, n=180) esa quyi darajadagi nikohga ma'naviy tayyor qizlar soni (73 nafar, 40,6%) nisbatan ko'proq bo'lib, ularning o'rtacha qiymati (38,8) me'yordan juda past ekanligini ko'rsatdi. Bu esa turmush qurishga ma'naviy tayyorgarlikning, shuningdek, ma'naviy qadriyatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligini ko'rsatdi. Bu esa nikoh va oilaviy hayotga nisbatan mas'uliyat va ijobiy munosabatlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim omillarni hisobga olinishi lozimligini anglatadi. O'rta darajadagi nikohga ma'naviy tayyor qizlar soni (75 nafar, 41,7%) nisbatan ko'p bo'lib, bu natijalar oilaviy munosabatlardagi mas'uliyat hissi normada ekanligi kuzatildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Nikohga ma'naviy tayyorligi yuqori bo'lgan unashtirilmagan qizlar soni (32 nafar, 17,7%) nisbatan kam bo'lishi bilan bir qatorda, yuqori ko'rsatkichni qo'lga kiritgan respondentlarning esa (70,2) nikohga ma'naviy jihatdan tayyor ekanligini bildiradi. Bunday qizlar, odatda, oila mas'uliyatini chuqur anglaydigan, oilaviy qadriyatlarni hurmat qiladigan va bu qadriyatlarni hayotda qo'llashga qodir bo'lgan shaxslar sifatida tasvirlanadi. Umuman olganda, bu guruhdagi yuqori darajadagi natijalarning bo'lishi shaxsiy yetuklik va mas'uliyatni tushunishga asoslanganligi, past natija ko'rsatganlar bilan amaliy ishlarni olib borish zaruratini bildiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, unashtirilgan qizlarning umumiy ma'naviy tayyorgarlik darajasi ancha yuqori bo'lsa, unashtirilmagan qizlarda bu daraja sezilarli darajada past. Bu esa turmush qurishga bo'lgan yondashuv va unga tayyorlanish jarayonida ma'naviy va psixologik omillarning o'ta muhimligini ta'kidlaydi. Mazkur farqlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy mas'uliyatga nisbatan yondashuvlar yoshlikdan shakllanib boradi va ijtimoiy ta'sirlar bu jarayonga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi.

“Talaba qizlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllanganlik darajasini aniqlovchi” so’rovnoma orqali olingan natijalar tahlili (n=328)

Shkalalar nomi	O’rtacha(M)		Farqlar
	Unashtirilgan qizlarda (n=148) M ₁	Unashtirilmagan qizlarda (n=180) M ₂	t
Mas’uliyatlilik	6,4	4,1	-2,8*
Hamjihatlilik	6,7	3,8	-2,2*
Barqarorlik	6,2	4,0	-2,5*

Talaba qizlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllanganlik darajasini aniqlovchi” so’rovnoma bo’yicha dastlabki olingan natijalar tahliliga ko’ra, “mas’uliyatlilik” ($t=-2,8$; $p<0,05$), “hamjihatlilik” ($t=-2,2$; $p<0,05$) hamda “barqarorlik” ($t=-2,5$; $p<0,05$) omillari bo’yicha ahamiyatli tafovutlar kuzatildi.

Metodikaning dastlabki “mas’uliyatlilik” omili bo’yicha unashtirilgan qizlarda yuqori natija qayd etildi ($t=-2,8$; $p<0,05$). Mazkur omil bo’yicha yuqori natijalar unashtirilgan qizlarning oilaviy hayotdagi mas’uliyatni chuqur anglayotganligini ko’rsatadi. Ularning oilaviy vazifalarni bajarishda mas’uliyatli yondashuv ko’rsatishi va o’z majburiyatlarini sidqidildan bajarishga tayyorligi kuzatilgan. Oilaviy munosabatlarda o’z o’rnini bilish va har bir qarorga mas’uliyat bilan yondashish qobiliyati, ijtimoiy va psixologik jihatdan yetuklikni ko’rsatadi. Unashtirilgan qizlar oilaviy mas’uliyatni faqat o’zlari uchun emas, balki butun oila uchun muhim deb biladilar. Bu qizlarning oilaviy mas’uliyatni nafaqat anglab, balki uni amaliyotda ko’rsatishga intilishi oilaviy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashda muhim omil bo’lib xizmat qiladi. Ularning mas’uliyatli xatti-harakatlari oilaviy munosabatlarni saqlash va oilaning umumiy farovonligiga hissa qo’shish istagini aks ettiradi. Shuningdek, bu omil shaxsiy va oilaviy hayotda barqarorlikni ta’minlash uchun mas’uliyatning qanchalik muhim ekanligini chuqur his qilishlariga dalolat beradi. Oiladagi boshqa a’zolar bilan munosabatlarda qizlarning mas’uliyatli bo’lishi, ularning oilaviy munosabatlarni mustahkamlash uchun astoydil harakat qilayotganliklarini ko’rsatadi. Mas’uliyatlilikning bu darajada yuqori bo’lishi kelajakdagi oilaviy hayotda ham ishonchli va barqaror oila a’zosi sifatida shakllanish ehtimolini oshiradi.

Navbatdagi “hamjihatlilik” omili bo’yicha unashtirilgan qizlarda ijobiy natijalar aniqlandi ($t=-2,2$; $p<0,05$). Unashtirilgan qizlarda hamjihatlilik omili bo’yicha yuqori ko’rsatkichlar oilaviy birdamlik va o’zaro tushunishning muhim ekanligini ko’rsatadi. Bu qizlar oilaviy hayotda jamoaviy qarorlarni qabul qilish va oilaviy masalalarni birgalikda muhokama qilishga tayyor bo’lishadi. Ularning oiladagi har bir a’zoning fikrini tinglash va hurmat qilish qobiliyati, oilaviy muhitda ilqlik va do’stona munosabatlar saqlashga hissa qo’shadi. Hamjihatlikka bo’lgan bunday intilish oilaviy nizolarni oldini olish va tinchlikni saqlash uchun muhim omil hisoblanadi. Oilaviy munosabatlarda o’zaro yordam va qo’llab-quvvatlashni birinchi o’ringa qo’yish, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlashga va o’zaro hurmatni oshirishga xizmat qiladi. Unashtirilgan qizlar oilaviy muammolarni birgalikda hal qilish va oilaviy hayotda do’stona muhit yaratish uchun kuch sarflashdan charchamaydi. Bu omil, shuningdek, oilaviy muvozanatni saqlash va oila a’zolarining ehtiyojlarini hisobga olishni muhim deb bilishini ko’rsatadi. Oilada hamjihatlikni saqlash va birgalikda harakat qilish, bu qizlarning kelajakda ham barqaror oilaviy hayotni qurishlariga yordam beradi. Ularning o’zaro hurmat va birdamlikka bo’lgan yondashuvi, oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan va oiladagi barcha a’zolar uchun muhimdir. Hamjihatlikka intilish oilaviy qadriyatlarga sodiq qolishni ta’minlaydi va oilaviy rishtalarni yanada mustahkam qiladi.

Metodikamizning so’nggi “barqarorlik” omili bo’yicha unashtirilgan qizlarda yuqori natija kuzatildi ($t=-2,5$; $p<0,05$). Barqarorlik omili bo’yicha yuqori natijalar unashtirilgan qizlarning oilaviy munosabatlarda mustahkam va ishonchli bo’lish istagini ko’rsatadi. Ular oilaviy hayotda barqarorlikni ta’minlash va oilaviy an’analarni davom ettirishga katta e’tibor qaratadilar. Bu qizlar oilaviy hayotdagi har qanday muammolarni bartaraf etish va o’z oilalarini himoya qilish uchun zarur choralarni ko’rishga tayyor. Barqarorlik hissi, shuningdek, oila a’zolarining farovonligi uchun doimiy ravishda harakat qilish va oilaviy munosabatlarni saqlashni nazarda tutadi. Ularning oilaviy qadriyatlarga sodiqligi, oilaviy hayotda ijobiy munosabatlarni mustahkamlash va kelajakdagi oilaviy hayotda ishonchli bo’lishga xizmat qiladi. Bu omil shaxsiy barqarorlikni saqlash va oilaviy an’analarni davom ettirishni muhim deb bilishlariga asoslangan. Barqarorlikka intilish, oila a’zolari o’rtasida tinchlik va farovonlikni saqlash uchun muhim bo’lib, bu qizlarning oilaviy masalalarga jiddiy va mas’uliyatli yondashishini aks ettiradi. Unashtirilgan qizlarning

oilaviy munosabatlarni barqarorlikka yo‘naltirish istagi, ularning kelajakda mustahkam oila qurish va oilaviy hayotni muvaffaqiyatli tashkil qilish imkoniyatini oshiradi. Oilaviy barqarorlik, ularning kelajakdagi oilaviy hayotda ishonchli va mustahkam rishtalarni yaratish istagini kuchaytiradi. Shu tariqa, barqarorlik omili oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi va oilaviy muvozanatni ta‘minlaydi.

Umuman, yuqoridagi tahlillarga asoslangan holda, bu toifadagi talaba qizlarning ijtimoiy-psixologik moslashuvida ustivor ahamiyat kasb etadigan emotsional intellektini yanada rivojlantirish zarur degan xulosaga kelishimizga olib keldi. Tadqiqot ishimizning keyingi bosqichida amalga oshiradigan ishlarimizni belgilab olishimiz uchun katta ahamiyat kasb etganligini ta‘kidlash lozim.

Oilaviy ustanovkalar oila muammosini tadqiq qilishda muhim hisoblanadi, chunki oilada ikki kishi orasidagi munosabatlarning barqaror kechishi oila muhitida amalga oshadigan turli xolatlarining nozik jihatlarida bilim, ko‘nikma va malakaga ega bo‘lishlikni talab etadi. Ikki yoshning oila, oilaviy rollar taqsimoti, oilaviy ustanovkalarga oid tasavvurlarining shakllanmaganligi oqibatida oila muhitida kelishmovchilik va nizolar yuzaga keladi. Shunga ko‘ra biz o‘z tadqiqot ishimizda umumiy munosabatlar tizimida oilaviy ustanovkalarni talaba-yoshlarning ongida qay darajada namoyon bo‘lishini tadqiq etishga e‘tiborni qaratdik, ya‘ni talaba yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar va oilaviy ustanovkalarni o‘rganish hamda ularning barqaror oila shakllanishidagi rolini baholash hamda shakllantirish imkoniyatlarini ishlab chiqishdan iborat maqsadni belgilab oldik.

Tadqiqot ishimizning keyingi bosqichida tanlangan usullarning omillari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni Pirsonning r-korrelyatsiya mezonini asosida tahlil qildik.

Talaba qizlarda «Nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi yuqori»lik omili bilan «moslashuvchanlik» o‘rtasidagi ijobiy korrelyatsiya borligi shuni anglatadiki, ular nikohga ruhiy va axloqiy tayyorliklari yuqori bo‘lsa, o‘zgarishlarga moslashish qobiliyatlari ham yuqori bo‘ladi. Bu shuni ko‘rsatadiki, qizlar o‘zlariga nisbatan talab qilinadigan rollarni va vazifalarni ma‘naviy jihatdan qanchalik tayyor qabul qilsalar, nikohdagi hayotiy vaziyatlarga o‘zgacha yondashishga shuncha yaxshi qobiliyatga ega bo‘ladilar ($r=0,60^*$).

3-jadval.

«Nikohga ma‘naviy tayyorlik» testi hamda «Ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi» omillari o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar tahlili (n=328)

Omillar	Nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi past	Nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi o‘rta	Nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi yuqori
Moslashuv	0,09	0,14	0,60*
O‘zini-o‘zi qabul qilish	0,03	0,10	0,16
Boshqalarni qabul qilish	-0,07	0,12	0,39*
Hissiy qulaylik	0,03	0,11	0,14
Ichki nazorat	-0,09	0,10	0,12
Hukmronlik istagi	0,50*	0,04	0,19
Eskapizm (muammolardan qochish)	0,12	-0,09	0,03

Talaba qizlarda «nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi yuqori»lik omili bilan «moslashuv» o‘rtasidagi ijobiy korrelyatsiyaning borligi shuni anglatadiki, ular nikohga ruhiy va axloqiy tayyorliklari yuqori bo‘lsa, o‘zgarishlarga moslashish qobiliyatlari ham yuqori bo‘ladi. Bu qizlar o‘zlariga nisbatan talab qilinadigan rollarni va vazifalarni ma‘naviy jihatdan qanchalik tayyor qabul qilsalar, nikohdagi hayotiy vaziyatlarga o‘zgacha yondasha olish qobiliyatiga ega bo‘ladi ($r=0,60^*$).

Talaba qizlarda «nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi» va «boshqalarni qabul qilish» darajasi orasida ijobiy korrelyatsiyaning kuzatilganligi bu ikki omil o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘lishini anglatadi. Nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi yuqori bo‘lgan qizlarda boshqalarni qabul qilish, o‘zaro hurmat va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Shu bois, yuqori tayyorgarlik darajasi bilan boshqalarni qabul qilish qobiliyati orasida musbat bog‘liqlikning kuzatilganligi talaba qizlarning oilaviy hayotga psixologik tayyorligi va o‘zaro munosabatlarni barqarorlashtirishga intilishlarini anglatadi. Nikohga ma‘naviy tayyor bo‘lgan shaxslar atrofida gilar bilan yaxshi munosabat o‘rnatishga moyil bo‘lib, bu nikoh va oilaviy hayotdagi muvaffaqiyatni oshirishga yordam beradi ($r=0,39^*$).

Talaba qizlarda «nikohga ma‘naviy tayyorlik darajasi pastligi» bilan «hukmronlik istagi» omilining ijobiy korrelyatsiyasi nikohga ma‘naviy jihatdan tayyor bo‘lmagan qizlarda boshqalarga ta‘sir o‘tkazish, o‘z fikrlarini ustun qo‘yish, nazoratni qo‘lga olishga bo‘lgan istak nisbatan yuqoriroq bo‘lishi mumkinligini

ko'rsatadi. Bu esa ularning nikohga psixologik va ma'naviy tayyorgarligi bilan jamiyatdagi va shaxsiy hayotidagi o'zini tutishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni anglatadi. Bunday bog'liqlik ba'zan shaxsning o'zini-o'zi anglash darajasi pastligi yoki o'zining turmushdagi maqsadlari va kelajakka nisbatan aniq qarashlarga ega emasligini ifodalashi mumkin ($r=0,50^*$).

Xulosa o'rnida shu takidlash joizki, talaba qizlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllantirishning ijtimoiy – psixologik xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan mahalliy va xorijiy metodologik nazariyalar mazkur tadqiqotning obyektivligini ilmiy asoslaydi. Tahlil natijalariga ko'ra, unashtirilgan qizlarning umumiy ma'naviy tayyorgarlik darajasi ancha yuqori bo'lsa, unashtirilmagan qizlarda bu sezilarli darajada past ekanligi dalillandi. Bu esa turmush qurishga bo'lgan yondashuv va unga tayyorlanish jarayonida ma'naviy va psixologik omillarning o'ta muhimligini bildiradi. Shuningdek, unashtirilgan qizlar (23 nafar, 15.5%) sezilarli ravishda kam bo'lib, ularning o'rtacha ko'rsatkichi (71,5) yuqori baholangan, bu esa o'zini oilaviy mas'uliyatlarga tayyor his qilish, turmush o'rtog'i bilan o'zaro hurmat va o'zaro ma'naviy qadriyatlarni qadrlash qobiliyatining yuqori darajada ekanligini ko'rsatdi. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, talaba qizlarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi ularning shaxsiy tayyorgarligi, o'z-o'ziga ishonchi va ijtimoiy munosabatlarni boshqarish qobiliyatlariga bevosita bog'liq ekanligi, o'zini barqaror his qilish va yangi sharoitlarga tez moslasha olish, shubhasiz, kelgusida oilaviy hayotga muvaffaqiyatli kirish uchun muhim omil bo'lib xizmat qilishi asoslandi.

Oilib borilgan tadqiqot natijalarining umumiy tahliliga ko'ra, «Hukmronlik istagi» omili bo'yicha unashtirilgan qizlarda umumiy o'rtacha arifmetik qiymat 8,02 ballni va unashtirilmagan qizlarda esa 9,07 ni ($t=-1,119$) tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkichlar ikkala guruh respondentlarida ham nisbatan yuqori chiqishi hali ham o'zini bolalardek his qilayotganliklari, ularda «Men»lik ustunlik qilayotganligi bilan izohlanib, bunday vaziyatlarda talaba qizlarimizga «Biz» degan g'oyani singdirishimiz lozimligidan dalolat beradi.

Unashtirilmagan qizlarda hokimiyat omili bo'yicha yuqori natijalar qayd etilgani shuni ko'rsatadiki, ular oilaviy qarorlarni o'zlari mustaqil qabul qilishga intilishlari va boshqalarni boshqarish istagiga ega bo'lishlari, o'zini yetakchi sifatida his qilishi, oilaviy munosabatlarda faolroq bo'lish va o'z pozitsiyalarini qat'iyat bilan himoya qilishga moyilligining yuqori ekanligi aniqlandi.

Adabiyotlar:

1. Akramova F.A., Abdullaeva R.M. Sharq mutafakkirlarining oila xususidagi qarashlari. T.: “Shams ASA”, 2002, 26 b.
2. Akramova F.A., Abdullaeva R.M. Oilaviy hayotga oid psixologik tavsiyalar. T.: “Shams ASA”, 2003, 40 b.
3. Алёшина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. — М.: Изд-во МГУ, 1987. - 120 с.
4. Amir Temur o'g'itlari /Tuzuvchilar: B.Ahmedov, A.Aminov. – T.: O'zbekiston, 2007. – 64 b.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс. 2010. - 368 с.
6. Андреева Т.В. Семейная психология. - М., 2004. - 242 с.
7. Антонов А.И. Семья: функции, структура, теории семейных изменений. Курс лекций / А.И. Антонов — М.: Знание, 2009. — 198 с.
8. Axloq-odobga oid Xadis namunalari // Tahrirchilar A. Asqarov va boshq.- T.: Fan, 1990 - 171 b.
9. Ahmad Donish. «Navodir ul-vaqoe», - Dushanbe: «Donish», 1989. - 339 b.
10. Beruniy Abu Rayhon. Hindiston / Tanlangan asarlar. 2-jild. — T.: «Fan», 1963. – B. 125.

УДК 159.9.07

Зотова Елена Алексеевна,
Университет Альфраганус

ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ НА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В данной статье изучаются вопросы взаимосвязи эмоциональной устойчивости с результативностью соревновательной деятельности. Кроме этого, оптимизация эмоциональной устойчивости рассматривается на примере тенниса, характеризующегося деятельностью в условиях, требующих особого психического состояния для оптимального использования технико-тактического потенциала спортсменов.

Ключевые слова: эмоциональная устойчивость, оптимизация, тревожность, темперамент, надёжность, внимание, свойства нервной системы, психическое напряжение, соревновательная эмоциональная устойчивость (СЭУ), мотивационная сфера.

YOSH SPORTCHILARNING HISSIY BARQARORLIGINING MUSOBAQA FAOLIYATI SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada hissiy barqarorlik va musobaqa faoliyati samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalalari tadqiq etiladi. Shuningdek, hissiy barqarorlikni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu masala sportchilarning texnik-taktik salohiyatidan samarali foydalanish uchun o'ziga xos ruhiy holatni talab etadigan sharoitlarda faoliyat yuritish bilan tavsiflanadigan tennis misoli orqali ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: hissiy barqarorlik, optimallashtirish, xavotirlanish, temperament, ishonchlilik, diqqat, asab tizimi xususiyatlari, ruhiy zo'rliq, musobaqa hissiy barqarorligi (MHB), motivatsion soha.

THE INFLUENCE OF EMOTIONAL STABILITY IN YOUNG ATHLETES ON COMPETITIVE PERFORMANCE

Abstract. This article examines the relationship between emotional stability and competitive performance. Additionally, the optimization of emotional stability is considered using the example of tennis, which is characterized by activity under conditions that require a special mental state for the optimal utilization of athletes' technical and tactical potential.

Keywords: emotional stability, optimization, anxiety, temperament, reliability, attention, properties of the nervous system, mental stress, competitive emotional stability (CES), motivational sphere.

Введение. Проблема повышения результативности и надёжности соревновательной деятельности привлекает всё большее внимание специалистов. Специфика тенниса, требующего значительной динамической работы, состоит в том, что основная соревновательная и тренировочная нагрузка ложится на психику спортсмена.

Одним из основных психологических факторов, обеспечивающих надёжность соревновательной деятельности спортсменов, является фактор эмоциональной устойчивости, позволяющий спортсмену надёжно выполнять целевые задачи спортивной деятельности за счет оптимального использования резервов нервно-психической энергии [1, 4, 8]. Разработка вопросов психологической подготовки юных спортсменов в теннисе в настоящее время особенно актуальна, так как уже на начальном этапе подготовки выступления в соревнованиях проходят в условиях жёсткой конкурентной борьбы и характеризуются повышенным эмоциональным напряжением. В процессе соревнований эмоциональное возбуждение часто достигает чрезмерно высокого уровня, что, как правило, отрицательно сказывается на эффективности выполнения технических действий, а, следовательно, и на спортивных результатах.

Гипотеза исследования состояла в том, что необходимым условием успешности спортивной деятельности юных спортсменов - теннисистов является их эмоциональная устойчивость, которая, в свою очередь, зависит от определённых комплексов личностно-типологических характеристик спортсменов.

Целью исследования явилось повышение эффективности спортивной деятельности юных спортсменов-теннисистов на основе учёта индивидуальных и типологических показателей эмоциональной устойчивости.

Материалы и методы. Для достижения поставленной цели в статье были поставлены следующие задачи:

- изучить и обобщить данные по проблеме эмоциональной устойчивости в спортивной деятельности в отечественной и зарубежной литературе;
- выявить взаимосвязь личностно-типологических характеристик юных спортсменов и эмоциональной устойчивости;
- определить основные факторы оптимизации эмоциональной устойчивости юных спортсменов.

Объектом исследования была выбрана соревновательная деятельность юных спортсменов-теннисистов.

Предметом исследования явились психоэмоциональные состояния юных спортсменов-теннисистов, возникающие в процессе соревновательной деятельности.

Методологической основой исследования явились отечественные и зарубежные теоретические разработки, и концептуальные положения в области психологии, психофизиологии, теории и методики физической культуры и спортивной подготовки (З.Г. Гаппаров, Б.Г. Ананьев, А.Н. Леонтьев, В.С. Мерлин, И.П. Павлов, А.В. Родионов, Б.М. Теплов и др.). При разработке рекомендаций по оптимизации психологической подготовки юных спортсменов основное внимание уделялось личностно-деятельностному подходу.

В статье были применены следующие методы исследования [11,6]:

- определение уровня устойчивости внимания:

Для определения уровня устойчивости внимания были применены таблицы корректурного текста Бурдона.

- определение врожденных свойств нервной системы:

Определение свойств нервной системы и темперамента проводилось в следующих аспектах: а) наблюдения во время тренировок, б) наблюдения во время отдыха, в) наблюдения перед соревнованиями, г) наблюдения после соревнований, д) личные беседы, е) опрос по методикам Айзенка.

- определение личностных качеств:

Для определения уровня личной тревожности была использована методика Ч.Д. Спилбергера-Ханина.

Результаты и их обсуждение. Исследование проводилось в несколько этапов:

На первом этапе осуществлялся сбор и обобщение данных научно-методической литературы по проблеме исследования; разрабатывалась программа исследования.

На втором этапе изучались личностные качества спортсменов-теннисистов в связи с этой соревновательной деятельностью; по степени психической напряжённости анализировалась взаимосвязь личностных показателей и эмоциональной устойчивости спортсменов. В исследовании приняло участие 108 спортсменов, из них членов сборной команды по теннису - 19 спортсменов, членов юношеской сборной команды - 25 человек и 64 учащихся учебно-тренировочных групп 2-года обучения ДЮСШ № 7 г. Ташкента.

Полученные результаты заносились в таблицы для дальнейшей обработки.

Третий этап был посвящён обработке полученных экспериментальных данных, их научной интерпретации и документальному оформлению исследования.

Общепризнанно, что успешность спортивной деятельности определяется проявлением не какого-то одного свойства личности, а целого комплекса специфических особенностей [5,6,7].

Для выявления показателей, связанных с требованиями соревновательной деятельности в теннисе, был продифференцирован ряд характеристик по степени их значимости для успешного выступления. Обработка данных позволила выделить блок личностных характеристик, обеспечивающих надёжность деятельности спортсменов в экстремальных условиях.

Основные показатели психической надёжности отображены в таблице 1.

Соревновательная эмоциональная устойчивость (СЭУ) является наиболее важным из специфических свойств личности спортсмена [1,5,9].

Таблица 1.

Средние показатели и тенденции изменения специальных свойств личности спортсменов
– теннисистов

Спортсмены в группах	Свойства личности (Хср.±т)			
	СЭУ	СР	СМ	Ст-П
Члены сборной команды	-3,5±0,01	0,75±0,02	0,50±0,04	0,50±0,05
Члены юношеской команды	-4,0±0,03	-0,38±0,03	0,38±0,03	-0,75±0,07
Спортсмены 2-го года обучения	-6,3±0,08	-0,75±0,02	-3,12±0,1	-0,75±0,01

По мере роста спортивного мастерства показатели этого свойства закономерно возрастают (от -6,3 до -3,5). Это значит, что спортсмен постепенно добивается относительно ровного эмоционального фона в выступлении, адекватно оценивает внешние события, эмоции не вступают в противоречие с намеченным планом действий, он оптимально регулирует энергетический потенциал в предстартовой ситуации и в ходе спортивной борьбы. Хочется заметить, что зафиксированный у лучших спортсменов сборной команды уровень эмоциональной устойчивости всё равно далёк от оптимальных пределов, что ещё раз подтверждает необходимость проведения настоящего исследования.

С ростом числа соревнований и тренировочных занятий повышается способность к спортивной саморегуляции (СР) - от -0,75 до +0,75, хотя надо иметь в виду, что проявления саморегуляции всегда специфичны, так как связаны с особенностями деятельности спортсмена и его окружением. При постоянном использовании специфических приемов (настройки, саморегуляции, аутотренинга) развиваются навыки самоконтроля: умение целенаправленно настроить себя перед началом соревнования, серии упражнения, упражнения в целом; умение планировать свои действия; сосредоточиться. Данные представлены на рисунке 1.

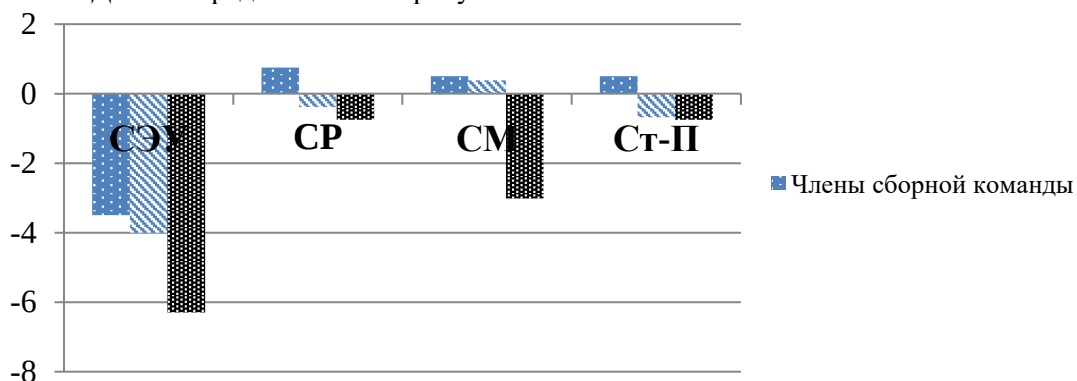

Рисунок 1. Изменение свойств личности с ростом числа соревнований и тренировочных занятий. (Соревновательная эмоциональная устойчивость (СЭУ), спортивной саморегуляции (СР), соревновательной мотивации (СМ), Стабильность, помехоустойчивость (Ст-П))

Специфика спортивной деятельности предъявляет особые требования к мотивационной сфере [3,7,9]. Уровень проявления соревновательной мотивации (СМ) изменяется следующим образом: от -3,12 до +0,5. На начальном этапе подготовки 90 % спортсменов ответили, что соревнования для них являются трудным экзаменом, вызывают в них тревогу и волнение. Они не ставят перед собой вопроса об отказе от каких-либо жизненных благ ради достижения успехов в спорте. Спортсмены, имеющие квалификацию КМС, стремятся участвовать в возможно большем количестве соревнований, необходимых для выполнения разряда или зачисления в сборную команду. Уровень мотивации возрастает более чем в 8 раз. У членов сборной команды наблюдается незначительное повышение мотивации, что можно объяснить профессионализацией спорта на современном этапе развития общества.

Стабильность, помехоустойчивость (Ст-П) с ростом спортивной квалификации также имеет тенденцию к увеличению (от -0,75 до +0,5) [2]. Это говорит о сформированности системы управления действиями, которая должна работать в экстремальных условиях. Спортсмен становится более уверенным в себе, его спортивная форма и техника достаточно стабильны.

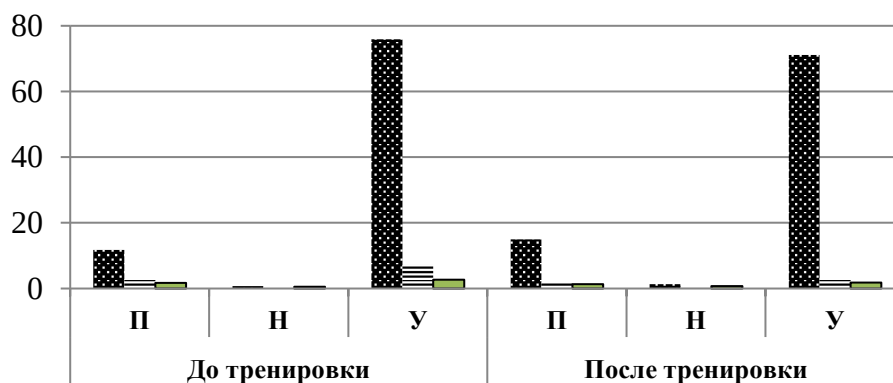
Из всех качественных сторон внимания устойчивость его можно определить, как ведущий компонент надёжности в теннисе [2].

С целью определения динамики концентрации внимания юных спортсменов в процессе тренировочной и соревновательной деятельности нами было обследовано более 50 спортсменов.

Для контроля за изменением качества внимания были применены таблицы Бурдона. Исследование проводилось четырёхступенчато: до тренировки, после тренировки, до соревнований и после соревнований.

В результате использования данной методики были выявлены средние значения «П» (количество пропущенных букв); «Н» (количество неверно вычеркнутых букв), которые могут служить показателями устойчивости внимания («У»).

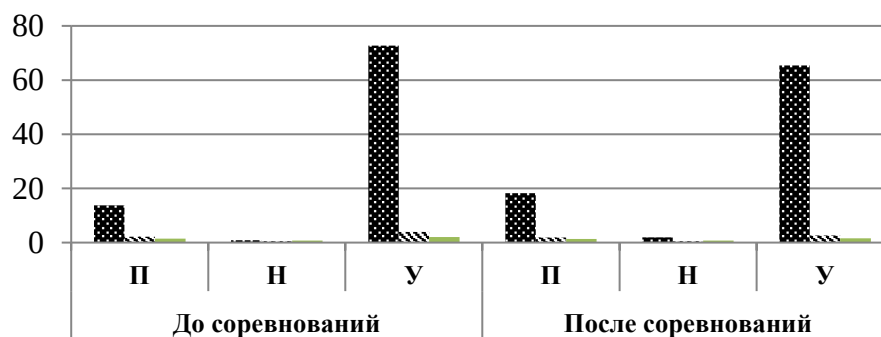
Полученные данные свидетельствуют о снижении качества внимания к концу тренировки, что выражается в увеличении количества допускаемых ошибок, снижении скорости восприятия и переработки информации. Данные представлены на рисунке 2.

Рисунок 2. Концентрация внимания юных теннисистов до и после тренировки.
 («П» (количество пропущенных букв); «Н» (количество неверно вычеркнутых букв),
 Устойчивость внимания («У»)).

Так, показатели устойчивости внимания до тренировки имели среднее значение $75,87 \pm 2,67$ %; а по окончании тренировки - $71,12 \pm 1,78$ %. После выполнения тренировочных нагрузок увеличивается количество ошибочно вычеркнутых символов - до $1,37 \pm 0,72$ буквы и количество пропущенных символов - до $14,98 \pm 1,36$ буквы (дотренировочные результаты соответственно равны $0,75 \pm 0,51$ и $11,75 \pm 1,70$).

Можно отметить два момента. Первый – наблюдается снижение показателей устойчивости внимания перед началом соревнований по сравнению с предтренировочными показателями. Так, количество пропущенных символов увеличилось до $13,77 \pm 1,45$ ед., неверно вычеркнутых - до $0,81 \pm 0,72$, а коэффициент устойчивости внимания уменьшился до $72,69 \pm 1,99$ %. Второй – зафиксировано резкое снижение уровня устойчивости внимания после выполнения соревновательного упражнения. Уровень устойчивости внимания падает до $65,41 \pm 1,62$ %; увеличивается число ошибок - до $1,94 \pm 0,72$ символа и количество пропущенных букв - до $18,25 \pm 1,36$ ед. На наш взгляд, это можно объяснить не только утомлением, возникшим в зрительном анализаторе, но и перенесёнными в процессе выполнения соревновательного упражнения психическими нагрузками.

Рисунок 3. Концентрация внимания юных теннисистов до и после соревнований.
 «П» (количество пропущенных букв); «Н» (количество неверно вычеркнутых букв),
 Устойчивость внимания («У»)).

Во время игры на спортсмена нередко действуют различные отвлекающие факторы. Это послужило основанием для проведения еще одного исследования качественной реакции внимания в условиях действия сбивающих факторов.

Испытуемым была вновь предложена методика Бурдона. Однако помимо стандартного задания по вычёркиванию заданных букв одновременно предлагалось вести подсчёт воздействий внешнего раздражителя, осуществляемых в виде постукиваний. Результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2.

Сравнительные показатели устойчивости внимания в стандартных и сбивающих условиях (n=15)

Условия выполнения	Устойчивость внимания, %	Пропущенные буквы, кол-во	Неверно зачёркнутые буквы, кол-во
Стандартные	75,87±2,67	11,75±1,70	0,75±0,51
С внешним раздражителем	79,62±2,62	9,62±1,15	0,50±0,51

Результаты проведённого исследования свидетельствуют о достоверном повышении уровня устойчивости внимания юных спортсменов в обстановке воздействия сбивающих факторов ($p < 0,05$). Было отмечено более сосредоточенное выполнение тестирующего задания. Хочется отметить, что на фоне повышения качества выполнения пробы было зарегистрировано некоторое снижение объёма перерабатываемой информации, что объясняется сложностью и разнотипностью поставленных перед испытуемыми задач.

Корреляционный анализ показал тесную взаимосвязь между уровнем развития качественных сторон внимания и показателями эмоциональной устойчивости и ($r = 0,574$), а также с результатом выполнения соревновательного упражнения ($r = 0,776$).

Выполненное исследование доказало необходимость подбора эффективных средств и методов повышения концентрации внимания.

Под типом нервной системы понимается определённая комбинация свойств процессов возбуждения и торможения, которая определяет индивидуальные различия условно-рефлекторной деятельности.

На характер спортивной деятельности значительное влияние оказывает и темперамент спортсмена [10]. При исследовании влияния темперамента на уровень достижений спортсменов при воздействии соревновательных стресс-факторов обнаружено, что отдельные свойства темперамента (в первую очередь тревожность и эмоциональная возбудимость) отрицательно влияют на деятельность спортсменов, препятствуя достижению высоких спортивных результатов. Однако при использовании соответствующих методов регуляции психических состояний, данные проявления темперамента не являются помехой для реализации максимальных возможностей спортсмена. В то же время такие свойства как нетревожность и эмоциональная невозбудимость, наоборот, позволяют добиваться большого успеха только при ярко выраженной эмоциональной напряжённости ситуации [10].

Определение темперамента спортсменов проводилось в следующих аспектах: а) наблюдения во время тренировок, б) наблюдения во время отдыха, в) наблюдения перед соревнованиями, г) наблюдения после соревнований.

Результаты наблюдений позволили нам определить типологические особенности спортсменов во время совместных тренировок.

Например, после объяснения тренировочного задания, его техники, объёма и интенсивности сангвиники и флегматики почти не задают дополнительных вопросов; во время игры в теннис их не интересует время окончания тренировки. Холерики, как правило, предлагают более длительные тренировки, начинают их интенсивно, с «запором», а во второй половине тренировки их энергия постепенно угасает. Меланхолики нуждаются в постоянной поддержке со стороны тренера. Успокаивающие слова помогают им мобилизовать силы до окончания занятий.

Наблюдения во время отдыха показали, что, например, при просмотре кинофильмов или при занятиях подвижными играми холерики живо реагируют на события, переживают за героев фильма, за товарищей по команде. Сангвиники и флегматики в таких случаях, хотя и переживают, но свои чувства скрывают. Создаётся впечатление, что они равнодушны ко всему происходящему, так как проявление чувств не принесёт играющей команде поддержки. Так это и есть на самом деле. Во время игр или выполнения других физических упражнений необходимо сосредоточиться самим участникам, так как в поддержке со стороны публики будут нуждаться только меланхолики.

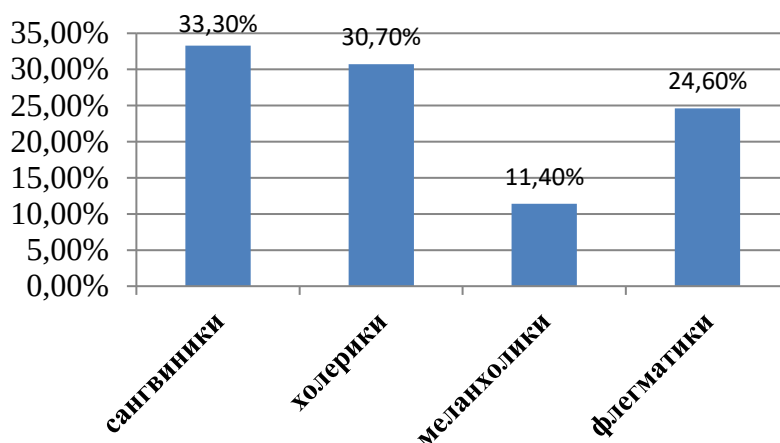
Особое внимание уделялось особенностям поведения спортсменов в период соревнований.

Предстартовое возбуждение охватывает и опытных, и начинающих спортсменов, но форма и степень возбуждения не у всех одинакова.

Более ярко предстартовое возбуждение, как правило, бывает выражено у холериков. Они быстрее, чем сангвиники и флегматики, делают предстартовую разминку; у последних, предстартовое волнение проявляется в меньшей степени.

Иначе в условиях предстартовой обстановки ведут себя меланхолики. Если у холериков ускоряются возбуждающие процессы, то у меланхоликов эти процессы замедляются. Перед стартом у них появляется вялость, они не хотят делать разминку. Во время соревнований меланхолики и холерики нуждаются в руководстве со стороны тренера. Первых необходимо настраивать на мобилизацию возможностей, вторых сдерживать, направлять на экономичный расход сил. Иногда нужно подбадривать и флегматиков, особенно в том случае, если они подготовлены для достижения высокого спортивного результата.

Как видно из рисунка 4, у юных спортсменов нет какого-либо явно преобладающего типа темперамента. Тем не менее, реже всего встречаются в теннисе меланхолики (11,4 %), а чаще всего – сангвиники (33,3 %). Аналогичные данные были получены и при опросе и наблюдениях за высококвалифицированными спортсменами. Характеристика типов темперамента юных спортсменов представлена на рисунке 4.

Рисунок 4. Тип темперамента юных спортсменов

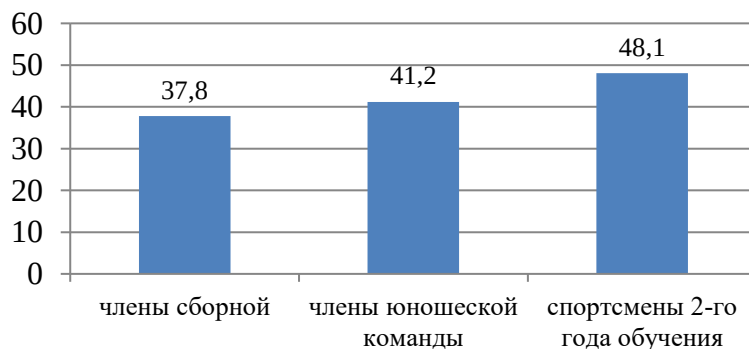
Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать предположение о том, различные свойства темперамента в различном их сочетании не будут мешать спортсменам добиваться успехов в спортивной деятельности.

Как известно, темперамент характеризуется рядом свойств.

Тревожность определяет индивидуальную чувствительность спортсмена к соревновательному стрессу. Как черта личности она характеризует в той или иной степени склонность испытывать в большинстве ситуаций опасения или страх. Тревожность спортсмена связана с ожиданием социальных последствий его успеха или неудачи.

Оценка тревожности осуществлялась в соответствии со шкалой, предложенной Спилбергером.

Анализ данных позволяет говорить о четко прослеживаемой динамике понижения уровня личностной тревожности по мере совершенствования спортивного мастерства. Если спортсмены УТГ 2-го года обучения имеют средний показатель тревожности, равный $48,1 \pm 2,06$ балла, то у членов юношеской сборной команды, имеющих в основном квалификацию КМС, он составляет $41,2 \pm 2,73$ балла, и у спортсменов, входящих в состав сборной команды уменьшается до $37,8 \pm 2,06$ балла. Данные представлены на рисунке 5.

Рисунок 5. Оценка личностной тревожности у спортсменов различной квалификации

Нейротизм определяется как эмоциональная неустойчивость поведенческих реакций личности, выражающаяся в повышенной эмоциональной реактивности, чаще всего в реакции «тревожного ожидания» и реакции протеста. Большинство исследователей склонны считать, что спортсмены с высоким уровнем нейротизма чаще подвержены срывам в соревнованиях и их результаты менее стабильны.

Проведённые исследования (рисунок 6) показали, что уровень нейротизма спортсменов также имеет непосредственную зависимость от уровня их спортивной квалификации. Так, средний показатель нейротичности спортсменов УТГ 2-го года обучения составляет $14,9 \pm 1,55$ балла, у спортсменов с квалификацией КМС он уменьшается до $13,2 \pm 2,13$ балла, и у «Мастеров спорта», «Мастеров спорта международного класса» сокращается до $10,3 \pm 1,79$ балла.

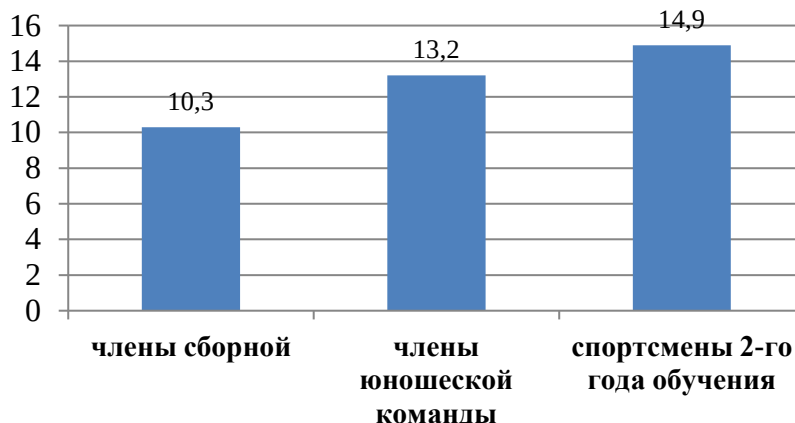

Рисунок 6. Уровень нейротизма у спортсменов различной квалификации

Интро- и экстраверсия как свойство личности определяет склонность субъекта в переживаниях «уходить в себя» или выражать их вовне

Результаты исследований, проведённых со спортсменами различной квалификации, как ни парадоксально, не подтверждают довольно распространенного мнения о том, что наибольшего успеха в спортсменом в спорте добиваются экстраверты.

По показателям экстраверсии рассматриваемые группы обнаружили полную идентичность. Ни в одной из них не встречается ни один спортсмен-интроверт.

С ростом спортивного мастерства увеличивается число амбивертов (с 12,5 до 50 %) и пропорционально уменьшается число интровертов (с 87,5 до 50 %). Данные по основным свойствам темперамента представлены на рисунке 7.

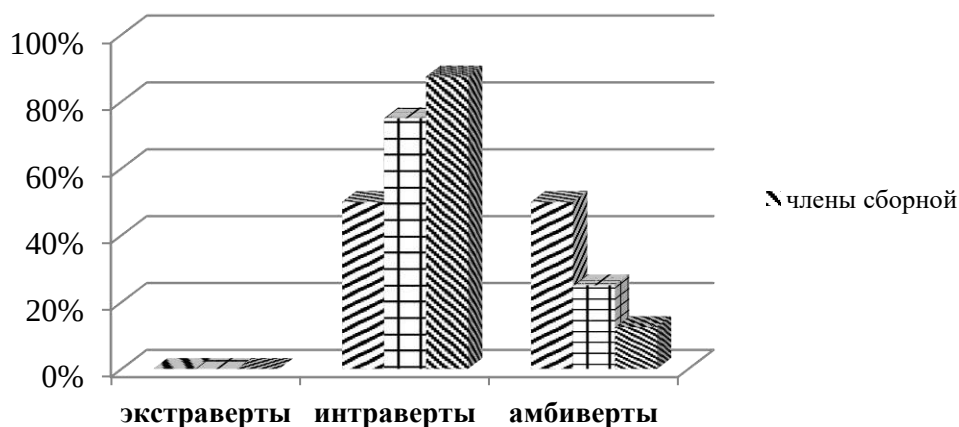

Рисунок 7. Данные по основным свойствам темперамента в зависимости от квалификации спортсменов

Статистическая обработка полученных данных показала отсутствие взаимосвязи между свойствами экстра-интровертированности и эмоциональной устойчивостью. Это позволяет сделать предположение о том, что спортсмены с различными проявлениями экстра-интровертированности при оптимальном уровне эмоциональной устойчивости могут достаточно успешно реализовывать свой технический потенциал в ходе соревновательной деятельности.

Заключение. Проведённое исследование позволило сформулировать ряд обобщающих выводов.

1. Установлено, что на результативность соревновательной деятельности юных спортсменов оказывает влияние целый ряд личностных характеристик, наиболее значимыми среди которых являются: соревновательная эмоциональная устойчивость, личностная тревожность, невротизм, соревновательная мотивация, помехоустойчивость. Свойства экстра-интровертированности не определяют у спортсменов формирование эмоциональной устойчивости. Обнаружена тенденция повышения уровня психической надёжности спортсменов по мере роста их спортивного мастерства при одновременном снижении показателей тревожности и невротизма.

2. Выявлена тесная взаимосвязь уровня соревновательной эмоциональной устойчивости с показателями тревожности и невротизма. Показатели тревожности и невротизма обнаружили тесную взаимосвязь с уровнем соревновательной мотивации, концентрации внимания в обычных условиях и при действии внешнего раздражителя, а также «чувством времени», обеспечивающим стабильность воспроизведения временных параметров.

3. Разработана 9-ступенчатая программа ментальной тренировки, направленная на формирование эмоциональной устойчивости юных спортсменов, основанная на выявленных индивидуально-типологических различиях. Использование комплекса разработанных рекомендаций способствовало повышению уровня соревновательной эмоциональной устойчивости юных спортсменов на 33,9 %. В то же время достоверно улучшились и другие параметры в системе исследуемых показателей, что положительно отразилось на результативности выступления спортсменов в соревнованиях.

Рекомендации:

♦ результативность соревновательной деятельности юных спортсменов-теннисистов обусловлена рядом личностных характеристик, среди которых наиболее значимыми являются соревновательная эмоциональная устойчивость, личностная тревожность, невротизм, соревновательная мотивация, помехоустойчивость.

♦ личностные свойства темперамента в целом не определяют эффективность соревновательной деятельности спортсменов-теннисистов, но оказывают разное влияние на успешность в различных по степени психической напряжённости соревновательных ситуациях;

♦ уровень соревновательной эмоциональной устойчивости юных спортсменов - теннисистов тесно взаимосвязан с показателями тревожности и невротизма;

♦ практические рекомендации, основанные на личностно-типологических особенностях юных спортсменов, способствуют достоверному приросту уровня соревновательной эмоциональной устойчивости, обеспечивая повышение надёжности выступления на соревнованиях.

Литература:

1. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. (учебное пособие для студентов старших курсов) психологических факультетов и отделений университетов). М., 2020
2. Гулина М. А. Терапевтическая и консультативная психология. СПб.: Издательство «Речь», 2021
3. Ильин Е.П. Об адекватности понимания связей свойств нервной системы с эффективностью деятельности и поведения спортсменов // Теория и практика физической культуры. - 1985. - № 6.
4. Марищук В., Блудов Ю., Плахтиенко В., Серова Л., Методики психодиагностики в спорте. М. ФиС, 2008 г.
5. Матвеев Л.П. Основы спортивной тренировки. - М.: ФиС, 2010
6. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции (на примере пулевой стрельбы). - М.: 2014
7. Настольная книга психолога-практика: руководство по использованию теории на практике / Н.Н. Ежова. – Ростов н/Д : Феникс, - 2011. 330 с. : ил. – (Психологический практикум).
8. Родионов А.В. Влияние психологических факторов на спортивный результат. - М.: ФиС, 2020
9. Реньш М.А., Садовникова Н.О., Лопес Е.Г. Социально-психологический тренинг: Практикум. Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2007. 190 с
10. Справочник практического психолога / Н. Н. Ежова. – Изд. 2-е. – Ростов н/Д: Феникс, - 2011. – (Психологический практикум).

Mirzayeva Shaxnoza Ubaydullo qizi,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchi

TEMPERAMENTLARNI DINAMIK KO'RINISHNING O'ZIGA XOSLIGINI O'RGANISH USHLUBLARI

Annotatsiya. Shaxs temperamentini o'rganish muammosi psixologlar tomonidan har tomonlama tadqiq qilinishiga qaramay, unga har xil pozitsiyadan turib yondashilgan, turli aspektlarda yoritilgan. Shuning uchun bu to'g'rida umumiy nuqtai nazar, umumiy mezon yuzasidan mulohaza yuritish mumkin emas. Shuningdek, shaxs temperamentini o'rganish, aqliy taraqqiyot komponentlari bo'yicha ham xuddi shu fikrlarni bildirish o'rinlidir.

Shunday qilib, dars jarayonida bolalar temperamentining aynan bir xil boshlang'ich xususiyatlari ularning qanday — ijobiy yoki salbiy tomonga rivojlanishini oldindan belgilab bermaydi. Shuning uchun tarbiyachining vazifasi bir xildagi temperamentni boshqasiga o'zgartirishga urinib ko'rishdan iborat bo'lmashligi kerak (bu mumkin ham emas), balki muntazam ish olib borish yo'li bilan har bir temperamentning ijobiy tomonlari rivojlanishiga ko'maklashish va ayni paytda ushbu temperament bilan bog'liq bo'lishi mumkin salbiy jihatlardan holi bo'lishga yordam berishdan iboratdir.

Kalit so'zlar: individ, harakatchanlig, emotsionall, psixologik jihat, Temperament, xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik.

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ХАРАКТЕРИСТИК ДИНАМИЧЕСКОГО ПРОСМОТРА ТЕМПЕРАМЕНТОВ

Аннотация. Несмотря на то, что проблема изучения темперамента личности всесторонне изучена психологами, она рассматривалась с разных позиций и освещалась в разных аспектах. Поэтому невозможно делать выводы по этому вопросу с общей точки зрения, на основе единого критерия. Уместно также высказывать те же мысли об изучении темперамента личности, о компонентах психического развития.

Таким образом, одни и те же исходные характеристики темперамента детей в процессе обучения не предопределяют, в каком направлении они будут развиваться — положительном или отрицательном. Поэтому задача педагога должна заключаться не в попытках изменить один темперамент другим (это невозможно), а в том, чтобы посредством систематической работы способствовать развитию положительных сторон каждого темперамента и одновременно способствовать избавлению от отрицательных сторон, которые могут быть связаны с этим темпераментом.

Ключевые слова: личность, мобильность, эмоциональность, психологический аспект, темперамент, холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик.

METHODS OF STUDYING THE CHARACTERISTICS OF THE DYNAMIC VIEW OF TEMPERAMENTS

Abstract. Despite the fact that the problem of studying personality temperament has been comprehensively studied by psychologists, it has been approached from different positions and covered in different aspects. Therefore, it is impossible to draw conclusions on this subject from a general point of view, a common criterion. It is also appropriate to express the same thoughts on the study of personality temperament, on the components of mental development.

Thus, the same initial characteristics of children's temperament in the process of learning do not predetermine in which direction they will develop - positively or negatively. Therefore, the task of the educator should not be to try to change one temperament to another (this is impossible), but to help develop the positive aspects of each temperament through systematic work and at the same time help to get rid of the negative aspects that may be associated with this temperament.

Keywords: individual, mobility, emotional, psychological aspect, Temperament, choleric, sanguine, phlegmatic, melancholy.

Kirish. Odamlar o'rtasidagi individual-psixologik tafovutlarda psixikaning dinamik deb atalmish xususiyatlari muhim o'rin egallaydi. Eng avvalo psixik jarayonlar va holatlar intensivligi darajasi,

shuningdek, ularning u yoki bu tezlikda kechishi nazarda tutiladi. Ma'lumki, odamlar xulq-atvor va faoliyat motivlari nisbatan teng bo'lganda, bir xil tashqi ta'sir etganda, bir-biridan ta'sirchanligiga va ko'rsatayotgan energiyasiga ko'ra sezilarli darajada farq qiladilar. Jumladan, bir xil kishi sekinlikni, boshqasi shoshilishni yoqtiradi, bir xil odamlarga hissiyotlarning tez uyg'onishi xos bo'lsa, boshqasiga esa sovuqqonlik xosdir, boshqa birovni keskin imo-ishoralar, ma'noli mimika, boshqasini harakatlarda og'ir-bosiqlik, yuzining juda ham kam harakat qilishi ajratib turadi. Harakatlanish xususiyatlariga qarab farqlanishlar har qanday teng sharoitlarda individning umumiy faolligi, uning harakatchanligi va uning emotsionalligiga binoan yuz beradi.

Asosiy qism. Bolalarga individual, psixologik jihatdan asoslangan yondashuvni amalga oshirmoq uchun, jumladan, o'zingiz ularning temperament xususiyatlarini to'g'ri tasavvur qilishingiz kerak. Bola bilan qisqagina tanishuv chog'ida psixikaning dinamik ta'rifi to'g'risida faqat ayrim, oz yo ko'p darajada yorqin taassurotlargina olish mumkin. Lekin ular temperamentning xususiyatlari to'g'risida, shubhasiz, to'g'ri mulohazalar uchun yetarli emas. O'quvchining rivojlanish sharoitlarini bilgan, uning har xil holatlardagi xulqi va faoliyatiga to'g'risidagi ma'lumotlarni solishtirgan holda tasodifiy xulq-atvorni, odatlarni, temperamentning asosiy belgilaridan ajratish mumkin. Dinamik ko'rinishning o'ziga xosligini o'rganishning muhim uslubi o'quvchilarni, imkoni boricha, bir-biri bilan teng sharoitlarda solishtirib ko'rishdir.

O'quvchini temperamentning ma'lum bir tipiga kiritish uchun unda, avvalo, quyidagi fazilatlarining u yoki bu tarzda ifodalanganligiga ishonch hosil qilish kerak:

Faollik. Bu haqda bola yangilikka qanday darajadagi g'ayrat (qat'iylik) bilan intilishi, atrofdagilarga ta'sir ko'rsatishga va uni o'zgartirishga, qiyinchilik va to'siqlarni yengishga harakat qilishi haqida xulosa qilinadi.

Emotsionallik. U haqda emotsiogen ta'sirlarni sezishi bo'yicha, emotsional ta'sirotn uchun sabab topish mayli bo'yicha xulosa qilinadi. Emotsiyaning biror xatti-harakatga undovchi kuch sifatida namoyon bo'lishi, shuningdek bir emotsional holatning boshqasi bilan qanchalik tez almashishi bu jihatdan diqqatga sazovordir.

Motorikaning o'ziga xos xususiyatlari. Ular mushaklar harakatining tezligi, keskinligi, ritmi, amplitudasi va boshqa qator belgilarida (ularning bir qismi nutq motorikasini ham belgilaydi) namoyon bo'ladi. Temperament ko'rinishlarining bu jihatini kuzatish va baholash hammadan ko'ra osonroqdir. Temperamentning yoshga oid xususiyatlari mavjudligini hisobga olish kerak: har bir bolalik yoshida faollikning, emotsionallik va motorikaning o'ziga xos xususiyati bor. Jumladan, kichik maktab yoshi uchun faollikning xarakterli belgilari - qiziqish uyg'otishning osonligi, har qanday tashqi qo'zg'atuvchiga e'tibor berishga tayyorlik va diqqat-e'tibor berishning yetarlicha uzoq davom etmasligi, bolalar nerv sistemasining nisbatan sustligi, sezgirliги bilan bog'liqdir. Hayotning ana shu davridagi emotsionallik va motorika, albatta, aytaylik, o'smirlik, ayniqsa o'spirinlik davridagidan boshqacharoq bo'ladi. Bolada temperamentning u yoki bu tipining belgilari uning yoshidan ajratilgan holda qarab chiqilishi mumkin amas, ular hamisha tegishli «yosh davr fonida» namoyon bo'ladi.

Temperamentning har bir tipi ham ijobiy, ham xossalari va salbiy psixologik xususiyatlari o'zini namoyon qilishi mumkin. Agar xolerikning kuch-quvvati, ehtirosiligi munosib maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lsa, qimmatli fazilatlar bo'lishi mumkin, lekin yetarlicha bo'lmagan muvozanatlik, emotsionallik va harakatsizlik zarur tarbiya bo'lmaganda o'zini tuta olmaslikda, keskinlikda, doimo qizishib ketishga moyillikda ifodalanishi turgan gap. Sangvinikning jonliligi va hozirjavoblighi qimmatli xususiyatlardir, lekin tarbiya yetarli bo'lmagan taqdirda ularni tegishlicha diqqatni to'planishining yo'qligiga, yuzakichilikka, bir yo'la bir necha ishga qo'l urishga moyillikka olib kelishi mumkin. Flegmatikning vazminligi, sabr-toqatliligi, shoshqaloqlikning yo'qlighi qimmatli xususiyatlardir. Lekin tarbiyaning noqulay sharoitlarida ular kishini bo'shashtirib, hayotning ko'pgina taassurotlariga befarq qilib qo'yish ehtimoli mavjud. Hissiyotning chuqurligi va barqarorligi, emotsional jihatdan sezgirlik melanxolikning qimmatli fazilatlariga hisoblanadi. Biroq bu tip vakillarida tegishli tarbiyaviy ta'sirlar yetishmagan taqdirda o'zlarining shaxsiy kechinmalariga butunlay berilib ketish, ortiqcha uyatchanlik rivojlanishim mumkin.

Shunday qilib, temperamentning aynan bir xil boshlang'ich xususiyatlari ularning qanday — ijobiy yoki salbiy tomonga rivojlanishini oldindan belgilab bermaydi. Shuning uchun tarbiyachining vazifasi bir xildagi temperamentni boshqasiga o'zgartirishga urinib ko'rishdan iborat bo'lmashligi kerak (bu mumkin ham emas), balki muntazam ish olib borish yo'li bilan har bir temperamentning ijobiy tomonlari rivojlanishiga ko'maklashish va ayni paytda ushbu temperament bilan bog'liq bo'lishi mumkin salbiy jihatlardan holi bo'lishga yordam berishdan iboratdir.

Faqat tarbiyalanmaganlik natijasi hisoblangan narsani temperament hisobiga o'tkazmaslik kerak. Masalan, xulq-atvorda sabr-toqat va o'zini tuta bilmaslikning yo'qlighi xolerik temperamentni bildirmaydi

albatta, u har qanday temperamentda ham aynan tarbiyada yo‘l qo‘yiladigan kamchilikning oqibati bo‘lishi mumkin. Qiziqish va mayllarning haddan tashqari oson almashinishi, o‘zini tuta bilmaslik, atrofdagilarga befarqlik, qo‘rqoqlik va bolaning (xuddi kattalardagidek) boshqa salbiy illatlari temperamentning xususiyatlari bo‘lmay, balki tevarak-atrofdagi kishilarning ta’siri natijasidan - bir xil hollarda bolani erkalatib taltaytirib yuborish va inijliklarini rag‘batlantirish, boshqa hollarda ortiqcha qattiqqo‘llik va mustaqillikni bo‘g‘ib qo‘yish, ezilishdan iborat bo‘lishi mumkin. Maktabda o‘quvchi jur‘atsiz, deyarlik o‘zini eplay olmaydigan bo‘lib ko‘rinishi, o‘ta melanxolik tipdagi odamning tasavvurini berishi, lekin amalda unday bo‘lmasligi mumkin. Masalan, uning xulq-atvoriga o‘quv predmetlaridan orqada qolib ketgani ta’sir etgandir yoki u bilan sinf jamoasi o‘rtasida noto‘g‘ri munosabatlar tarkib topgandir.

Individual yondashuv va temperament tipi. Aytilganlar temperament bo‘yicha haqiqiy farqlarni yetarlicha baholamaslikka olib kelmasligi kerak. Bolalar temperamentining xususiyatlarini bilish ular xulq-atvorining ayrim xususiyatlarini to‘g‘ri tushunish, tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish usullarini kerakli bir tarzda o‘zgartirish imkonini beradi.

O‘qishga qiziqishi bir xil bo‘lgan, lekin temperamenti har xil bolalarga pedagogning salbiy bahosi qanday qilib har xil ta’sir qilishi maxsus o‘rganildi. Ma’lum bo‘lishicha, agar nerv sistemasi kuchli o‘quvchida salbiy bahoning rag‘batlantiruvchi ta’siri aniqlansa, nerv sistemasining tipi sust bo‘lgan o‘quvchida ana shunday bahodan keyin tushkunlik, sarosimalik, o‘z kuchlariga ishonchning yo‘qolishi aniqlandi. O‘quvchilarning turli xil ta’sirlanishlari har xil pedagogik taktikani talab qilishi tushunarli.

O‘qituvchilar maktabda dars jadvalining o‘zgarishi, bitta darsning ikkinchisi bilan almashtirilishi sinfning normal ishlashini buzishini biladilar. Ba’zi o‘quvchilar bu xildagi o‘zgarishlarni oson va tez, boshqalari esa sekinlik bilan o‘zlashtirib oladilar. Bu xildagi faktlarni tushuntirishda temperament bo‘yicha farqlarni hisobga olish lozim. Biroz sust bolalar yangi faoliyatga darhol qo‘shilib keta olmaydilar, ular hatto bitta fan bo‘yicha o‘tkazilayotgan darsda bir mashg‘ulotdan ikkinchisiga o‘tishda qiynaladilar (masalan, o‘qituvchining tushuntirishlarini tinglashdan yozuvga o‘tishda va hokazo). Ayni paytda yuksak harakatchan bolalarda faoliyatning tez-tez o‘zgarib turishi ko‘pincha darslarda ishchanlik holatini saqlab qoladi.

Ko‘pincha xolerik va melanxolik temperamentli bolalar o‘qituvchilarning alohida g‘amxo‘rligini talab etadi. Birinchilarini ta’sirlanishlari zo‘r bo‘lishidan muntazam ravishda saqlash, o‘zini tutishga, chidamli bo‘lishga o‘rgatish, ularda ancha osoyishta va bir me’yorda ishlash odatini tarbiyalash kerak. Ikkinchilarida o‘z kuchlariga ishonchni rivojlantirish, ularning faolligini rag‘batlantirish, qiyinchiliklarni yengish bilan bog‘liq bo‘lgan xatti-harakatlarni talab qilish lozim. Nerv sistemasi kuchsiz bolalar aniq rejimga va ma’lum bir maromda ishlashga muhtoj bo‘ladilar.

Tegishli tarbiya sharoitlarida va nerv sistemasining kuchsiz tipida kuchli iroda rivojlanishi mumkin va, aksincha, nerv sistemasi kuchsiz tipda bo‘lsa, «alohida» sharoitlarda tarbiyalashda kuch-g‘ayrat yetishmasligi, chor-nochorlik alomatlarini paydo bo‘lishi mumkin. Har qanday xolerik ham qat’iy va har qanday sangvinik ham yumshoq ko‘ngil bo‘lavermaydi. Bu hislatlar shakllantirilmog‘i kerak. Bu muayyan darajada o‘zini-o‘zi boshqarishni, o‘zini-o‘zi tarbiyalashni talab qiladi.

O‘sib borayotgan kishiga o‘z xulq-atvori va faoliyatini asta-sekin ongli ravishda boshqarishni o‘rgatish zarur. Bu narsa temperamenti har xil tipdagi kishilarda har xil yuz beradi. Jumladan, agar xolerikka o‘zida xatti-harakatlar tezligi va qat’iyligini shakllantirish flegmatikka nisbatan oson bo‘lsa, flegmatikda o‘zini vazmin tuta bilish va sovuqqonlik ko‘rsatish odatini tarbiyalash xolerikka nisbatan osondir. Temperament bir o‘quvchi uchun u yoki bu psixik fazilatlarini shakllantirishning bir xil usullari, boshqalari uchun boshqa usullari zarurligida bilinadi.

Temperamentning xususiyatlari xayotning turli jabhalarida (masalan, maktab va uy sharoitlarida) turli darajada namoyon bo‘lishi mumkinligi namunalidir; temperamentning ma’lum bir ko‘rinishlari ishlab chiqilayotgan yo‘l-yo‘riqlar va odatlar ta’siri ostida cheklanishi, u yoki bu yo‘nalishga burib yuborilishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, temperament xulq-atvor xususiyatlariga ta’sir etadi, lekin ularni oldindan belgilamaydi: tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish va o‘sib borayotgan kishining tevarak-atrofdagi olamga bo‘lgan munosabatlari sistemasi birinchi darajali ahamiyatga egadir.

Temperamentning xususiyati, ya’ni psixikaning dinamik tomoni xususiyatlari kishi xarakterini tashkil etadigan psixikaning muhim xususiyatlarini rivojlantirish shartlaridan biridir, xolos.

1-jadval.

Temperament xususiyatlari

№		1	2	3	4
1.	G‘ayrat-shijoatga	Juda katta	katta	etarli	kam

	(energiya) to'ralik				
2.	Energiyani ixtiyorsiz boshqarish	Bir tekis, emas tartibsiz	Bir tekista	Bir maromda, sekin	Kuchsiz, bir tekis emas
3.	Energiyani sarf qilish tezligi	Tez, bir telis emas	Bir maromda	Bir xilda, sekin	Tez, kam-kam ravishda
4.	Modorsizlanish (kuchsizlanish)	Tez, katta zo'riqishdan keyin	sekin	Juda sekin	Tez, katta bo'lmagan zo'riqishdan keyin
5.	Energiyani tiklash	tez	Bir maromda	Bir maromda	sekin
6.	Nerv psixik jarayonlarning turg'unligi	muvozanatsiz	muvozanatli	muvozanatli	muvozanatsiz
7.	Nerv psixik jarayonlarning ko'chish tezligi	Juda yengil	Juda yengil	Kam ko'chuvchan yengil	sekin
8.	Dinamik stereotipning o'zgarish tezligi	Tez.ammo yengil emas	yengil	sekin	Sekin, qiyin

Ishning borishi. Sinaluvchi jadvalda ko'rsatilgan xususiyatlarning o'zida qay darajada rivojlanganligini aniqlaydi va javoblar varaqasidagi shunga mos ustundagi sonni aylanaga oladi.

2-jadval.

Javoblar varaqasi

№	1 ustun	2 ustun	3 ustun	4 ustun
1.	1	2	3	4
2.	1	2	3	4
3.	1	2	3	4
4.	1	2	3	4
5.	1	2	3	4
6.	1	2	3	4
7.	1	2	3	4
8.	1	2	3	4

Natijalarni qayta ishlash. Sinaluvchining qaysi ustundagi ko'p belgilagani hisobga olinadi. Har bir ustun temperamentning ma'lum qipiga mos keladi.

1-ustun temperamentining xolerik tipiga mos keladi.

2-ustun sangvinik tipiga mos keladi.

3-ustun flegmatik tipiga mos keladi.

4-ustun melanxolik tipiga mos keladi.

Xulosa. Shunday qilib sinaluvchining temperament tiplarining qaysi biriga mansubligi aniqlanadi. Har bir temperament tipi bo'yicha ijobiy javoblar soni hisoblanadi va quyidagi formulaga binoan hisoblanadi eng yuqori ko'rsatgichga ega tip (ular bir nechta bo'lis hi mumkin) o'quvchining temperament tipidir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, temperamentning yoshga oid xususiyatlari mavjudligini hisobga olish kerak: har bir bolalik yoshida faollikning, emotsionallik va motorikaning o'ziga xos xususiyati bor. Jumladan, kichik maktab yoshi uchun faollikning xarakterli belgilari — qiziqish uyg'otishning osonligi, xar qanday tashqi qo'zg'atuvchiga e'tibor berishga tayyorlik va diqqat-e'tibor berishning yetarlicha uzoq davom etmasligi, bolalar nerv sistemasining nisbatan sustligi, sezgirligi bilan bog'liqdir. Hayotning ana shu davridagi emotsionallik va motorika, albatta, aytaylik, o'smirlik, ayniqsa o'spirinlik davridagidan boshqacharoq bo'ladi. Bolada temperamentning u yoki bu tipining belgilari uning yoshidan ajratilgan holda qarab chiqilishi mumkin amas, ular hamisha tegishli «yosh davr fonida» namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Sherbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. Tohkent, 1991.
2. Psixologiya. Qisqacha izoxli lug'at. Toshkent, 1998
3. G'oziev E.G'. Psixologiya. Toshkent, 1994. E.G'.G'oziev. Umumiy psixologiya. 2010-y.

Toshkent.

4. G'oziev E.G'. Ontogenez psixologiya. 2010-y. Toshkent.
5. Bass C., Wade C., Hand D., et al. Patients with angina with normal and near normal coronary arteries: clinical and psychosocial state 12 months after angiography. BMJ. 2003, 287: 1505-8.
6. Bandura A. Social learning theory of identificatory processes // Handbook of socialization theory and research / Ed. by D.A. Goslin. Chicago, 1969. P. 159.
7. Carney R.M., Rich M.W., de Velder A., et al. Major depressive disorder in coronary artery disease. Am J Cardiol. 1987; 60: 1273-1275.
8. Cattell, R. B. (1984). The voyage of a laboratory: 1928-1984. Multivariate Behavioral Research, 19, - P. 121-174.
9. Frasure-Smith N., Lesperance F., Talajic M. Depression and 18-month prognosis after myocardial infarction. Circulation. 1995; 91 : 999-1005.
10. Glassman A. H., Shapiro P.A., Depression and the course of coronary artery disease. Am J Psychiatry. 1998. – P. 4-11.
11. Humanism in Personology: Allport, Maslow, and Murray Maddy, S.R. & Costa, P. T., Chicago: Aldine/Atherton, 1972.

UO'K 152.26:370.153:371.95

Abdinazarova Nilufar Eshnazarovna,
Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti, psi.f.f.d. (PhD)
nilufarabdunazarova765@gmail.com

MEHRIBONLIK UYIDA TARBIYALANAYOTGAN O'SMIRLARDA XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan o'smirlarda xulq-atvor shakllanishining psixologik tahlili ochib berilgan. Shuningdek, yoshlik davri organizmning fiziologik va psixologik rivojlanish davrida xulq-atvorning shakllanishi eng muhim xususiyatlardan biri sifatida ta'riflanadi. O'smirlarda xulq-atvor shakllanishining psixologik tahliliga oid nazariy tadqiqotlar tahlil qilib berilgan. Maqolada mehribonlik uyida tarbiyalanuvchilar shaxsining individual va ijtimoiy psixologik xususiyatlari yoritib berilgan. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari oilada tarbiyalanayotgan tengdoshlaridan axloqiy me'yorlarga xos bilimlarni egallashida ham keskin farq qilishi tadqiqot natijalarida tahlili keltirilgan. Shaxs yo'nalganligi anketasi shkalalarining tajriba avvalidagi natijalar korrelyatsion aloqadorligi ko'rsatkichi keltirib o'tilgan. O'smirlarda xulq-atvor shakllanishida etnopsixologik hamda ijtimoiy muhitini inobatga olgan holda yondashish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: mehribonlik uyi, SOS, shaxs, xulq-atvor, individuallik, fiziologik rivojlanish, psixologik rivojlanish, o'smir, ijtimoiy psixologik xususiyat, axloqiy me'yor, korrelyatsion aloqadorlik, etnopsixologik muhit, ijtimoiy muhit, moslashganlik, emotsional kamfort, ustuvorlik, eskapizm, psixologik tavsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В ДЕТСКОМ ДОМЕ

Аннотация. В статье раскрыт психологический анализ формирования поведения у подростков, воспитывающихся в детском доме. Также период молодости определяется как один из важнейших признаков формирования поведения в период физиологического и психологического развития организма. Теоретические исследования по психологическому анализу формирования поведения у подростков даны с анализом. В статье освещаются индивидуальные и социально-психологические особенности личности воспитанников детского дома. Анализ результатов исследования показывает, что воспитанники детского дома также сильно отличаются от сверстников, воспитывающихся в семье, в приобретении знаний, присущих этическим нормам. Результаты эксперимента по шкалам анкетирования личностной ориентации приводят к показателю корреляционной корреляции. Даны рекомендации по подходу к формированию поведения у подростков с учетом их этнопсихологической и социальной среды.

Ключевые слова: детский дом, SOS, личность, поведение, индивидуальность, физиологическое развитие, психологическое развитие, подросток, социально-психологическая характеристика, моральная норма, корреляционная принадлежность, этнопсихологическая среда, социальная среда, адаптация, эмоциональный камfort, приоритет, эскапизм, психологическая рекомендация.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF BEHAVIOR IN ADOLESCENTS RAISED IN A FOSTER HOME

Abstract. The article reveals a psychological analysis of the formation of behavior in adolescents raised in a foster home. Also, the period of youth is defined as one of the most important features of the formation of behavior during the physiological and psychological development of the organism. Theoretical studies on the psychological analysis of behavior formation in adolescents have been analyzed. The article highlights the individual and social psychological characteristics of the personality of those brought up in a foster home. The analysis is presented in the results of the study, which shows that foster children also differ dramatically in the acquisition of knowledge inherent in moral standards from their peers who are brought up in the family. The pre-experimental results of personality orientation questionnaire scales have been cited as correlaton engagement indicator. Recommendations for an approach to behavior formation in adolescents are presented taking into account their ethnopsychological and social environment.

Keywords: House of kindness, SOS, personality, behavior, individuality, physiological development, psychological development, adolescent, social psychological trait, moral norm, correlative affiliation, ethnopsychological environment, social environment, adaptability, emotional Comfort, priority, escapism, psychological recommendation.

Kirish. Yangilanayotgan O'zbekiston dunyo hamjamiyatida dadil qadam tashlab borayotgan bir davrda barcha ichki muammolar bilan bir qatorda har xil sabablarga ko'ra mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalar ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga ham keng yo'l ochildi. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining o'ziga xos individual psixologik xususiyatlari – temperament, xarakter va qobiliyatlari, shuningdek, ijtimoiylashuv jarayonlari hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillar muammosini tadqiq qilishda barcha mamlakatlar qatori respublikamizda ham qator ilmiy izlanishlar olib borilganligini kuzatish mumkin.

Hozirgi kunda taraqqiy etgan ijtimoiy jamiyatning rivojlanishi uning nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy darajasi, balki ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarga bo'lgan munosabati bilan ham belgilanadi. Hozirgi kunda mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalarning katta qismi chin yetim yoki ijtimoiy yetimlar toifasiga kiradi. Yetimlik ijtimoiy hodisa sifatida insoniyat jamiyatining o'zi kabi uzoq vaqt davomida mavjud bo'lib, jamiyat rivojlanishning ajralmas elementidir. Urushlar, epidemiyalar, tabiiy ofatlar va boshqa sabablar ota-onalarning o'limiga sabab bo'luvchi ijtimoiy omillar bo'lib, buning natijasida bolalar ota-onasidan mahrum bo'ladilar.

Ijtimoiy-madaniy makonimizda «yetim» degan so'z odatda ota-onadan ayrilgan bolaga nisbatan qo'llaniladi. Shu bilan birga, an'anaviy tarzda, bu tushuncha «odatda nochor, yolg'iz, boshpanasiz odam» deb talqin qilinadi. Jahonda ko'pgina xalqlarda bo'lgani kabi, O'rta Osiyo xalqlarida ham bola yetim qolgan bo'lsa, ularni yaqin qarindoshlari yoki hamqishloq-mahalladoshlari o'z qaramog'lariga olib tarbiyalaganlar (ular «asrandi bola» deb atalgan). O'zbekiston Respublikasida yetim va qarovsiz bolalar tarbiyasini o'z otalig'iga olgan maxsus mehribonlik uylari, SOS, tarbiyaxona (internat)lar tashkil etilgan. [1. 95]

Tadqiqot obyekti. Tadqiqotga Qashqadaryo, Samarqand viloyatlaridagi yangi oilalarga birlashtirilgan 67 nafar respondentlar, SOS-bolalar mahallasi tarbiyalanuvchilaridan iborat 63 nafar respondentlar qatnashgan.

Qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotni amalga oshirishda bir nechta metodikalaridan foydalanildi. Jumladan, suhbat, kuzatish metodlari, shuningdek, P.Kettellning «16-omilli shaxs so'rovnomasi» dan; K. Rodgers va R. Daymondning «Ijtimoiy-psixologik moslashganligini aniqlash» so'rovnomasidan foydalanildi. Olingan natijalarning statistik ishonchlilik darajasi matematik-statistika metodlaridan foizli tahlil, faktor tahlili, Styudentning t-mezoni, G-mezon, X^2 -mezon, K. Pirsonning r -korrelyatsiya koeffitsiyenti yordamida tasdiqlandi.

Natijalar va ularning tahlili. Mamlakatimizda barcha sohalarida faoliyat olib borayotgan shaxslar ijtimoiylashuv jarayonini boshidan kechiradi, ular orasida bolalar, ayniqsa, ota-onasidan mahrum bo'lgan bolalarda ijtimoiylashuv jarayoni qiyinroq kechadi. Bugungi kunda, mamlakatimizda eng muhim muammolardan biri nochor bolalar muammosi hisoblanadi. So'nggi yillarda olib borilgan statistika ma'lumotlariga ko'ra (2021), aholining taxminan 21 milliondan ortig'ini yoshlar tashkil etadi. Kattalar ularning yashashi va rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga, manfaatlari hamda bolalar huquqlarini himoya qilishga mas'ul hisoblanadi, lekin amalda buning aksi bo'lgan holatlar ko'p uchraydi. Bu vazifalarni kattalar ko'pincha e'tiborsiz qoldiradilar. [2. 36]

Yoshlik davri – har qanday jamiyatning barqaror va tabiiy almashinuvchi qismi bo'lib, inson hayot maromi, ya'ni organizmning fiziologik va psixologik rivojlanish davri bo'lib, unda xulq-atvorning eng muhim xususiyatlari shakllanadi. Bu bolaning jamiyatda to'laqonli hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni faol egallashning dastlabki bosqichi, jumladan, bolaning jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida shakllanishi va faoliyat yuritishiga imkon beruvchi muayyan bilimlar tizimi, me'yor va qadriyatlar, ijtimoiy rollarni o'zlashtirishi bosqichlaridir. [3. 86]

G.R. Yusupovanning ilmiy izlanishlarida esa, «Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilarida tolerantlik fazilatlarini shakllantirish texnologiyalari» o'rganilgan bo'lib, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida tolerantlik fazilatini shakllantirish muhim pedagogik muammo ekanligi asoslangan, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida tolerantlik fazilatini shakllantirishning pedagogik-psixologik o'ziga xosligi ochib berilgan, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida tolerantlik fazilatini shakllantirishga doir ijtimoiy-pedagogik faoliyat mazmuni ilmiy asoslab berilgan. [4. 142]

Bizningcha, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari tafakkurida tolerantlik va diniy bag'rikenglik qadriyatlarini shakllantirish vazifasi bugungi kunda zamonaviy ilm-fan oldida turgan g'oyat dolzarb ilmiy-nazariy muammolardan biri hisoblanadi. O'smirlarda tolerantlik tafakkurini shakllantirish davlatni

mustahkamlash, uning xavfsizligini muhofaza qilish, yoshlarni turli mafkuraviy yot g'oyalardan asrash, ularni bag'rikenglik asoslarida hayotga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

I.O. Haydarovning ilmiy izlanishlarida «Mehribonlik uyida tarbiyalanuvchilar shaxsining individual va ijtimoiy psixologik xususiyatlari» tadqiq etilganligini ko'ramiz. Muallif tadqiqotlarida mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalar hayoti, yashash sharoitlari, turmush tarzining o'ziga xosligi – ularning individual psixologik va ijtimoiy xususiyatlari: xarakter xislatlari, ma'naviy-axloqiy jabhasi, hissiy-emotsional va irodaviy holatlariga ularning yashash sharoitiga ijtimoiy muhit o'z ta'sirini ko'rsatishi asoslab berilgan. Ularda psixik rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmaslik va tarbiyaviy sharoitlarning yetarli emasligi tarbiyalanuvchilarda tajovuzkorlik, ishonchsizlik, o'zini chetga olish, mustaqillikning yetishmasligi, beg'amlik va bir qancha salbiy xislatlar ularning xarakteridan chuqur o'rin olishi ko'rsatib o'tilgan. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari oilada tarbiyalanayotgan tengdoshlaridan axloqiy me'yorlarga xos bilimlarni egallashida ham keskin farq qilishini ta'kidlaydi. Tarbiyalanuvchilar faqatgina Mehribonlik uyida zaruriy hisoblangan axloqiy me'yorlar bilan chegaralanib qolishi kuzatilgan. Katta oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning yetishmasligi, bu haqidagi bilimlarning yo'qligi kelajakda mustaqil oilaviy hayotga yoki oila qurishga bir muncha qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi muqarrarligi ko'rsatib o'tilgan. [5. 46]

Shubhasiz, mehribonlik uyida tarbiyalanuvchilar bilan ishlashda ularning individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga e'tibor qaratish, ularning temperamenti, xarakter xislatlari, ma'naviy-axloqiy jabhasi, hissiy-emotsional va irodaviy holatlariga e'tibor bergan holda shaxslararo munosabatlarga kirish, o'smirlarda oilaviy hayot haqidagi to'g'ri tasavvurlarni shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi.

V.A. Doskin, Z.S. Makarova, R.V. Yampolskiylar mehribonlik uylari hamda maktab-internatlarda tarbiyalangan bolalarda tez-tez uchraydigan asosiy patologik o'zgarishlarni aniqlaydi. Ular ontogenezida xulq-atvorning og'ishishiga noqulay muhit va har xil ijtimoiy omillar, ya'ni:

- nevrologik o'zgarishlar;
- hissiy va xulq sohasidagi og'ishlar;
- neyropsixik, nutq va jismoniy kasalliklar rivojlanishi;
- ichki nerv sistemasidagi og'ishishlar;
- moslashish imkoniyatining pasayishi kabilar ta'sir etishini ko'rsatib o'tganlar [6. 375].

E.G'. G'oziyev tadqiqotlarida o'smir o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish xususiyatlari, o'quv faoliyatini rejalashtirish, bunda o'zini o'zi nazorat qilish, xulq-atvori, o'z oldiga maqsad qo'ya olish, bo'sh vaqtini aniqlash kabi muammolar yuzasidan chuqur izlanishlar olib borilgan. Olim bu sohada tadqiqotlar uchun o'quv faoliyatini boshqarishning diagnostik metodini ishlab chiqib, psixologiya fanining tadqiqot sohalaridan biri bo'lgan o'qish faoliyatini boshqarish muammosining nazariy va amaliy tomonlarini yoritib bergan. [7. 224]

Bizning fikrimizcha, ta'lim samaradorligini oshirishda, hamkorlik faoliyatini yo'lga qo'yishda o'quvchilarning aqliy imkoniyatlari, bilim zaxiralari, umumiy saviyasi, bilimlarni o'zlashtirish darajasi, o'qishga munosabati, o'zini o'zi boshqarish darajasini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

G'.B. Shoumarov ilmiy izlanishlarida oila va oilaviy munosabatlardagi nosog'lom psixologik muhitning bola xulq-atvoriga ta'siri, xulq og'ishining kelib chiqishida shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, ruhiy tanglik va affektiv holatlarning bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'siri masalasi batafsil yoritilgan. Bundan tashqari oiladagi nosog'lom-psixologik muhit nafaqat er-xotin o'rtasidagi nizolarni, balki bolalar ruhiyatidagi, xulq-atvoridagi o'zgarishlarni ham keltirib chiqaradi. Oilada ota-onalarning o'z hayot va tashvishlari bilan bo'lib, bolalar faoliyatini nazorat qilmasliklari hamda ularni ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirmasliklari, bolalarda xulq og'ishining kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, oilaviy tarbiyaning ta'sirchanlik roli, ota-onaning shaxs sifatida ibrat ko'rsata olmasligi, ularning noaxloqiy xulq-atvoriga ega bo'lishlari va boshqalar bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga olib kelishini ilmiy asoslab bergan. [8. 340]

Demak, oilani qadriyat sifatida tavsiflash va jamiyat hayotidagi nufuzini ta'kidlash bilan birgalikda, uni mustahkamlovchi kafolatli omillarining rolini o'rganish, ayniqsa, yoshlarni oilada tarbiyalash katta ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb masaladir. Jamiyatimizda olib borilayotgan barcha o'zgarish va ma'naviy islohotlar jamiyatda komil-barkamol shaxsni tarbiyalashga qaratilgandir, bu esa o'z navbatida yaxshi fuqaro, jamiyatning barkamol a'zosini tarbiyalash hamdir. Shuning uchun oila muhitida ota-ona va farzand orasidagi munosabatlarni to'g'ri tashkil etish bilan oilada yuz berishi mumkin bo'lgan nizolarning oldi olinadi.

1-jadval.

Guruhlarda «Ijtimoiy-psixologik moslashganlik so‘rovnomasi yordamida olingan natijalar ahamiyatlilik ko‘rsatkichi (X^2 -mezoni bo‘yicha)

X^2	TG:($n_1=67$) X^2_{emp}	NG:($n_2=63$) X^2_{emp}	TG:($n_3=87$) X^2_{emp}	$V = (X^2_{krt})$ P	
				n1 = 67	
Moslashganlik	64,8	51,4	48,4	0,05	0,01
Moslashmaganlik	32,4	49,5	58,2	85,965	95,626
Soxtalik	23,6	29,7	32,7	n1 = 63	
O‘zini qabul qilish	34,8	21,6	23,5	0,05	0,01
O‘zini qabul qilmaslik	65,7	49,4	48,7	81,381	90,802
Boshqani qabul qilish	40,9	15,9	13,9	n1 = 87	
Boshqani qabul qilmaslik	22,5	25,3	33,5	0,05	0,01
Emotsional kamfort	31,4	17,1	14,9	108,648	119,414
Emotsional diskamfort	12,7	22,5	20,4		
Ichki nazorat	53,8	34,4	23,6		
Tashqi nazorat	59,2	23,2	19,8		
Ustuvorlik	20,9	14,8	18,7		
Ergashuvchanlik	15,8	18,4	22,3		
Eskapizm	7,44	15,5	16,9		

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $r \leq 0,01$

TG ($n_3=87$) sinaluvchilari IPM so‘rovnomasi shkalalari yuzasidan olingan natijalarning ishonchliligi X^2 -mezoni yordamida aniqlandi. Unga ko‘ra, barcha shkalalar X^2_{emp} natijalari 2.2.3-jadvalda keltirilgan. X^2 jadvali yordamida $p = 0,05$ $X^2_{krt} = 108,648$ ga $p = 0,01$ $X^2_{krt} = 119,414$ ga tengligi ifodalangan. Bundan ko‘rinib turibdiki, olingan natijalarning barchasi ahamiyatlilik o‘qi chizig‘idan ahamiyali tomonga tushgan.

Nazorat va tajriba guruhi sinaluvchilarining ijtimoiy voqelikdagi o‘z-o‘zini qidirish, shaxsiy xususiyatlarni aniqlash jarayoni ko‘p hollarda ichki nizolarni keltirib chiqaradi. Bolaligi nihoyasiga yetgan-u, hali katta bo‘lmagan inson – yoshlar uchun o‘zining yangi «Men» obrazini qidirish ancha og‘riqli va davomiy kechadi. Ularga e‘tibor bermaslikka urinish ularning atrofdagilar bilan munosabatlari buzilishiga olib kelmaydi.

Shaxslararo munosabatlar sohasida vujudga keladigan nizolar yoshlar tomonidan emotsional affektiv tarzda qabul qilinadi, ular barkamol shaxs kamolotiga to‘sqinlik qilib, ularning hayotiy faoliyat samarasizligiga sabab bo‘lishi hamda ijtimoiylashuviga salbiy ta‘sir etishi mumkin.

2-jadval.

TGda R. Kettellning 16-omilli so‘rovnomasi va B. Basning shaxs yo‘nalganligi anketasi shkalalarining tajriba avvalidagi natijalar korrelyatsion aloqadorligi (Pirson bo‘yicha)

	<i>Emotsional irodaviy komponent</i>	<i>Kommunikativ komponent</i>	<i>Kognitiv komponent</i>
O‘ziga yo‘nalganlik	0,644**	-0,432*	0,121

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $r \leq 0,01$

Tajriba guruhi sifatida tanlab olingan mehribonlik uyi tabiiyanuvchilarining tajriba oldidan o‘tkazilgan ayrim metodikalar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqliqlar o‘rganib chiqildi. Ushbu korrelyatsion tahlil shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhi sinaluvchilarining B. Basning o‘ziga yo‘nalganlik shkalsi va R. Kettellning emotsional-irodaviy komponentlari bilan musbat $r = 0,644^{**}$ ($r \leq 0,01$) bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Bundan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhi sinaluvchilarining nizolashuvchanlik, xavotirlanish hamda ijtimoiy muhitga moslashuvda xulq-atvorning beqarorligini ko‘rishimiz mumkin. Kommunikativ komponent bilan esa, $r = -0,432^{*}$ ($r \geq 0,05$) manfiy bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Bundan ko‘rinib turibdiki, ushbu guruh vakillarining ijtimoiy yo‘nalishida xulq-atvori kommunikativlik darajasi me‘yordan quyi darajada ekanligi qayd etildi. Kognitiv komponent yo‘nalishi bilan bog‘liqlikda (0,121) sezilarli farq kuzatilmadi. Sinaluvchilarning ijodiy kreativligi anchagina sustligini ko‘rish mumkin.

Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari xulq-atvori shakllanishi xususiyatlarini ota-onasi bor bo‘lgan bolalar xulq-atvor shakllanishi xususiyatlari bilan qiyoslaganda muayyan darajadagi farqlarni kuzatish mumkin. Bunga bevosita ta‘sir etuvchi bir qator omillar, jumladan, muloqotchanlikning past darajasi, emotsiyalarni boshqarish va nazorat qilishdagi beqarorlik, yuqori impulsivlik, nizolilik va dominantlikning

yuqori darajasi, notinchlik, qo'llab-quvvatlash, yordamga muhtojlik va ta'sirchanlik, xavotirlanish, frustratsiyalashganlikning yuqori darajasi, kayfiyat tushkunligining ustuvorligi kabilarni alohida qayd etish mumkin.

Biz o'z tadqiqotimiz davomida mamlakatimiz etnopsixologik hamda ijtimoiy muhitini inobatga olgan holda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining xulq-atvori shakllanishiga sabab bo'ladigan ijtimoiy psixologik omillarni ilmiy-nazariy tadqiq etish va shu orqali tajriba guruhi sifatida tanlab olingan sinaluvchilardagi shaxsiy ijobiy xulq-atvorni ijtimoiy-psixologik treninglar yordamida takomillashtirish va salbiy xulq-atvori me'yoriy darajadan yuqori bo'lgan mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida psixologik korreksiya ishlarini kun tartibiga kiritish hamda belgilangan tartibda olib borishni maqsad qilgan edik.

Xulosa. Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlardan quyidagi xulosani chiqarishimiz mumkin. Shaxsning murakkab tuzilishga ega bo'lgan ko'p qirrali xususiyatlari, fazilatlar, xislatlari o'zaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida tabiiy, emotsional, ehtiyojlar, munosabatlar va eng asosiysi shaxs xulq-atvori shakllanishining umumlashmasidir. Chunki qiziqishlar va ideallarni intellektual, emotsional, irodaviy xususiyatlarisiz tasavvur qilish mumkin bo'lmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor shakllanishi ham alohida hukm surishi g'ayritabiiy holatdir. Shu bois, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari xulq-atvorining ijobiy yoki salbiy shakllanishiga ijtimoiy muhitdan qisman cheklanganlik hamda u joydagi mavjud tarbiyaviy-psixologik ta'sirlar natijasida ro'y beradi deyishimizga asos bor.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ijtimoiylashuv va unga ta'sir etuvchi omillar, yoshlarning xulq-atvori, shaxsiy sifatleri, individual psixologik xususiyatlari, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari psixologiyasining metodologik masalalari, ularning psixik rivojlanish xususiyatlari haqida tadqiqotimizning birinchi bobida ma'lumotlar keltirilgan. Shu ma'noda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilardagi xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy omillarini tadqiq qilish masalasining muayyan ijtimoiy-psixologik muammo sifatida qo'yilishi va tadqiqotimiz oldiga qo'yilgan vazifalarning aynan ushbu jihatga qaratilishi ma'lum ma'noda bugungi yoshlarimizdagi xulq-atvor shakllanishining namoyon etilishi bilan bog'liq yangi empirik ma'lumotlarni qo'lga kiritish va bu ma'lumotlar psixologiya hamda ijtimoiy psixologiya fani istiqbollari uchun xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Е-харфи. Давлат илмий нашриёти. – Тошкент, 2014. – 956.
2. Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитасининг 2022 йилги статистикаси. – 366.
3. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Особенности психического развития школьников, воспитывающихся вне семьи // Вопросы психологии. – 1982. - № 2. – С. 80-86.
4. Карвасарского Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия /Под ред. Б.Д. Карвасарского. Психотерапевтическая энциклопедия // 3-е изд. - СПб.: Питер.- 2006., 142 с.
5. Ҳайдаров И.О. Меҳрибонлик уйида тарбияланувчилар шахсининг индивидуал ва ижтимоий психологик хусусиятлари: Психол. фан.номз....дисс автореферати. – Тошкент, 1996. – 46 б.
6. Доскина В.А., Макаровой З.С. Развитие и воспитание детей в домах ребёнка /Под ред. Доскина В.А., Макаровой З.С. М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2007. – 375с.
7. Ғозиев Э.Ғ. Психология: (Ёш даврлари психологияси). Педагогик институтлари ва университетлари учун ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 224 б.
8. Шоумаров Ғ.Б. Оила психологияси. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари учун. Ўқув қўлланма. – Тошкент., Шарқ, 2000. – 340б

Avazyazova Dilfuza Shovkatovna,
Ma'mun universitet "Psixologiya" kafedrasi kata o'qituvchisi., PhD

XORIJIY VA MAHALLIY TALABALARDA OLIY TA'LIMGA MOSLASHISH MUAMMOSI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda global dunyoda ta'limning xalqarolashuvi masalalari, xorijiy talabalar sonining yillar kesimida oshib borish statistik ko'rsatkichlari, xorijiy talabalik maqomining turli davlatlarda belgilanishi, O'zbekistonda ushbu masalaning bugungi kundagi holati bo'yicha so'z yuritilgan. Shuningdek, xorijiy va mahalliy birinchi bosqich talabalaridagi moslashish darajasini o'rganishga qaratilgan tadqiqot natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, shaxs, xorijiy talaba, moslashish, akademik ko'nikma, emotsional barqarorlik, tashqi muhit, o'z-o'zini nazorat qilish.

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ К ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ СРЕДИ ИНОСТРАННЫХ И МЕСТНЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы интернационализации образования в современном глобальном мире, статистические показатели роста числа иностранных студентов за последние годы, определение статуса иностранных студентов в разных странах и современное состояние этого вопроса в Узбекистане. Также представлены результаты исследования, направленного на изучение уровня адаптации иностранных и местных студентов первого цикла.

Ключевые слова: образование, личность, иностранный студент, адаптация, академические навыки, эмоциональная устойчивость, внешняя среда, самоконтроль.

THE PROBLEM OF ADAPTATION TO HIGHER EDUCATION AMONG FOREIGN AND LOCAL STUDENTS

Abstract. This article discusses the issues of internationalization of education in the global world today, statistical indicators of the increase in the number of foreign students over the years, the determination of the status of foreign students in different countries, and the current state of this issue in Uzbekistan. Also, the results of a study aimed at studying the level of adaptation in foreign and local first-cycle students are presented.

Keywords: education, personality, foreign student, adaptation, academic skills, emotional stability, external environment, self-control.

Kirish. Globallashuv oqibati sifatida xalqaro oliy ta'lim manzarasi keyingi yillarda o'zgarishlarga yuz tutyapti. Butun dunyo bo'ylab oliy ta'lim iqtisodiy munosabatlarning to'laonli subyektiga aylanib, chegaralarsiz ta'lim dasturi asosida faoliyat ko'rsatishga o'tilmoqda. Bu esa uning faoliyat yuritish ko'lami va tuzilmasi hamda vazifalarni faol o'zgartirish, yangi moliyalashtirish manbalarini egallash, yangi o'qitish usullarini izlash, talabalar eksporti va importini amalga oshirish va bilimlarni nazorat qilishni vazifa qilib qo'yadi. Oliy ta'lim muassasalarining faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqa xorij davlatlari bilan talaba almashinuvlari, hamkorlikda faoliyat olib borish, qo'shma ta'lim dasturlarini joriy qilish, ijtimoiy-madaniy munosabatlarni yo'lga qo'yish imkoniyatlari oshib, yildan yilga har bir mamlakatda mahalliy talabalar ichida xorijiy talabalarining salmog'i ortib bormoqda. YUNESKO Statistika Institutining (UIS) 2024 yilgi ma'lumotlariga ko'ra, oxirgi yigirma yil ichida xorijiy talabalar 1997 yilda 1,9 milliondan 2019 yilda 6,1 millionga etgan. Bu ko'rsatkichlar esa xorijiy talabalar bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar o'tkazish zarurligini bildiradi [9].

O'zbekistonda ham ta'lim eksporti rivojlanib, xorijiy talabalar soni yil sayin o'sib borayotganligini qayd qilgan holda, xorijdan kirib kelayotgan ta'lim oluvchilarning ruhiy salomatligini saqlash, ularning notanish ijtimoiy-madaniy muhit, oliy ta'lim muassasasining akademik talablariga nisbatan moslashuvchanligini oshirishning muhimligi ushbu muammo yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Bugungi kunda xorijiy fuqarolarni O'zbekistonda ta'lim olishga jalb qilishga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi Farmonida ta'lim eksportini

oshirish, oliy ta'lim tizimini jahon standartlari darajasiga ko'tarish, xorijiy fuqarolarni respublikamizda ta'lim olishlari uchun keng imkoniyat va sharoitlarni yaratish kabi vazifalar belgilab o'tilgan. Shu boisdan yildan yilga horijiy talabalarni O'zbekistonda ta'lim olish ko'rsatkichi oshib bormoqda. Talabalarni oliy ta'limga moslashish jarayonini o'rganish orqali ushbu jarayonga ijobiy ta'sir qilish, ya'ni, uning yangi muhitga samarali kirishishiga, kasbiy bilimlarni egallashiga, ko'nikma va malakalarni shakllantirishiga ko'maklashish va didaktik qiyinchiliklarida yordam berish mumkin. Moslashish jarayoni talabalarning yangi muhitga qanchalik tez va samarali kirib borishini anglatib, talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini, bu esa o'z navbatida mamlakatning kelajakdagi rivojlanishini belgilaydi. Ayniqsa, talabalarni oliy ta'limga moslashishi bilan bog'liq muammolarni hal qilish o'ziga xorijiy talabalarni ta'lim olish uchun jalb qilayotgan davlatlar uchun eng dolzarb va ahamiyatli mavzulardan biridir.

Asosiy qism. Shu o'rinda, moslashish tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak, Moslashish faqat hayotiy zarurat bo'lib qolmay, balki insonning psixologik barqarorligini saqlashda ham katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, moslashuvchanlikni rivojlantirish, yangi sharoitlarni qabul qilish va ularga moslashish ko'nikmalarini o'zlashtirish shaxsiy taraqqiyotning muhim qismi bo'lib, bugungi jamiyatda inson salomatligi va farovonligini ta'minlashning ajralmas qismi sifatida o'rganilmoqda. Bu jarayonda psixologik malaka va bilimlarni shakllantirish va rivojlantirish muhim rol o'ynaydi, chunki ular orqali shaxs o'z ruhiyatini barqaror holatda saqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Moslashish - (lot. adaptare – moslashtirmoq) «keng ma'noda moslashish, tashqi va ichki sharoitlarni o'zgartirish bo'lib, inson biologik va ijtimoiy-psixologik jihatdan tashqi va ichki olamga moslashishi mumkin»[3]. Boshqacha aytganda, moslashish-organizmning tashqi muhit bilan adekvat aloqalari shakllanishi xususiyatidir.

Moslashish muammosi uzoq vaqt davomida ilmiy fanlar doirasida muhokama qilingan bo'lib, falsafiy jihatdan qadimgi davrlarda ham ko'rib chiqilgan. Xususan, Anaksagor (miloddan avvalgi VI-asr) «Gippokratlar to'plami»da birinchi marta organizmlarning yashash sharoitlariga bog'liqligini tushuntirishga harakat qilgan. «U oziq-ovqat, iqlim, suv va turmush tarzi ta'sirida inson konstitutsiyasining o'zgarishi haqidagi birinchi tibbiy qarashlarini bayon etgan»[2].

«Terminologik jihatdan ushbu tushuncha fiziologiyadagi tadqiqotlar doirasida paydo bo'lgan. Moslashish jarayonlarining mavjudligi haqidagi g'oyani birinchi marta XVIII asrning birinchi yarmida fransuz tabiatshunosi J.Buffon bildirgan bo'lib, jarayonning asosiy mexanizmi atrof-muhit sharoitlarining mos ravishda o'zgarib turadigan organizmlarga bevosita ta'siri bilan belgilanadi, deb hisoblagan»[8].

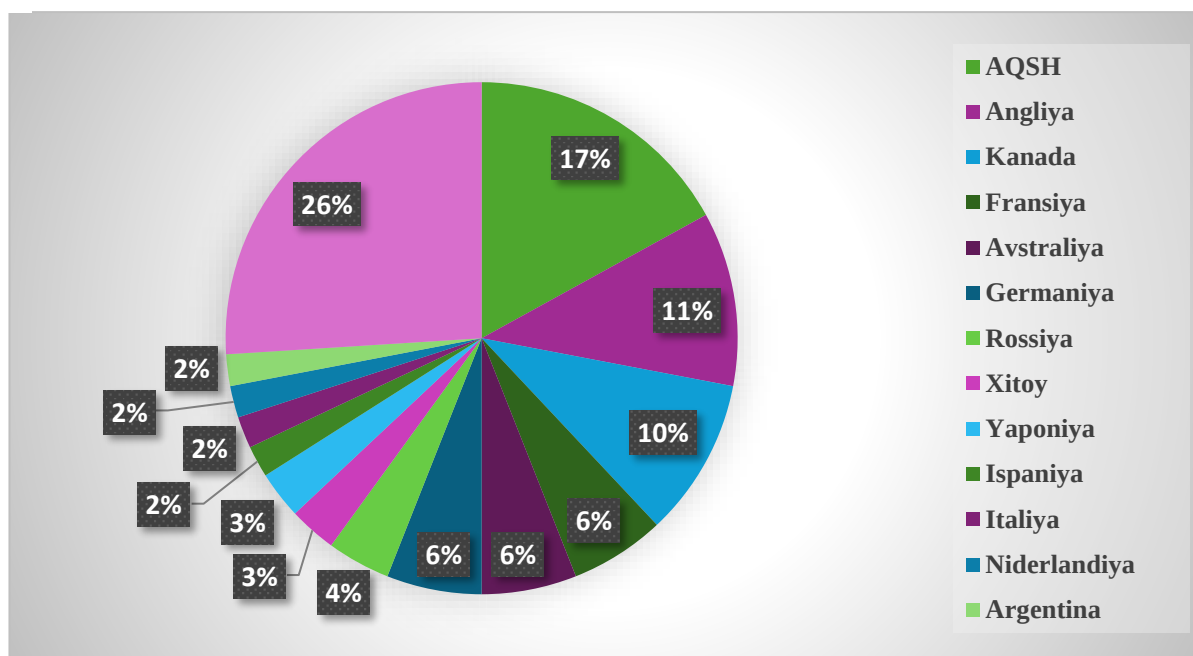
«Moslashish» atamasi (eski lotin tilida ad – «uchun»; aptus – «mos, qulay», aptatio – «silliqlash», adaptation – moslashish) XVIII asrning ikkinchi yarmida ilmiy foydalanishga kiritilgan bo'lib, nemis fiziologi X.Aubert «tomonidan 1865 yilda yorug'likning o'zgarishi bilan yorug'lik sezuvchanligini oshirish va kamaytirishni ko'rsatish uchun qo'llanilgan»[1].

Bulardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, «moslashish» tushunchasining rivojlanishi va uning mohiyati dastlab biologiyaga tegishli bo'lib, asosan evolyutsion g'oyalar bilan bog'liq. Keyinchalik, tibbiyot, sotsiologiya, psixologiyada qo'llanila boshlandi. Olimlar ushbu qarashlarga asoslangan holda, moslashish konsepsiyasini ishlab chiqishdi va unga ko'ra, tirik mavjudotlar atrof – muhit sharoitlariga moslashish hamda yashab qolish uchun ma'lum xususiyatlarni o'zida shakllantiradilar.

Moslashish jarayonining psixologik o'ziga xos jihatlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu jarayonni o'rganishda bir nechta ilmiy yondashuvlarni ajratish mumkin. Jumladan, moslashishning turli jihatlarni yorituvchi fiziologik, ijtimoiy-psixologik va akademik yo'nalishlar mavjud. Har bir yondashuv o'ziga xos metodologik asos va tadqiqot usullariga tayanib, moslashish jarayonining turli qirralarini izohlaydi. Bu esa mazkur jarayonning murakkabligi va ko'p qirrali ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuningdek, moslashish jarayonini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu jarayon shaxsning rivojlanishi, ya'ni genezisi nuqtayi nazaridan hamda tor doirada, ma'lum bir yosh davriga xos xususiyatlar nuqtayi nazaridan qaraladi. Boshqacha aytganda, moslashish shaxsning umuman taraqqiyoti va rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim ilmiy nuqtayi nazar sifatida qaraladi. Shu bilan birga, uning xususiy ko'rinishlari, masalan, turli yosh guruhlari, ijtimoiy vaziyatlar yoki professional faoliyat kontekstida yuzaga keladigan o'ziga xos jihatlari alohida e'tiborga olinadi.

Shu bilan birgalikda moslashish muammosini o'rganishda psixologiya fanida to'plangan bilimlar xorijiy talabalar hayotiga tegishli bo'lgan ko'plab masalalarni chuqurroq tushunish imkonini beradi. Xususan, ularning yangi yashash sharoitiga, ijtimoiy muhitga va ta'lim jarayoniga moslashuv jarayonini tahlil qilishda ushbu bilimlar muhim metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Buning natijasida xorijiy talabalar duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlash va ularga samarali yordam ko'rsatish imkoniyatlari kengayadi. Shu bilan birga, bu ilmiy yondashuvlar ta'lim jarayonini optimallashtirish va moslashuvni yengillashtiruvchi sharoitlarni yaratishda dolzarb ahamiyatga ega.

Tadqiqot obyektimiz xorijiy talabalar bo‘lganligi bois, aynan ushbu tushunchaning ham mohiyatini ochishga qaror qildik. Xorijiy talabalar oliy ta’limning «to‘liq yoki bir qismini o‘z mamlakatidan tashqarida olayotgan shaxslar bo‘lib, ular dunyoning turli mamlakat va iqlim zonalaridan kelishadi hamda butunlay boshqa madaniyat, an‘ana, me‘yor va qadriyatlar tizimiga ega bo‘lgan jamiyatlarning o‘ziga xos individual psixologik xususiyatlarga ega vakillari hisoblanishadi»[4]. «Xorijiy talabalarning dunyoga tarqalishi bo‘yicha statistik ma’lumotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, 2023 yilda xorijiy talabalar soni 6,4 million kishiga yetgan va bu ko‘rsatkich 2007 yilgi ko‘rsatkichdan ikki baravar ko‘pdir» [10].

1-rasm. Dunyo bo‘yicha xorijiy talabalarning mamlakatlar bo‘yicha taqsimlanishi 2025 - yil uchun (Atlas Infographics)

Xorijiy talabalik maqomi, huquq va majburiyatlari ular borayotgan davlatning ichki qonunchiligi asosida tartibga solinadi. Masalan, «AQShda xorijiy talabalar immigratsion bo‘lmagan vaqtinchalik vizada o‘qiyotgan shaxslar hisoblanadi va bu o‘rta maktabdan keyingi darajadagi akademik ta’lim olish imkonini berib, ko‘pchilik xorijiy talabalar «F1» maqomli vizaga egadir»[11].

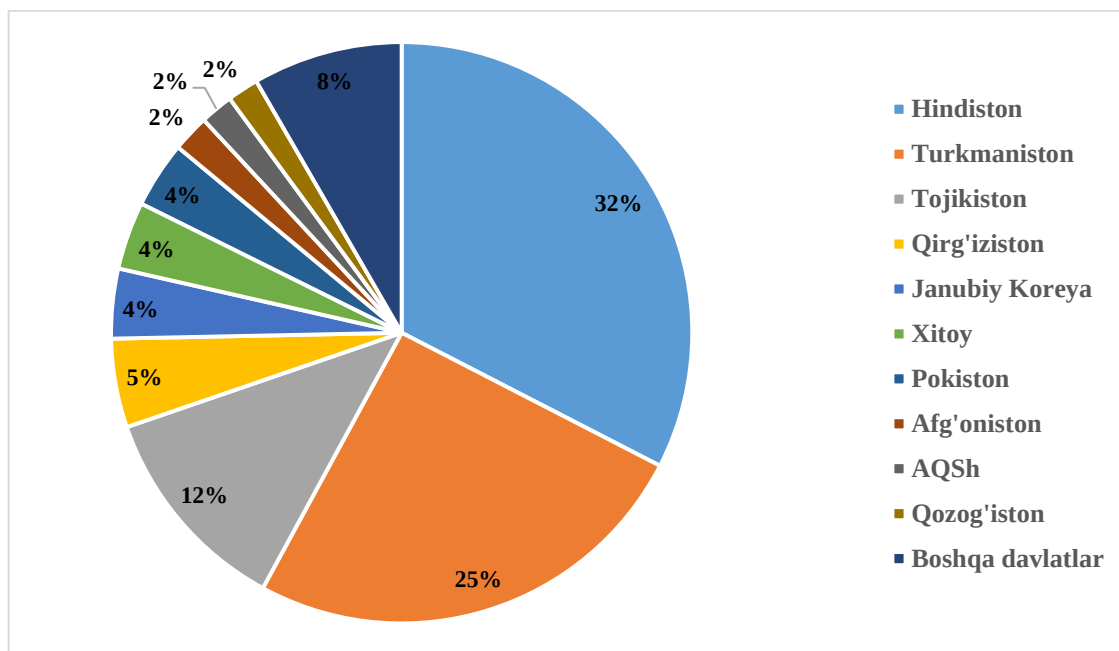
«Kanada davlati xorijiy talabalarni «doimiy rezident» maqomiga ega bo‘lmagan va Kanada hukumatidan o‘z ta’limini davom ettirish niyatida mamlakatga kirish uchun ruxsat olishi kerak bo‘lgan kanadalik bo‘lmagan talabalar deya ta’riflaydi»[6].

Xorijiy fuqarolarning O‘zbekistonda ta’lim olishi O‘zbekiston Respublikasi «Vazirlar Mahkamasining 2008 yil 4 avgustdagi 169-son «Xorijiy fuqarolarni O‘zbekiston Respublikasi ta’lim muassasalariga o‘qishga qabul qilish va o‘qitish tartibini takomillashtirish to‘g‘risida» qarori asosida tartibga solinadi. Ushbu qarorda xorijiy talabalarning O‘zbekistonda ta’lim olish shartlari, huquq va majburiyatlari batafsil keltirib o‘tilgan»[13].

O‘zbekiston Respublikasiga ta’lim olish maqsadida tashrif buyurgan xorij fuqarolarini statistik ma’lumotlarini keltiradigan bo‘lsak, «2024 yilning yanvar-aprel oylarida 6,4 ming nafar chet el fuqarolari o‘qish maqsadida O‘zbekiston Respublikasiga tashrif buyurgan. Bu ko‘rsatkich o‘tgan yilning mos davri bilan solishtirilganda 2,4 ming nafarga yoki 59,8 foizga oshgan» (2-rasm) [12].

Xorijiy talabalar davlatlar o‘rtasida yaxshi xalqaro munosabatlar o‘rnatish vazifalarini bajargan holda, ta’limni diversifikatsiya qilish, ya’ni ta’limning bir bosqichli tuzilmasidan «turli darajalarga o‘tishi va bu orqali ta’lim olayotgan shaxsning o‘z-o‘zini anglash imkoniyatini kengaytirishga hissa qo‘shadi, mezbon mamlakatlarga moliyaviy foyda keltiradi va o‘z mamlakatlariga ilg‘or bilim va malakaga ega bo‘lib qaytib keladi va shu bilan intellektual va ijtimoiy kapitalni oshiradi»[5].

Biroq, «xorijda ta’lim olish davomida talabalar ko‘plab tashqi va ichki omillar bilan bog‘liq qiyinchiliklarga duch keladilar. Notanish ijtimoiy-madaniy va ta’lim muhitida o‘qish hamda yashash, depressiya, stress, tashvish, uyqusizlik, madaniy shok, yolg‘izlik, uy sog‘inchi, oziq-ovqat va turar joy, tilni bilmaslik, darslarni tushunish, ijtimoiy normalarni o‘rganish va turli madaniyatlarga mansub odamlar bilan muloqot qilish kabi bir qator muammolarga uchraydilar»[7].

2-rasm. O'zbekistonga oliy ta'lim maqsadida kelgan xorij fuqarolarining mamlakatlar bo'yicha taqsimlanishi

Muhokama va natijalar. Biz o'z tadqiqot ishimizda vazifa sifatida xorijiy va mahalliy talabalarining moslashishidagi farqlarni ham o'rganishga qaror qildik va belgilangan vazifani bajarish uchun xorijiy hamda mahalliy birinchi bosqich talabalarining oliy ta'limga ijtimoiy-psixologik moslashuvining dastlabki bosqichiga xos xususiyatlari Mann-Uitni mezonini asosida tahlil qilindi. Bilamizki, mahalliy talabalar ham oliy ta'limga moslashish jarayonini boshlaridan o'tkazishadi.

Tadqiqot ishimizning asosiy maqsad va vazifasi xorijiy talabalarining moslashishi bo'lganligi bois, mahalliy talabalarda bu hodisa qay darajada ekanligi, ularning o'ziga xos farqli xususiyatlarini aniqlash maqsadida minimal chegarada 60 nafar mahalliy 18-19 yosh oralig'idagi talabalar bilan o'tkazildi va quyidagi natijalar qayd qilindi (1-jadvalga qarang).

Metodika natijalari tahliliga ko'ra, «Moslashish darajasi» shkalasida ishonch darajasidagi farqlar ($U=1190,000$; $p \leq 0,01$) kuzatildi va mahalliy talabalarda xorijiy talabalarga qaraganda yuqoriroq ekanligi ma'lum bo'ldi. Bunga sabab sifatida mahalliy talabalarda iqlim, oziq-ovqat, til, ijtimoiy va madaniy muhit bilan bog'liq muammolarning yo'qligi, ko'pchiligining oilasi bag'rida ekanligi va ta'lim standartlari bilan ma'lum darajada tanish ekanligini keltirish mumkin. Shu boisdan ular xorijiy talabalarga nisbatan tezroq oliy ta'limga moslashish xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantira oladilar.

1-jadval.

«Ijtimoiy-psixologik moslashishni diagnostika qilish» metodikasi, «Universitet talabalarida moslashuvchanlikni tadqiq qilish» metodikasi, «Katta beshlik» so'rovnomasi bo'yicha xorijiy va mahalliy talabalarining natijalari, (Mann Uitni mezonini asosida, $n=120$)

Ko'rsatkichlar	Sinaluvchilar turi	O'rtacha rang	U	p
Moslashish_darajasi	Mahalliy talabalar	70,67	1190,000	0,001**
	Xorijiy talabalar	50,33		
Emotsional qulaylik	Mahalliy talabalar	71,11	1163,500	0,001**
	Xorijiy talabalar	49,89		
Ta'limga moslashish	Mahalliy talabalar	69,83	1240	0,003**
	Xorijiy talabalar	51,17		
Yaqinlik-xolislik	Mahalliy talabalar	70,78	1183,500	0,001**
	Xorijiy talabalar	50,23		
O'z-o'zini nazorat qilish - impulsivlik	Mahalliy talabalar	54,01	1410,500	0,041*
	Xorijiy talabalar	66,99		

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Shuningdek, «Emotsional qulaylik» shkalasi bo'yicha ($U=1163,500$; $p\leq 0,01$) e'tiborli natijalar kuzatildi. Ya'ni, mahalliy talabalarining emotsional qulaylik darajasi xorijiytalarga qaraganda yuqori ekanligi, bu mahalliy talabalarining atrof-muhitdagi insonlar bilan ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida ichki stress, beqarorlik, qo'rquv va tashvishga kamroq uchrashi natijasida ulardagi emotsional qulaylikni oshishini anglatadi. Xorijiy talabalar esa yangi ijtimoiy muhit bilan munosabatda muvozanatga erishishida, akademik talablarni oqilona hal qilolmaslik ortidan ma'lum darajada hissiy muammolarga uchrashi orqali emotsional qulaylik darajasi pasayishi mumkin.

Keyingi metodika orqali mahalliy va xorijiy talabalarining ta'limga va guruhga moslashish ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Unga ko'ra, «Ta'limga moslashish» shkalasida ishonch darajasidagi ($U=1240$; $p\leq 0,01$) farqlar mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, xorijiy talabalarda ta'limga moslashish mahalliy talabalarga nisbatan pastroq ekanligi kuzatildi. Bunga sabab sifatida, o'qish uchun kelgan xorijiy talabalar til muammolari, boshqa ijtimoiy-madaniy vaziyat, ta'lim an'analari, iqlim sharoiti bilan bog'liq akademik muhitda o'z munosabatlarini qurishlari lozim bo'lib, ta'limga moslashish uchun ular yangi ta'lim sharoiti va ijtimoiy-madaniy muhitga oid xatti-harakat qilish qoidalari va me'yorlarini tushunishlari, o'zlashtirishlari lozim bo'ladi.

Shuningdek, navbatdagi «Katta beshlik» so'rovnomasi natijalari tahlil qilindi va quyidagi natijalar qayd qilindi. «Yaqinlik - xolislik» shkalasi bo'yicha ishonch darajasidagi ($U=1183$; $p\leq 0,01$) farq aniqlandi. Ya'ni, mahalliy talabalarda atrofda insonlarga nisbatan yaqinlik darajasi xorijiytalarga qaraganda yuqoriroq ekanligini ko'rishimiz mumkin. Buni mahalliy talabalardagi atrofda insonlar bilan muloqot, munosabatlarda to'siqlarning kamligi, guruhij munosabatlarda hamkorlikka ochiqlik, jamoaviy harakat qilishga moyilligi kuchliligi bilan, xorijiy talabalarda esa til, odatiy turmush tarzi va madaniyat bilan bog'liq to'siqlar natijasida ko'proq o'z kuchiga ishonish, individualistik kayfiyatning yuqori ekanligi bilan izohlash mumkin.

«O'z-o'zini nazorat qilish - impulsivlik» shkalasi bo'yicha ham farqlar ($U=1410,500$; $p\leq 0,05$) mavjud ekanligini ko'rish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, o'z-o'zini nazorat qilish darajasi xorijiy talabalarda mahalliy talabalarga nisbatan yuqoriroq ekan. Bu ulardagi irodaviy boshqaruvning yuqoriligi, yangi muhitda qabul qilgan qarori uchun mas'uliyatni his qilishi, xulq-atvorni nazorat qilish va impulsiv harakatlardan tiyilishning balandligi bilan izohlanadi.

Xulosa va takliflar. Demak yuqoridagi izohlar asosida shunday xulosa qilishimiz mumkin:

1. Jahon miqyosida xalqaro ta'limning rivojlanishi natijasi bo'lgan xorijiy talabalar sonining ortib borayotganligi ulardagi oliy ta'limga moslashishiga doir psixologik xususiyatlarini o'rganish, jamiyatga integratsiyasida ta'limning ahamiyati, bu borada ularning notanish ijtimoiy-madaniy muhit, yangicha ta'lim tizimi talablariga moslashishi bo'yicha tadqiqotlarni olib borish dolzarbligini ko'rsatdi.

2. Xorijiy va mahalliy talabalarda oliy ta'limning dastlabki bosqichidagi moslashish darajasini namoyon bo'lishida hudud bilan bog'liq differensial farqlarning mavjudligiga ko'ra, xorijiy talabalarda mahalliy talabalarga nisbatan umumiy va ta'limga moslashish darajasi, emotsional qulaylikning pastligi, xolislik va o'z-o'zini nazorat qilishning yuqoriligi dalillandi.

3. Birinchi bosqich xorijiy talabalarini diagnostika natijalarida emotsional qulaylik pastligi va beqarorlik mavjudligi kuzatildi, bu esa ulardagi hissiy-emotsional soha bilan ham ishlash zarurligini ko'rsatadi. Mazkur xulosalar xorijiy talabalarining yangi muhitga moslashish jarayonini yanada chuqurroq o'rganish va ularga psixologik yordam ko'rsatish uchun zarur metodik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Дахина Т.В. Генезис понятия «Адаптация» в психологии // Нефтегазовые технологии и экологическая безопасность. 2007. №5. –С.175-179.
2. Ковригина И.С. Социально-психологическая адаптация: сущность, виды и стадии формирования // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2009. №9..
3. Мещеряков Б.Г, Зинченко В.П. Большой психологический словарь. (3-е изд., 2002 г.–632с.)
4. Савченко И. А. Иностраный студент в России: условия и барьеры интеграции//Вестник ОГУ. 2010. №4 (110). –С.25-31.
5. Guruz K. (2011). *Higher education and international student mobility in the global knowledge economy: Revised and updated* (2nd ed.). New York, NY: State University of New York Press, 2011. –176 p.
6. "Определение понятия "иностраные студенты" www150.statcan.gc.ca

7. Smith R.A, Khawaja N.G. (2011). A review of the acculturation experiences of international students. *International Journal of Intercultural Relations*, 35, –Pp.699-713.
8. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации. Издательство: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 160 с.
9. <https://uis.unesco.org/en/search/site/international%20students>
10. <https://www.iie.org/wp-content/uploads/2023/12/Project>
11. <https://www.iie.org/en/Research-and-Insights/Project-Atlas/Explore Data/United-States>
12. <https://www.xabar.uz/uz/talim/ozbekistonda-hindistonliklik-talabalar-eng>
13. <https://lex.uz/docs/-1380636>

Bo'riyeva Mahbuba Shavkatovna,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti oqituvchisi,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
mahbubaburieva6@gmail.com

ZAMONAVIY OILAVIY MUNOSABATLAR PSIXOLOGIYASI: NIKOH MUAMMOLARI VA AJRALISH SABABLARI TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy oilaviy munosabatlarning psixologik xususiyatlari, nikohning mustahkamligi va ajralish holatlarining asosiy sabablari keng ko'lamda tahlil qilinadi. Tadqiqotda oila institutining ijtimoiy va psixologik jihatdan barqarorligini ta'minlash, sog'lom nikoh munosabatlarini shakllantirish hamda ajralishning oldini olish bo'yicha samarali yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Aholining oilaga bo'lgan munosabati, nikohda yuzaga keladigan ziddiyatlarning psixologik sabablari, moslashuv darajasi, o'zaro hurmat va tushunish kabi omillar alohida tahlil etiladi. Maqolada shuningdek, oiladagi sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni yaratishga qaratilgan fikrlar, barqaror oila qurishdagi psixologik ko'nikmalar va amaliy tavsiyalar ham bayon etiladi. Ushbu tadqiqot natijalari orqali oilaviy inqirozlarning oldini olish va ijobiy munosabatlarni rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: oila, tarbiya, munosabatlar, farzand, qadriyatlar, tadqiqot, nikoh, o'zaro hurmat, o'zaro tushunish, nizo, ajrim, ekspert.

СОВРЕМЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ: АНАЛИЗ БРАЧЕВЫХ ПРОБЛЕМ И ПРИЧИН РАЗВОДА

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ психологических особенностей современных семейных отношений, прочности брака и основных причин разводов. В исследовании рассматриваются эффективные подходы к обеспечению социально-психологической стабильности института семьи, формированию здоровых супружеских отношений и профилактике разводов. Отдельно анализируются отношение населения к семье, психологические причины конфликтов в браке, уровень адаптации, взаимоуважения и взаимопонимания. В статье также представлены идеи, направленные на создание здоровой социально-психологической среды в семье, психологические навыки построения стабильной семьи и практические рекомендации. Результаты исследования раскрывают возможности профилактики семейных кризисов и развития позитивных отношений.

Ключевые слова: семья, воспитание, отношения, дети, ценности, исследование, брак, взаимоуважение, взаимопонимание, конфликт, развод, эксперт.

MODERN PSYCHOLOGY OF FAMILY RELATIONS: ANALYSIS OF MARRIAGE PROBLEMS AND CAUSES OF DIVORCE

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the psychological characteristics of modern family relationships, the strength of marriage, and the main causes of divorce. The study examines effective approaches to ensuring the social and psychological stability of the family institution, the formation of healthy marital relationships, and the prevention of divorce. The population's attitude to the family, the psychological causes of conflicts in marriage, the level of adaptation, mutual respect, and understanding are separately analyzed. The article also presents ideas aimed at creating a healthy socio-psychological environment in the family, psychological skills for building a stable family, and practical recommendations. The results of this study highlight the possibilities of preventing family crises and developing positive relationships.

Keywords: family, upbringing, relationships, children, values, research, marriage, mutual respect, mutual understanding, conflict, divorce, expert.

Kirish. Bugungi kunda respublikamizda 10 milliondan ortiq oila istiqomat qiladi, 2020-2023-yillarda oila ajrashishlari o'sish dinamikasi kuzatilgan bo'lsa, 2024-yilda pasayish qayd etildi. Ma'lumki, oilalar ichki holati va ajrashishiga turli ichki va tashqi omillar ta'sir qiladi. Jahon tajribasi va qator tadqiqotlarni o'rganish oilalar ajrashishi dinamikasiga mintaqaning rivojlanganlik darajasi, yashash sharoiti, urbanizatsiya

darajasi, bandlik va daromadlar, mehnat migratsiyasi, nikohga kirish yoshi, farzandlar, salomatlik, gender tengligi kabi bir nechta asosiy omillar ta'sir qilishini aniqlangan.

Shu bilan birga global xarakterga ega muammolar ham mavjud. Zamonaviy dunyoda an'anaviy nikoh instituti inqirozga yuz tutib, fuqarolik nikohlari soni ortib bormoqda, martabaga erishish oila barpo qilishdan ustun qo'yilmoqda, oilalar ajrashishi odatiy holga aylanmoqda, yoshlarning turmush qadriyatlarini o'zlashtirish ko'pincha oiladan tashqarida, internetda va ijtimoiy tarmoqlarda sodir bo'lmoqda.

Oila ajrashishi esa, aksincha, farzandlar tarbiyasi, oila a'zolari hayoti sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, keskin ijtimoiy ziddiyatlar va xavf-xatarlarga sabab bo'ladi.

Ajrashishlarning mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligiga tahdid solishini e'tiborga olgan holda, ko'plab olimlar ajralish xavfini orttiruvchi omillarni tadqiq etishga kirishgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezident xuzuridagi statistika agentligining ma'lumotlariga ko'ra, **2020-yilda 28,2** mingta nikohdan ajralishlar qayd etilgan bo'lib, har 1000 aholiga nikohdan ajralishlar koeffitsiyenti **0,8** promilleni tashkil etgan.

Asosiy qism. 2024-yilda Respublikada 271 ming 776 ta nikohlar qayd etilgan bo'lib shundan **45 ming 135 tani ajrimlar** ni tashkil etgan (**2020-yilning** mos davri bilan taqqoslaganda **25,0 ming** birlikka kamaygan.).

2024-yil qayd etilgan nikohdan ajralishlar soni shahar joylarida **62 foiz**, **qishloq joylarida 38,0 foizni** tashkil etgan (**2020-yilning** mos davriga nisbatan **59,9 foizga** kamaygan).

1 nafar farzand bilan nikohdan **ajralishlar** soni **28,6 foiz** tashkil etgan bo'lsa, **farzandsizlik sababli** nikohdan **ajralishlar** soni **48,1 foiz**) hamda **2 va undan ortiq farzand bilan** nikohdan **ajralishlar** soni **23,3 foiz** tashkil etgan.

Nikohdan ajrashganlarning o'rtacha yoshi erkaklar uchun **35,4 yoshni**, ayollar uchun **32,1 yoshni** tashkil etgan. Nikohdan ajrashganlarning **eng katta ulushi 35 yoshgacha** bo'lgan ajralayotgan ayollar to'g'ri kelgan, ya'ni **jami nikohdan ajrashganlarning 64,6 foizini** tashkil etgan.

Oilaviy ajralishlarning **39,2 foizini 1-5 yillar** birga yashagan oilalar tashkil etgan. Shu bilan birga, **60,8 foizi esa 5 va undan ko'p yil birga yashagan** oilalar orasida uchragan.

Hududlar kesimida **1-5 yil** birga yashab ajralgan oilalar ulushi Qashqadaryo (**56,4 foiz**), Jizzax (**53,8 foiz**), Andijon (**50,7 foiz**), Sirdaryo (**48,7 foiz**), Navoiy (**45,2 foiz**) viloyatlarida ko'proq qayd etilgan bo'lsa, Surxondaryo (**12,3 foiz**), Namangan (**30,0 foiz**) viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi (**30,4 foiz**) va Toshkent shahrida (**31,0 foiz**) kamroq ulushga ega bo'lgan.

Hududlar bo'yicha nikohdan ajrashish koeffitsiyenti eng yuqorisi **Toshkent shahrida 1,9 promille**, **Sirdaryo viloyatida 1,6 promille**, **Toshkent viloyatida 1,5 promille** Andijon viloyatida **1,5 promille**, eng kam ko'rsatkich **Qashqadaryo viloyatida 0,8 promilleni** va **Qoraqalpog'iston Respublikasida 0,9 promilleni** tashkil etgan. [1]

Tadqiqot amaliy natijalari. Oila va nikohni mustahkamlash hamda nikohdan ajrashish sabablarini aniqlash maqsadida, respublikaning **3 ta** hududiy birligi: **Sirdaryo, Toshkent viloyati va Toshkent shahrida 20–55 yoshgacha bo'lgan 275 nafar respondentlar** orasida so'rov o'tkazildi.

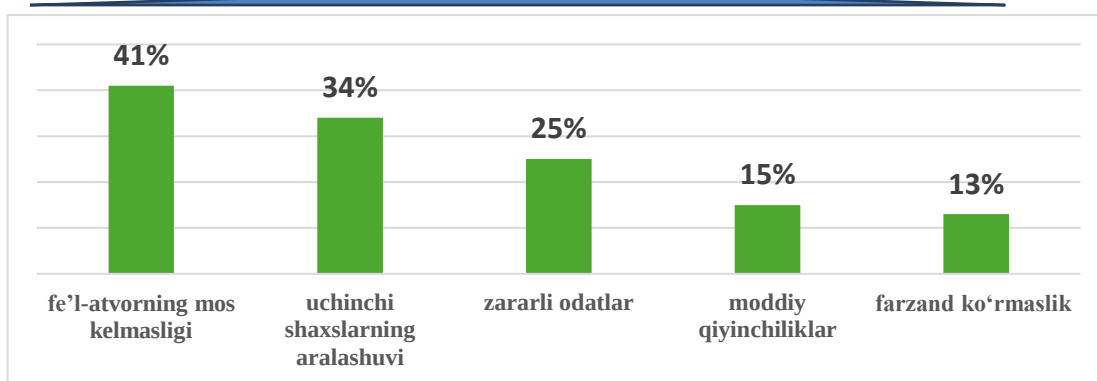
Mazkur tadqiqot natijasida quyidagi holatlar aniqlandi va xulosalarga kelindi:

Tahlillarga ko'ra, ajralishlarning **asosiy sabablari** er-xotin o'rtasidagi **o'zaro tushunish va kelishuvning yo'qligi**, doimiy janjal va **nizolar (22,5%)**, oilada **farzandlarning yo'qligi/bepushtlik (15,6%)**, er-xotin qarindoshlarining ularning hayotiga muntazam aralashuvi va ular bilan kelishmovchiliklar (**15%**), hamda **ichkilikbozlik (11%)** ekan.

Ajralish sabablari orasida, oilada *ayolning erkinligi va imkoniyatlari cheklanganligidan dalolat beruvchi holatlar ham qayd etilgan*. Shuningdek, so'rovda ishtirok etganlarning qariyb **2 foizi** oilasi buzilishining asosiy sababi sifatida **chet elga ishlash** uchun ketgan turmush o'rtog'i bilan aloqaning uzilishini ko'rsatgan.

Yosh oilalarning ajralish sabablari ko'proq ularning nikohga kirishish yoshiga emas, balki oila yuritish va birgalikdagi turmush tarziga axloqiy-psixologik hamda iqtisodiy jihatdan tayyor emasliklariga bog'liq ekanligi aniqlandi.

Yosh oilalarda ajrimning **41 foizi fe'l-atvorning mos kelmasligi**, **34 foizi uchinchi shaxslarning aralashuvi**, **25 foizi zararli odatlar**, **15 foizi moddiy qiyinchiliklar**, **13 foizi esa farzand ko'rmaslik (bepushtlik) sababli** yuzaga kelgan.

1-rasm. Yosh oilalarda ajrimni yuzaga keltiruvchi sabablar

Ajralish haqidagi fikrlar eng ko'p **30 yoshdan 39 yoshgacha** bo'lgan davrdagi er-xotinlarda uchrar ekan, **20-29 yoshdagilar** esa bu masala bilan kamroq tashvishlanar ekan.

Ajrashish haqidagi qarorini va uning oqibatlarini, shuningdek oilani saqlab qolishning mumkin bo'lgan shartlarini o'zlari baholashlari nihoyatda muhim hisoblanadi.

Oilani saqlab qolish sharti sifatida so'rovda qatnashganlarning **24,8 foizi** "agar turmush o'rtog'imizning qarindoshlari hayotimizga aralashmaganda," **21,1 foizi** "agar alohida yashash imkoniyatimiz bo'lganda," shuningdek, **9 foizi** "agar menga yoki turmush o'rtog'imga ish topishda yordam berilganda va oilamizning moddiy ahvolini yaxshilay olganimizda" deb ta'kidlashgan.

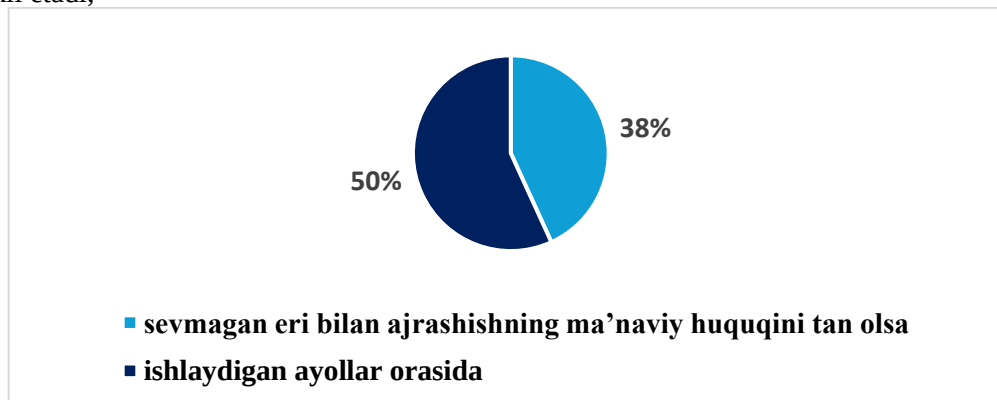
Bolalar soni ortishi bilan ayollarning ajralishga bo'lgan munosabati salbiy bo'ladi, degan faraz o'z tasdig'ini topmadi.

Bir bolali ayollarning **50 foizi**, ikki bolali ayollarning **48 foizi**, uch va undan ortiq bolali ayollarning **49 foizi** sevmagan eri bilan ajralishni ma'qullaydi.

Rasmiy nikohda bo'lgan ayollarning 47 foizi erini sevmasligi sababli ajralishni ma'qullaydi. Ro'yxatdan o'tmasdan norasmiy nikohida bo'lgan ayollar orasida esa bu ko'rsatkich **53 foizni** tashkil etadi.

Shahar hududida yashovchi ayollar erlari bilan ajrashishni ma'qullaganlar **51 foizni** tashkil etsa, qishloqlik ayollar orasida bu ko'rsatkich atigi **38 foizni** tashkil etadi.

Uy bekalari ajrashishlarni ishlaydigan ayollarga qaraganda kamroq ma'qullaydilar. Ularning **38 foizi** sevmagan eri bilan ajrashishning ma'naviy huquqini tan olsa, ishlaydigan ayollar orasida bu ko'rsatkich **50 foizni** tashkil etadi;

2-rasm. Uy bekalari ajrashishlarni ishlaydigan ayollarga qaraganda kamroq ma'qullashlari

Shuni ta'kidlash joizki, ajrashgandan so'ng **ayollar** ko'proq **yengillik** (erkaklarga nisbatan 20% va 7%), **erkinlik** (11% va 4%), **baxt** (8% va 3%) **his qilishadi**. Shu bilan birga, ayollar **salbiy his-tuyg'ularni** ham ko'proq tilga olishgan: **bo'shliq** (erkaklarga nisbatan 13% va 8%), **tushkunlik** (8% va 6%) va **xafa bo'lish** (8% va 5%).

Erkaklar esa ajrashgandan keyin ko'pincha **g'am-alam, og'riq** (ayollarga nisbatan 15% va 11%) yoki **hech qanday his-tuyg'u** (16% va 6%) sezishadi.

Tahlillarga ko'ra, nikohda **12 yildan 21 yilgacha** birga yashagan er-xotinlar hamda **6 yildan 11 yilgacha** turmush qurib kelgan ayollar ajralish haqida ko'proq o'ylashar ekan. 6 yildan kam vaqt oila qurgan erkaklar esa, odatda, ajralishni xayollariga ham keltirmas ekanlar.

Oilaviy hayot dinamikasi o'sgan sari ajrim motivlari konkretlashib borar ekan.

Ajrim motivatori sifatida esa, **11-18** yillik oilaviy stajga ega bo'lgan oilalar ajrimga aybdor sifatida har ikkala juftlikni (**62%**), javob berishga qiyinalishlarini (**2%**), hech kim aybdor emas, vaziyat taqozosiga ko'ra ajralishga qaror qilinganini (**16%**), erkaklarni (**13%**) hamda ayollarni (**7%**) tanlashgan. Aksariyat holatlarda ajrimga juftliklarning har ikkisi aybdor sifatida qaralishi ma'lum bo'ldi (mos ravishda **59% va 62%**).

Ajrimning aynan farzandlarning ruhiy holatiga stress, tushkunlik, o'zini-o'zi past baholashi, aybdorlik hissi (ya'ni ota-onaning ajrimida o'zini aybdor hisoblashi) yuzaga keladi.

Ajrimlardan farzandlar ko'proq emotsional travmalar olishi kuzatiladi (23,7%). Xususan – o'qishdagi o'zgarishlari salbiy tomonga o'zgaradi (**13,9%**), **otasidan ko'ra** onasi bilan yaxshiroq munosabatda bo'ladi (**10,6%**), moliyaviy qiyinchiliklar sababli jinoyatchilik oqibatlari kelib chiqadi (**10,2%**).

Respondentlarning nikohdan tashqari munosabatlarni keltirib chiqarishiga ko'proq turmush o'rtog'iga nisbatan muhabbat hislari (simpatiya yoki umumiy qarama-qarshi jinsga nisbatan bo'ladigan ijobiy xislar)ning yo'qligi sababli o'zga ayol yoki erkakni sevib qolishlari (**25,4%**) turtki bo'lar ekan.

Bundan tashqari turmush o'rtog'idan jinsiy qoniqmaslik (**18,4%**), kuchli ta'sir qiluvchi vositalar natijasida o'zini xulqini boshqara olmasligi (**18,4%**), jinsiy hamrohini yoqimli va maftunkorligi (**13,4%**), bo'sh vaqtini yaxshi kayfiyat bilan o'tkazish (**10,9%**), yoshlikdagi muhabbat hislari (**10,0%**), hamda ayollar tomonidan turmush o'rtog'ining ro'zg'or boshqarishda mas'uliyatsizligi, mustaqil fikri yo'qligi, oilaga boshqalarning aralashuvi (qaynona, qaynsingillar), oilada ayolga yomon munosabatda bo'lishlari, xiyonat kabi boshqa omillarni ta'kidlab o'tishgan.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari taxlilidan ko'rinadiki, muammoli oilalarning barcha turida shaxsni tushunish, unga tug'ri yo'l ko'rsatish, o'rinli maslahat berish, uning yosh ko'rsatkichi va muammo sabab, motiviga ahamiyat berish oila muammolarini bartaraf etishda zarurligini tasdiqladi. Oilalarda shaxslararo munosabatlar bilan bog'lik turli xil muammolarni hal etishda mutaxassis, oila psixologining yordami zarur. Oilaviy ajrimlarning asosiy top sabablaridan moliyaviy disgarmoniya, migratsiya, intim munosabatlardan qoniqmaslik, uchinchi shaxslarning doimiy maslahati, er-xotinlar fe'l-atvorining mos kelmasligi turmush stajiga bog'liq bo'lmas emasligi ma'lum bo'ladi.

Yuqoridagilarga ko'ra, O'zbekistonda oila va nikohni mustahkamlash hamda nikohdan ajrashishni bartaraf etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha quyidagilar taklif etiladi:

1. Qonuniy nikohdan o'tmasdan yashash tushunchasini ayrim erkaklarning noto'g'ri tushunishi, ko'pincha diniy ahamiyatini va shartlarini yetarlicha tushunmaslikdan yoki jinsiy mayilligidan kelib chiqmoqda buning natijasida oila mustahkamligiga dars ketmoqda o'zaro ishonch yo'qolib ajrimlarga sabab bo'lmoqda shu sabadan **qonunchilikni hamda targ'ibotni kuchaytirish lozim.**

2. Oila a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar, o'zaro hurmat, tushunish, va qo'llab-quvvatlashni kuchaytirishga yordam beradigan **maxsus o'quv kurslarni tashkil etish** ajrimlarning eng ko'p sabablaridan biri bo'lganligi sababli.

3. Oila masalalari bilan shug'ullanuvchi idora, tashkilot va muassasalar xodimlari uchun notinch oilalar bilan ishlash, oilalardagi ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilash bo'yicha **elektron platforma ishlab chiqish.**

4. Ajrimlarni oldini olishda ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning o'rni yuqoriligini so'rovnoma natijalariga ko'ra aniqladik va oilada ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash maqsadida **ayollar bandligini ta'minlash oilaning iqtisodiy ta'minotini oshirish** maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. Mahalla fuqarolar yig'ini qoshida tashkil etilgan kengashlar ish faoliyatini **iqtisodiy jihatdan rag'batlantirish** lozim.

6. Joylarda yoshlarni oilaga tayyorlovchi **malakali psixologlarning faoliyatini yaxshilash** va ularga yetarli shart sharoitlarni yaratish.

7. Ko'pnikohlikni kamaytirish uchun ko'p tomonlama yondashuv kerak. Ta'lim va tarbiya, huquqiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar jamiyatda ko'pnikohlikning salbiy oqibatlarini kamaytirishda samarali bo'lishi mumkin. Jamiyatdagi ijtimoiy ongni oshirish, gender tengligini ta'minlash, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash va qonunlarni kuchaytirish orqali ko'pnikohlikni kamaytirish mumkin. **Qonuniy nikohdan o'tmasdan yashash salbiy oqibatlarini oldini olish va oilalar barqarorligini ta'minlash uchun bu borada turli darajadagi ijtimoiy, huquqiy va madaniy choralar amalga oshirilishi lozim.**

8. Ajrimni boshdan kechirgan oilalar farzandlarining ijtimoiy himoyasini va rivojlanishini ta'minlash ularning ota-onalaridan tashqari davlat va jamiyat oldida turgan o'ta muhim vazifalardan biri ekanini inobatga olgan holda **ajrashgan oilalarning farzandlari bilan ish olib borish va ularni qo'llab-quvvatlash bo'yicha huquqiy mexanizmlar shakllantirish.**

9. Oila institutini mustahkamlash maqsadida nikohdan ajrashishlar masalasi, murakkab vaziyatga tushib qolgan oilalar muammolarini hal etish amaliyotiga bag'ishlangan **targ'ibot-tashviqot materiallarini**

tayorlash va ommaviy axborot vositalarida muntazam yoritib borish.

11. Er-xotinlar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqishining oldini olishga xizmat qiluvchi **uslubiy qo'llanma va psixologik yo'riqnomalar ishlab chiqish** hamda amaliyotga joriy yetish chora-tadbirlarini kengaytirish lozim.

12. Er-xotinlarda har ikkala tomonning shaxsiy manfaatlarini nizoni keltirib chiqargan muammodan ustun qo'yish, yechim torishda faol ishtirok yetish, o'zi va umr yo'ldoshining istagini qondirish maqsadida harakat qilish, xolis fikr almashish kabi ijobiy xulq-atvor shakllarini tarkib tortirish negizida ziddiyatlar ko'lamini kamaytirish kerak.

13. Jahldorlikning keskin yuzaga kelishi, o'zgalarga kuch ishlatish, yuqori qo'zg'aluvchanlikning ifodalanishi, o'zini idora qilishdagi qiyinchiliklar, so'z orqali salbiy hissiyotlarini ifodalash, haqoratlardan foydalanish singari agressiv holatlarni yosh yer-xotinlar shaxsida bartaraf yetish orqali oilaviy ziddiyatlarni susaytirish lozim.

14. Oilaviy munosabatlarda **sog'lom psixologik muhitni ta'minlashga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni** yo'lga qo'yish orqali ziddiyatli holatlarni bartaraf yetish jarayonini kuchaytirish mumkin.

15. Umumta'lim maktablari, akademik litsey, kasb-hunar maktablarining yuqori sinf o'quvchilari bilan oilaviy tasavvurlarni shakllantirish, oilaviy hayotga tayyorlash, qadriyatlarni ulug'lash maqsadida psixolog va boshqa mutaxassislar ishtirokida **profilaktik tadbirlarni o'tkazish**.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi. <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/25648-skol-ko-semej-v-nashej-respublike>
2. S.Abdurahmonova Oilaviy ajrimlar: kalavanning uchi kimning qo'lida? <https://kun.uz/49102468>
3. V.Karimova. Mehr va muruvvat oiladan boshlanadi. – T.:Yangi asr avlodi, 2004. – 28 b.
4. Якубов Ю.А. О рассогласованности ролевого проведения супругов как факторе дестабилизации брака /На материале узбекской семьи. – В сб.:Актуализация личности в системе общественных отношений. – М., 1989. – С.223-224.
5. Витакер К. Полночные размышления психотерапевта. - М: "ACADEMA", 2004. -83-92 б

Dilshodova Madinabonu Rustam qizi,
Toshkent davlat tibbiyot universiteti o'qituvchisi
@mdilshodova72@gmail.com

KO'KRAK SARATONI DAVRIDA PSIXOSOTSIAL YORDAMNI O'Z ICHIGA OLGAN INTEGRATSIYALASHGAN PARVARISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. Ko'krak saratoni ayollarda eng ko'p uchraydigan onkologik kasallik bo'lib, uning jismoniy ta'siridan tashqari ruhiy salomatlikka ham salbiy ta'siri mavjud. Bemorlar ko'pincha depressiya, tashvish, stress, ijtimoiy izolyatsiya va hayot sifatining pasayishi kabi psixologik muammolar bilan yuzlashadilar. Shu sababli, ko'krak saratoni bilan og'rigan bemorlarga ko'rsatiladigan yordam faqat jismoniy davolashdan iborat bo'lishi yetarli emas. Mazkur maqolada psixosotsial yordamni o'z ichiga olgan integratsiyalashgan parvarish strategiyalarining ahamiyati va samaradorligi klinik tadqiqotlar va tizimli sharhlar asosida tahlil qilinadi. Integratsiyalashgan parvarish modeli, ya'ni multidisipliner yondashuv, bemorning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy ehtiyojlarini bir vaqtning o'zida qondirishga qaratilgan bo'lib, bu yondashuv ko'krak saratoni bilan bog'liq psixologik simptomlarni kamaytirish, davolanish jarayoniga rioya qilishni oshirish va hayot sifatini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi. Maqolada kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, qo'llab-quvvatlash guruhlari, stressni boshqarish texnikalari va boshqa psixosotsial aralashuvlarning samaradorligi tahlil qilinib, ularning bemorlar uchun klinik ahamiyati ko'rsatib o'tiladi. Shu bilan birga, zamonaviy tibbiyot amaliyotida integratsiyalashgan parvarish yondashuvlarini kengaytirish va takomillashtirish zarurati muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ko'krak saratoni, psixosotsial yordam, integratsiyalashgan parvarish, ruhiy salomatlik, multidisipliner yondashuv.

"INTEGRATED CARE STRATEGIES THAT INCLUDE PSYCHOSOCIAL SUPPORT DURING BREAST CANCER TREATMENT"

Abstract. Breast cancer is one of the most common oncological diseases among women, and in addition to its physical impact, it has significant negative effects on mental health. Patients often experience psychological issues such as depression, anxiety, stress, social isolation, and a decrease in quality of life. Therefore, it is insufficient to provide only physical treatment to patients with breast cancer. This article presents a clinical analysis of the importance and effectiveness of integrated care strategies that include psychosocial support. The integrated care model — a multidisciplinary approach — aims to simultaneously address patients' physical, psychological, and social needs. This approach plays a crucial role in reducing psychological symptoms associated with breast cancer, improving treatment adherence, and enhancing overall quality of life. The paper analyzes the effectiveness of cognitive-behavioral therapy, support groups, stress management techniques, and other psychosocial interventions, emphasizing their clinical value. In addition, the necessity of expanding and improving integrated care approaches in modern medical practice is discussed.

Keywords: breast cancer, psychosocial support, integrated care, mental health, multidisciplinary approach.

«ИНТЕГРИРОВАННЫЕ СТРАТЕГИИ УХОДА, ВКЛЮЧАЮЩИЕ ПСИХОСОЦИАЛЬНУЮ ПОДДЕРЖКУ ПРИ РАКЕ ГРУДИ»

Аннотация. Рак молочной железы — одно из наиболее распространённых онкологических заболеваний среди женщин, которое оказывает влияние не только на физическое, но и на психическое здоровье пациенток. Больные часто сталкиваются с такими психологическими проблемами, как депрессия, тревожность, стресс, социальная изоляция и снижение качества жизни. В связи с этим исключительно физического лечения оказывается недостаточно. В данной статье представлено клиническое исследование значимости и эффективности стратегий интегрированной помощи, включающих в себя психосоциальную поддержку. Модель интегрированной помощи — это мультидисциплинарный подход, направленный на одновременное удовлетворение физических, психологических и социальных потребностей пациента. Этот подход играет ключевую роль в снижении психологических симптомов, повышении приверженности лечению и улучшении общего качества жизни. В статье проанализирована эффективность

когнитивно-поведенческой терапии, групп поддержки, методов управления стрессом и других психосоциальных вмешательств, а также подчеркнута их клиническая значимость. Кроме того, рассматривается необходимость расширения и совершенствования интегрированных подходов в современной медицинской практике.

Ключевые слова: рак молочной железы, психосоциальная поддержка, интегрированная помощь, психическое здоровье, мультидисциплинарный подход.

Kirish. Ko'krak saratoni (mamma saratoni) dunyo bo'yicha ayollar orasida eng ko'p uchraydigan onkologik kasallik hisoblanadi. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, har yili 2,3 milliondan ortiq ayolda ushbu kasallik aniqlanadi va 600 mingdan ortiq o'lim holatlari qayd etiladi (WHO, 2021). Bu kasallik nafaqat jismoniy sog'liq, balki ruhiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham katta salbiy oqibatlariga olib keladi.

Ko'krak saratoni bilan yashovchi ayollar ko'pincha quyidagi psixososial muammolarga duch keladilar:

- **Depressiya, bezovtalik va stress;**
- **O'zini qadrlash darajasining pasayishi** (ayniqsa, jarrohlik aralashuvlaridan so'ng);
- **Tanadagi o'zgarishlar tufayli tananing qabul qilinmasligi;**
- **Ijtimoiy ajralish** va oilaviy munosabatlardagi zo'riqishlar;
- **Ishga yoki kundalik hayotga qaytishdagi qiyinchiliklar.**

Shu nuqtai nazardan, faqat tibbiy davolanish (jarrohlik, kimyoterapiya, radioterapiya) bilan cheklanmasdan, bemorning ruhiy va ijtimoiy holatini qo'llab-quvvatlash ham zarur hisoblanadi. Bemorning umumiy sog'lig'i — **biopsixosotsial model** asosida baholanishi lozim: bu modelga ko'ra, jismoniy holat, ruhiy salomatlik va ijtimoiy omillar birgalikda inson salomatligini shakllantiradi.

Psixosotsial yordam — bu psixologik maslahat, emotsional qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy yordam, guruh terapiyasi, stressni boshqarish va motivatsion intervensiyalarni o'z ichiga oladi. Bunday yondashuvlar ko'plab tadqiqotlarda bemorlarning hayot sifatini yaxshilash, ruhiy zo'riqishni kamaytirish va sog'ayish jarayonini tezlashtirishda samarali ekanligi isbotlangan.

Biroq, amaldagi sog'liqni saqlash tizimlarida psixosotsial yordam ko'pincha yordamchi yoki ixtiyoriy element sifatida qaraladi. Bu esa **integratsiyalashgan yondashuvning yetishmasligiga** olib keladi — ya'ni, bemorlar psixologik yordamni faqat tashqi resurslar orqali olishga majbur bo'lmoqda.

Integratsiyalashgan parvarish — bu tibbiy, psixologik va ijtimoiy yordamning yagona reja asosida uyg'unlashtirilgan shakli bo'lib, unda onkolog, psixolog, hamshira, ijtimoiy xodim va boshqa mutaxassislar jamoaviy ishlaydi. Bunday yondashuv quyidagilarni ta'minlashi mumkin:

- Bemor holatini kompleks baholash;
- Vaqtda ruhiy muammolarni aniqlash (distress screening);
- Intervensiyalarning uzluksiz va nazorat ostida olib borilishi;
- Bemor va uning oila a'zolari uchun yaxlit qo'llab-quvvatlash tizimi.

Ushbu maqolaning maqsadi — ko'krak saratoni bilan yashovchi bemorlar uchun psixosotsial yordamni o'z ichiga olgan integratsiyalashgan parvarish strategiyalarini tahlil qilish, mavjud tadqiqotlar asosida ularning samaradorligini baholash va kelgusida ushbu yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi o'n yilliklarda ko'krak saratoni bilan og'rigan bemorlar va ularning yaqinlariga psixosotsial yordam ko'rsatish bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borildi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, onkologik kasalliklarning jismoniy alomatlari bilan bir qatorda, ruhiy stress, depressiya va ijtimoiy izolyatsiya bemorning umumiy sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi (Caruso et al., 2017). Psixosotsial yordamning asosiy turlari: individual maslahatlar, guruh terapiyasi, stressni boshqarish bo'yicha treninglar, va peer support (tengdoshlarning qo'llab-quvvatlashi) bo'lib, bularning barchasi bemorlarning hayot sifatini yaxshilashda muhim o'rin tutadi (Applebaum et al., 2014).

Yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlarda (Nguyen et al., 2022) ko'krak saratoni bemorlariga qaratilgan kognitiv-behavioral terapiya (CBT) va mindfulness asosidagi intervensionlarning stress va bezovtalikni kamaytirishga ta'siri aniqlandi. Xususan, CBT usuli yordamida bemorlarning stressga bo'lgan chidamliligi oshadi va kasallik bilan kurashish qobiliyati yaxshilanadi.

Integratsiyalashgan parvarish yondashuvi hamda bu tizimning samaradorligi so'nggi yillarda ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Bu yondashuvda tibbiy va psixosotsial yordam yagona platformada taqdim etiladi, bu esa bemorning ehtiyojlarini yaxshiroq qondirishga imkon beradi. Misol uchun, Durosini va hamkorlarining 2020-yilda o'tkazgan tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, integratsiyalashgan parvarish dasturlarida ishtirok etgan bemorlar depressiya va bezovtalik darajasida sezilarli pasayishlarni ko'rsatgan (Durosini et al., 2020).

Shuningdek, yangi texnologiyalar — mobil ilovalar, onlayn maslahat va telemeditsina yordamida ko'krak saratoni bemorlariga psixosotsial yordam ko'rsatish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu, ayniqsa, qishloq va uzoq hududlarda yashovchi bemorlar uchun muhimdir (Foster et al., 2021).

Biroq, ko'plab tadqiqotlarda quyidagi muammolar ham qayd etilgan:

- * Psixosotsial yordamning individual ehtiyojlarga moslashtirilishi yetarli emas;
- * Resurslarning cheklanganligi va malakali mutaxassislarning kamligi;
- * Madaniy va ijtimoiy farqlarni hisobga olmaslik (Kim va boshq., 2019).

Shu bilan birga, mamlakatlararo farqlar ham mavjud bo'lib, rivojlangan mamlakatlarda psixosotsial yordam integratsiyalashgan holda rivojlanayotgan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu yo'nalish hali boshlang'ich bosqichda.

Tadqiqot natijalari. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar ko'krak saratoni bemorlarida psixosotsial yordamning hayot sifatiga, ruhiy salomatlikka va kasallik bilan kurashish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlamoqda. Quyida asosiy tadqiqotlarning natijalari batafsil ko'rib chiqiladi.

1. Hayot sifatining yaxshilanishi

Heliyon jurnalida e'lon qilingan tizimli tahlilda (2023) psixosotsial intervensiyalar g'amxo'rlik qiluvchilarning hayot sifatini sezilarli darajada oshirganligi aniqlandi (SMD = 1.00; 95% CI: [0.47, 1.54]; $p < 0.01$). Bu natija shuni ko'rsatadiki, faqat bemorga emas, balki uning atrofidagilarga ham psixosotsial yordam ko'rsatish orqali oilaviy tizimda stress darajasi kamayadi va hayot sifati yaxshilanadi.

2. Ruhiy zo'riqishning kamayishi

Meta-tahlillar psixosotsial intervensiyalar bezovtalik va depressiyani kamaytirishda samarali ekanligini tasdiqladi. Masalan, peer support intervensiyasi bezovtalik darajasini sezilarli darajada pasaytirdi (SMD = -0.45; 95% CI: [-0.88, -0.02]). Bu yondashuv bemorlar o'zlarini yolg'iz emasligini his qilishi, o'zaro tajriba almashishi va motivatsiyani oshirishiga yordam beradi.

3. Psixo-ta'limiy yondashuvning samarasi

Psixo-ta'limiy dasturlar bemorlarning emotsional holatini yaxshilaydi va kasallikka moslashuv jarayonini tezlashtiradi. Tadqiqotlarda 6 oylik kuzatuvdan so'ng bemorlarning ruhiy farovonligi oshgani va psixosomatik simptomlarning kamaygani qayd etilgan. Bu shuni anglatadiki, kasallik haqidagi bilimlarni oshirish va stressni boshqarish usullarini o'rgatish bemorlarning ruhiy holatiga ijobiy ta'sir qiladi.

4. Integratsiyalashgan parvarish yondashuvi natijalari

Reabilitatsiya dasturlari doirasida kognitiv-behavioral terapiya qo'llanilishi natijasida bemorlarning stress darajasi kamayib, boshqaruv hissi kuchaygani kuzatilgan. Bu yondashuv bemorlarga o'z kasalliklarini yaxshiroq boshqarish, qo'rquv va tashvishlarni kamaytirish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, integratsiyalashgan parvarishdagi samaradorlik davomiy kuzatuvlar orqali tasdiqlanmoqda.

5. Stressni kamaytirishda integratsiyalashgan yondashuvning afzalliklari

Stress screening va psixologik yordamning kompleks ko'rsatish natijasida bemorlar orasida stress darajasi pasaygan, hayot sifati oshgan va davolanishga bo'lgan motivatsiya yaxshilangan. Biroq, bu yondashuvning samarasi individual xususiyatlar, intervensiya vaqti va davomiyligiga bog'liq bo'lib, har doim ham bir xil darajada samara bermasligi aniqlangan.

Qo'shimcha tahlil.

• **Jins va ijtimoiy-madaniy faktorlarning roli:** Tadqiqotlarda bemorlarning jinsi, yosh, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi va madaniyati psixosotsial yordamga bo'lgan javobni o'zgartirishi aniqlangan. Masalan, yosh ayollar va yolg'iz yashovchi bemorlar ko'proq ruhiy yordamga muhtoj bo'lishi mumkin.

• **Mutaxassislararo hamkorlik:** Eng samarali natijalar ko'p tarmoqli jamoaviy ish orqali erishiladi, bunda onkolog, psixolog, ijtimoiy xodim va hamshiralar birgalikda harakat qiladi.

• **Texnologiyalar integratsiyasi:** Telemeditsina va mobil ilovalar yordamida psixosotsial yordamga bo'lgan murojaatlar soni oshmoqda, ayniqsa, pandemiya davrida bu yondashuv muhim ahamiyat kasb etdi.

Xulosa.

• Psixosotsial yordamni integratsiyalashgan parvarish strategiyalariga kiritish ko'krak saratoni bo'lgan bemorlar va ularning yaqinlari uchun hayot sifati, emotsional va ruhiy holatni yaxshilash, depressiya va bezovtalik darajasini kamaytirishga yordam beradi.

• Samarali strategiyalar qatoriga: sistematik distress screening, psixologlar/psixiatrlar bilan ko'p yo'nalishli jamoa, guruh qo'llab-quvvatlash (peer support), psixo-ta'limiy sessiyalar va CBT kabi terapiyalar kiradi.

• Biroq, intervensiyalarning davomiyligi, intensivligi va konteksti (madaniyat, resurslar, sog'liq tizimi infratuzilmasi) natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

- Ishonchli va standartlashtirilgan o‘lchashlar (QoL, emotsional stress, depressiya, bezovtalik) bilan uzoq muddatli kuzatuvlar, shuningdek arzon va keng tarqalgan psixosotsial yordam variantlarini o‘rganish zarur.
- Sog‘liqni saqlash tizimlari, klinik jamoalar va siyosatchilar bemor markazli va ruhiy-ijtimoiy ehtiyojlarni qamrab olgan integratsiyalashgan parvarish strategiyalarini joriy etishga qaror qilishlari lozim.

Adabiyotlar:

1. Liu Q., Ye F., Jiang X., Zhong C., Zou J. et al. Effects of psychosocial interventions for caregivers of breast cancer patients: A systematic review and meta-analysis. *Heliyon*. 2023. PubMed.
2. *Peer support intervention study*. Effectiveness of Peer Support on Quality of Life and Anxiety in Breast Cancer Patients: A Systematic Review and Meta-Analysis. PubMed.
3. *Psychoeducational support review*. Effectiveness of psychoeducational support on quality of life in early-stage breast cancer patients: a systematic review and meta-analysis. PMC.
4. *Rehabilitation programs review*. Psychosocial interventions as part of breast cancer rehabilitation programs? Results from a systematic review. Wiley Online Library.
5. *Integrated psychosocial care screening and intervention*. Effects of integrated psychosocial care for distress in cancer patients. PubMed.
6. *Holistic/integrated care proposal*. An Integrated Care Approach to Improve Well-Being in Breast Cancer Patients. PubMed.
7. *QoL, psychosocial well-being, body image*. Psychosocial and sexual well-being in breast cancer survivors undergoing immediate breast reconstruction: The mediating role of breast satisfaction. Wiley Online Library.
8. Нарметова, Ю. К. (2022). Онкологик беморлар ва уларнинг оила аъзоларининг психо-эмоционал ҳолатлари. *Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 2(12), 220-224.
9. Нарметова, Ю. (2015). Методологические и методические проблемы организации психологической службы в медицинских учреждениях.

UO’K 373,523

Dusanov Elbek Abdusamatovich,

Navoiy viloyat pedagogik mahorat markazi

“Pedagogika, va psixologiya ta’lim texnologiyalari” kafedrası (PhD), dotsenti

Elbek.89@inbox.uz

O‘SMIRLARNI KIBERBULLINGDAN HIMOYA QILISH HAMDA KOMPYUTER O‘YINLARIGA QARSHI IMMUNITET HOSIL QILISHNING PSIXOLOGIK MEKANIZMI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘quvchilarda kiberbullingga qarshi immunitetni shakllantirish zarurati dolzarb masala hisoblanadi. Kiberbullingning ruhiy va hissiy salomatlikka salbiy ta’siri, ijtimoiy izolyatsiya, jismoniy salomatlikka ta’siri, o‘qish yoki ish faoliyatiga ta’siri haqida umumiy tahlil qilinadi. O‘smirlarni virtual olam ta’siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlariga virtual olam tamoyillari, yengib o‘tuvchi xulq-atvori, virtual olamdan chiqish sifatlarini baholash, internetga qaramlikni oldini olish yo‘llari va shaxs xarakter aksentuatsiyasi kabi psixologik xususiyatlar o‘z ta’sirini ko‘rsatishi namoyon bo‘ldi. O‘smirlarni virtual olam ta’siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ijobiy ta’minlovchi sifatlar: internetdagi axborotlarni konstruktiv qabul qilish, vaqtni idrok etish, internetning ijobiy va salbiy xususiyatlarini anglash hamda internetdagi axborotlarni tushunish kabi omillar muhim ekanligi aniqlandi. O‘smirlarni virtual olam ta’siridan himoyalashning barqaror jihatdan ijobiyligi faktorli analizga ko‘ra: distim, emotiv, qo‘zg‘aluvchan, sikloid hamda ekzaltir kabi psixologik tiplar bilan bog‘liq ekan. O‘smir ruhiyatiga bo‘lgan tazyiq oqibatlari, u bilan kurashish yo‘llari, virtual o‘yinlariga tobe o‘smirlar muammosi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarining natijalari va virtual o‘yinlari oqibatida o‘smirlar xulqida paydo bo‘ladigan salbiy sifatlar va ularni oldini olish bo‘yicha bunda ota-onalar, o‘qituvchilar va jamiyatning bu boradagi roli xaqida tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Aggressiv xulq, internet, kiberbulling, axborot-psixologik, Ruhiy va hissiy, xavfsizlik, virtual, kompyuter o‘yinlari, distim shkalasi, emotsional, tafakkur, tashxis, tajovuzkorlik ong.

PROTECTING TEENAGERS FROM CYBERBULLYING AND BUILDING IMMUNITY AGAINST COMPUTER GAMES IS A PSYCHOLOGICAL MECHANISM

Abstract. In this article, the need to form immunity against cyberbullying in students is considered a pressing issue. A general analysis of the negative impact of cyberbullying on mental and emotional health, social isolation, the impact on physical health, and the impact on learning or work activities will be conducted. It has been shown that the socio-psychological mechanisms for protecting adolescents from the influence of the virtual world are influenced by such psychological characteristics as the principles of the virtual world, overcoming behavior, assessing the qualities of leaving the virtual world, ways to prevent internet addiction, and personality accentuation. Qualities that positively ensure the socio-psychological mechanisms of protecting adolescents from the influence of the virtual world: such factors as constructive perception of information on the Internet, perception of time, awareness of the positive and negative features of the Internet, and understanding of information on the Internet are important. According to factor analysis, the stable positive aspect of protecting adolescents from the influence of the virtual world is associated with such psychological types as dysthymic, emotive, excitable, cycloid, and exalted. The results of scientific research on the consequences of pressure on the psyche of adolescents, ways to combat it, the problem of adolescents addicted to virtual games, and the negative qualities that appear in the behavior of adolescents as a result of virtual games and recommendations on their prevention are given regarding the role of parents, teachers, and society in this regard.

Key words: Aggressive behavior, internet, cyberbullying, information-psychological, psychological and emotional, security, virtual, computer games, dysthymic scale, emotional, thinking, diagnosis, aggressive consciousness.

ЗАЩИТА ПОДРОСТКОВ ОТ КИБЕРБУЛЛИНГА И ФОРМИРОВАНИЕ ИММУНИТЕТА К КОМПЬЮТЕРНЫМ ИГРАМ — ЭТО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальная проблема формирования у учащихся иммунитета к кибербуллингу. Будет проведен общий анализ негативного влияния

кибербуллинга на психическое и эмоциональное здоровье, социальную изоляцию, влияние на физическое здоровье, а также влияние на учебную или трудовую деятельность. Показано, что на социально-психологические механизмы защиты подростков от влияния виртуального мира влияют такие психологические характеристики, как принципы виртуального мира, преодолевающее поведение, оценка качеств выхода из виртуального мира, способы профилактики интернет-зависимости, акцентуация личности. Качества, которые положительно обеспечивают социально-психологические механизмы защиты подростков от влияния виртуального мира: важны такие факторы, как конструктивное восприятие информации в Интернете, восприятие времени, осознание положительных и отрицательных особенностей Интернета, понимание информации в Интернете. Согласно факторному анализу, стабильный положительный аспект защиты подростков от влияния виртуального мира связан с такими психологическими типами, как дистимический, эмотивный, возбудимый, циклоидный и возвышенный. Приведены результаты научных исследований по последствиям давления на психику подростков, способам борьбы с ним, проблеме подростковой зависимости от виртуальных игр, а также отрицательным качествам, появляющимся в поведении подростков в результате виртуальных игр, и рекомендациям по их профилактике с учетом роли родителей, учителей и общества в этом вопросе.

Ключевые слова: Агрессивное поведение, интернет, кибербуллинг, информационно-психологическое, психологическое и эмоциональное, безопасность, виртуальное, компьютерные игры, дистимическая шкала, эмоциональное, мышление, диагностика, агрессивное сознание.

Kirish. Bizning dunyomizda axborot texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga joriy qilingan. Bugungi kunda ko'p odamlar internetsiz xayotini tasavvur qila olmaydi. Bir tomondan, internet har xil turdagi ma'lumotlarga deyarli vaqt sarflamasdan kirishni ta'minlaydi. Boshqa tomondan, global tarmoqlar ko'pincha shaxs va jamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bilan internet o'quvchilarning o'qishi, mehnati va hayotining muhim qismiga aylandi. Butunjahon kompyuter tarmog'ining o'quvchi uchun ochadigan imkoniyatlari cheksizdir.

Bu nafaqat ta'lim xizmatlari va global axborot makonidan ma'lumot olish, balki virtual aloqadir. Internet, albatta, ko'p foyda keltirgan bo'lsa-da, u ko'plab salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, ulardan biri kiberbullingdir. Kiberbulling deb raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshiriladigan bullingga aytiladi. Bu ijtimoiy media, xabar almashish platformalari, o'yin platformalari va mobil telefonlarda sodir bo'lishi mumkin. Bu takroriy xatti-harakatlar bo'lib, nishonga olinganlarni qo'rqitish, g'azablantirish yoki sharmanda qilishga qaratilgan. Axborot texnologiyalari bugungi kunda hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Ularning ta'lim, sog'liqni saqlash, iqtisodiyot, ijtimoiy hayot va kundalik faoliyatimizdagi o'rni tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi bilan yoshlar orasida kiberbulling holatlari ortib bormoqda. Kiberbulling – bu shaxsga nisbatan onlayn tarzda sodir etiladigan tahdid, haqorat, tahqirlash va boshqa ruhiy zo'ravonlik shakllaridir. Bu holat o'quvchilarning psixik salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, o'smirlarni kiberbullingdan himoya qilish, ularda unga qarshi psixologik immunitetni shakllantirish bugungi dolzarb masalalardan biridir. Kiberbullingga qarshi immunitet hosil qilishning psixologik mexanizmi o'quvchilarda ijtimoiy-psixologik barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan kompleks yondashuvni talab qiladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – o'quvchilarda kiberbullingga qarshi immunitetni shakllantirishning psixologik mexanizmini o'rganish va samarali usullarni ishlab chiqishdir.

O'smirlarda kiberbullingga qarshi psixologik immunitetni shakllantirish mexanizmlarini aniqlash va ularni mustahkamlashga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish. Yoshlarni kiberxavfsizlik va axborot ma'daniyati sohasida ongli va mas'uliyatli fuqorolar sifatida tarbiyalashdir. Bu jarayonning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: Kiberbulling tushunchasini va uning psixologik oqibatlarini o'rganish. O'quvchilarda kiberbullingga qarshi ruhiy barqarorlik darajasini aniqlash. Psixologik immunitet tushunchasini tahlil qilish. Kiberbullingga qarshi psixologik immunitetni rivojlantiruvchi omillarni aniqlash.

O'zbekistonda bu maqsadlarni amalga oshirish uchun turli tashabbuslar amalga oshirilmoqda masalan, "Cyber 10 day" kabi kompleks targ'ibot tadbirlari orqali aholining kiberxavfsizlik bo'yicha bilimlarini oshirishga qaratilgan faoliyatlar o'tkazilmoqda. Bu tadbirlar orqali yoshlarni kiberjinoyatlardan himoya qilish, ularni kiberxavfsizlik oid bilimlar bilan ta'minlash va kiberbullingning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Olimlarning fikricha, shaxsda agressiv xulq-atvor shakllanishiga bevosita ijtimoiy muhitning tasiri kuchli ekan. Agressivlik, tajovuzkorlik salbiy xulq ko'rinishlaridan biri bo'lib, sub'ektning-sub'ektga bo'lgan munosabati tushuniladi.

Psixologik buzilish kiberbulling jabrlanuvchilari, ayniqsa, o'smirlar haqida gap ketganida, ular ko'pincha yakkalanib qolishadi, o'zlariga nisbatan ishonchlari pasayadi, o'zlarini namoyon qilish bilan bog'liq muammolar paydo bo'ladi, tashvishlanish va xavotirlanish kabi depressiv holatlar darajasi ortib ketadi va o'z joniga qasd qilish fikrlari urinishlari paydo bo'ladi. Shaxs doimiy stressda, faqat salbiy his-tuyg'ularni boshidan kechiradi va ba'zida jabrlanuvchi roliga juda odatlanib qoladi. Somatik buzilish. Salbiy his-tuyg'ular va qo'rquv iskanjasida surunkali uyqusizlik, bosh og'rig'i, ishtaha yo'qolishi kabi psixosomatik kasalliklar paydo bo'lishi mumkin. Bugungi kunda ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasida kiberbulling keng tarqalgan bo'lib, uning kuchayishi bugungi jamiyatda xavotir uyg'otmoqda. 2019 yilda K.D. Xlomov va boshqalar o'quvchilarning 70% ga yaqini kiberbullingdan aziyat chekishini va 44,3% tajovuzkor sifatida harakat qilishini ta'kidladilar.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, tadqiqotning maqsadi ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida kiberbullingning xususiyatlarini aniqlash edi. Ushbu maqolaning vazifalari: nazariy tahlil jarayonida ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida kiberbulling muammosini ko'rib chiqish, shuningdek, ta'lim jarayonining barcha sub'ektlari uchun kiberbullingga qarshi kurashishning asosiy strategiyalarini ishlab chiqish. So'nggi o'n yillikda ham xorijiy (M.Garaigordobil, R.M.Kovalski, S.P.Limber, D.Olveys, D.Patchin, S.Xinduya va boshqalar) ko'plab asarlari paydo bo'ldi. Hozirgi vaqtda kiberbullingning ko'plab ta'riflari mavjud, ammo bu hali o'rnatilmagan terminologiyaga ega bo'lgan yangi tadqiqot sohasi.

Bizning fikrimizcha, bu hodisani eng to'liqroq ochib beruvchi tadqiqotchilar J.V.Patchin, S.Hinduja kiberbullingni o'zini himoya qila olmaydigan shaxsga qarshi ijtimoiy tarmoqlarda turli zamonaviy texnik elektron vositalardan foydalangan holda qasddan, doimiy (takroriy) tajovuzkor xatti-harakatlar deb tushunadi. Ular kiberbullingning (an'anaviy bezorilik, bahs-munozara, masxara qilishdan farqli o'laroq) xususiyatlarini ta'kidlaydilar, masalan

- 1) qasddan bezorilik;
- 2) zararli ta'sir (maqsad qo'rqitish);
- 3) doimiy takrorlash (bezorilik kuniga 24 soat, haftada 7 kun davom etishi mumkin)

Kiberbulling va an'anaviy bezorilik o'rtasidagi yana bir farq shundaki, onlayn bezorilikning chegarasi yo'q. Olimlarning ta'kidlashicha, kiberbulling ko'pincha anonim jabrlanuvchi har doim ham o'z jinoyatchisini bilmaydi, virus tarqalishi qisqa vaqt ichida ko'p odamlarni qamrab oladi, jabrlanuvchiga og'ir azob-uqubatlarni keltirib chiqaradi.

Ushbu hodisaning anonim tabiati tajovuzkorning mas'uliyatini kamaytiradi, olib tashlaydi, u virtual makonda «yuzma-yuz» ayta olmaydigan yoki qilib bilmaydigan narsani aytadi yoki qiladi. Bundan tashqari, an'anaviy bezorilikda bezorilar o'zlarining xatti-harakatlari jabrlanuvchiga qanday ta'sir qilishini kuzatishi mumkin. Onlayn zo'ravonlik bilan bezovtalanuvchi o'z harakatlarining natijasini, jabrlanuvchining azobini «ko'rmaydi» va zo'ravonlik nishonining barcha oqibatlarini hisobga olmaydi. Shuning uchun, bu tajovuzkorning minimal empatiyasiga va uning jabrlanuvchidan ajralishiga olib kelishi mumkin. Kiberbulling hech qanday o'ziga xos fazilatlarini, masalan, oflayn zo'ravonlik uchun A. Bandura, R. Uolterslarning ta'kidlashlaricha, agressiya motivlangan harakatdir, unda me'yor va qoidalar buziladi, u og'riq va azob chekishga olib keladi. Bu yerda qasddan qilingan va instrumental agressiya farqlanadi.

G'arb psixologlarining ishlarida o'smirlik davri agressiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar tobora kengayib, ko'payib bormoqda. Shu bilan bir qatorda o'smirlarda agressiv xulq shakllanishiga sabab bo'luvchi omillardan biri sifatida kompyuter o'yinlari deb e'tirof etilmoqda. Adabiyotlar tahlilining ko'rsatishicha, bu muammo bo'yicha olingan tadqiqot natijalariga qarab ikki xil xulosa kelib chiqishi mumkin: ba'zi tadqiqotchilar kompyuter o'yinlari o'smirda agressiv xulq rivojlanishiga sabab bo'ladi degan fikrni olg'a sursalar, ba'zilari bu fikrga mutlaqo teskari bo'lgan fikrni aytadilar, ya'ni ularning fikricha, kompyuter o'yinlari bilan o'smirning agressivligi o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q, balki kompyuter o'yinlari agressiyaning pasayishiga olib kelar ekan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishimizda biz O'zbekistonda kiberbullik masalasi hali to'liq o'rganilmagan bo'lsa-da, global tadqiqotlar bu hodisaning o'smirlar hayotiga salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Masalan, 2019-yilda o'tkazilgan tadqiqotda kiberbullikka uchragan o'smirlarning 15% dan ortig'i o'z joniga qasd qilishni o'ylaganini bildirgan.

- Ochiq muloqot: O'smirlar bilan ochiq va samimiy suhbatlar o'tkazish, ularning muammolarini tinglash va qo'llab-quvvatlash muhimdir.

- Onlayn xavfsizlikni o'rgatish: O'smirlarni onlayn xavfsizlik haqida o'rgatish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va zararli kontentdan saqlanishni targ'ib qilish zarur.

- Yordam so'rash: Agar o'smir kiberbullik qurboni bo'lsa, psixolog yoki ijtimoiy xizmatlar bilan bog'lanish tavsiya etiladi.

O'smirlar uchun ota-onalar, do'stlar va o'qituvchilardan iborat ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi kiberbullingning salbiy ta'sirlarini kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. O'smirlar o'z muammolarini ota-onalari va do'stlariga aytib berish orqali stressni kamaytirishlari mumkin. Shuningdek, o'qituvchilar ham muhim qo'llab-quvvatlovchi manba bo'lib, ular o'quvchilarga yordam berishlari mumkin.

Shuni takitlab utish joizki virtual kompyuter o'yinlari bilan o'smirlar agressiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish maqsadida A. Bass - A. Darkining agressiyani o'rganishga bag'ishlangan metodikasidan foydalandik, chunki bu metodika psixologik tadqiqotlarda, tashxis amaliyotida eng ko'p ishlatiladigan klassik metodikalar sirasiga kiradi va o'smirlar agressiyasi bo'yicha to'la ma'lumot bera oladi.

A. Bass-A. Darki metodikasi bo'yicha olingan natijalar tahlili o'smirlarda agressivlikka moyil ekanliklarini va bu o'z navbatida bunday o'smirlarda tajovuzkor xulq rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvni qiyinlashishi mumkinligini ko'rsatdi.

Psixolog Deyvid Grossman O'zining «qotillik haqida» kitobida yozishicha, elektron o'yinlar jangovor tayyorgarlikka o'xshaydi, bunda askarlar qotilliklar oldidan tayyorlanadi. Misol uchun: ko'pgina piyoda askarlarda mashq jarayonida odam figurasi singari nishonlarga qarab o'q uzganlarida, ularda qotillikka qarshi g'azablari yo'qolib ketadi.

Tahlil va natijalar. Virtual o'yinlari miyaning ko'rish va harakatlanishga javob beradigan qismiga ta'sir qiladi. O'yinlar odamning xulqi, emotsiyasi va o'qishga javob beradigan bosh miya po'stlog'ining old peshona qismi ya'ni, aql sohasini o'sishiga zarar yetkazadi. Virtual o'yinlari bilan parallel ravishda aqliy salohiyatlar ham pasayib boradi. Shuni aytish kerakki laboratoriya miyani old peshona qismining ishlamasligi neandertal odamni vahshiy va ta'sirchan qilib qo'yadi, katta jamoada yashashni xohlamaydi. Virtual uyinlari aynan miya old peshona qismini faoliyatini susaytiradi.

Maqolamizning amaliy ahamiyati shundaki, xalq ta'lim muassasalari tizimida amaliy-psixologik xizmatni tashkil etishda, o'smir yoshdagi yuqori sinf o'quvchilarining ta'lim jarayoni faoliyatda yuzaga keladigan destruktiv virtual ta'sirlarga doir yuzaga keladigan tahdidlarni bartaraf qilishda, o'quv faoliyatida ma'naviy va aqliy-intellektual jarayonlarni rivojlantirishda samara beradi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan xulosa va tavsiyalar asosida maktab amaliyotchi psixologlari, mahalla yetakchilari va xalq ta'limi muassasalari o'qituvchilari va ota-onalar keng foydalanishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Xarakter aktsentuatsiyasi xususiyatlari so'rovnomasi natijalari shuni ko'rsatadiki, gipertim shkalasi bo'yicha quyi daraja 24%, o'rta 36% va yuqori 40%ni tashkil etgan. Bu tipdagi insonlar juda muloqotchan, so'zamol, mimika, pantomimika va jestlarga juda boy bo'ladi. Xavotirlanuvchi shkala bo'yicha quyi farq 28%, o'rta 41% va yuqori 31% bilan xarakterlangan. Bu tipdagi insonlar muloqotga kirishimsiz, bo'sh, o'ziga ishonmaydigan, ma'yus kayfiyatda yuruvchilardir. Juda kam holatda atrofdagilar bilan kelishmovchilikka boradilar va unda passiv ishtirok etadilar.

Distim shkalasi bo'yicha quyi farq 35%, o'rta 28% va yuqori daraja 37% bilan namoyon bo'lgan. Bu tipdagi insonlar muloqotga tez kirishmaydigan, kamgap, pessimistik kayfiyatning ustunligi bilan xarakterlanadilar. Ular asosan uyda o'tirishni afzal ko'radilar, atrofdagilar bilan kamdan kam holatda kelishmovchilikka boradilar, chegaralangan hayot tarzida yashaydilar.

Rasmiy shkalaga ko'ra quyi 45%, o'rta 29% va yuqori 26% ni tashkil etgan. Kelishmovchiliklarga juda kam holatlarda kirishadi, faol qatnashmaydi. Atrofdagilarga formal talablar qo'yib, xizmatda o'zini byurokrat sifatida tutadi. Shu bilan birga sardorlikni boshqalarga osonlikcha topshiradi. Qo'zg'aluvchan shkalaga ko'ra quyi farq 32%, o'rta 27% va yuqori 41%ni tashkil qilgan. Bu tipdagi odamlar muloqotga kirishimsiz, ularda muloqotning verbal va noverbal turlari sust rivojlangan. Ko'pincha ular qovog'i soliq yuradilar, surbetlik, janjalkashlik xususiyatlariga moyildirlar, bunga o'zlari shunday muhit yaratadilar.

Emotiv shkalaga ko'ra quyi natija 24%, o'rta darajada 28% va yuqori darajada 48%ni tashkil qilgan. Bu tipdagi insonlar «yarim gapi»dan ularni tushunib oladigan, ular bilan yaxshi munosabatlar o'rnatadigan, tanlangan, tor doiradagi odamlar bilan muloqotda bo'lishni xush ko'ruvchilardir.

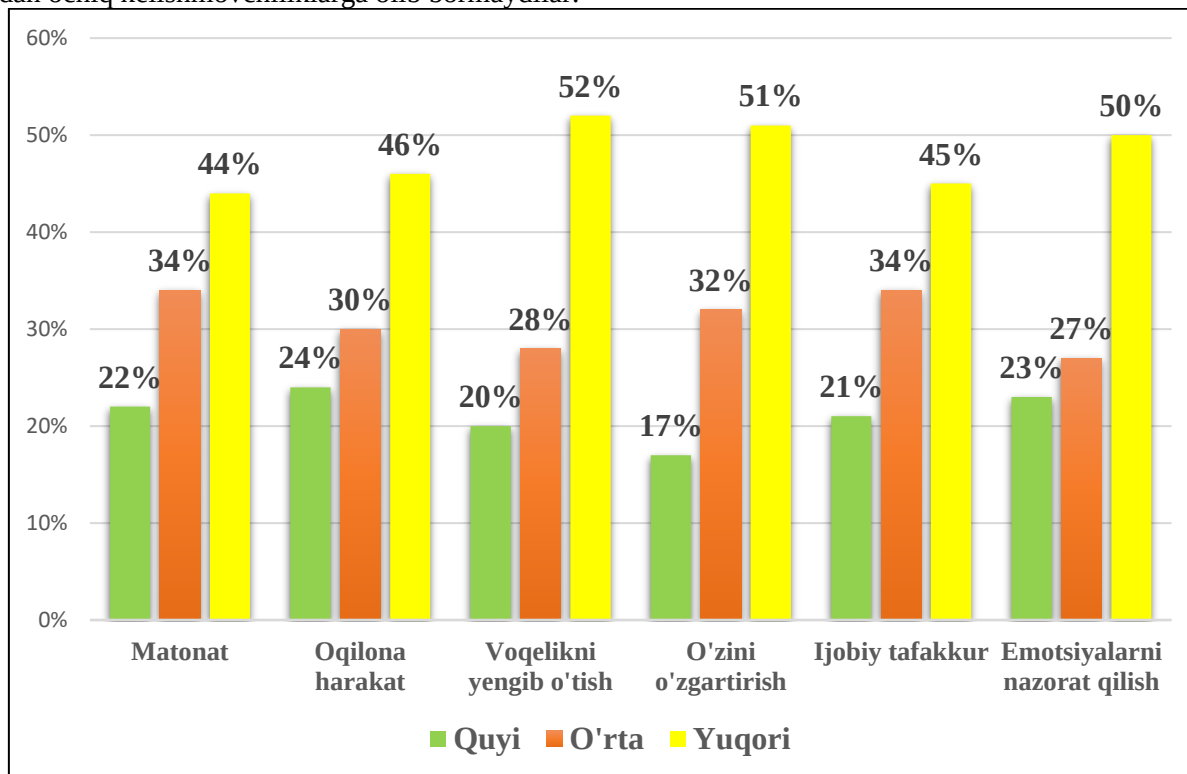
Navbatdagi rigid shkalaga ko'ra quyi 44%, o'rta 35% va yuqori 21% bilan farqlangan. Ushbu tip xususiyatlariga xos odamlar muloqotga o'rtacha kirishimli, nasihatgo'y, ko'pincha kam gapiradilar. Kelishmovchiliklarda ular tashabbuskor bo'lib faol qatnashishga harakat qiladilar.

Namoyishkor shkalaga ko'ra quyi farq 36%, o'rta 34% va yuqori farq 30% ni namoyon qilgan. Bu tipdagi insonlar boshqalar bilan osonlikcha muloqotga kirishib ketish, sardorlikka intilish, lavozim va maqtovlarga chanqoqlik xususiyatlari bilan tez kirishib keta olish xususiyatini namoyish qila oladi, shu bilan birga ikkiyuzlamachilikka moyil.

Sikloid shkalasi bo'yicha quyi farq 43%, o'rta 32% va yuqori 25%ni qayd etgan. Bu tipdagi insonlarning kayfiyatlari tez-tez o'zgarib turishi natijasida, atrofdagilarga bo'lgan munosabati ham o'zgaruvchandir. Ular shu paytda o'zlarini gipertimlarga o'xshab tutadilar. Ko'tarinki kayfiyatda

bo‘lganlarida muloqotga kirishuvchan, tushkunlik kayfiyatda muloqotga kirishmaydigan, indamas xususiyatlarga egadirlar. Shunday kayfiyatda distim tipdagilarga o‘xshab ketadilar.

Oxirgi ekzaltr shkalasiga ko‘ra quyi natija 37%, o‘rta 30% va yuqori natija 33% bilan aks etgan. Bu tipdagi insonlar muloqotga o‘ta kirishimli, sergap. Ko‘pincha bunday odamlar bahslashadilar, lekin bahsni ochiqdan ochiq kelishmovchiliklarga olib bormaydilar.

Xulosa va takliflar. Xavfsiz maktab muhitini yaratish o‘quvchilarga o‘z tengdoshlari va kattalar tomonidan qadrlanishi va qabul qilinishini his qilishlariga yordam beradi. Shuning uchun zamonaviy jamiyatda odamlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va hamkorlik qadriyatini shakllantirishga katta ahamiyat berish kerak. O‘quvchi shaxsini muvaffaqiyatli rivojlantirish, uning intellektual, ma’naviy va axloqiy rivojlanishi o‘quvchilarning ota-onalari va o‘qituvchilari o‘rtasidagi yaqin hamkorlikda amalga oshirilishi kerak.

O‘smirlarda kiberbullyingga qarshi immunitet shakllanishi murakkab psixologik jarayon bo‘lib, o‘z-o‘zini anglash, psixologik chidamlilik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, o‘zini boshqarish qobiliyati, ma’lumotlarni saralash va inkor etish kabi mexanizmlar bilan bog‘liqdir. Ushbu mexanizmlarni rivojlantirish orqali o‘smirlarning kiberbullyingga qarshi immunitetini kuchaytirish mumkin.

Yoshlarni tarbiyalash uchun quyidagilarga alohida e’tibor qaratishimiz lozim:

- yoshlar ongiga sharm-u hayo, odob-andisha, ota-onalarga hurmat, kattalarga izzat-ehtirom, kichiklarga shafqat kabi olijanob fazilatlarini shakllantirish;

–o‘quvchilar ongida yurtga muhabbat, vatanga sadoqat, unga daxldorlik tuyg‘ularini shakllantirish;

–yuksak g‘oyalar asosida yangi fikriy kashfiyotlar yaratishga safarbar qilish;

–bilimsizlik va madaniyatsizlik illatlariga murosasiz bo‘lish zarurligini anglatish.

–yoshlarni ma’naviy axloqiy va kasb hunarga muhabbat ruhida tarbiyalash;

–yoshlar ongida turli zararli oqimlarga nisbatan «g‘oyaviy immunitet»ni shakllantirish;

–yoshlarga ilm va tafakkur odamlar qalbiga nur, ongiga ziyo, xonadoniga fayz-baraka keltiradigan buyuk mo‘jiza ekanligini anglatish;

–mustaqillikka xavf tug‘diruvchi tashqi omillar: diniy ekstremizm, aqidaparastlik, vahhobiylik, oqimlarining g‘arazli maqsadlarini yoshlarga anglatish va bunday tahdidlardan ogoh bo‘lishga undash;

Shuningdek, yoshlarda insoniy munosabatlar masalasida munozaraga kirisha olish malakasini shakllantirish. Uzluksiz ta’lim tizimida bu fazilatlarini shakllantirish uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida amalga oshirilishi amaliy natija beradi.

Adabyotlar:

1. Patchin D., Hinduya S. Yozilgan narsa qoladi. Qanday qilib Internet aloqasini xavfsiz va qulay qilish kerak. Moskva: Mann, Ivanov va Ferber, 2020.
2. Xlomov K.D., Davydov D.G., Bochaver A.A. Rossiya o'quvchilari tajribasida kiberbulling. Psixologiya va huquq. 2019; T. 9. No 2: 276 - 295.
3. Volkova E.N., Tsvetkova L.A., Volkova I.V. O'quvchilar zo'ravonligining oldini olish bo'yicha dasturlarni ishlab chiqishning uslubiy asoslari. Sibir psixologik jurnali. 2019; № 74: 88 - 100.
4. Бурлаков И. «Психология компьютерных игры» «Наука и Жизнь» 1999г. 5. Бурменская Г.В. «Возрастное психологическое консультирование» М.1990г.
5. <https://psychologytoday.com> (<https://www.psychologytoday.com/>) – Kiberbulling va stressga chidamlilik bo'yicha maqolalar.
6. <https://cyberbullying.org> (<https://www.cyberbullying.org/>) – Kiberbulling holatlari, statistikasi va qarshi kurashish yo'llari.
7. <https://unicef.org> (<https://www.unicef.org/>) – Bolalar xavfsizligi va psixologik salomatlik.

UO'K 152.26:370.153

Ernazarova Rano Yuldashevna,
Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrasida dotsenti, psi.f.f.d (PhD)
ernazarova.rano@gmail.com

TALABALARDA PSIXOLOGIK STRESS HOLATINI YENGISHNING EMPIRIK TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada talabalarda psixologik stress holatini yengishning empirik tahlili ochib berilgan. Shuningdek, stress holatining o'zgarish dinamikasi va stress holatini yengib o'tish, stressga qarshi kurashish, stresslarni boshqarish, stressga moslashish kabi koping strategiyalarni qo'llash, stress holatida psixik barqarorlikni saqlashga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari nazariy-metodologik yondashuvlar tahlili keltirilgan. Stressning fiziologik mexanizmi va organizmning stressga chidamliligi oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Stress insonga ijobiy ta'siri eustress xamda salbiy ta'siri distress tahlil qilib berilgan. Maqolada o'ziga baho berish darajasini me'yorlashtirish va frustratsion tolerantlikni shakllantirishga e'tibor qaratish stressga barqarorlikni ta'minlovchi omil ekanligi yoritib berilgan. Talabalarda stressga moyillik darajasi diagnostika natijalari keltirib o'tilgan. Talabalarda psixologik stress holatini yengish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: talaba stress, o'zgarish dinamikasi, stressga moslashish, koping strategiya, psixik barqarorlik, fiziologik mexanizm, eustress, distress, me'yorlashtirish, frustratsion tolerantlik, psixologik tavsiya, stressga moyillik, rezistentlik, kompetensiya, kazusli vaziyat.

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕОДОЛЕНИЯ СОСТОЯНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СТРЕССА У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье раскрыт эмпирический анализ преодоления состояния психологического стресса у студентов. Также представлен анализ динамики изменения стрессового состояния и теоретико-методологических подходов к научно-исследовательской работе, направленной на преодоление стрессового состояния, применение сопутствующих стратегий, таких как борьба со стрессом, управление стрессом, адаптация к стрессу, поддержание психической устойчивости в стрессовых ситуациях. Приведены данные о физиологическом механизме стресса и стрессоустойчивости организма. Положительное влияние стресса на человека эустресс и отрицательное влияние стресса были проанализированы. В статье освещается, что нормирование уровня самооценки и сосредоточение внимания на формировании толерантности к фрустрации является фактором, способствующим устойчивости к стрессу. Уровень склонности к стрессу у студентов приведены результаты диагностики. Даны рекомендации по преодолению состояния психологического стресса у студентов.

Ключевые слова: стресс студента, динамика изменений, адаптация к стрессу, стратегия копирования, психическая стабильность, физиологический механизм, эустресс, дистресс, нормирование, толерантность к фрустрации, психологическая рекомендация, стрессовая предрасположенность, резистентность, казусная ситуация.

EMPIRICAL ANALYSIS OF OVERCOMING THE STATE OF PSYCHOLOGICAL STRESS IN STUDENTS

Abstract. The article reveals an empirical analysis of overcoming the state of psychological stress in students. An analysis of theoretical-methodological approaches is also presented in the dynamics of change in the state of stress and scientific research work aimed at overcoming the state of stress, applying coping strategies such as stress management, stress adaptation, maintaining mental stability in the state of stress. References to the physiological mechanism of stress and the body's resistance to stress have been cited. The positive effect of Stress on a person eustress Hamda negative effect distress has been analyzed. The article highlights the fact that normalizing self-assessment levels and focusing on the formation of frustrating tolerance are factors that promote stability to stress. The degree of stress predisposition in students is caused by diagnostic results. Students are presented with recommendations for overcoming a state of psychological stress.

Keywords: *student stress, change dynamics, stress adaptation, coping strategy, psychic stability, physiological mechanism, eustress, distress, normalization, frustrating tolerance, psychological recommendation, stress predisposition, resistance, competence, causal situation.*

Kirish. Jahon ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarida talabalardagi psixologik stress holatining o'zgarish dinamikasi va stress holatini yengib o'tishga, stressga qarshi kurashish, stresslarni boshqarish, stressga moslashish kabi koping strategiyalarni qo'llash, stress holatida psixik barqarorlikni saqlashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Stressning boshlanishi xavotir holati bilan bog'liq ekanligi borasidagi talqinlarga asosan, stress omillarning ta'sirini pasaytirish uchun xavotirga moyillik darajasini me'yorlashtirish muhim o'rin egallashi, o'quv jarayonida stresslarning fiziologik belgilaridan kelib chiqib, talabalarning o'quv faoliyat stressini fiziologik ta'sirlar orqali me'yorlashtirishga yo'naltirilgan psixologik tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratish zaruratini yuzaga keltirdi, shu bois mazkur muammoni tadqiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Yangi O'zbekistonda so'nggi yillarda jamiyatimiz talab etayotgan har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalash, shaxs faoliyatida stress holati yuzaga kelishining oldini olishga alohida e'tibor qaratilib zarur huquqiy-me'yoriy asoslar yaratildi: «... ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish»ga oid belgilangan vazifalar asosida [1. 2022] yoshlarning har tomonlama intellektual salohiyati, emotsional holatlarining rivojlanishi uchun yaratilgan shart-sharoitlarni tubdan yaxshilashga alohida e'tibor qaratilganligi, jamiyatimiz a'zolari bo'lgan talabalarda stressga barqarorlikni ta'minlash, stresslarni boshqarish kompetensiyasi va kasusli vaziyatlarda psixologik himoyani shakllantirishga oid masalalarni ilmiy o'rganish uchun zarur asos bo'la oladi.

Tadqiqot obyekti. Tadqiqotga Jizzax davlat pedagogika universiteti, Samarqand davlat universiteti va Qarshi davlat universiteti psixologiya yo'nalishi barcha kursida tahsil olayotgan talabalar jalb etilgan bo'lib, respondentlarning umumiy soni jami 417 nafar respondentlar qatnashgan.

Qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotni amalga oshirishda bir nechta metodikalardan foydalanildi. Jumladan, N.V.Kirsheva, N.V.Ryabchikovaning «Stressga barqarorlikni aniqlash» testi, J.Teylorning «Xavotir shkalasi», V.A.Doskinning hissiyot, faollik, kayfiyatlarni aniqlashda «SAN» metodikasi, metodikalardan foydalanildi. Olingan natijalarning ishonchlilik darajasi matematik-statistik metodlaridan Styudentning t-mezoni, K.Pirsonning r-korrelyatsiya koeffitsientini qo'llash orqali tasdiqlandi.

Natijalar va ularning tahlili. Shaxs hayotda turli muammoli vaziyatlarga, murakkab holatlarga duch keladi. Paydo bo'lgan muammoli vaziyat stress yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Stresslarning haddan ziyod ortib ketishi salomatlikning buzilishi, psixik barqarorlikning izdan chiqishiga olib keladi. Stress inson organizmida bosim, tanglik, kuchli zo'riqish holatini yuzaga chiqaradi. Mazkur termin asoschisi Gans Selye stressni organizmga bo'lgan har qanday talabga nisbatan nospetsifik javob reaksiyasi yoki moslashuvning nospetsifik simptomi sifatida ta'riflaydi. Stressga nisbatan bildirilgan reaksiyaga bog'liq ravishda uni ikkiga ajratiladi. Agar stress insonga ijobiy ta'sir qilsa eustress, salbiy ta'sir qilsa distress deyiladi. Eustress individni faoliyatga undaydi. Distress individga salbiy ta'sir qilgan holda psixik zo'riqishga sabab bo'ladi. [2. 62]

Stress har bir tirik organizm hayotida uchrab turadigan nafaqat tabiiy holat, balki turli-tuman hayotiy voqealarga to'g'ri reaksiya berish, ularning zararli oqibatlarining oldini olish, bir so'z bilan aytganda, bizni o'rab turgan muhit sharoitiga moslashish uchun zarur bo'lgan hayotiy jarayondir. Shunday ekan, stress holati va uning o'ziga xos fiziologik xususiyatlarini bilish, uning o'ziga xos mexanizmlarini tushunish stressdan olinadigan ayrim zararli ta'sirotlarni kamaytirishda asqotadi.

Stressning kuchli va uzoq ta'siri organizmida gomeostazni saqlash mexanizmlari faollashuviga va enantiostaz holati yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. G. Selye stressni uch bosqichli jarayondan iborat ekanligini asosladi va umumiy adaptatsion sindrom deb nomladi:

1) Xavotir bosqichi – stressorning dastlabki ko'rinishida paydo bo'ladi. Qisqa vaqt davomida organizmning rezistentlik darajasi pasayadi, jismoniy va vegetativ funksiyalar izdan chiqadi. Keyin organizm zaxirani ishga tushiradi va himoya jarayonlarining o'zini boshqarish mexanizmlarini qo'shadi. Agar himoya reaksiyasi samarali bo'lsa, xavotir so'nadi va organizm me'yoriy faoliyatga qaytadi. Stresslarning aksariyati ushbu bosqichda hal etiladi. Bunday qisqa muddatli stresslar stressning o'tkir reaksiyasi deb nomlanishi mumkin;

2) Rezistentlik bosqichi (qarshilik ko'rsatish) - stressning ta'siri uzoq davom etganda va organizmning himoya reaksiyasini ushlab turish zarurati paydo bo'lganda boshlanadi. Adaptatsion zaxiraning balanslashtirilgan sarfi yuz beradi;

3) Tugash bosqichi – organizmning o'ta kuchli va uzoq davom etuvchi stressorlar ta'siri bilan kurashish mexanizmlarining buzilishini aks ettiradi. Adaptatsion zaxiralar amalda kamayadi. Organizmning

bardoshliligi pasayadi, oqibatda organizmda nafaqat funksional buzilishlar, balki morfologik o'zgarishlar bo'lishi mumkin [3. 15].

Muallifning stress holatlarini bir necha bosqichlarga ajratishi va ularning har biriga alohida ilmiy psixologik ta'rif berishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, mazkur bosqichlarni bilish shaxsda stresslarni boshqarish, unga qarshi kurashish va stressga moslashish ko'nikmalarini hosil qiladi. Odatda, stressni uyg'otadigan omillar nihoyatda ko'p bo'lib, ularning ta'sir etish mexanizmlarini har tomonlama o'rganib chiqish turli-tuman distresslardan himoyalanişda asqotadi.

G. Selye nazariyasida stressga fizik, kimyoviy va organik omillarga nisbatan fiziologik reaksiya nuqtayi nazaridan qaraladi. Nazariyaning asosiy mazmunini quyidagi to'rt holatda umumlashtirish mumkin bo'ladi:

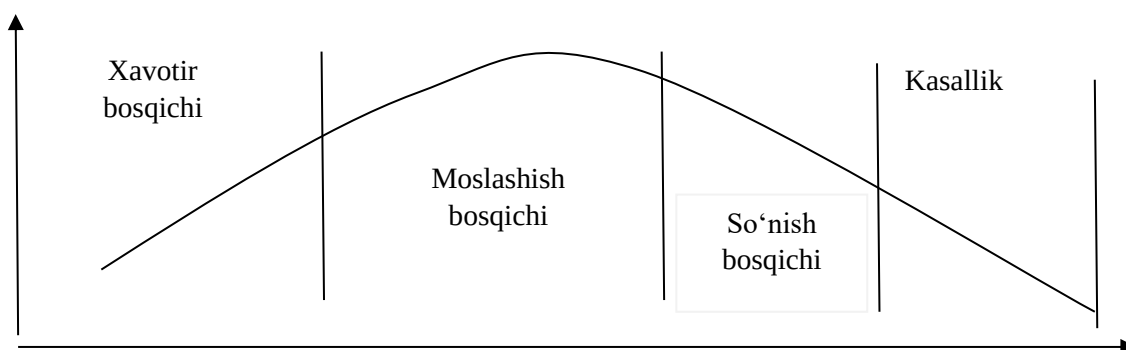
1) Barcha biologik organizmda o'z tizimi faoliyatining ichki balansi va muvozanati holatini ushlab turishga qaratilgan tug'ma mexanizm mavjud. Ichki muvozanatni saqlash gomeostazis jarayoni bilan ta'minlanadi. Gomeostazisni ushlab turish organizmning hayot uchun zarur vazifasi hisoblanadi. Gomeostaz organizmning doimiyligini (masalan, tana harorati, qon bosimi, qondagi shakar konsentratsiyasi) ushlab turuvchi jarayondir;

2) Stressorlar, ya'ni kuchli tashqi ta'sirotlar, organizmning ichki muvozanatini izdan chiqaradi. Organizm har qanday stressorga, yoqimli yoki yoqimsiz, nospetsifik fiziologik qo'zg'alishlarga javob reaksiyasini qaytaradi. Bu himoyaviy-moslashuv reaksiyasi hisoblanadi;

3) Stressning rivojlanishi va unga moslashish bir necha bosqichdan o'tadi. Stressning kechishi va bir bosqichdan keyingisiga o'tish vaqti organizmning rezistentlik darajasiga, stressor ta'sirining kuchi va davomiyligiga bog'liq;

4) Stressning oldini olish bo'yicha organizm chegaralangan zaxiraga ega bo'lib, ularning kamayishi organizmning zaiflashishi va nobud bo'lishiga olib kelishi mumkin.[4. 142]

Organizmning stress omillarga chidamliligi

Stressning fiziologik mexanizmi quyidagi holatda kechadi. Barcha favqulodda qo'zg'ovchilar bosh miya po'stlog'i va limbik-retikulyar tizimini reflektor ravishda qo'zg'atib, gipotalamusning hujayra bilan bog'langan shaklidan noradrenalin chiqarilishiga sabab bo'ladi. Noradrenalin retikulyar shakllanishning adrenoreaktiv elementlariga ta'sir etib bosh miya simpatik markazlarini faollashtiradi va shu bilan birga, simpatoadrenal tizimni qo'zg'atadi. Bu qonda noradrenalin va adrenalinning ko'payishiga olib keladi. Keyin gematoensefalik to'siq orqali orqa gipotalamusning adrenoreaktiv elementlariga kiradi. Gipotalamusga kirgan adrenalin uning yadrosiga ta'sir qiladi va unda kortikoliberin shakllanishi kuchayadi. Kortikoliberin gipotalamus va gipofiz bezining qon tomir aloqasi tufayli oldingi gipofiz bezining hujayralariga yetib boradi va buyrak usti beziga ta'sir qiluvchi AKTG sekretsiyasini qo'zg'atadi, bu esa glyukokortikoidlar ishlab chiqarishning ko'payishiga va ularning qon tomirlariga tarqalishiga olib kelib, tananing favqulodda omillarga chidamliligini oshirishga yordam beradi. [5. 255]

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, stress holati yuz berganda bir qancha fiziologik belgilar, jumladan, yurak urishi va nafas olishning tezlashishi, yuz terisining qizarishi yoki oqarishi, terlash, qon tarkibida adrenalin miqdorining ko'payishi kuzatiladi. Ayniqsa, stress holatida xavotirlikning turg'unligi hamda davomiyligi inson xatti-harakatida ishtahaning buzilishi, uyqusizlik, xatti-harakatlardagi sustlik kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Ammo organizmning kuchi cheksiz emas va jiddiy stress vaziyati vujudga kelganda, inson buni ko'tara olmaydi. Natijada turli xastaliklar paydo bo'ladi, stress o'ta kuchli bo'lganda, o'lim holati ham kuzatiladi.

Odatda emotsional soʻnish sindromi kognitiv, jismoniy, hissiy energiyani asta-sekin yoʻqotish jarayoni boʻlib, u ruhan, aqlan va jismonan charchash, ish samaradorligidan qoniqmaslik kabi alomatlarini oʻz ichiga oladi. Bu oʻzgarishlar kishi hayoti va faoliyatining pasayishiga, bir xil ehtiyojlarning paydo boʻlishiga yoki yoʻqolishiga, kishi organizmi ichida yuz beradigan jarayonlardagi oʻzgarishlarga olib boradi. Biz stress bilan bogʻliq emotsional bosimga qarshi kurashish natijasida xavotir, depressiya, emotsional soʻnish sindromi, psixosomatik buzilishlar, psixoaktiv moddalarga bogʻliqlik kabilardan himoyalagan boʻlamiz.

1- jadval.

Talabalarda stressga moyillik darajasi diagnostika natijalari J.Teylorning «Xavotir shkalasi» metodikasi asosida n417 / TG n=242 / NG n=175

		TG						NG					
		oʻgʻil	%	qiz	%	M (vil)	%	oʻgʻil	%	qiz	%	M (vil)	%
1-kurs	Qashqa-daryo v	39,3	78,6	41,4	82,8	40,4	80,7	39,2	78,4	42,8	85,6	41,0	82,0
	Samarqand v	38,6	77,2	41,7	83,4	40,2	80,3	41,4	82,8	43,7	87,4	42,6	85,1
	Jizzax v	41,3	82,6	42,9	85,8	42,1	84,2	39,7	79,4	42,7	85,4	41,2	82,4
	M (hududlar)	39,7	79,5	42,0	84,0	40,9	81,7	40,1	80,2	43,1	86,1	41,6	83,2
2-kurs	Qashqa-daryo v	26,3	52,6	24,8	49,6	25,6	51,1	25,4	50,8	23,7	47,4	24,6	49,1
	Samarqand v	24,2	48,4	23,5	47,0	23,9	47,7	23,8	47,6	24,3	48,6	24,1	48,1
	Jizzax v	23,6	47,2	22,9	45,8	23,3	46,5	24,7	49,4	23,1	46,2	23,9	47,8
	M (hududlar)	24,7	49,4	23,7	47,5	24,2	48,4	24,6	49,3	23,7	47,4	24,2	48,3
3-kurs	Qashqadaryo v	21,4	42,8	19,7	39,4	20,6	41,1	20,8	41,6	20,4	40,8	20,6	41,2
	Samarqand v	20,7	41,4	20,3	40,6	20,5	41,0	22,3	44,6	21,7	43,4	22,0	44,0
	Jizzax v	22,7	45,4	20,7	41,4	21,7	43,4	21,7	43,4	20,6	41,2	21,2	42,3
	M (hududlar)	21,6	43,2	20,2	40,5	20,9	41,8	21,6	43,2	20,9	41,8	21,3	42,5
4-kurs	Qashqadaryo v	31,5	63,0	32,3	64,6	31,9	63,8	33,6	67,2	31,4	62,8	32,5	65,0
	Samarqand v	34,3	68,6	31,7	63,4	33,0	66,0	32,4	64,8	32,8	65,6	32,6	65,2
	Jizzax v	32,6	65,2	30,8	61,6	31,7	63,4	35,2	70,4	31,7	63,4	33,5	66,9
	M (hududlar)	32,8	65,6	31,6	63,2	32,2	64,4	33,7	67,5	32,0	63,9	32,9	65,7

Jadvalda keltirilgan 1-kurs talabalarining doimiy xavotir, ichki bosim va stressga moyillik darajasi koʻrsatkichlari tahlili:

Qashqadaryo viloyati TG oʻgʻil bolalar – 78,6% (yuqori), TG qiz bolalar – 82,8% (juda yuqori), TG viloyat boʻyicha oʻrtacha – 80,7% (yuqori), Qashqadaryo viloyati NG oʻgʻil bolalar – 78,4% (yuqori), NG qiz bolalar – 85,6% (juda yuqori), NG viloyat boʻyicha oʻrtacha – 82,0% (juda yuqori).

Samarqand viloyati TG oʻgʻil bolalar – 77,2% (yuqori), TG qiz bolalar – 83,4% (juda yuqori), TG viloyat boʻyicha oʻrtacha – 80,3% (yuqori), Samarqand viloyati NG oʻgʻil bolalar – 82,8% (juda yuqori), NG qiz bolalar – 87,4% (juda yuqori), NG viloyat boʻyicha oʻrtacha – 85,1% (juda yuqori).

Jizzax viloyati TG oʻgʻil bolalar – 82,6% (juda yuqori), TG qiz bolalar – 85,8% (juda yuqori), TG viloyat boʻyicha oʻrtacha – 84,2% (juda yuqori), Jizzax viloyati NG oʻgʻil bolalar – 79,4% (yuqori), NG qiz bolalar – 85,4% (juda yuqori), NG viloyat boʻyicha oʻrtacha – 82,4% (juda yuqori).

Hududlar boʻyicha oʻrtacha (M) TG oʻgʻil bolalar – 79,5% (yuqori), TG qiz bolalar – 84,0% (juda yuqori), TG viloyatlar boʻyicha oʻrtacha – 81,7% (juda yuqori), hududlar boʻyicha oʻrtacha (M) NG oʻgʻil bolalar – 80,2% (yuqori), NG qiz bolalar – 86,1% (juda yuqori), NG viloyatlar boʻyicha oʻrtacha – 83,2% (juda yuqori).

Talabalar oʻquv faoliyatida stresslar salbiy taʼsirining oldini olish muhim ekanligi bois, stressga barqarorlikni taʼminlash uchun ularda oʻziga baho berish darajasini meʼyorlashtirish va frustratsion tolerantlikni shakllantirishga eʼtibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, stress holati yuzaga kelishining oldini olishda ota-onalar va bolalar oʻrtasida muloqotning koʻlamini oshirish, oila aʼzolari oʻrtasida fikr erkinligini taʼminlash, yoshlarni destruktiv gʻoyalar taʼsiridan himoyalash, stresslarni boshqarish kompetensiyasi va kasusli vaziyatlarda psixologik himoyani faollashtirish zarur hisoblanadi.

Xulosa. Yuqorida keltirib oʻtilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlardan quyidagi xulosani chiqarishimiz mumkin. Shaxsning murakkab tuzilishga ega boʻlgan koʻp qirrali xususiyatlari, fazilatlar, xislatlari oʻzaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida tabiiy, emotsional, ehtiyojlar, munosabatlar va eng asosiysi shaxs xulq-atvori shakllanishining umumlashmasidir. Chunki qiziqishlar va ideallarni intellektual, emotsional, irodaviy xususiyatlarisiz tasavvur qilish mumkin boʻlmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor

shakllanishi ham alohida hukm surishi g‘ayritabiiy holatdir. Shu bois, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari xulq-atvorining ijobiy yoki salbiy shakllanishiga ijtimoiy muhitdan qisman cheklanganlik hamda u joydagi mavjud tarbiyaviy-psixologik ta’sirlar natijasida ro‘y beradi deyishimizga asos bor.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, ijtimoiylashuv va unga ta’sir etuvchi omillar, yoshlarning xulq-atvori, shaxsiy sifatleri, individual psixologik xususiyatlari, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari psixologiyasining metodologik masalalari, ularning psixik rivojlanish xususiyatlari haqida tadqiqotimizning birinchi bobida ma’lumotlar keltirilgan. Shu ma’noda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilaridagi xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy omillarini tadqiq qilish masalasining muayyan ijtimoiy-psixologik muammo sifatida qo‘yilishi va tadqiqotimiz oldiga qo‘yilgan vazifalarning aynan ushbu jihatga qaratilishi ma’lum ma’noda bugungi yoshlarimizdagi xulq-atvor shakllanishining namoyon etilishi bilan bog‘liq yangi empirik ma’luotlarni qo‘lga kiritish va bu ma’lumotlar psixologiya hamda ijtimoiy psixologiya fani istiqbollari uchun xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. Залесский М.Л., Григорян М.Э. Стресс ученика. хорошо это или плохо? Журнал: Школьные технологии – 3. 2017. 62-68с.
3. Морозов В.Н., Хадарцев А.А. К современной трактовке механизмов стресса. Журнал, Вестник новых медицинских технологий. 2010. № 1 15-17с.
4. Бильданова В.Р., Бисерова Г.К., Шагивалеева Г.Р. Психология стресса и методы его профилактики: учебно-методическое пособие. – Елабуга: Издательство ЕИ КФУ, 2015. – 142 с.
5. Апчел В.Й., Лимаренко В.М., Павлова Н.В., Леонтев О.В. Исторические аспекты изучения проблемы стресса. Вестник российской военно – медицинской академии, 4(40) – 2012. – 255-260 с.

Jabborova Feruza Majidovna,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING SHAXSLARARO MULOQOTIDA EMOTSIONAL BARQARORLIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining shaxslararo muloqot jarayonida emotsional barqarorlikka ta'sir qiluvchi psixologik va tashkiliy omillar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, emotsional intellekt, o'zini boshqarish qobiliyati, empatiya, stressni yengish ko'nikmalari va ijobiy maktab muhiti o'qituvchilarning emotsional barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillar hisoblanadi. Emotsional barqarorlik esa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi sog'lom muloqot, ijobiy sinf muhitini yaratish va kasbiy samaradorlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: emotsional barqarorlik, shaxslararo muloqot, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, emotsional intellekt, stressni boshqarish, empatiya, kasbiy rivojlanish

ФАКТОРЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ В МЕЖЛИЧНОСТНОМ ОБЩЕНИИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В данной статье проанализированы психологические и организационные факторы, влияющие на эмоциональную устойчивость учителей начальных классов в процессе межличностного общения. Согласно результатам исследования, эмоциональный интеллект, способность к самоконтролю, эмпатия, навыки преодоления стресса и позитивная школьная среда являются основными факторами, обеспечивающими эмоциональную устойчивость учителей. Эмоциональная устойчивость напрямую влияет на здоровое общение между учителем и учеником, создание позитивной атмосферы в классе и профессиональную эффективность.

Ключевые слова: эмоциональная устойчивость, межличностное общение, учитель начальных классов, эмоциональный интеллект, управление стрессом, эмпатия, профессиональное развитие

FACTORS OF EMOTIONAL STABILITY IN THE INTERPERSONAL COMMUNICATION OF PRIMARY TEACHERS

Abstract. This article analyzes the psychological and organizational factors influencing the emotional stability of primary school teachers in the process of interpersonal communication. According to the research results, emotional intelligence, self-control ability, empathy, stress management skills, and a positive school environment are the main factors ensuring the emotional stability of teachers. Emotional stability directly affects healthy communication between the teacher and the student, the creation of a positive classroom environment, and professional effectiveness.

Keywords: emotional stability, interpersonal communication, primary school teacher, emotional intelligence, stress management, empathy, professional development

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning psixologik holati, shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiylashuviga yordam berish ham o'qituvchining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'qituvchining shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati va muloqot madaniyati bevosita o'quvchilar bilan bo'ladigan munosabatlar sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, o'qituvchining shaxslararo muloqotda emotsional barqarorligi ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida ko'rilmogda.

Emotsional barqarorlik – bu shaxsning stressli vaziyatlarda o'zini nazorat qila olishi, salbiy his-tuyg'ularni boshqara bilishi va ijobiy muloqotga intilishi kabi ko'nikmalar majmuidir. Maktab muhitida, ayniqsa boshlang'ich sinflarda, o'qituvchi kun davomida ko'plab emotsional vaziyatlarga duch keladi: o'quvchi bilan individual ishlash, ota-onalar bilan muloqot, sinfdagi nizolarni hal qilish va h.k. Bunday vaziyatlarda o'qituvchining emotsional barqarorligi nafaqat o'zining ruhiy salomatligi, balki o'quvchilarning emotsional rivojlanishi uchun ham muhim hisoblanadi.

So'nggi yillarda psixologiya va pedagogika fanida o'qituvchilarning emotsional intellekti, stressni boshqarish strategiyalari, empatiya darajasi va kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish masalalariga e'tibor ortib bormogda. Biroq, aynan boshlang'ich sinf o'qituvchilarining shaxslararo muloqot kontekstida emotsional barqarorlikka ta'sir etuvchi omillar hali to'liq o'rganilmagan. Shu sababli, ushbu maqolada

mazkur masalani chuqur tahlil qilish, dolzarb omillarni aniqlash va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilingan.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi zamon ta’limi nafaqat bilim berishga, balki shaxsiy va ijtimoiy-psixologik rivojlanishga ham katta e’tibor qaratmoqda. Ayniqsa, boshlang’ich ta’lim bosqichi o’quvchining emotsional, ijtimoiy va intellektual rivojlanishi uchun poydevor vazifasini bajaradi. Shu bosqichda o’qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki psixologik qo’llab-quvvatlovchi, ishonchli yetakchi sifatida namoyon bo’ladi. Bu esa o’qituvchidan yuqori darajadagi emotsional barqarorlikni va shaxslararo muloqotda muvozanatni talab qiladi.

Boshlang’ich sinf o’qituvchisi ko’pincha o’quvchi, ota-ona va hamkasblar bilan turli xil muloqot jarayonlariga kirishadi. Bu muloqotlar doimiy emotsional kuchlanish, stress va psixologik bosim bilan kechishi mumkin. Emotsional barqarorlikning yetishmasligi o’qituvchining ish faoliyatiga, dars sifati va o’quvchilar bilan munosabatlariga salbiy ta’sir ko’rsatadi. Shu sababli, o’qituvchining emotsional holati va muloqotdagi barqarorligini ta’minlovchi omillarni aniqlash bugungi ta’lim tizimi uchun nihoyatda dolzarb hisoblanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar ko’rsatmoqda-ki, emotsional barqarorlik — bu o’rgatiladigan va rivojlantiriladigan sifat bo’lib, uni rivojlantirish orqali o’qituvchining kasbiy samaradorligini oshirish, sinfdagi sog’lom psixologik muhitni yaratish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, boshlang’ich sinf o’qituvchilarining shaxslararo muloqotida emotsional barqarorlikka ta’sir etuvchi omillarni o’rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo’lgan masaladir.

Adabiyotlar tahlili. So’nggi yillarda ta’lim psixologiyasi va pedagogika sohalarida o’qituvchilarning emotsional holati, stressni boshqarish strategiyalari hamda shaxslararo muloqotda emotsional barqarorlikni saqlash masalalari dolzarb ilmiy yo’nalishlardan biri sifatida ko’rilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko’rsatmoqdaki, ayniqsa boshlang’ich ta’lim bosqichida ishlovchi o’qituvchilar ko’proq emotsional bosimga duch keladi, chunki ular yosh o’quvchilarning nafaqat bilim darajasiga, balki ularning ijtimoiy-psixologik holatiga ham bevosita ta’sir ko’rsatadi.

D. Goleman (1995) tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt nazariyasiga ko’ra, shaxsning o’z his-tuyg’ularini anglash, boshqarish, boshqalarni tushunish va ular bilan samarali muloqot qilish qobiliyati — bu muvaffaqiyatli insoniy munosabatlarning negizidir. Ushbu nazariyaga tayanilgan holda o’qituvchilarning emotsional barqarorligi ularning o’zini tutishiga, sinfdagi muhitga va o’quvchilar bilan aloqa o’rnatish qobiliyatiga bevosita ta’sir qilishi aniqlangan.

Hochschild (1983) tomonidan ilgari surilgan “emotsional mehnat” (emotional labor) tushunchasi ham o’qituvchilar faoliyatini tushunishda muhim nazariy asos bo’lib xizmat qiladi. Unga ko’ra, o’qituvchilar ko’p hollarda o’zining shaxsiy emotsiyalarini yashirib, tashqi muhitga mos ravishda harakat qilishga majbur bo’ladi. Bu esa vaqt o’tishi bilan ruhiy charchoq, motivatsiyaning pasayishi va kommunikativ muammolarga olib kelishi mumkin.

Sutton va Wheatley (2003) o’z tadqiqotlarida o’qituvchilarning emotsional barqarorligi, ayniqsa shaxslararo muloqotda qanday rol o’ynashini tahlil qilgan. Ularning fikricha, emotsiyalarni ongli boshqarish, stressli vaziyatlarga nisbatan moslashuvchan yondashuv, empatiya va o’z-o’zini anglash kabi ko’nikmalar o’qituvchining samarali muloqot olib borishida asosiy omillardandir.

Yin va hamkorlari (2013) esa o’qituvchilarning emotsional barqarorligi bilan ularning kasbiy qoniqishi o’rtasida bevosita bog’liqlik borligini aniqlagan. Ular emotsional intellekt darajasi yuqori bo’lgan o’qituvchilarda muloqotdagi noqulayliklar kamayishini va kasbiy motivatsiya oshishini ta’kidlaydi.

Mahalliy tadqiqotlar tahliliga e’tibor qaratilsa, O’zbekiston psixologiya fanida o’qituvchining kommunikativ madaniyati, psixologik moslashuvchanligi va shaxslararo munosabatlardagi roli haqida ishlar mavjud bo’lsa-da, emotsional barqarorlikning aniq omillari, ayniqsa boshlang’ich sinf o’qituvchilari kontekstida yetarli darajada chuqur o’rganilmagan. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy jihatdan yanada chuqur tadqiq etilishini taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda kombinatsiyalashgan (mixed-method) yondashuv qo’llanildi. Ya’ni, emotsional barqarorlikka ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va chuqur tahlil qilish uchun miqdoriy (kvantitativ) va sifat (kvalitativ) metodlar uyg’unlashtirildi. Bu yondashuv orqali nafaqat statistik bog’liqliklar, balki o’qituvchilarning shaxsiy tajribalari va his-tuyg’ulari ham o’rganildi.

Tadqiqotda boshlang’ich sinflarda faoliyat yuritayotgan 100 nafar o’qituvchi ishtirok etdi. Ular turli hududlardagi (shahar va qishloq) umumiy o’rta ta’lim maktablaridan tasodifiy tanlab olindi. Ishtirokchilarning yoshi 25–55 yosh oralig’ida bo’lib, ularning pedagogik staji va ish tajribasi turlicha edi. Tanlovda gender balansga va tajriba farqlariga ham e’tibor qaratildi.

Ma’lumot to’plash usullari

Tadqiqotda quyidagi asosiy metodlar va vositalar qo’llanildi:

1. So‘rovnomalar (anketalar)

Emotsional intellekt darajasini aniqlash uchun Daniel Goleman modeliga asoslangan testdan foydalanildi.

Shaxslararo muloqot sifatini baholash uchun o‘qituvchilarning muloqot madaniyati, empatiya va stressga chidamlilikka oid savollarni o‘z ichiga olgan mualliflik anketasi ishlab chiqildi.

2. Suhbat (yarim strukturalangan intervyular)

15 nafar o‘qituvchi bilan chuqur suhbat o‘tkazildi. Suhbatlarda ular o‘z kasbiy faoliyatidagi emotsional vaziyatlar, muloqotdagi qiyinchiliklar va ularga qanday munosabatda bo‘lishlari haqida fikr bildirdilar.

3. Kuzatuv (naturalistik kuzatuv)

Ba’zi sinflarda bevosita dars jarayoni kuzatildi. O‘qituvchining o‘quvchilar bilan muloqoti, muammoli vaziyatlardagi emotsional reaksiyalari, sinf muhitidagi o‘zini tutishi qayd etildi.

Ma’lumotlarni tahlil qilish

Miqdoriy ma’lumotlar statistik jihatdan tahlil qilindi (SPSS dasturi orqali). Deskriptiv statistika, korrelyatsiya va regressiya tahlili qo‘llanildi.

Sifat ma’lumotlar esa tematik tahlil (thematic analysis) orqali tahlil qilindi. O‘qituvchilarning fikrlari asosida asosiy mavzular va tendensiyalar ajratib olindi.

Etik me’yorlarga rioya qilish

Tadqiqot davomida barcha etik talablar bajarildi:

- Ishtirokchilarning roziligi og‘zaki va yozma shaklda olindi.
- Shaxsiy ma’lumotlar maxfiy saqlandi.
- Har bir ishtirokchi tadqiqotdan istalgan vaqtda chiqish huquqiga ega edi.

Emotsional barqarorlikning ta’lim jarayonidagi o‘rni

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun emotsional barqarorlik o‘quvchilarga nafaqat bilim berishda, balki ularning ijtimoiy-emotsional rivojlanishida ham katta ahamiyatga ega. Emotsional jihatdan barqaror o‘qituvchi o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi, ularni qo‘llab-quvvatlaydi va sinfdagi ijtimoiy muhitni yaxshilaydi.

Shaxslararo muloqotda emotsional barqarorlik omillarining psixologik asoslari

Emotsional barqarorlik — bu stress va qiyinchiliklar sharoitida o‘zini nazorat qilish, his-tuyg‘ularni boshqarish va konstruktiv muloqot olib borish qobiliyatidir. Bu ko‘nikmalar shaxslararo muloqotda murosaga kelish, tushunishni osonlashtirish va nizolarni hal qilishda muhimdir.

Kasbiy charchoq va emotsional charchoq farqlari

O‘qituvchilar orasida keng tarqalgan kasbiy charchoq, ayniqsa emotsional charchoq, ularning ishga bo‘lgan motivatsiyasiga, shaxslararo muloqotlariga va umuman kasbiy faoliyat samaradorligiga salbiy ta’sir qiladi. Shu bois, emotsional barqarorlikni oshirish orqali bu holatlarni kamaytirish mumkin.

Psixologik yordam va treninglarning samaradorligi

Psixologik treninglar, stressni boshqarish texnikalari, mindfulness (ongli diqqatni rivojlantirish) mashg‘ulotlari o‘qituvchilarning emotsional holatini yaxshilaydi, shaxslararo muloqotni kuchaytiradi va natijada o‘quv jarayonining sifatini oshiradi.

Muhokama. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari faoliyatida emotsional barqarorlikning shaxslararo muloqot sifati va kasbiy samaradorlikka bevosita ta’sirini tasdiqladi. Tadqiqotda aniqlanishicha, yuqori emotsional intellektga ega bo‘lgan o‘qituvchilar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, boshqalarni tushunish va ijobiy muloqot olib borish borasida ancha samarali faoliyat yuritadilar. Bu holat o‘z navbatida o‘quvchilar bilan ishonchli va iliq munosabatlar o‘rnatilishiga, sinfdagi sog‘lom psixologik muhit shakllanishiga olib keladi.

Tadqiqot davomida o‘qituvchilarning emotsional barqarorligiga ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilar aniqlangan:

- emotsional intellekt darajasi,
- stressni boshqarish strategiyalari,
- empatiya va o‘zini anglash qobiliyati,
- samarali kommunikativ ko‘nikmalar,
- maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhit va ma’muriy qo‘llab-quvvatlash.

Yuqoridagi omillar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli olib borishida muhim rol o‘ynaydi. Intervyular natijalari shuni ko‘rsatdiki, ko‘pchilik o‘qituvchilar turli emotsional bosimlarga duch kelishiga qaramay, o‘z ustida ishlash, ijobiy fikrlash va tajribali hamkasblardan maslahat olish orqali bunday vaziyatlardan chiqib ketishga harakat qilishadi. Bu holat emotsional barqarorlik o‘rganiluvchi va rivojlantiriluvchi sifat ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari Sutton va Wheatley (2003), Goleman (1995) hamda Jennings va Greenberg (2009) tomonidan olib borilgan ishlar bilan uyg'unlikda ekanini ko'rsatadi. Ularning izlanishlarida ham o'qituvchilarning emotsional barqarorligi, ularning kasbiy samaradorligi va o'quvchilar bilan munosabatlari o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligi ta'kidlangan.

Shuningdek, tajribali o'qituvchilar yosh kadrlarga nisbatan muloqotdagi qarama-qarshiliklarni yengilroq yengib o'tishi, o'z his-tuyg'ularini anglab yetishi va boshqarishi ko'proq kuzatildi. Bu esa pedagogik faoliyat davomida emotsional barqarorlikning tajriba bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, ayrim o'qituvchilarda emotsional charchoq va ruhiy tushkunlik belgilari qayd etilgan bo'lib, bu holat ko'proq o'ta yuklama, maktabdagi kommunikatsion muhitning salbiyligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yetishmovchiligi bilan bog'liq bo'lgan. Bu esa ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning emotsional holatini qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun emotsional barqarorlik — bu nafaqat psixologik salomatlikni ta'minlovchi omil, balki samarali shaxslararo muloqot va kasbiy muvaffaqiyat garovi ekanligini ko'rsatdi. Bu esa o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarurligini asoslaydi.

Amaliy tavsiyalar:

1. O'qituvchilarning emotsional intellektini rivojlantirish bo'yicha treninglar tashkil etish

Maktablarda muntazam ravishda emotsional barqarorlik, empatiya, stressni boshqarish va o'zini anglash bo'yicha trening va seminarlar tashkil qilish lozim. Bu o'qituvchilarning o'z his-tuyg'ularini tushunishi va boshqarishiga yordam beradi.

2. Shaxslararo muloqotni mustahkamlovchi metodikalar joriy etish

O'qituvchilarning samarali muloqot yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun psixologik texnikalar (faol tinglash, “Men xabarlar”, konfliktni konstruktiv hal qilish va boshqalar) bo'yicha amaliy mashg'ulotlar olib borilishi tavsiya etiladi.

3. Yangi boshlagan o'qituvchilar uchun mentorlik tizimini rivojlantirish

Emotsional jihatdan barqaror va tajribali o'qituvchilarni yosh mutaxassislariga mentor sifatida biriktirish, ularning kasbiy va psixologik moslashuvini yengillashtiradi.

4. Psixologik xizmat faoliyatini faollashtirish

Maktab psixologlari o'qituvchilarning emotsional holatini muntazam monitoring qilib borishi, individual va guruhviy maslahatlar tashkil etishi zarur. Ayniqsa stressli davrlarda (chorak yakunlari, attestatsiya, sinovlar) qo'llab-quvvatlash kuchaytirilishi lozim.

5. Samarali muhit va ijobiy maktab madaniyatini shakllantirish

Maktabda ochiq, qo'llab-quvvatlovchi va ishonchli kommunikatsiya muhiti yaratish, rahbarlar va o'qituvchilar o'rtasida sog'lom psixologik iqlimni ta'minlash muhimdir.

6. O'qituvchilarning ish yuklamasini maqbullashtirish

Emotsional charchoq va ruhiy tushkunlikning oldini olish uchun o'qituvchilarning ish hajmi, byurokratik yuklamasi va darsdan tashqari faoliyatlari qayta ko'rib chiqilishi lozim.

7. Kasbiy rivojlanish dasturlarida emotsional barqarorlik komponentini kiritish

Malaka oshirish kurslari va kasbiy rivojlanish dasturlariga emotsional sog'lomlik, muloqot madaniyati va ruhiy chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan bloklar kiritilishi maqsadga muvofiq.

8. O'qituvchilar o'rtasida tajriba almashish va qo'llab-quvvatlovchi guruhlar tashkil etish

O'zaro tajriba almashish, his-tuyg'ular haqida ochiq suhbatlar va emotsional qo'llab-quvvatlashni yo'lga qo'yish o'qituvchilarning barqarorligini oshiradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida emotsional barqarorlik muhim psixologik mezonlardan biri ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, emotsional intellekt, empatiya, o'zini anglash, stressni boshqarish va kommunikativ ko'nikmalar — o'qituvchining shaxslararo muloqotdagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Shuningdek, ijobiy maktab muhiti, ma'muriy-psixologik qo'llab-quvvatlash va doimiy kasbiy rivojlanish imkoniyatlari o'qituvchilarning emotsional barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Yuqori darajadagi emotsional barqarorlikka ega bo'lgan o'qituvchilar o'quvchilar bilan ishonchli, samimiy va sog'lom munosabatlar o'rnatib, sinfda ijobiy psixologik muhit yaratishda yetakchi rol o'ynaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, emotsional barqarorlik — bu tug'ma sifat emas, balki maqsadli psixologik tayyorgarlik, o'z ustida ishlash va tajriba orqali shakllanadigan salohiyatdir. Shu boisdan, o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonlarida ularning emotsional salohiyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot boshlang‘ich ta‘lim tizimi uchun o‘qituvchilarning shaxslararo muloqotda muvaffaqiyatli va barqaror bo‘lishlari uchun qanday psixologik va tashkiliy omillar zarurligini aniqlashga xizmat qildi hamda ushbu yo‘nalishda amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishga asos yaratdi.

Adabiyotlar:

1. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ. Bantam Books.
2. Hochschild, A. R. (1983). The managed heart: Commercialization of human feeling. University of California Press.
3. Jennings, P. A., & Greenberg, M. T. (2009). The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of Educational Research*, 79(1), 491–525. <https://doi.org/10.3102/0034654308325693>
4. Sutton, R. E., & Wheatley, K. F. (2003). Teachers’ emotions and teaching: A review of the literature and directions for future research. *Educational Psychology Review*, 15(4), 327–358. <https://doi.org/10.1023/A:1026131715856>
5. Yin, H., Lee, J. C.-K., & Zhang, Z. (2013). Teacher emotional labour and teacher wellbeing: A systematic review. *Educational Research Review*, 10, 123–132. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2013.07.004>
6. O‘zboshimova, N. T. (2020). Pedagoglarning emotsional barqarorligi va kasbiy faoliyat samaradorligi. *Ta‘lim va Psixologiya*, 3(1), 45–52.
7. Karimova, S. M. (2019). Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining stressga chidamliligi va shaxslararo muloqoti. *Pedagogika ilmiy jurnali*, 2(5), 33–40.

Narshabayeva Aliya Yumutbaevna,
University of Innovation Technologies
Associate Professor of the Department of Philology PhD

THE STUDY OF THE PROBLEM OF DIAGNOSING STUDENTS' TOLERANT BEHAVIOR IN PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL, AND METHODOLOGICAL LITERATURE

Abstract. The article examines the problem of diagnosing students' tolerant behavior, which is gaining particular importance in modern conditions due to globalization, intercultural interaction, and the need to educate a person ready for constructive dialogue. An analysis of psychological-pedagogical and methodological literature has been conducted, in which tolerance is presented as an integrative quality of personality, including cognitive, emotional-value, and behavioral components. Various methodological approaches and diagnostic tools used in domestic and foreign practice have been identified. It emphasizes the need for a comprehensive approach that allows combining quantitative and qualitative research methods.

Keywords: tolerance; tolerant behavior; diagnostics; students; psychological and pedagogical literature; methodological approaches.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДИАГНОСТИКИ ТОЛЕРАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И МЕТОДИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема диагностики толерантного поведения студентов, которая приобретает особую актуальность в современных условиях, обусловленных глобализацией, межкультурным взаимодействием и необходимостью воспитания личности, готовой к конструктивному диалогу. Проведен анализ психолого-педагогической и методической литературы, в которой толерантность представлена как интегративное качество личности, включающее когнитивный, эмоционально-ценностный и поведенческий компоненты. Выявлены различные методические подходы и диагностический инструментарий, используемые в отечественной и зарубежной практике. Подчеркивается необходимость комплексного подхода, позволяющего сочетать количественные и качественные методы исследования.

Ключевые слова: толерантность; толерантное поведение; диагностика; студенты; психолого-педагогическая литература; методические подходы.

PSIXOLOGIK, PEDAGOGIK VA USOBIY ADABIYOTLARDA TALABLARNING TOLERANT HATTINI DIOSHISH MUAMMOSINI O'RGANISH

Annotatsiya. Maqolada globallashuv, madaniyatlararo o'zaro ta'sir va konstruktiv muloqotga tayyor shaxsni tarbiyalash zarurati tufayli zamonaviy sharoitlarda alohida ahamiyat kasb etayotgan talabalarning tolerant xulq-atvorini tashxislash muammosi ko'rib chiqiladi. Psixologik-pedagogik va uslubiy adabiyotlar tahlili o'tkazildi, unda bag'rikenglik kognitiv, hissiy-qiymatli va xulq-atvor komponentlarini o'z ichiga olgan shaxsning integratsiyaviy sifati sifatida taqdim etilgan. Mahalliy va xorijiy amaliyotda qo'llaniladigan turli metodologik yondashuvlar va diagnostika vositalari aniqlangan. Bu tadqiqotning miqdoriy va sifati usullarini birlashtirishga imkon beruvchi kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: bag'rikenglik; bag'rikenglik xatti-harakati; diagnostika; talabalar; psixologik-pedagogik adabiyotlar; uslubiy yondashuvlar.

In modern educational systems, the need to cultivate students' skills in interpersonal and intercultural interaction is becoming increasingly evident. Tolerance, as a socially significant quality, reflects not only the individual's ability to accept and respect differences but also the ability to build constructive interaction with representatives of other cultures, religions, and social groups [1].

Diagnosing students' tolerance level plays an important role in educational practice. It allows for the identification of strengths and weaknesses in personality development, the identification of risk zones, and, consequently, the development of pedagogical strategies for behavior correction. Without adequate diagnostics, neither building a holistic educational system nor forming a socially mature individual is possible.

Thus, it is no coincidence that the problem of diagnosing students' tolerant behavior is addressed in psychological-pedagogical and methodological literature. This is due to the need to find a balance between the theoretical understanding of the phenomenon of tolerance and its practical implementation.

Literary review.

1. Psychological and pedagogical aspect of studying tolerance

In psychology, tolerance is interpreted as a personal quality that ensures the harmonious interaction of an individual with society and the ability to accept differences. At the same time, we are talking not only about intercultural or ethnic differences, but also about the diversity of opinions, views, and behavioral patterns. According to E.V. Bondarevskaya, tolerance is a system-forming element of a person's communicative culture and is directly related to the development of empathy, the ability to empathize and respect the values of "the other" [5].

From the standpoint of L.S. Vygotsky's cultural-historical theory, personal qualities are formed in the process of social interaction and joint activity. This means that tolerance is not an innate quality, but develops as a result of upbringing, education, and cultural experience [Vygotsky; p. 89]. Consequently, the diagnostics of students' tolerant behavior should take into account the socio-cultural context of their socialization, as well as the specifics of the educational environment in which they develop.

Other researchers (Andreeva, 2000; Matsumoto, 2007) emphasize that tolerance has a multi-component structure. On the one hand, it includes the cognitive component - knowledge and ideas about the value of cultural diversity. On the other hand, the emotional-value component, expressed in acceptance and respect for another person, plays an important role. Finally, the behavioral component reflects the real actions and conduct of the individual in a situation of intercultural interaction.

Thus, psychological and pedagogical literature considers tolerance as an integrative quality that includes the trinity of cognitive, emotional-value, and behavioral characteristics. This necessitates the development of diagnostic tools capable of recording all levels of its manifestation.

2. Methodological approaches to diagnostics.

In methodological literature, several research approaches are distinguished, each of which reveals certain aspects of diagnosing students' tolerant behavior. The cognitive approach involves assessing knowledge about the principles of tolerance, human rights, and intercultural norms of communication. The emotional-value approach focuses on identifying students' attitudes towards social diversity, their level of empathy, and emotional responsiveness. The behavioral approach is aimed at observing real models of interaction in educational and extracurricular situations.

Along with this, a number of authors (Soldatova, Shaigerova, 2008; Boiko, 2001) indicate the necessity of combining quantitative and qualitative diagnostic methods. Thus, questionnaires and testing allow for the identification of general trends, while observations and expert assessments provide a deeper understanding of students' individual characteristics.

3. Foreign research and its significance.

Foreign literature also offers a wide range of approaches to understanding and diagnosing tolerance. G. Allport, in his theory of intergroup contacts, proved that direct interaction between representatives of different groups contributes to the reduction of bias and the development of respectful relations [2]. M. Bennett developed a model for the development of intercultural sensitivity, according to which tolerance is a transitional stage to the formation of full-fledged intercultural competence [4].

J. Banks connects tolerance diagnostics with the tasks of diverse and civic education, emphasizing that the level of students' tolerant behavior largely depends on the educational environment and participation in multicultural dialogue [3]. These ideas are also reflected in modern international studies (OECD, UNESCO), where tolerance is considered a basic competency of global citizenship.

Thus, the analysis of psychological-pedagogical and methodological literature shows that tolerance is considered as a complex integrative formation of personality, the diagnostics of which requires a comprehensive approach. Existing methods allow for the recording of individual aspects of tolerance, but to obtain a holistic picture, multi-level tools are necessary that connect cognitive, emotional-value, and behavioral levels.

Discussion. The conducted literature analysis allows us to assert that the problem of diagnosing students' tolerant behavior is complex and multifaceted. It is connected not only with the theoretical ambiguity of the concept of "tolerance" itself, but also with the practical difficulties of operationalizing this phenomenon.

Firstly, the multidimensionality of tolerance requires the development of tools capable of simultaneously fixing several levels of its manifestation. If the cognitive level is easily diagnosed through tests and questionnaires (for example, assessment of knowledge about human rights, principles of

intercultural communication), then the emotional-value and behavioral levels are significantly more difficult to measure directly. Emotions and value orientations can manifest themselves situatively and depend on a specific social context, and behavior often does not correspond to the declared beliefs.

Secondly, the problem of cultural and contextual determination of diagnostics arises. Methods developed in one socio-cultural space do not always yield reliable results in another. For example, tests created in Western tradition may not take into account the cultural characteristics of CIS countries, where interpersonal and intercultural relations have a different specificity. Therefore, adapting and localizing methodologies is one of the key tasks of modern pedagogical diagnostics.

Thirdly, the question arises about the purposes of diagnostics. Many studies record only the current level of tolerance, but do not show its dynamics and development possibilities. Meanwhile, it is the dynamic approach, which allows for the identification of changes as a result of pedagogical influence, that seems most promising. Tolerance as a personality trait is gradually formed, and its diagnostics should be integrated into the educational process as a tool for pedagogical feedback.

The issue of combining quantitative and qualitative methods deserves special attention. Only statistical processing of questionnaires and tests does not fully reflect the picture. Observations, analysis of real situations of student interaction, case studies, and expert assessments from teachers are necessary. For example, in group projects or intercultural student exchanges, tolerance manifests itself in practical actions: the ability to negotiate, accept alternative viewpoints, and prevent conflicts. These aspects are difficult to identify using traditional methods, but they are crucial. Finally, it is important to emphasize that the diagnosis of tolerance should not be formal, but educational in nature. It cannot be limited to collecting data - the results should be used to develop pedagogical strategies and educational programs. In other words, diagnostics should not be the ultimate goal, but a tool for shaping students' values of dialogue, respect, and mutual understanding.

Thus, the discussion shows that modern research converges on one thing: diagnosing students' tolerant behavior is an integral component of the educational process. It should be comprehensive, dynamic, and culturally adapted, and its results should be integrated into pedagogical practice.

Results. Systematization of psychological-pedagogical and methodological literature allowed us to identify several key provisions that are of fundamental importance for understanding and diagnosing students' tolerant behavior.

Firstly, tolerance is an integrative quality of personality, including cognitive, emotional-value, and behavioral components. It is not enough to diagnose just one of these levels: knowledge about tolerance does not always coincide with attitudes, and attitudes with real actions. Only a comprehensive assessment allows for a reliable understanding of personality development.

Secondly, it was found that combined methods combining quantitative and qualitative approaches yield the greatest effect. For example, testing and questionnaires allow for the identification of general trends, while observation, expert assessments, and case studies reveal individual characteristics of tolerant behavior. Such a combination increases the reliability and validity of the diagnosis.

Thirdly, an important result of the analysis was the understanding that diagnostics should take into account the age and socio-cultural characteristics of students. Studies show that the level of tolerance depends on cultural experience, professional training, and the environment in which the personality is formed. Therefore, universal methods often require adaptation to specific contexts, which is also confirmed by foreign practices.

Fourthly, it has been revealed that foreign studies emphasize intercultural competence, while domestic authors often focus on socio-psychological aspects. This difference opens up prospects for the synthesis of approaches that will allow for the integration of global and local achievements in the field of diagnostics.

Finally, it has been established that the effectiveness of diagnostics directly depends on its integration into the educational process. In cases where diagnostics is considered not as a formal procedure, but as an educational tool, its results contribute to adjusting pedagogical strategies and improving the quality of interpersonal interaction within the student environment.

Conclusion. The conducted research confirmed the relevance of the problem of diagnosing students' tolerant behavior and revealed a number of methodological and practical aspects for its solution.

Analysis of psychological and pedagogical literature has shown that tolerance is a complex personal quality that is formed in the process of socialization and includes cognitive, emotional-value, and behavioral components. Accordingly, its diagnosis should be multi-level and systematic.

A review of methodological literature showed that currently there are a significant number of diagnostic tools (tests, questionnaires, tolerance indices, observation methods). However, most of them only capture individual aspects of the phenomenon and require adaptation for comprehensive application.

Foreign experience has shown that tolerance is increasingly considered in the context of the formation of intercultural competence and global citizenship. This allows us to talk about the need to develop new diagnostic models that will take into account not only individual, but also socio-cultural factors.

Thus, the diagnostics of students' tolerant behavior should be considered not as an end in itself, but as a means of forming an educational strategy. It should perform a dual function: on the one hand, serve as a tool for determining the level of tolerance formation, and on the other hand, contribute to the formation of stable values of respect, dialogue, and cooperation among students.

In the future, further development is required:

comprehensive diagnostic methods combining quantitative and qualitative methods;

models that take into account the dynamics of tolerance development in the learning process;

training programs for teachers to use diagnostic tools in educational practice.

It is precisely this approach that will allow diagnostics to become an effective tool for the formation of tolerant behavior in students, which is one of the key competencies of modern society.

References:

1. Abdulatipov, R.G. (2000). Tolerance as a Socio-Political Category. Moscow: Nauka.
2. Allport, G.W. (1954). The Nature of Prejudice. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
3. Banks, J.A. (2008). Diversity and Citizenship Education: Global Perspectives. San Francisco: Jossey-Bass.
4. Bennett, M. (1993). Basic Concepts of Intercultural Communication. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
5. Bondarevskaya, E.V. (1995). Education as the Revival of a Citizen, a Person of Boyko, V.V. (2001). Diagnostics of the Level of Communicative Tolerance. St. Petersburg: Rech.
6. Culture and Morality. Rostov-on-Don: Rostov State Pedagogical University Press.
7. Deveci, T., Elgamal, G., Dalton, D., & Langille, D. J. (2022). The development of Emirati university students' intercultural sensitivity. Learning and Teaching in Higher Education: Gulf Perspectives, 18(1), 62-73.
8. Soldatova, G.U., & Shaygerova, L.A. (2008). The Psychology of Tolerance. Moscow: Smysl.
9. Minazova, V., & Magomedova, Z. (2023). Ethnic Tolerance of Students as a Necessary Condition for Intercultural Interaction. SHS Web of Conferences, 172, Article 03014.
10. Zinoveva, M. M., & Enikolopov, S. N. (2021). Authoritarianism and Tolerance to Uncertainty Among Students of Pedagogical Universities in Russia. Psychological-Educational Studies, 13(2), 54-71.
11. Yumutbaevna A. N. Pedagogical Conditions for the Organization of a Culture of Interethnic Communication in Students //JournalNX. - T. 7. - №. 07. - С. 55-56.

Nurullayeva Baxtigul Bobojonovna,
Ma'mun universiteti "Psixologiya" kafedrası professori, ps.f.n.

OTA-ONALIK STRESSI FENOMENI VA UNI NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ota-ona va bola munosabatlarini psixologik jihatlarini o'rganish dolzarbligi, bu tushunchaning mazmun mohiyati, ota-ona va bola o'rtasidagi hissiy-emotsional bog'lanishning bola shaxsi shakllanishidagi ahamiyati, shuningdek, ota-onalik stressi haqida so'z boradi. Shu bilan birgalikda yetuklik yoshining turli bosqichlarida ota-onalik stressining mavjudligi va darajalariga oid o'tkazilgan tadqiqot natijalari keltirilgan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oila, ota-onalik statusi, shaxs, rivojlanish, stress, qo'rquv, hissiy bog'liqlik, moslashish, xavotir.

ФЕНОМЕН РОДИТЕЛЬСКОГО СТРЕССА И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальность изучения психологических аспектов детско-родительских отношений, сущность данного понятия, значение эмоциональной связи между родителями и детьми в формировании личности ребёнка, а также родительский стресс. Приводятся и анализируются результаты исследований наличия и уровня родительского стресса на разных этапах взросления.

Ключевые слова: семья, родительский статус, личность, развитие, стресс, страх, эмоциональная привязанность, адаптация, тревожность

THE PHENOMENON OF PARENTAL STRESS AND ITS MANIFESTATIONS

Abstract. This article discusses the relevance of studying the psychological aspects of parent-child relationships, the essence of this concept, the importance of emotional bonding between parents and children in the formation of a child's personality, as well as parental stress. At the same time, the results of studies on the presence and levels of parental stress at different stages of adulthood are presented and analyzed.

Keywords: family, parental status, personality, development, stress, fear, emotional attachment, adaptation, anxiety

Kirish. Bugungi kunda psixologiya fani doirasida ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq qilish, bola shaxsining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni tushunish uchun hamda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun juda muhim hisoblanadi. Psixoanaliz, bixeviorizm yoki gumanistik psixologiya kabi ko'plab nufuzli psixologik nazariyalar ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni bola rivojlanishining muhim manbai sifatida ko'rib, bu muammoni e'tiborsiz qoldirmaganligi, ushbu mavzuning shaxs shakllanishidagi ahamiyat darajasi yuqoriligidan dalolat beradi.

Ota-ona va bola munosabatlarini o'rganishda, biz albatta "ota-onalikni namoyon qilish" tushunchasining mohiyatini ko'rib chiqishimiz lozim. Ushbu tushuncha juda ko'p tarkibiy qismlarga ega bo'lib, bolaga nisbatan munosabat, bola bilan bog'liq qadriyatlar, bolaning va ota-onalarning o'zlari haqidagi tasavvurlari, bolaning rivojlanishi bilan bog'liq g'oyalar, umidlar, xulq-atvor ko'nikmalari, hissiyotlar kabi bir qator xilma-xil tushunchalarni o'z ichiga oladi. Bu borada biz aynan ota-ona va bola munosabatlarining hissiy-emotsional tomonini yoritishga harakat qilamiz [2].

Bog'lanish nazariyasini ishlab chiqqan psixologlar J.Boulbi va M.Eynsvort ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarida, chaqaloqlarda xavfsizlikni ta'minlash, dunyoni o'rganishda kattalarning g'amxo'rliqi bilan bog'liq hissiy aloqa bo'lgan ehtiyojning yuqoriligi, ona va bola o'rtasidagi hissiy aloqa bolaning shaxsiyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan asosiy psixologik model sifatida qaraladi [1].

E.Erikson bo'yicha bolaning ehtiyojlariga o'z vaqtida javob beradigan, qabul qiluvchi, mehribon, empatik ona, bola bilan xavfsiz bog'lanishni shakllantiradi va bunday bolalar o'ziga xos xatti-harakatlari bilan ajralib turadi. Ular yangi vaziyatlardan qo'rqmaydilar, dunyoga nisbatan bazaviy ishonch rivojlanishi natijasida ularning odamlarga nisbatan keyingi ijobiy munosabatlari, bola hissiy tajribalarining xususiyatlarini belgilanadi [3].

Shu o'rinda ota-ona va bola o'rtasidagi ijobiy hissiy-emotsional bog'lanishni zaiflashtirishga kuchli ta'sir qiluvchi ota-onalik stressi tushunchasi ham borki, oila va bolalar taraqqiyoti mavzusiga bag'ishlangan ko'plab psixologik tadqiqotlarda asosiy muammolardan biri sifatida sanab o'tiladi.

Asosiy qism. Ota-onalarning stressi - bu ota-onaning talablari va qiyinchiliklariga dosh berishga urinishlar natijasida yuzaga keladigan, tashvish, aybdorlik yoki g'azab kabi salbiy his-tuyg'ular orqali namoyon bo'ladigan va ota-ona va bola munosabatlariga ta'sir qiladigan psixologik holat hisoblanib, bu holatga bola tarbiyalashdagi kundalik qiyinchiliklardan tortib, surunkali omillar masalan, bolaning xususiyatlari, sog'lig'i, nogironligi sabab bo'lishi mumkin. Ota-onalik stressning namoyon bo'lishiga ota-onalardagi yordamsizlik hissi, mushaklarning kuchlanishi, uyqu buzilishi, hissiy charchash kabi jismoniy alomatlar kiradi.

Ota-onalarning turli xil talablari tufayli ingliz tilida ota-onalik stressini tushuntirish uchun ikkita atama qo'llaniladi. Birinchi atama “parenting stress” ko'pincha faqat ota-ona rolining talablari natijasida bolaga yoki o'ziga nisbatan salbiy munosabat sifatida yuzaga keladigan stressni belgilaydi. Masalan, K.Diter-Dekard ota-ona stressini ota-ona tarbiyasi talablariga moslashishga urinishlar natijasida yuzaga keladigan va salbiy psixologik va fiziologik reaksiyalarga olib keladigan jarayonlar majmui sifatida qaraydi, ular ko'pincha o'ziga va bolaga nisbatan salbiy his-tuyg'ular sifatida boshdan kechiriladi. Ya'ni, aynan bolaning tarbiyasi va parvarishi jarayonida vujudga keladigan, bolaning xatti-harakati, tarbiyadagi qiyinchiliklar, ota-onaning tarbiyaviy ko'nikmalari va resurslariga bevosita taalluqli bo'lgan, faqat ota-onaning bola bilan o'zaro munosabatiga bog'liq stress manbalaridir. Misol sifatida bolaning inijligi, intizomsizligi yoki maxsus ehtiyojlari tufayli ota-onada paydo bo'ladigan stressni keltirish mumkin [6].

K.Diter-Dekard ta'kidlashicha, ota-onalik stressi bola va ota-ona o'rtasidagi munosabatlarning sifatiga bevosita ta'sir qiladi, yuqori darajadagi stress esa ota-onaning sabr-toqatini pasaytiradi, bu esa tarbiyaviy uslublarning qattiqlashishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, kundalik hayotdagi “kichik stressorlar” (daily hassles) ota-onalikdagi umumiy stress darajasini sezilarli darajada oshirishi, natijada ota-onaning emotsional farovonligi va bolaning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi.

1990 yilda R.R.Abidin tomonidan ishlab chiqilgan “Parenting Stress Model”da ota-onalik stressi uchta asosiy manbadan kelib chiqishi ko'rsatilgan: ota-onaning shaxsiy resurslari, bolaning xususiyatlari va tashqi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar [8].

Shuningdek, 1976 yilda R.R.Abidin disfunktsional tarbiyaga olib keladigan komponentlarni aks ettirgan disfunktsional tarbiya modelini yaratdi. Uning modelining markaziy komponenti disfunktsional ota-onalardir. Dastlab, Abidin disfunktsiyali ota-onalarning yuqori darajalari tarbiya jarayonida disfunktsiyaning kuchayishiga olib keladi, deb hisoblardi. U ota-ona stressining ikkita sohasini aniqladi. Birinchi soha bola bilan bog'liq bo'lib, ularning moslashuvi, xulq-atvori, ota-ona bilan o'zaro aloqasi yo'qligi va salbiy kayfiyat bilan bog'liq qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. Ikkinchi soha ota-ona bilan bog'liq bo'lib, ota-onalik stressiga ota-onaning qobiliyatsizligi, yolg'izlik hissi, bolaga nisbatan past bog'liqlik, sog'liq muammolari, sherik bilan munosabatlar va boshqa hayotiy stress omillari kiradi [9]. R.Abidinning ishi natijasida “Ota-ona stressi indeksi” (Parenting Stress Index) deb nomlangan ota-ona stressi so'rovnomasi yaratildi.

J.Belskiy tomonidan qo'llaniladigan ikkinchi atama, “parental stress” kengroq kontekstga ega bo'lib, nafaqat ota-ona tarbiyasi bilan bog'liq stress komponentini, balki ota-onaning kundalik hayotining boshqa majburiyatlari bilan bog'liq stress komponentlarini, shuningdek, bolaning shaxsiy xususiyatlarini ham o'z ichiga oladi.

Ya'ni, ota-ona bo'lishning umumiy oqibatida yuzaga keladigan, shaxsning (ota yoki ona sifatida) o'z hayotidagi roli, mas'uliyati, oilaviy va ijtimoiy talablari bilan bog'liq bo'lgan, bolaning tarbiyasidan tashqari, masalan, moddiy ta'minot, ota-onalikdan kelib chiqadigan ijtimoiy bosim, shaxsiy hayot va professional faoliyatni muvofiqlashtirish kabi omillar asosida yuzaga keladi. Misol sifatida ota-onaning oilani boqish, bolaga vaqt ajratish va ishda muvaffaqiyat qozonish majburiyatlaridan kelib chiqadigan umumiy ruhiy zo'riqlashini keltiramiz [7].

Ota-onalik quvonchi va stress turli xil tushunchalardir, ammo shunga qaramay, ular bolalarni tarbiyalash jarayonida o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi. Ota-ona bo'lish nafaqat onalik yoki otalik quvonchini boshdan kechirish, balki bolaning individual xususiyatlari, ota-onaning bola va uning xatti-harakati, shuningdek, o'zini muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ota-ona sifatida idrok etishi bilan bog'liq davriy yoki doimiy iztirobni boshdan kechirishdir.

Evolutsiya jarayonida rivojlangan insondagi omon qolishning himoya mexanizmlari (jismoniy va hissiy qo'zg'alish), ba'zi ota-onalarni ota-ona rolida qayg'u xavfiga duchor qilishi mumkin. Aynan shunday vaqtda stress bolalarga kundalik g'amxo'rlik jarayonida ota-onalarda ham, bolalarda faoliyat va ruhiy holatga oid buzilishlarni yuzaga keltiruvchi asosiy sabablardan biriga aylanishi mumkin.

Ota-onalar qo'yiladigan talablar nihoyatda xilma-xil bo'lib, bu bolaning omon qolishi uchun asosiy ehtiyojlarini qondirishdan tortib, unga mehr-e'tibor ko'rsatish, shartlarsiz qabul qilish, yordam va nazoratga bo'lgan psixologik ehtiyojini qondirish, hissiyotlarni tartibga solish qobiliyatini rivojlantirishgacha bo'lgan murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, ota-onalik statusi ota va onani bolaning individual

xususiyatlariga moslashishi hamda ota-onalik rollarini ijtimoiy baholashni o'z ichiga olib, moslashish jarayoni ota-ona roliga mavjud bo'lgan doimiy jarayon hisoblanadi [5]. Bola miqdor jihatidan o'sishi, sifat jihatidan taraqqiy qilishi barobarida muvaffaqiyatli ota-ona bo'lishni istagan shaxs farzandlarining yangi imkoniyatlariga moslashib, u bilan birga o'zgarishi kerak. Lekin ko'pincha kattalar uchun xatti-harakatlardagi odatlarni va tarbiyaviy ta'sir usullarini o'zgartirish qiyin, bu esa bola bilan munosabatlarni izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Bu yerda yana bir muhim narsani ta'kidlash kerakki, stressni baholash nafaqat (tashqi) stressorning o'zi, balki unga duch kelgan odam tomonidan baholanadigan uning ahamiyati bilan ham bog'liqdir.

Shuningdek, ota-onalarning turli xil ijtimoiy maqomlarga egaligi, oilada bolalar sonining xilma-xilligi, har xil oila tarkibining o'ziga xosligi jihatidan har bir ota-ona o'z roliga nisbatan ma'lum darajada noaniqlikni boshdan kechiradi va bu boradagi stress his qilinishi shu sababdan individual xarakterga egadir. Hatto o'zini eng tajribali, boladagi xulq-atvor va hissiyotlarga nisbatan sezgir deb hisoblaydigan ota-onalar ham ba'zida o'zlarini noto'g'ri ish qildilar deb o'ylashlari va buning uchun o'zlarini yoki bolasini qoralashlari mumkin. Shunday qilib, har bir ota-ona har xil darajada kamdan-kam hollarda yoki doimiy ravishda ota-ona stressini boshdan kechiradi, degan xulosaga kelish mumkin [7]. Ota-onalarning stressi hissiy tashvishning subyektiv tajribasi, fikrlari, e'tiqodlari, bolaning umidlari va ularning buzilishi, ota-ona sifatida o'z vakolatlariga ishonchsizlikni o'z ichiga oladi.

Muhokama va natijalar. Biz ham o'z tadqiqotimiz davomida yetuklik davrining turli bosqichlaridagi sinaluvchilarda ota-onalik stresining mavjudligi va darajalarini solishtirish imkoniyatiga ega bo'ldik. Yetuklik davri inson hayotining eng mas'uliyatli va ijtimoiy faol bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxs oilaviy, kasbiy va ijtimoiy rollarni uyg'unlashtirish zarurati bilan to'qnashadi. Ota-onalik stressi yetuklik davrida nafaqat bolaning tarbiyasi jarayonidagi qiyinchiliklar, balki ota-onalikning umumiy ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlari bilan ham bog'liq bo'ladi.

Sinaluvchilarni guruhga bo'lishda D.B.Bromleyning yetuklik yoshi tasnifi asosiy mezon sifatida olindi. U yetuklikni 25 yoshdan 40 yoshgacha davom etadigan vaqt oralig'ida belgilaydi. Uning 1966 yilda taqdim etilgan yetuklik yoshiga bo'lgan nuqtai nazari balog'at yoshi chegaralarini muhokama qilishning boshlang'ich nuqtalaridan biridir.

Yetuklik davri D.B.Bromley bo'yicha to'rt bosqichdan iborat bo'lib:

- 1) erta yetuklik (21-25 yosh);
- 2) o'rta yetuklik (25-40 yosh);
- 3) kech yetuklik yoshi (40-55 yosh);
- 4) pensiyagacha bo'lgan yosh (55-65 yosh), bu keksalik davriga o'tishdir [4].

Bu davrda ota-onalar: farzandni tarbiyalash va ta'limini ta'minlash, moliyaviy barqarorlikni saqlash, qarindoshlar (masalan, qarib qolgan ota-ona) oldidagi mas'uliyatni bajarish, shaxsiy kasbiy o'sish va ijtimoiy maqomni qo'llab-quvvatlash kabi vazifalarga duch keladi.

Umumiy holda yetuklik davrida ota-onalik stressi quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin:

- **rollar to'qnashuvi:** ota-ona sifatida farzandga vaqt ajratish va shu bilan birga professional faoliyatni davom ettirishdagi qiyinchilik.

- **moliyaviy bosim:** ta'lim, sog'liqni saqlash va uy-joy xarajatlarini qoplash zarurati.

- **o'z-o'zini baholash:** farzand tarbiyasidagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikni shaxsiy qadr bilan bog'lash.

- **bolalarning yoshga xos qiyinchiliklari:** masalan, o'smirlik davridagi injiqlik, mustaqillikka intilish, ota-onaga qarshi chiqish.

- **“sandwich generation” fenomeni:** bir vaqtning o'zida ham voyaga yetmagan bolaga, ham qarib qolgan ota-onaga g'amxo'rlik qilish majburiyati.

Biz o'z tadqiqotimizda ota-onalik stressining ushbu yosh davrlarida qaysi darajada ekanligini o'rgandik va tadqiqot natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirib o'tilgan.

1-jadval.

	1-guruh	2-guruh	3-guruh	4-guruh
Ota-onalik stressi ko'rsatkichi	18,06	17,16	16,21	15,27

Natijalardan ko'rinib turibdiki, ota-onalik stressi erta yetuklik davrida yuqoriroq ko'rsatkich qayd qilgan. Bunga sabab sifatida, erta yetuklik - bu voyaga yetgan shaxs rolini o'zlashtirish, huquqiy yetuklik, saylov huquqi, iqtisodiy mas'uliyat - umuman olganda, o'z mamlakatidagi ijtimoiy faoliyatning barcha turlariga to'liq qo'shilish, o'z shaxsiy oilasini qurish, birinchi farzandning tug'ilishi, mehnat faoliyati bilan bog'liq bilan bog'liq tanishlar doirasini tashkil etish, ishda kasbiy rollar o'zlashtirish bilan kechadigan shaxs rivojlanishidagi eng optimal yillar hisoblanadi.

Shu boisdan, shaxsni bu davrda ota-onalik stressiga uchrashi boshqa keyingi davrlarga qaraganda balandroqdir. Erta yetuklik davridagi ota-onalarning stressi salbiy his-tuyg'ularda (g'azab, aybdorlik, charchoq), umumiy farovonlikning yomonlashishi va ota-ona va bola munosabatlaridagi buzilishlarda o'zini namoyon qilishi mumkin. Ota-onalar bolaning ehtiyojlariga nisbatan kamroq sezgir bo'lib qolishlari, vaqt yetishmasligi yoki moliyaviy qiyinchiliklarni boshdan kechirishlari mumkin. Ota-onalardagi stress asabiylashish, bolaga nisbatan hissiy sovuqqonlik bilan bog'liq bo'lib, beparvolik yoki tarbiyaning boshqa disfunktsional shakllariga olib kelishi mumkin.

O'rta yetuklik davri esa ijtimoiy, intellektual va kasbiy yutuqlar uchun optimal yillar sifatida tavsiflanadi. Inson hayotidagi rollar taqsimotiga biroz moslashgan, doimiy moddiy resurslar hamda ijtimoiy aloqalarga ega davr hisoblanadi. O'rta yetuklik davrida ota-onalarning stressi - bu bolalarni tarbiyalash bilan bog'liq doimiy bosim va talablar tufayli yuzaga keladigan holat bo'lib, bu tashvish va g'azab kabi salbiy his-tuyg'ularga olib keladi va natijada charchashga olib kelishi mumkin. Stressga ota-onalarning farzand tarbiyasi bilan bog'liq yuqori standartlar va bola hayotining barcha jabhalarini nazorat qila olmaslik kabi tashqi va ichki omillar sabab bo'lishi mumkin.

Kechki yetuklik yoshidagi ota-onalarning stressi ota-onalikning yangi talablariga moslashishda qiyinchiliklar bilan bog'liq, ayniqsa farzandlari o'smirlik va o'spirinlik yoshiga yetganda, ulardagi kasbiy integratsiya va mustaqillikni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bu stress hissiy charchoq, nochorlik tuyg'ulari sifatida namoyon bo'lishi va bolalardan uzoqlashishga olib kelishi mumkin. Bu yoshdagi ota-onalardagi stressning asosiy sabablari yoshlarning o'qish yoki ish bilan ta'minlanganlik muammolari, moliyaviy qiyinchiliklar, hayotda mustaqil bo'lishga harakat qilayotgan farzandlarning ota-onalarga shaxsiy vaqti va yordami yetishmasligi bo'lishi mumkin.

Tadqiqotimizda 4-guruh hisoblangan pensiyagacha bo'lgan yosh (55-65 yosh) davrida ham ota-onalik stressi mavjudligini, lekin, oldingi davrdagilardan pastroq ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu davrdagi ota-onalik stressi - bu keksa ota-onalarning hayotidagi o'zgarishlar, farzandlari bilan munosabatlari va atrof-muhitdagi o'zgarishlar bilan bog'liq psixologik zo'riqlashlarni boshdan kechiradigan holat hisoblanadi va asosiy sabablar sifatida yangi sharoitlarga moslashish zarurati, farzandlar bilan munosabatlar dinamikasini o'zgarishi, yo'qotish qo'rquvi, ular ustidan nazoratni sustlashishi, muloqotdagi qiyinchiliklar kabilarni sanab o'tish mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, ota-onalik stressi zamonaviy psixologiya fanida dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki farzand tarbiyasi jarayoni ota-onalardan ularning har bir yosh davrida katta mas'uliyat, doimiy emotsional ishtirok va ijtimoiy-psixologik moslashuvni talab etadi. Ota-onalik stressining yuzaga kelishida, ota-onalarning yoshi, ularning ijtimoiy statusi, shaxs sifatida rivojlanganlik darajasi, bolaga nisbatan munosabati, qadriyatlar, oilaviy sharoit, iqtisodiy yetishmovchilik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning mavjudligi kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, bolaning yoshi, xulq-atvori va rivojlanishidagi xususiyatlar ham stress darajasini kuchaytirishi mumkin.

Yetuklik davridagi ota-onalik stressi ko'pincha emotsional charchoq, xavotir, jahldorlik, uyqusizlik, psixosomatik alomatlar orqali namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, salbiy kognitiv baholash va bola bilan muloqotdan qochish kabi xulqiy oqibatlar ham kuzatilish ehtimoli yuqoridir.. Ushbu davrda ota-onalik stressining yuqori darajasi oilaviy munosabatlarning sovuqlashuvi, ota-ona va bola o'rtasida kommunikativ uzilishlar, shuningdek shaxsning umumiy psixologik farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, yetuklik davrida ota-onalik stressini o'rganish va uni kamaytirishga qaratilgan psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Demak, ota-onalik stressini ilmiy asosda o'rganish va uni kamaytirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish, nafaqat oilaviy muhitning sog'lom bo'lishiga, balki jamiyat taraqqiyoti uchun barkamol shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Маркушонок Оксана Викторовна Привязанность как базовый элемент любви ребенка к родителю // Вестник Курганского государственного университета. 2008. №2 (12). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/privyazannost-kak-bazovyy-element-lyubvi-rebenka-k-roditelyu> (дата обращения: 16.09.2025).
2. Родители и дети: Психология взаимоотношений / Под.ред. Е.А.Савиной, Е.О.Смирновой. – М.: «Когнито-Центр», 2003 – 230с.
3. Erik Erikson "Childhood and Society", 2nd ed., 1963, 200 p.

4. Психология детства. Учебник. Под редакцией члена-корреспондента РАО А. А. Реана – СПб.: «прайм-ЕВРО-ЗНАК», 2003
5. Лобзина Т. П. Развитие ценностного отношения к ребенку и его семье - основа взаимодействия ДООУ с семьей // Сборник материалов Ежегодной международной научно-практической конференции «Воспитание и обучение детей младшего возраста». 2014. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tsennostnogo-otnosheniya-k-rebenku-i-ego-semie-osnova-vzaimodeystviya-dou-s-semiey> (дата обращения: 18.09.2025).
6. Deater-Deckard K. Parenting Stress. New Haven, CT: Yale Scholarship Online, 2004. 208 p. <https://doi.org/10.12987/yale/9780300103939.001.0001>
7. Belsky J. The determinants of parenting: A process model // Child Development. 1984. Vol. 55, iss. 1.P. 83–96. <https://doi.org/10.2307/1129836>
8. Abidin R. R. The determinants of parenting: What variables do we need to look at? // Paper presented at the Annual Meeting of the American Psychological Association (97th, New Orleans, LA). 1989. 29 p.
9. Abidin R. R. The Parenting Stress Index – Clinical Trials // Paper presented at the Annual Meeting of the American Psychological Association (87th, New York). 1979. 13 p.

*Yunusova Go'zal Sultonovna,
Fargona davlat universiteti, psixologiya kafedrasida dotsenti*

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR BILISH JARAYONLARIGA TA'LIM- TARBIYANING TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kichik maktab yoshi davrining (7–11 yosh) psixik xususiyatlari va ularning bilish jarayonlariga ta'siri yoritilgan. Bolaning idrok, e'tibor, xotira, tafakkur va tasavvuri mazkur davrda jadal rivojlanib, shaxsiy hamda ijtimoiy xususiyatlari shakllanadi. Maqolada o'quvchilarning diqqat, xotira, nutq va tafakkur kabi kognitiv jarayonlarining rivojlanishi ularning ta'limdagi muvaffaqiyatlari hamda shaxsiy sifatlarining shakllanishida muhim o'rin tutishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim jarayonida psixologik yondashuvning ahamiyatini ko'rsatib, bolalarda mustaqil fikrlash, mehnatsevarlik, ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy qadriyatlarini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: kichik maktab yoshi, psixik rivojlanish, bilish jarayonlari, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, shaxs shakllanishi, pedagogik ta'sir, psixologik tayyorgarlik.

ВЛИЯНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА КОГНИТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В данной статье рассматриваются психические особенности периода младшего школьного возраста (7-11 лет) и их влияние на познавательные процессы. Восприятие, внимание, память, мышление и воображение ребенка в этот период интенсивно развиваются, формируются личностные и социальные особенности. В статье обосновано, что развитие познавательных процессов учащихся, таких как внимание, память, речь и мышление, играет важную роль в их успехах в обучении, а также в формировании их личностных качеств. Результаты исследования показывают важность психологического подхода в процессе начального образования, подчеркивая необходимость формирования у детей самостоятельного мышления, трудолюбия, социальной ответственности, нравственных ценностей.

Ключевые слова: младший школьный возраст, психическое развитие, познавательные процессы, восприятие, внимание, память, мышление, воображение, формирование личности, педагогическое воздействие, психологическая готовность.

THE IMPACT OF EDUCATION ON THE COGNITIVE PROCESSES OF CHILDREN OF EARLY SCHOOL AGE

Abstract. This article covers the psychic characteristics of the junior school age period (ages 7-11) and their impact on cognitive processes. The perception, attention, memory, thinking and imagination of the child develop rapidly in this period, personal and social characteristics are formed. The article is based on the fact that the development of cognitive processes of students, such as attention, memory, speech and thinking, plays an important role in the formation of their educational success and personal qualities. The results of the study show the importance of a psychological approach in the process of primary education, emphasizing the need for independent thinking, hard work, social responsibility and the formation of moral values in children.

Keywords: small school age, psychic development, cognitive processes, perception, attention, memory, thinking, imagination, personality formation, pedagogical influence, psychological training.

Bugungi kunda ta'lim tizimida bolalarning bilish faoliyatini samarali tashkil qilish, ularda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor yo'nalishlardan biridir. Ayniqsa, kichik maktab yoshi (7-11 yosh) bosqichi inson shaxsining rivojlanishida o'ziga xos psixik o'zgarishlar va yangi sifatlarining shakllanish davri hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, aynan ushbu bosqichda bolalarda bilish jarayonlarining barcha tarkibiy qismlari — idrok, e'tibor, xotira, tafakkur va tasavvur faol rivojlanadi hamda ularning o'zaro aloqasi kuchayadi [5, 17].

Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishi Lev Vigotskiy, J.Piaje, A.N.Leontev, D.B.Elkonin kabi yetakchi psixologlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ularning fikricha, bu davrda bola uchun atrof-muhitdagi axborotni qabul qilish va uni qayta ishlash jarayonlari murakkablashadi, tafakkurda mantiqiy va tushunchali operatsiyalar paydo bo'ladi. Bu esa ta'lim mazmunini individual xususiyatlar asosida loyihalash zaruratini yuzaga keltiradi [3, 9].

Kichik maktab yoshi (1–4-sinf) o'quvchilari psixik xususiyatlari va bilish jarayonlari

Sinf bosqichi	Yosh davri	Asosiy psixik xususiyatlar	Bilish jarayonlari rivojlanishi	Ta'limiy-pedagogik ahamiyati
1-sinf	6–7 yosh	O'qishga qiziqish, yangi ijtimoiy mavqe ("o'quvchi"lik), yuqori ishonuvchanlik, qiziquvchanlik	Idrok yaqqol obrazli, diqqat beqaror, xotira ko'proq ixtiyorsiz, nutq tez rivojlanadi	O'quvchini maktab muhitiga moslashtirish, o'yin faoliyatidan o'quv faoliyatiga o'tishni ta'minlash
2-sinf	7–8 yosh	Mustaqillikka intilish, o'zini baholash shakllana boshlaydi, ijtimoiy mavqe muhim bo'la boradi	Diqqat barqarorlashadi, xotira asta-sekin ixtiyoriy xarakter kasb etadi, tasavvur boyiydi	O'qishda mustaqillikni oshirish, kichik topshiriqlar orqali mas'uliyatni shakllantirish
3-sinf	8–9 yosh	Jamoda o'z o'rnini anglash, jinsiy guruhlariga ajralish, do'stlik muhim	Tafakkurda mantiqiy elementlar paydo bo'ladi, xotira ko'proq ma'noli bo'ladi, nutq boyiydi	O'quvchilarga mantiqiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar berish, jamoaviy ishlashni rivojlantirish
4-sinf	9–10 (11) yosh	O'zini-o'zi boshqarish ko'nikmalari, mustaqil fikr yuritish, axloqiy qadriyatlarga sezgirlik kuchayadi	Tafakkur tushunchali xarakter kasb etadi, diqqat mustahkam, xotira ixtiyoriy, ijodiy tasavvur rivojlangan	Mustaqil ishlar, ijodiy topshiriqlar, tanqidiy fikrlashni shakllantirish, axloqiy-ijtimoiy tarbiyani kuchaytirish

Bu davr odatda bolalikning maktab davri deb ham yuritiladi. Bu davrning ahamiyatli tomoni shundaki, bolaning bog'cha yoshida to'plagan shaxsiy tajribasi, til boyligi, bilish imkoniyatlari endi tartibga tusha boshlaydi, u ham intellektual, ham axloqiy, ham ijtimoiy tomondan rivojlanib, ulg'aya boshlaydi. Jenevalik psixolog Jan Piajening ma'lumotiga ko'ra, 6-7 yoshli bolaning intellektual salohiyatida keskin burilishlar ro'y beradi. Uning xotirasi ancha yaxshi bo'lib, ma'lum tizimga, tartibga tushadi, endi u ko'proq o'zi xohlagan narsalarni esda saqlab qoladigan bo'lib boradi. Shuning uchun ham ular ota-onalari o'ylanib qoladigan mavhum matematik vazifalarni ham o'qituvchisi o'rgatganday tezda yechadigan bo'lib qoladi. Har xil ertaklarni eshitib yurgan bola endi tashqi haqiqiy olamni, u qanday bor bo'lsa shunday anglay boshlaydi. Kichik maktab davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha davom etadi, Bu davrda bola maktab o'quvchilariga qo'yiladigan turli talablar bilan tanishadi, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyorlanadi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligiga, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. "Kichik maktab yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati o'qish hisoblanadi". Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va shaxsining shakllanishidagi o'rni nihoyatda katta. Bola o'quv faoliyatida o'qituvchi rahbarligida inson ongining turli asosiy shakllarining mazmunini egallaydi va insoniy an'analar asosida harakat qilishni o'rganadi. O'quv faoliyatida bola o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashq qildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan holda, bola shaxsi rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi. Birinchi bor maktabga kelgan bola o'z atrofdagilari bilan psixologik jihatdan yangi munosabat tizimiga o'tadi. U hayotining tubdan o'zgarganini, unga yangi majburiyatlar. Nafaqat, har kuni maktabga borish, balki o'quv faoliyati talablariga bo'ysunish ham yuklatilganligini his eta boshlaydi. Oila a'zolarining bola o'quv faoliyati, yutuqlari bilan qiziqayotganligi, shuningdek, uni nazorat qilayotganligi, unga qilinayotgan yangi muomala, munosabat uning ijtimoiy mavqe o'zgarganligini to'la his etishiga, o'ziga nisbatan munosabatining o'zgarishiga asos bo'ladi. Kattalar bolalarni amaliy jihatdan o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash borasida yaxshi o'qish, o'ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shug'ullanishga o'rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan hisoblashadigan, maslahatlashadigan yangi bir o'rinni egallaydi. O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishida to'liq ijobiy asos bo'ladi.

Kichik maktab yoshiga kelib bola atrofidagilar bilan o'zaro munosabatda ma'lum bir natijalarga erishgan, o'zi xohlayotgan narsalarni hamda, o'z oilasida o'zi egallagan o'rnini aniq biladigan bo'ladi. Shuningdek, u o'zini-o'zi boshqarish malakasiga ega bo'ladi, vaziyat va holatiga qarab ish yurita oladi. Bu yoshdagi bolalar xatti-harakatlari va motivlari ularning o'zlariga beradigan baholariga qarab.

“Men yaxshi bolaman” emas, balki bu xatti- harakatlar o‘zgalar ko‘z o‘ngida qanday namoyon bo‘lishiga qarab baholanishini tushuna boshlaydilar. Bola maktab ta’limiga bog‘chada tarbiyalanayotganidan tayyorlanadi. Buning uchun u dastavval, ta’lim-tarbiya tomonidan o‘quvchi shaxsiga qo‘yiladigan turli mazmundagi talablar bilan tanishadi. Undan tashqari u fan asoslarini o‘rganish uchun ham biologik, jismoniy ham psixologik jihatdan qariyb yetilgan, jismoniy va aqliy mehnat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Maktab ta’limiga psixologik tayyorgarlik deganda, bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan munosibligi, bilish jarayonlari bilan shaxs xususiyatlarining o‘zaro munosibligi nazarda tutiladi. O‘quvchi maktab ta’limiga keng ma’noda obyektiv tayyor bo‘ladi. Binobarin, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada taraqqiyot bosqichiga erishadi. Ushbu yoshdagi bola idrokining o‘tkirliги, ravshanligi, sofligi, aniqligi, uning qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi bilan boshqa yoshdagi o‘quvchilardan ajralib turadi. Maktab ta’limiga tayyorgarlik ko‘rayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli ravishda barqaror ko‘rinishga ega, deb hisoblash mumkin. Diqqatning xususiyatlari uning rolli va syujetli o‘yin faoliyatlarida, rasm chizish va ko‘rish, loy hamda plastilindan narsa yasashda, katta yoshdagi va tengqurlari nutqini idrok etishlarida, matematik amallarni bajarishlarida, hikoya tinglash va o‘zi haqida tuzishda ham bevosita namoyon bo‘ladi. Bu davrga kelib bola o‘z diqqatini muayyan obyektga, narsa va hodisalarga yo‘naltirishga, to‘plashda va uni mustahkamlashda, hamda taqsimlashda ma’lum darajada ko‘nikmalarni egallagan bo‘lib, o‘z diqqatini boshqarish zarur paytda uni o‘zi tashkil qilishga intiladi. Uning xotirasi qiziqarli ajoyibotlarga, g‘aroyibotlarga boy, voyaga yetgan kishini taajjubga soladigan vaziyatlar va ma’lumotlarni puxta eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga egadir. Shu davrgacha faqat kattalar yordamida u yoki bu axborotlarni egallab kelgan bo‘lsa, endi u o‘z xohish irodasi bilan, muayyan motivatsiyaga asoslangan holda ma’lumotni olishga, o‘z oldiga yaqqol maqsad va aniq vazifa qo‘yishga harakat qiladi. Bolaning muayyan taraqqiyot darajasiga erishganini uning xotirasi faolligi namoyish qiladi. U o‘zining uncha boy bo‘lmagan tajribasiga asoslanib, she’r, hikoya, ertaklarni esda qoldirishi uchun ularning takrorlanganligi, yod olishning qulay usul va yo‘llaridan foydalanganligi ta’lim jarayonida unga juda qo‘l keladi. U o‘qish, idrok etish, o‘zlashtirish texnikasi bilan yaqindan tanishishga erishadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, ko‘pincha yaqqol obrazli xotiraga suyangan holda kognitiv faoliyatni tashkil etsa ham biron bir narsani eslashda xotiraning boshqa turlarini sira istisno qilmaydi, aksincha, ta’lim shaxsdan so‘z mantiq xotirasini taqozo qiladi, ijodiy reproduktiv yo‘l bilan bilimlarni egallashni talab qiladi. So‘z-mantiq xotirasining mavjudligi matnning ma’nosiga tushunib esda olib qolish samaradorligini oshirishga keng imkoniyat yaratadi. Tajribalardan shu narsa ma’lumki, bola ma’nosiz so‘zlardan ko‘ra ko‘proq ma’nodor ilmiy tushunchalarni yaratish, tuzish va mustahkamroq esda olib qolish xususiyatiga ega. Uning nutqi kattalar bilan muloqotga kirishish, o‘zgalar fikrini o‘qib olish va uni maqsadga muvofiq to‘g‘ri idrok etish darajasiga to‘la javob bera oladi. Bola nutqining tuzilishi milliy til grammatikasi qoidalariga mos, mantiqan izchil, ifodali, rang-barang tushunchalarga boy, miqdor va ko‘lam jihatdan har qanday kimsa bilan fikr almashish, muloqotga kirishish uchun mutlaqo yetarlidir. O‘quvchi o‘zi eshitgan narsalarni, voqelik haqidagi ma’lumotlarni to‘g‘ri tushuna oladi, o‘zida mavjud bo‘lgan axborotlarni, taassurotlarni muayyan tartib bilan bayon qila oladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan o‘rinli foydalanadi, narsalarni tasdiqlaydi, yaqqollashtiradi, guruhlariga ajratadi, hukm chiqaradi. Yirik chet eta sobiq sovet psixologlari tadqiqotlarining ko‘rsatishicha, oqilona tashkil qilingan ta’lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalar tafakkurini jadal sur‘atlar bilan rivojlantiradi, aqliy imkoniyatlarini ertaroq ishga tushishiga, ro‘yobga chiqishiga imkon beradi.

Yuqorida yuritilgan fikrlarga tayanib shunday xulosaga kelish mumkinki, bolalarning psixologik tayyorgarlik darajasi ta’limni muvaffaqiyatli uddalash, amalga oshirish uchun mutlaqo kafolat bera oladi. Bu o‘rinda uning shaxsiy xususiyatlarining shakllanishiga ham e’tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir. Bola shaxsining bir qator xususiyatlari va fazilatlariga yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi; qat’iylilik, nisbiy mustaqillik, o‘z oldiga maqsad qo‘ya olishlik, xulq-atvorni ijtimoiy jamoatchilik nuqtayi nazardan baholashiga intilishlik, ahd-paymonga sodiqlik, va’daga vafo qilishlik, burch va javobgarlik hislari kabilar. Shuning bilan birga maktab ta’limiga tayyorgarlik ko‘rayotgan bola o‘z his-tuyg‘usi va ichki kechinmalarini boshqarish malakasiga egadir, hatto u o‘z-o‘ziga, o‘z qilmishlariga, nojo‘ya xatti-harakatlari, o‘rinsiz luqma tashlaganligi, ixtiyorsiz o‘shshayganligi uchun baholi qudrat o‘z munosabatini bildirishi mumkin. Ta’kidlab o‘tilgan barcha mulohazalar, sharhlar, tavsiflar maktab ta’limiga psixologik tayyorgarlikning asosiy omillari, shuningdek, eng muhim shart-sharoitlari bo‘lib hisoblanadi. Bu davrning ahamiyatli tomoni shundaki, bolaning bog‘cha yoshi davrida to‘plagan shaxsiy tajribasi, til boyligi, bilish imkoniyatlari endi tartibga tusha boshlaydi, u ham intellektual, ham axloqan, ham ijtimoiy tomondan rivojlanib, ulg‘aya boshlaydi. Jenevalik psixolog Jan Piaje ma’lumotlariga qaraganda, 6-7 yoshli bolaning intellektual salohiyatida keskin burilishlar ro‘y beradi. Uning xotirasi ancha yaxshi bo‘lib ma’lum tizimga, tartibga tushadi, endi u ko‘proq o‘zi xohlagan narsalarni esda saqlab qolishga harakat qiladi. Shuning uchun ham u, ba’zan ota-onalari o‘ylanib

qoladigan mavhum matematik vazifalarni ham o'qituvchisi o'rgatganday tezda yechadigan bo'lib qoladi. Har xil ertaklarni eshitib yurgan bola endi haqiqiy tashqi olamni, uni qanday bo'lsa shunday mavjud xususiyatlari doirasida idrok qilib, anglay boshlaydi.

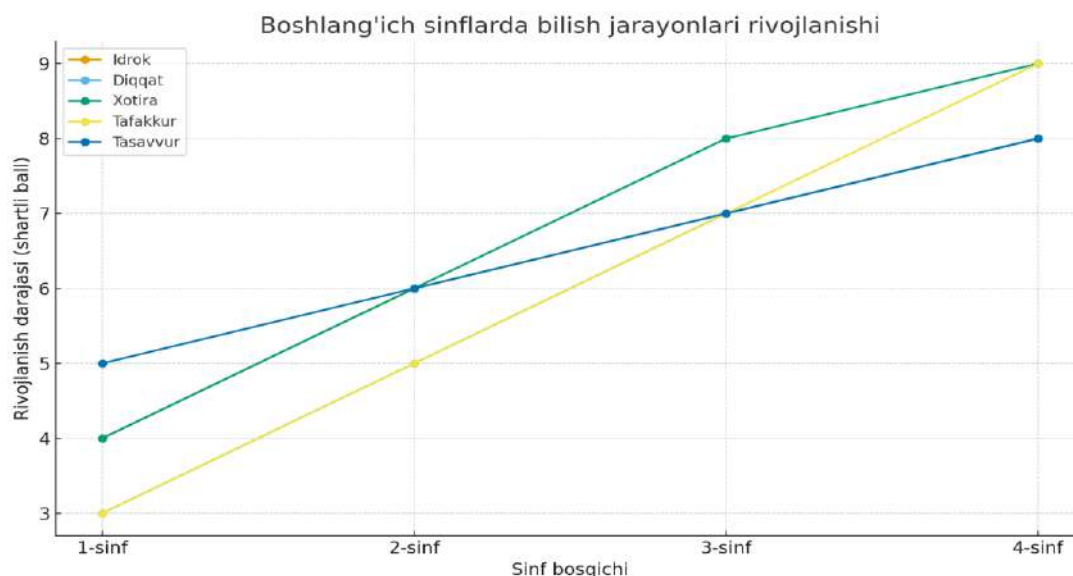
Boshlang'ich maktabda o'qiyotgan bola uchun shaxsiy yutuqlari- o'qishda, sportda bolalar orasida nufuzi va obro'yi katta ahamiyat kasb eta boshlaydi. Bu davrda bolalar o'zlarining qaysi jinsga taalluqli ekanligini teran anglab maktabda “o'g'il bolalar va qiz bolalar” guruhi shakllanadi. Har bir guruhning o'ziga yarasha qiziqishlari, mashg'ulotlari bo'lib, qizlarning davrasida bo'lish, xatoki, o'g'il bola uchun noqulay bo'lib qoladi. Eng muhimi, aynan bu davr axloqiy normalarni anglashning, tushunish, axloqiy qadriyatlarni o'zlashtirish va ma'naviy tasavvurning shakllanishi uchun o'ta sezgir va qulay hisoblanadi. Shuning uchun ham kattalarni e'zozlash, kichiklarga hurmat, ota-onaga ehtirom ko'rsatish, vatanni sevis, shaxsiy va ijtimoiy mulkka to'g'ri munosabat hislari tarbiyalanadi. Bola jazo va rag'batlantirish o'rtasidagi farqni ajrata oladi va nima qilib bo'lsa ham jazolanishdan qochib, ko'pchilikning nazaridan qolmaslikka harakat qiladi. Shu bois ham oilada va ta'lim maskanlarida bolaning axloqiy va ma'naviy tarbiyasi uchun yaratilgan yaxshi shart-sharoit ayni bu davrda o'zining samarali natijasini beradi. Biroq bolaning maktab ta'limiga psixologik jihatdan tayyorligining subyektiv tomoni ham mavjuddir. Bola maktabda o'qish xohishi, intilishi, predmetlarga qiziqishi, ishtiyoqi katta yoshdagi odamlarning bilan muloqotga kirishishning istagi mazkur tayyorlik bilan uzviy bog'liqdir. Unda bu davrga kelib o'qish, bilim olish bilan bog'liq turli tasavvurlar shakllanadi. Shuning uchun u maktab jamoasining barcha a'zolarining mas'uliyatli vazifalarini e'tirof etadi va ularga itoatkorlik tuyg'usi, ularni ko'rsatmalarini bajarishga moyillik tug'iladi. Lekin bolalarning barchasi bu narsaga bir tekis munosabatda bo'ladi, deb bo'lmaydi, shu boisdan ular o'rtasidagi individual farq vujudga keladi. Ba'zi bir bolalar maktabga vujudi bilan talpinadilar, go'yoki qush kabi uchishga tayyordirlar, oqish vaqtiga qancha vaqt qolganini sabrsizlik bilan sanaydilar, o'quv ashyolarini oldinroq taxt qilib qo'yishga kattalarni da'vat etadilar. Boshqa bir toifadagi bolalar esa bu to'g'risida ehtiyotkorlik va vazminlik bilan munosabatda bo'ladilar. Biroq bu toifadagilarda faollik, shijoat, kuyunchaklik bilan intilish yetishmaganga o'xshab ketadi. Uchinchi bir turkumda taalluqli o'quvchilar bo'lsa maktabdan qat'iy ravishda voz kechish darajasiga borib yetadilar. O'qishga nisbatan bunday munosabat kattalarning jazo berish, erkinlikni yo'qotish, majbur qilish, qo'rqitishlari oqibatida vujudga keladi. Masalan: “Maktabga borsang-taziringni yeysan”, “Qilt etsang kaltak yeysan”, “Dars tayyorlayverib tinkang quriydi” va boshqalar.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchining muhim xususiyatlaridan biri – undagi o'ziga xos ehtiyojning mavjudligidir. Mazkur ehtiyoj o'z mohiyati bilan muayyan tartibdagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga, tevarak atrofdagi voqelikni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lmasdan, balki faqat o'quvchi bo'lish istagining o'zidan iborat. Bu ehtiyoji zamirida o'qishning tashqi alomatlari, chunonchi, forma kiyish xohishi, o'z shaxsiy portfeli, dars tayyorlash burchagiga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish istagi, kattalardek har kuni maktabga qatnash tuyg'usi yotadi, xolos. Bundan tashqari bilimlar kunidagi shodiyona ayyom, o'quvchilik safiga qabul qilishlik lavhasi, maktab ma'muriyati va o'qituvchilarning ularga bildirgan samimiy tilaklari, yuqori sinf o'quvchilarining samimiy tabrigi birinchi sinf o'quvchilarining his-tuyg'usiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sinf a'zolari bilan birgalikda qatorlashib saf tortib yurishlar, yoppasiga o'yin faoliyatida qatnashish, o'qituvchining o'gitlari ham ularni o'ziga rom etadi. Lekin ular o'qishning tub mohiyatini tushunib yetmaydilar, shuning uchun umumiy tarzda hamma maktabda borishi kerak, deb tasavvur etadilar. Vaholanki, o'quvchi o'qish ijtimoiy zaruriyat ekanligini anglab yetmasligi barchaga ayondir, biroq kattalarning ko'rsatmalariga amal qilgan holda tirishqoqlik bilan mashg'ulotlarga kirishib ketishlik hollari ko'p uchraydi.

Darslar boshlanib ketgandan keyin oradan ma'lum muddat o'tgandan so'ng, shodiyona lahzalar taassuroti kamayishi bilan maktabning tashqi, ichki belgilari o'z ahamiyatini yo'qotib boradi va o'qishning kundalik aqliy mehnat ekanligi, irodaviy zo'r berish, yoqtirmagan ish bilan shug'ullanish, diqqatni taqsimlash, o'z xulqini idora qilish zaruriyatini o'quvchi anglab yetadi. Agar o'quvchi shunga o'xshash aqliy mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa, u holda u o'qishdan ko'ngli soviydi, umidsizlanish tuyg'usi vujudga keladi. Shuning uchun o'qituvchi bunday holning oldini olish maqsadida bola bilan ta'limning o'yin faoliyatidan farqi, qiziqarliligi yuzasidan ma'lumot berishi va shu faoliyatga uni puxtarroq, jiddiyroq tayyorlashi maqsadga muvofiq. Bu bilan o'quvchi borliqni bilishga nisbatan jiddiy munosabatning ularda ehtiyoj sifatida namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi obro'yidan oqilona foydalanib, o'quvchida mehnatsevarlik, uyushqoqlik, o'qishga nisbatan ijobiy munosabat, diqqatni boshqarish, xulqni idora qilish, o'z-o'zini qo'lga olish, o'z-o'ziga tasalli berish, faollik tuyg'ularini vujudga keltirish ta'lim jarayonida yuqori samara beradi. Pedagogik odob nazorat nuqtayi nazaridan o'qituvchi obro'yini o'quvchilar oldida to'kish, shaxsiyatiga tegish va mazah qilish mumkin emas.

Diagramma shuni ko'rsatadiki, kichik maktab yoshi davrida bilish jarayonlari **oddiy shakldan murakkab shaklga, ixtiyorsizdan ixtiyoriyga, obrazlidan mantiqiyga** o'sib boradi. Bu jarayonning

markazida o'quv faoliyati turadi. Agar ta'lim jarayoni to'g'ri tashkil qilinsa, bola nafaqat bilim oladi, balki uning psixik jarayonlari ham to'laqonli rivojlanadi.

O'qituvchi bolalarga to'g'ri ta'lim- tarbiya berishi hamda ularning shaxsiy intellektual qobiliyatlarni shakllantirish uchun quyidagi fazilatlariga ega bo'lishi kerak: a) kasbiy qobiliyatlarning mavjudligi; b) uning dilkashligi va boshqa bir qator odamiylikka yo'g'rilgan xislatlarining bo'lishi; v) o'quv predmetlarini chuqur egallashi; g) bilim saviyasining chuqurligi va kengligi; d) o'qituvchining vijdoniligi, dalolatgo'y fazilatlarini, uning maqomi va rolining muhimligi;

O'qituvchiga yuksak ishonch, unga bevosita taqlid insonni inson tomonidan idrok etilishi identifikatsiya bosqichiga o'xshab ketadi. Ayni shu davrdan boshlab: 1) o'quvchining psixikasiga tashqi ta'sir ko'rsatish, 2) atrof-muhitdagi kishilarga yordam berishga undash, 3) nima bilan shug'ullanish to'g'risida ko'rsatma va yo'llanma berish, 4) unga oddiy individual yoki ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan burch hissini tushuntirish, 5) uni to'g'ri mulohaza yuritishga o'rgatish, 6) ijobiy his-tuyg'u va ezgu niyatlarini qo'llab quvvatlash, 7) o'qilgan kitobni, tomosha qilgan kinofilmni, sinfda sodir bo'lgan voqeani, sayohat taassurotlarini birgalashib muhokama qilish, 8) o'quvchilarni noma'qul so'z va iboralardan tiyish, ixtilofning oldini olish, 9) tabiat manzaralarini quvvatlash va musiqa tinglashga o'rganish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu omillarning barchasi o'quvchining shaxs bo'lib shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytganda o'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishi uchun ham imkoniyat yaratadi. O'quvchining ushbu yosh davrida o'qituvchining har bir aytgan so'zi, xar bir xatti-harakati, ta'sir o'tkazish uslubi uning uchun haqiqat mezoni bo'lib qoladi. Chunki o'quvchilar o'z o'qituvchilariga juda qattiq ishonadilar, ularning fikr va mulohazalariga quloq soladilar, pedagogik taktdan o'ta ta'sirlanadilar, qo'ygan talablariga qat'iy amal qiladilar. Ana shu tomondan pedagog bergan barcha vazifalarni, yaratilgan muammoli vaziyatlarni o'z vaqtida ado etishga intiladilar.

Adabiyotlar:

1. N. Ismoilova, D. Abdullayeva Ijtimoiy psixologiya.- T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2013.
2. Z.Nishonova, D. Qarshiyeva, N.Atabayeva, Z. Qurbonova Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya.- T.: TDPU 2015.
3. V. Karimova Psixologiya.- Toshkent.: Abdulla Qodiriy 2002.
4. Z. Isaqov O'zbekistonda sog'lom avlodni shakllantirishning ijtimoiy, pedagogik – psixologik asoslari.- Toshkent.: TDPU 2014.
5. E. G'. G'oziyev Ontogenez psixologiyasi.- Toshkent.: 2010.
6. Абрамова Г.С. «Возрастная психология» Екатеринбург 1999.
7. Андреева Г.М. «Социальная психология» М: Аспект Пресс 2002. 18с
8. N.I.Xalilova, A.Kuchkarova, M. Sultonxo'jayeva Kichik maktab yoshi psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. - T.: Impress media 2016.

Темирова Дилором Каимовна,
ст.преподаватель кафедры русского языка и литературы
Университета экономики и педагогики.
temirovadilorom79@mail.ru

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ БАРЬЕРЫ И СПОСОБЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются основные психологические барьеры, с которыми сталкиваются студенты при изучении иностранных языков, такие как страх ошибки, неуверенность в себе, низкая мотивация и языковая тревожность. Особое внимание уделяется методам их преодоления, включая развитие позитивного мышления, создание благоприятной учебной атмосферы и применение интерактивных методов обучения. Автор подчеркивает важность психологической поддержки и саморегуляции в процессе формирования уверенности и коммуникативной компетенции студентов.

Ключевые слова: психологические барьеры, мотивация, тревожность, саморегуляция, уверенность, коммуникативная компетенция, эмоции, страх ошибки, интерактивные методы, обучение.

PSYCHOLOGICAL BARRIERS AND WAYS TO OVERCOME THEM WHEN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Abstract. The article examines the main psychological barriers faced by students while learning foreign languages, such as fear of mistakes, lack of confidence, low motivation, and language anxiety. Special attention is given to strategies for overcoming these barriers through the development of positive thinking, a supportive learning environment, and interactive teaching methods. The author emphasizes the importance of psychological support and self-regulation in building students' confidence and communicative competence during the learning process.

Keywords: psychological barriers, motivation, anxiety, self-regulation, confidence, communicative competence, emotions, fear of mistakes, interactive methods, learning.

CHET TILLARNI O'RGANISHDA PSIXOLOGIK TO'SIQLAR VA ULARNI YEVGISH YO'LLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalar chet tilini o'rganish jarayonida duch keladigan asosiy psixologik to'siqlar — xato qilish qo'rquvi, o'ziga ishonchsizlik, past motivatsiya va til o'rganishdagi xavotir holatlari tahlil qilingan. Shuningdek, bu to'siqlarni yengish yo'llari sifatida ijobiy fikrlashni rivojlantirish, qulay ta'lim muhiti yaratish va interfaol metodlardan foydalanish zarurligi ko'rsatilgan. Muallif o'quvchilarda ishonch va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda psixologik qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: psixologik to'siqlar, motivatsiya, xavotir, o'zini boshqarish, ishonch, kommunikativ kompetensiya, emotsiyalar, xato qo'rquvi, interfaol metodlar, ta'lim.

Введение. В современном мире знание иностранных языков становится неотъемлемой частью профессиональной и личной самореализации человека. Глобализация, активные международные контакты, развитие цифровых технологий и культурный обмен делают владение иностранным языком необходимым условием успешной коммуникации и конкурентоспособности на рынке труда. Однако процесс изучения иностранного языка нередко сопровождается рядом трудностей, среди которых значительное место занимают психологические барьеры, оказывающие прямое влияние на эффективность обучения. Психологические барьеры при изучении иностранных языков представляют собой внутренние состояния, мешающие студентам свободно усваивать, воспринимать и использовать новый языковой материал. К числу таких барьеров относятся страх ошибки, неуверенность в себе, низкая мотивация, повышенная тревожность, негативный опыт обучения, а также языковой перфекционизм. Эти факторы часто становятся причиной того, что даже студенты с высоким уровнем знаний испытывают трудности при устном общении или избегают активного участия в речевых ситуациях.

Одним из наиболее распространённых барьеров является страх допустить ошибку. Он формируется под воздействием внешней оценки, строгого контроля со стороны преподавателя или страха быть осмеянным одноклассниками. В результате у студентов снижается уверенность, исчезает желание говорить на иностранном языке, а процесс обучения становится формальным. Низкая самооценка и отсутствие веры в собственные силы также тормозят развитие коммуникативной активности и мешают овладению языковыми навыками.

Другим важным фактором выступает мотивация. В психолого-педагогической литературе выделяют внутреннюю и внешнюю мотивацию. Внутренняя мотивация основана на личном интересе к языку, культуре, желании самосовершенствования, тогда как внешняя — на необходимости сдать экзамен, получить высокую оценку или найти престижную работу. Недостаточная или неустойчивая мотивация ведёт к снижению познавательной активности и поверхностному усвоению знаний. Психологические трудности усиливаются также тревожностью, особенно речевой, когда студент испытывает стресс во время говорения, чтения или аудирования. Такая тревожность может быть связана с негативным прошлым опытом, отсутствием поддержки со стороны преподавателя или неумением управлять своими эмоциями. В результате студенты начинают избегать участия в интерактивных заданиях, что препятствует развитию коммуникативной компетенции.

Для успешного преодоления психологических барьеров требуется комплексный подход, основанный на сочетании педагогических и психологических методов. Важную роль играет создание доброжелательной атмосферы в аудитории, поощрение активности студентов, внедрение интерактивных технологий обучения, использование игровых и коммуникативных методов. Преподавателю необходимо не только обучать языку, но и развивать уверенность в собственных силах, формировать положительное отношение к ошибкам как к естественной части процесса обучения. Таким образом, изучение психологических барьеров и способов их преодоления является важной составляющей современной методики преподавания иностранных языков. Понимание психологических механизмов, лежащих в основе учебного поведения студентов, позволяет повысить эффективность обучения, развить коммуникативную компетенцию и сформировать уверенность в использовании иностранного языка как средства общения.

Литературный анализ. Проблема психологических барьеров в процессе изучения иностранных языков на протяжении последних десятилетий находится в центре внимания многих отечественных и зарубежных исследователей. Психолого-педагогическая наука рассматривает данный феномен как один из ключевых факторов, определяющих успешность языкового обучения. Одним из первых, кто уделил внимание психологии языкового усвоения, был **Л.С. Выготский**. Он утверждал, что овладение иностранным языком представляет собой сложный процесс взаимодействия когнитивных и эмоциональных механизмов личности, и успех обучения напрямую зависит от внутренней мотивации и социальной среды. Развивая идеи Выготского, **А.Н. Леонтьев** и **С.Л. Рубинштейн** подчеркивали, что психологические барьеры нередко возникают в результате несоответствия между внешними требованиями и внутренними возможностями обучающегося.

В западной психолингвистике значительный вклад внес **Стивен Крашен (Stephen Krashen)**, разработавший “гипотезу аффективного фильтра” (*Affective Filter Hypothesis*). Согласно его теории, эмоциональные факторы, такие как тревожность, неуверенность и страх ошибки, создают своеобразный «фильтр», который препятствует усвоению языка. Чем выше уровень тревожности, тем меньше информации проходит через этот фильтр, и тем ниже эффективность обучения. Психологическую тревожность как фактор неуспешного овладения языком подробно исследовали **Элейн Хоровиц (Elaine Horwitz)** и **Майкл Коуп (Michael Cope)**. Они разработали шкалу измерения языковой тревожности (FLCAS — *Foreign Language Classroom Anxiety Scale*), позволившую количественно оценивать уровень психологического напряжения студентов в процессе изучения языка. Их исследования показали, что высокий уровень тревожности напрямую связан с низкой успеваемостью и пассивностью в речевой деятельности.

С точки зрения мотивации, важный вклад внесли **Р. Гарднер (R. Gardner)** и **У. Ламберт (W. Lambert)**, которые предложили социо-психологическую модель обучения иностранным языкам. Они выделили два типа мотивации — инструментальную (связанную с практическими целями, например, получение работы) и интегративную (основанную на интересе к культуре и народу изучаемого языка). Их исследования показали, что именно интегративная мотивация чаще приводит к устойчивому успеху в овладении языком.

Отечественные ученые также внесли значительный вклад в изучение этой проблемы. Так, **И.А. Зимняя** рассматривала психологическую готовность к изучению языка как важнейший компонент коммуникативной компетенции. Она подчеркивала роль позитивной эмоциональной атмосферы и

поддерживающего общения между преподавателем и студентом. Н.Д. Гальскова и Е.И. Пассов отмечали, что снижение тревожности и формирование уверенности в себе возможно через коммуникативно-деятельностный подход, при котором студенты активно взаимодействуют в реальных речевых ситуациях.

Современные исследования, например работы Т.А. Гурьевой, О.В. Афанасьевой, А. MacIntyre, P. Dörnyei, указывают на важность комплексного подхода к преодолению психологических барьеров. Они подчеркивают, что применение интерактивных технологий, групповых форм обучения и позитивной обратной связи способствует снижению тревожности и формированию уверенности у обучающихся.

Таким образом, анализ литературы показывает, что психологические барьеры при изучении иностранных языков обусловлены сочетанием личностных, эмоциональных и социальных факторов. Эффективное их преодоление возможно при условии системного подхода, включающего развитие саморегуляции, формирование внутренней мотивации и создание комфортной образовательной среды. Исследователи единодушны в том, что психологический комфорт и положительное эмоциональное состояние обучающегося являются ключом к успешному овладению иностранным языком.

Методы и результаты. В ходе исследования для эффективной организации процесса формирования у студентов лингвистической и методической компетенции были использованы различные научные методы. Основными методами стали экспериментальный, диагностический и статистический анализ. В исследовании приняли участие 100 студентов 2–3 курсов, из которых 50 составили экспериментальную группу, а остальные 50 — контрольную.

На диагностическом этапе уровень первоначальной подготовки студентов определялся с помощью специально разработанных тестов и анкет. Полученные данные показали, что между двумя группами не наблюдалось значительных различий в исходных лингвистических знаниях и методических навыках (средний балл ЭГ — 64,2; КГ — 63,8). Это свидетельствует о том, что в начале эксперимента группы имели равные возможности.

На практическом этапе в экспериментальной группе проводились занятия на основе модели «**LiMeCo – Linguo-Methodical Competence Development Model**». Данная модель была направлена на развитие у студентов способности применять лингвистические знания в конкретных коммуникативных ситуациях, анализировать методы преподавания и выбирать инновационные стратегии обучения. В ходе занятий широко использовались интерактивные методы, формы коллективной работы и элементы самостоятельной рефлексии.

На контрольном этапе обеим группам вновь были предложены одинаковые тесты. Анализ результатов показал отчетливый рост показателей у студентов экспериментальной группы: средний балл по лингвистической компетенции повысился с 64,2 до 85,6, то есть на 21,4%. В контрольной группе данный показатель увеличился с 63,8 до 69,1 (на 5,3%). Результаты t-теста ($t = 3,41$; $p < 0,01$) подтвердили статистическую значимость выявленных различий.

По показателям методической компетенции также были зафиксированы положительные изменения в экспериментальной группе. Навыки планирования урока выросли до 88%, умение применять инновационные методы — до 83%, способность выбирать эффективные стратегии обучения — до 86%, а уровень рефлексии и самооценки — до 90%. В контрольной группе данные показатели составили соответственно 71%, 65%, 69% и 72%.

Полученные данные были дополнительно проверены методом корреляционного анализа. Результаты показали наличие высокой положительной взаимосвязи между лингвистической и методической компетенциями ($r = 0,78$). Это свидетельствует о том, что глубокое усвоение лингвистических знаний способствует повышению эффективности методической деятельности студентов.

Таким образом, проведенный статистический анализ доказал, что модель «**LiMeCo**» оказала значительное влияние на развитие лингвистической и методической компетенций. Рост знаний, умений и навыков студентов проявился не только количественно, но и качественно, что подтверждает эффективность внедрения данной модели в образовательный процесс.

Заключение. Проведенное исследование показало, что применение инновационных моделей и интерактивных методов в процессе профессиональной подготовки студентов способствует значительному развитию их лингвистической и методической компетенции. Использование модели «**LiMeCo – Linguo-Methodical Competence Development Model**» доказало свою эффективность в формировании у будущих преподавателей способности применять теоретические знания в практической педагогической деятельности.

Результаты эксперимента подтвердили, что систематическое внедрение интерактивных технологий, компетентного подхода и рефлексивных методов повышает мотивацию студентов, развивает их творческое мышление и самостоятельность. Полученные статистические данные (рост лингвистической компетенции на 21,4% и методической на 18–20%) свидетельствуют о высоком уровне эффективности предложенной модели.

Следовательно, внедрение подобной методики в образовательный процесс высшей школы способствует не только профессиональному росту студентов, но и общему повышению качества языкового образования. Исследование подтверждает необходимость дальнейшего совершенствования педагогических механизмов, направленных на формирование интегрированной лингво-методической компетенции будущих учителей иностранных языков.

Литературы:

1. Бим И. Л. *Теоретические основы обучения иностранным языкам в средней школе*. — Москва: Просвещение, 2011.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. *Язык и культура: Лингвострановедческие аспекты преподавания русского языка как иностранного*. — Москва: Русский язык, 1990.
3. Хуторской А. В. *Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования*. — Москва: Народное образование, 2003.
4. Зимняя И. А. *Психологические аспекты обучения иностранным языкам*. — Москва: Просвещение, 1991.
5. Пассов Е. И. *Коммуникативный метод обучения иностранному говорению*. — Москва: Просвещение, 1985.
6. Hymes D. *Communicative Competence*. In: *Sociolinguistics: Selected Readings*. — Harmondsworth: Penguin, 1972.
7. Richards J. C., Rodgers T. S. *Approaches and Methods in Language Teaching*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
8. Littlewood W. *Communicative Language Teaching: An Introduction*. — Oxford: Oxford University Press, 1991.

Шашиметов Руслан Таитемирович.

Старший преподаватель Кафедры профессиональной психологии и управленческой деятельности Правоохранительной академии Республики Узбекистан

РОЛЕВЫЕ ОЖИДАНИЯ И СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация. Статья посвящена исследованию ролевых ожиданий партнеров в супружеских отношениях сотрудников органов внутренних дел (ОВД). На основе методики «Ролевые ожидания партнеров» проведен анализ ключевых функций, которые ожидаются от супругов в контексте профессиональной деятельности сотрудников. Результаты показывают, что наиболее значимыми для респондентов являются родительско-воспитательная, эмоционально-психотерапевтическая и социальная функции. В статье рассматриваются взаимосвязи между ожиданиями супругов и их профессиональной ролью, а также влияние этих ожиданий на гармонию и стабильность семейных отношений.

Ключевые слова: ролевые ожидания, семейные отношения, родительско-воспитательная функция, эмоционально-психотерапевтическая функция, социальная активность, супружеская гармония, функции партнера, профессиональная деятельность.

ROLE EXPECTATIONS AND FAMILY RELATIONSHIPS OF EMPLOYEES OF THE INTERNAL AFFAIRS BODIES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract. This article is dedicated to the study of role expectations of partners in the marital relationships of law enforcement officers (LEO). Based on the "Role Expectations of Partners" methodology, the analysis focuses on the key functions expected from spouses in the context of the officers' professional activities. The results show that the most significant expectations for respondents are parental, emotional-psychotherapeutic, and social functions. The article explores the interconnections between spouses' expectations and their professional roles, as well as the impact of these expectations on the harmony and stability of marital relationships.

Keywords: role expectations, spouses, family relationships, parental function, emotional-psychotherapeutic function, social activity, marital harmony, partner functions, professional activity.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINING ROLI VA OILAVIY MUNOSABATLARI

Abstrakt. Ushbu maqolada huquq-tartibot idoralari xodimlari o'rtasidagi nikoh munosabatlarida sheriklarning roolidan umidlari ko'rib chiqiladi. "Hamkorlarning rolini kutish" metodologiyasidan foydalangan holda, ularning kasbiy faoliyati kontekstida turmush o'rtoqlardan kutilayotgan asosiy funktsiyalar tahlili o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, respondentlar uchun eng muhim rollar ota-onalik, hissiy-psixoterapevtik va ijtimoiydir. Maqolada turmush o'rtoqlarning umidlari va ularning kasbiy rollari o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, bu umidlarning oilaviy munosabatlarning uyg'unligi va barqarorligiga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: rolni kutish, oilaviy munosabatlar, ota-ona va tarbiya funktsiyasi, hissiy va psixoterapevtik funktsiya, ijtimoiy faollik, nikoh totuvligi, sherik funktsiyalari, kasbiy faoliyat.

Введение. Сотрудники органов внутренних дел сталкиваются с уникальными условиями работы, которые оказывают влияние на их личную жизнь, включая супружеские отношения. Важную роль в этих отношениях играют ролевые ожидания партнеров, которые могут формировать динамику взаимодействия и стабильность семьи. Данное исследование направлено на изучение ключевых ролевых ожиданий, проявляющихся в супружеских отношениях сотрудников ОВД. Основное внимание уделено анализу ожиданий по отношению к родительским, эмоциональным и социальным функциям, а также их роли в поддержании гармонии в семейной жизни.

Целью данной работы было изучение проявлений как социальных и психологических особенностей взаимовлияния служебной деятельности и семейных отношений у сотрудников органов внутренних дел.

В исследовании приняли участие 269 сотрудника органов внутренних дел, состоящих в браке, из них 146 респондентов мужского пола и 123 женского. Средний стаж службы в органах внутренних дел по выборке составил 16 лет. Средний стаж семейной жизни составил 13 лет.

По итогам анализа полученных эмпирических данных (по методике «Рольные ожидания партнеров») у изучаемой выборки. (см. табл).

Показатели по методике «Рольные ожидания партнеров»

	Наименование шкал	Среднее значение	Стандартное отклонение
1.	Родительско-воспитательная	14,53	1,72
2.	Эмоционально-психотерапевтическая	14,50	2,52
3.	Социальная активность	14,16	2,37
4.	Личностная идентификация с супругом	6,53	1,88
5.	Внешняя привлекательность	12,53	2,57
6.	Хозяйственно - бытовая	11,94	2,35
7.	Интимно - сексуальная	5,50	2,06

Таким образом полученные результаты свидетельствуют о том, что по всем шкалам получены средние нормативные результаты, но наиболее выделяются показатели трех шкал:

1. «Родительско-воспитательная» шкала позволяет судить об отношении супруга(и) к родительским обязанностям (родительско-воспитательная функция), показывает выраженность установки супруга(и) на активную родительскую позицию брачного партнера. Отражает ориентацию мужа (жены) на собственные обязанности по воспитанию детей. Данная шкала рассматривается как показатель значимости для супруга(и) родительских функций. Чем выше оценка шкалы, тем большее значение придает муж (жена) роли отца (матери), тем более он (она) считает родительство основной ценностью, концентрирующей вокруг себя жизнь семьи.

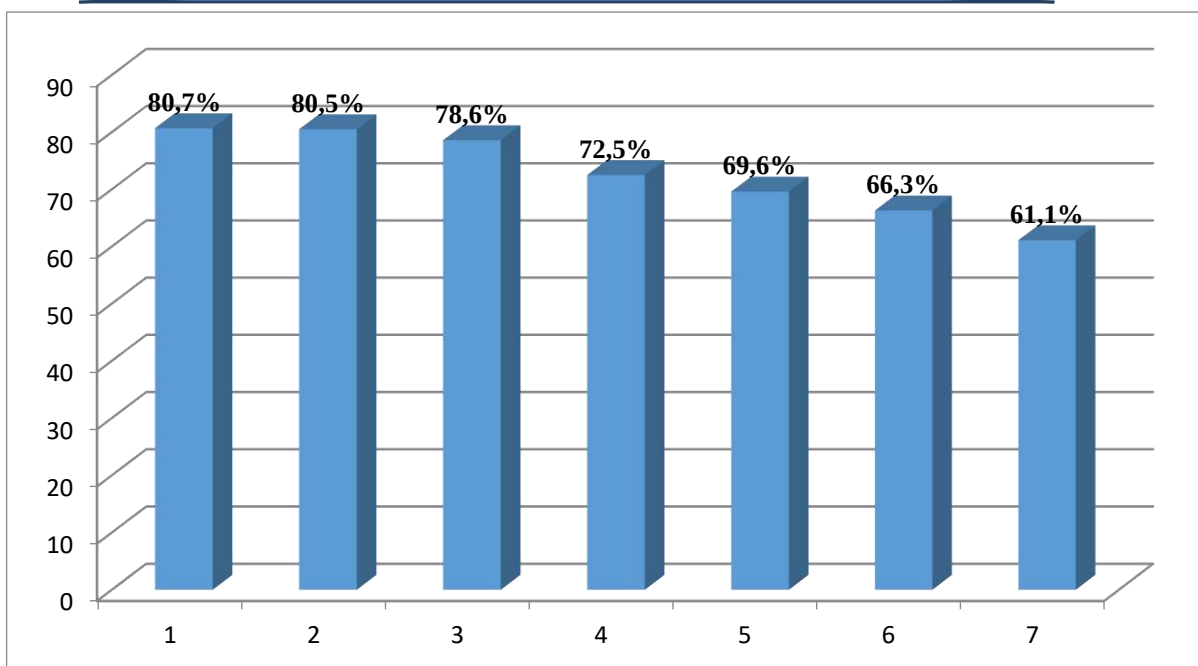
2. «Эмоционально-психотерапевтическая» шкала, отражающая установку супруга(и) на значимость эмоционально-психотерапевтической функции брака, измеряет степень ориентации мужа (жены) на то, что брачный партнер возьмет на себя роль эмоционального лидера семьи в вопросах: коррекция психологического климата, оказание моральной и эмоциональной поддержки, создание «психотерапевтической атмосферы» и стремление мужа (жены) быть семейным «психотерапевтом». Данная шкала рассматривается как показатель значимости для супруга(и) взаимной моральной и эмоциональной поддержки членов семьи, ориентация на брак как среду, способствующую психологической разрядке и стабилизации.

3. «Социальной активности» шкала, отражающая установку супруга(и) на значимость внешней социальной активности (профессиональной, общественной) для стабильности брачно-семейных отношений (функция социальной активности), измеряет степень ориентации мужа (жены) на то, что брачный партнер должен иметь серьезные профессиональные интересы, играть активную общественную роль, выраженность собственных профессиональных потребностей. Данная шкала рассматривается как показатель значимости для мужа (жены) вне семейных интересов, являющихся основными ценностями в процессе межличностного взаимодействия супругов.

«Интимно-сексуальная» шкала, которая имеет наименьший показатель, интерпретируются как недооценка сексуальных отношений между партнерами. Но это не свидетельствует о том, что супруги недооценивают или вообще не воспринимают данную функцию. Это показатель того, что для них данная функция не актуальна на данном этапе семейной жизни.

Полученные данные свидетельствуют, что сотрудники ожидают от своих партнеров исполнения прежде всего родительско-воспитательной функции, функции социальной активности и функции эмоционально-психотерапевтической и в меньшей степени – функции интимно-сексуальной. (рисунок 1.)

Рис 1. Показатели шкал по методике «Рольевые ожидания партнеров»

Таким образом, можно сказать, что «родительско - воспитательная» шкала показывает выраженность установки супруга(и) на активную родительскую позицию брачного партнера. Данная шкала позволяет утверждать, что чем выше уровень ее показателя, тем большее значение придает муж (жена) своей роли отца (матери), и считает родительство основной ценностью.

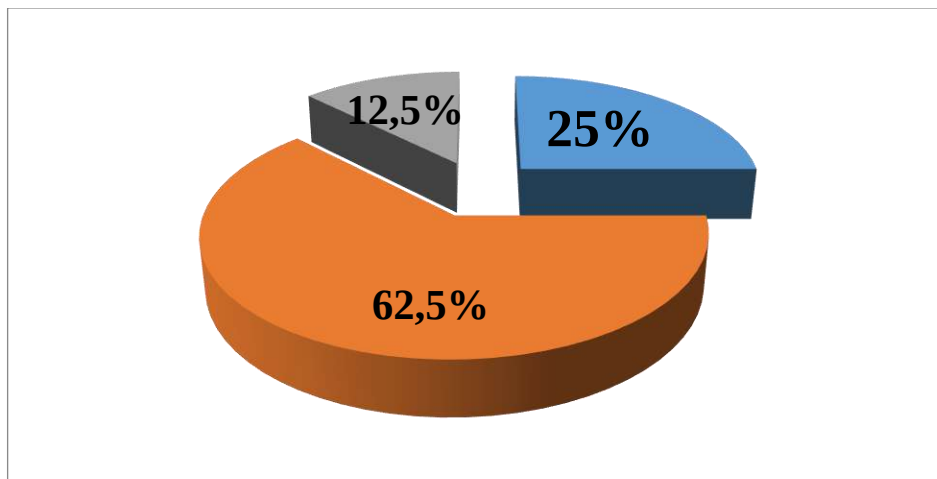
Эмоционально – психотерапевтическая шкала измеряет степень ориентации мужа (жены) на то, что брачный партнер возьмет на себя роль эмоционального лидера семьи для коррекции психологического климата, оказания моральной и эмоциональной поддержки, создания «психотерапевтической атмосферы», которая способствует психологической разрядке и стабилизации.

Шкала установки супруга(и) на значимость внешней социальной активности измеряет степень ориентации мужа (жены) на то, что брачный партнер должен иметь не только семейные интересы, но и серьезные карьерные устремления.

Интимно-сексуальная функция, которая имеет наименьший показатель, интерпретируются как недооценка сексуальных отношений между партнерами.

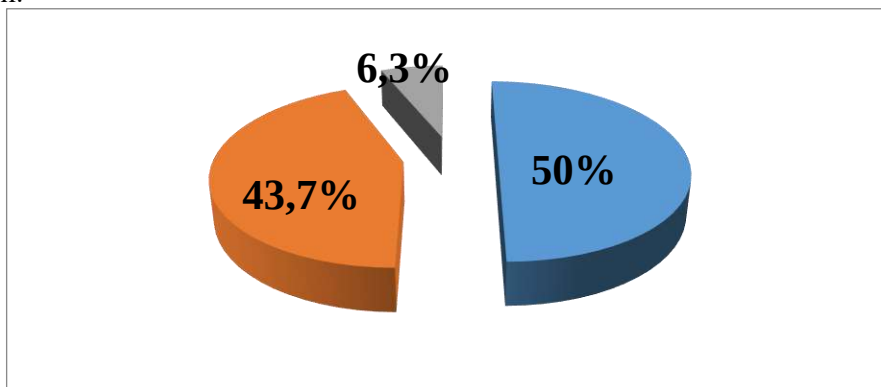
Но, в свою очередь, имеются 67 (51 - мужчин, 16 - женщин) сотрудников, которые выдвинули интимно - сексуальную функцию на первое место.

Полученные результаты по методике «Рольевые ожидания партнеров» будут представлены в виде круговых диаграмм по каждой шкале в отдельности (рисунок 2-8).

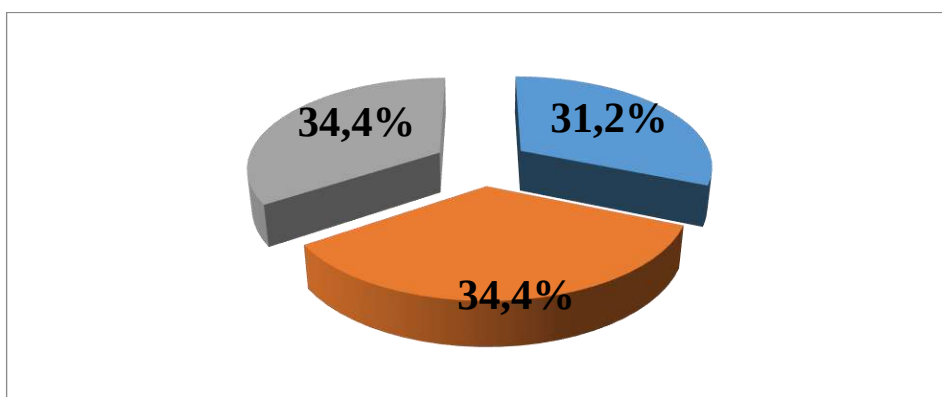
Рис. 2. Показатели шкалы интимно-сексуальных отношений

12,5 % опрошенных сотрудников получили низкие показатели по шкале интимно-сексуальных отношений. Это указывает на то, что партнеры не обращают внимания на интимно-сексуальные отношения. 25% опрошенных сотрудников характеризуются высокими показателями, т.е. придают интимно-сексуальной функции семьи особое значение. 62,5% опрошенных сотрудников получили средние показатели.

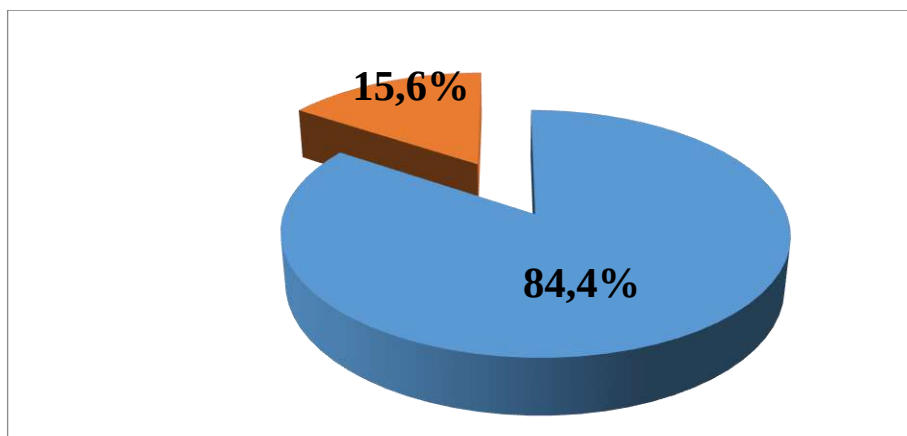
Рис. 3. Показатели шкалы личностной идентификации с супругом

По данной шкале у 6,3% опрошенных сотрудников низкие показатели, это свидетельствует о том, что установка у партнеров направлена на личную автономию. У 43,7% опрошенных сотрудников - высокие показатели, а у 50% опрошенных сотрудников – средние показатели. Это свидетельствует о том, что у партнеров общие интересы, потребности, ценностные ориентации, способы времяпрепровождения.

Рис. 4. Показатели шкалы хозяйственно-бытовой функции

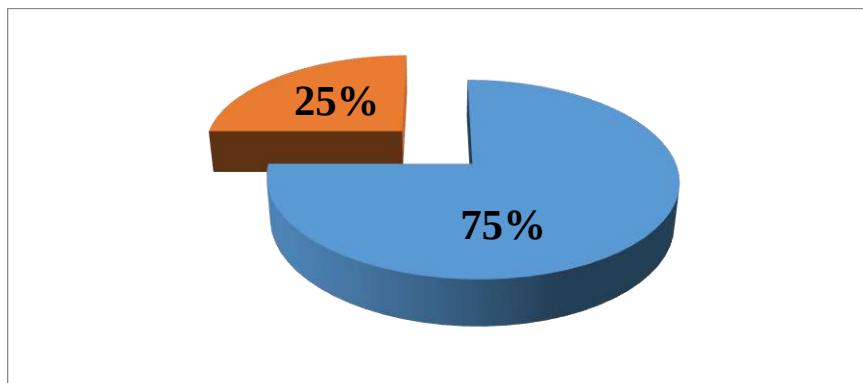
По данной шкале у 34,4% опрошенных сотрудников отмечаются низкие показатели. Это свидетельствует о том, что сотрудник принимает на себя ответственность за выполнение хозяйственно-бытовой функции семьи. Столько же сотрудников делят обязанности по дому со своими брачными партнерами поровну. И 31,2% опрошенных сотрудников делегируют исполнение хозяйственно-бытовой функции своим супругам.

Рис.5. Показатели шкалы родительско – воспитательной функции

По данной шкале у 84,4% опрошенных сотрудников отмечаются высокие показатели, у 15,6% опрошенных сотрудников - средние показатели.

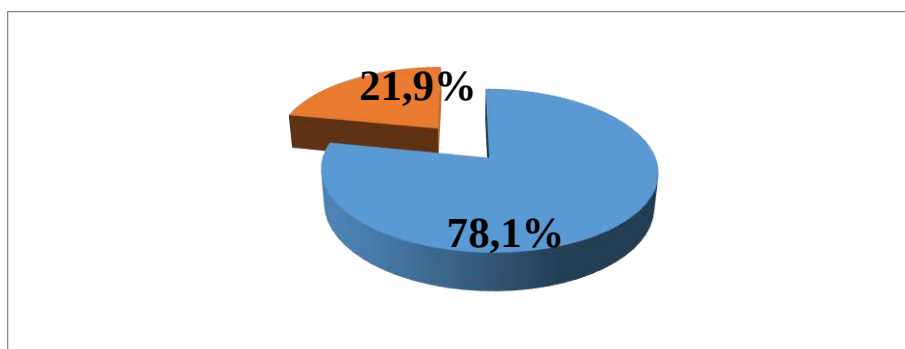
Данная шкала, позволяющая судить об отношении супруга(и) к родительским обязанностям, показывает выраженность установки супруга(и) на активную родительскую позицию брачного партнера. Отражает ориентацию мужа (жены) на собственные обязанности по воспитанию детей. Шкала рассматривается как показатель значимости для супруга(и) родительских функций. Чем выше оценка шкалы, тем большее значение придает муж (жена) роли отца (матери), тем более он (она) считает родительство основной ценностью, концентрирующей вокруг себя жизнь семьи.

Рис.6. Показатели шкалы социальной активности

По данной шкале у 75% опрошенных сотрудников - высокие показатели, у 25% опрошенных сотрудников - средние показатели.

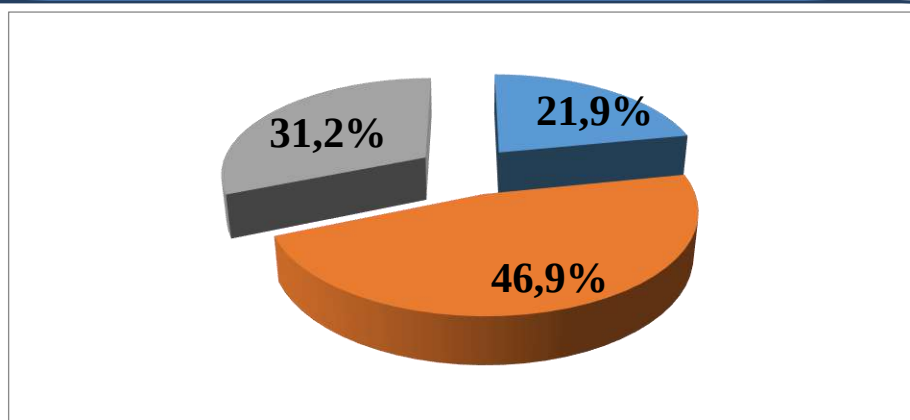
Шкала, отражающая установку партнеров на значимость внешней социальной активности (профессиональной, общественной) для стабильности брачно-семейных отношений, измеряет степень ориентации мужа, жены на то, что брачный партнер должен иметь серьезные профессиональные интересы, играть активную общественную роль. А также шкала иллюстрирует выраженность собственных профессиональных потребностей супруга(и). Шкала рассматривается как показатель значимости для мужа (жены) вне семейных интересов, являющихся основными ценностями в процессе межличностного взаимодействия супругов.

Рис. 7. Показатели шкалы эмоционально – психотерапевтической функции

По данной шкале у 78,1% опрошенных сотрудников - высокие показатели, у 21,9% опрошенных сотрудников - средние показатели.

Шкала, отражающая установку партнеров на значимость эмоционально-психотерапевтической функции брака, измеряет степень ориентации мужа (жены) на то, что брачный партнер возьмет на себя роль эмоционального лидера семьи в вопросах: коррекция психологического климата, оказание моральной и эмоциональной поддержки, создание «психотерапевтической атмосферы». А также показывает стремление мужа (жены) быть семейным «психотерапевтом». Шкала рассматривается как показатель значимости для супруга(и) взаимной моральной и эмоциональной поддержки членов семьи, ориентация на брак как среду, способствующую психологической разрядке и стабилизации.

Рис. 8. Показатели шкалы внешней привлекательности брачного партнера

По данной шкале у 21,9% опрошенных сотрудников - высокие показатели, у 46,9% - средние показатели и низкие показатели – у 31,2% опрошенных сотрудников.

Шкала, отражающая установку мужа (жены) на значимость внешнего облика, его соответствия стандартам современной моды, отражает желание супруга(и) иметь внешне привлекательного партнера. А также данная шкала иллюстрирует установку на собственную привлекательность, стремление модно и красиво одеваться. Шкала рассматривается как показатель ориентации супруга(и) на современные образцы внешнего облика.

Заключение. Итак, на основе полученных результатов по методике «Рольевые ожидания партнеров» можно отметить что, среди выделенных функций супружеских отношений интимно – сексуальное отношение является менее значимым в данный момент для сотрудников органов внутренних дел.

По данным, полученным в результате опроса, сотрудники органов внутренних дел в большей степени ожидают от своих партнеров выполнения родительско - воспитательной функции. На втором месте по значимости сотрудники выделили эмоционально – психотерапевтическую функцию, т.е. сотрудники ожидают, что брачный партнер возьмет на себя роль эмоционального лидера семьи в вопросах коррекции психологического климата, оказание моральной и эмоциональной поддержки, создания «психотерапевтической атмосферы». На третьем месте по значимости сотрудники выделили функцию социальной активности брачного партнера.

Литературы:

1. Беляев В. В. Психология семейных отношений. — М.: Речь, 2014. — 320 с.
2. Васильева Е. С. Психологические аспекты ролевых ожиданий в супружеских отношениях. — СПб.: Питер, 2016. — 258 с.
3. Гольдберг И. Л. Семейная психология: Теория и практика. — М.: Изд-во Московского университета, 2012. — 360 с.
4. Левин Б. А. Психология семейных отношений в условиях профессиональной деятельности. — М.: Аспект Пресс, 2015. — 297 с.
5. Ковалев А. В. Социально-психологические аспекты взаимодействия супругов. — М.: НИЦ "Психология", 2017. — 288 с.
6. Бенашвили М. В. Рольевые функции в супружеских отношениях: анализ и практика. — М.: Научный мир, 2018. — 310 с.
7. Петрушин А. В. Роль эмоциональной и психологической поддержки в браке. — СПб.: Наука, 2019. — 275 с.
8. Данилова Н. С. Психологическая поддержка сотрудников правоохранительных органов в условиях стресса. — М.: Юридическая литература, 2020. — 255 с.
9. Дмитриева О. А. Семья и профессия: особенности жизни сотрудников правоохранительных органов. — Казань: Университет, 2013. — 290 с.
10. Ломова И. В. Семейная жизнь сотрудников ОВД: вызовы и поддержка. — М.: Изд-во МВД России, 2021. — 330 с.

№		bet
		cmp
		page
1	<i>Sodiqova Gulbarno Odiljon qizi</i>	3
	<i>Erta turmush qurgan qizlar psixologiyasi</i>	
	<i>Психология ранних браков у девушек</i>	
	<i>Psychology of early married girls</i>	
2	<i>Toshpo'latov Anvar Shokir o'g'li</i>	8
	<i>Ichki ishlar organlari faoliyatida bag'rikenglik tamoyillarining o'rni</i>	
	<i>Роль принципов толерантности в деятельности органов внутренних дел</i>	
	<i>The role of tolerance principles in the activities of internal affairs bodies</i>	
3	<i>Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich</i>	13
	<i>Rahbar kadrlarning qaror qabul qilish jarayonida ijtimoiy-psixologik omillarning ta'siri</i>	
	<i>Влияние социально-психологических факторов на процесс принятия решений управленческим персоналом</i>	
	<i>The influence of socio-psychological factors on the decision-making process of management personnel</i>	
4	<i>Turg'unboeva Azizaxon G'ulomovna</i>	19
	<i>Ijtimoiy psixologiyada oila muammolarining ilmiy o'rganilishi</i>	
	<i>Научное изучение семейных проблем в социальной психологии</i>	
	<i>Scientific study of family problems in social psychology</i>	
5	<i>Umrzaqova Gulchehra Abdurasuljon qizi</i>	24
	<i>Mijozlar bilan ishlashda psixoterapevtning roli va maxfiylik masalalari</i>	
	<i>Роль психотерапевта и вопросы конфиденциальности в работе с клиентами</i>	
	<i>The role of the psychotherapist and confidentiality issues in working with clients</i>	
6	<i>Uzoqova Madina Chori qizi</i>	29
	<i>Turli turmush tajribasiga ega oilalardagi oila mustahkamligining ijtimoiy-psixologik omillari</i>	
	<i>Социально-психологические факторы устойчивости семьи в семьях с разным брачным стажем</i>	
	<i>Socio-psychological factors of family stability in families with different marital experience</i>	
7	<i>Xudayberganova Roziya Nurniyazovna</i>	35
	<i>Bolalik davrida kechgan jarohatlarning shaxsiy identifikatsiyaga ta'siri</i>	
	<i>Влияние детской травмы на личностную идентичность</i>	
	<i>The impact of childhood trauma on personal identity</i>	
8	<i>Xudoyqulova Shoiri Xusanovna</i>	39
	<i>Shaxs psixologik yetukligi omillari</i>	
	<i>Факторы психологической зрелости личности</i>	
	<i>Factors of psychological maturity of the personality</i>	
9	<i>Xuseynova Abira Amanovna</i>	43
	<i>Ayollarning ijtimoiy faolligini cheklovchi psixologik to'siqlar: sabablari</i>	

	va yechimlari	
	Психологические барьеры, ограничивающие социальную активность женщин: причины и пути решения	
	Psychological barriers limiting women's social activity: causes and solutions	
10	Бобиров Даврон Бобир ўгли	48
	Психологические аспекты формирования личностной идентичности подростков посредством информационной культуры	
	Psychological aspects of the formation of personal identity of adolescents through information culture	
	Axborot madaniyati orqali o'smirlarning shaxsiy o'ziga xosligini shakllantirishning psixologik omillari	
11	Машиарупова Фароғат Матрасуловна	52
	Психологические условия и механизмы развития синергетического мышления в образовательной среде	
	Ta'lim muhitida sinergetik tafakkurni rivojlantirishning psixologik sharoitlari va mexanizmlari	
	Psychological development of synergetic thinking in the educational environment conditions and mechanisms	
12	Холйигитова Насиба Хабибуллаевна	58
	Профессионалалашишнинг эрта босқичида карьеранинг ривожланишини тадқиқ қилиш ва муаммолари	
	Исследования и проблемы развития карьеры на раннем этапе профессионализации	
	Research and problems of career development in the early stage of professionalization	
13	Юсупова Васида Янгибаевна	63
	Психолого-педагогические факторы формирования личностных качеств воспитателей в системе дошкольного образования	
	Maktabgacha ta'lim tizimida o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlarini shakllantirishning psixologik-pedagogik omillari	
	Psycho-pedagogical factors of the formation of personal qualities of educators in the preschool education system	
14	Latibjonov Rahmatillo Abdurashid o'g'li	69
	Zamonaviy o'zbek psixologiyasida kommunikativ ko'nikmalarni tadqiq etishda Sharq falsafasining roli	
	Роль восточной философии в исследовании коммуникативных навыков в современной узбекской психологии	
	The role of Eastern philosophy in the study of communicative skills in modern Uzbek psychology	
15	Soliyev Mirzoxid Tursunxo'jayevich	76
	Kichik maktab yoshidagi bolalarda kitobxonlik xususiyatlarini shakllantirish imkoniyatlari	
	Возможности формирования читательских качеств у младших школьников	
	Opportunities for forming library skills in children of early school age	
16	Quliyev Yorqin Karimovich	83
	O'quvchilarning uzluksiz ta'limga daldorligi tarkibiy modeli	
	A structural model of students' encouragement for continuing learning	

	Структурная модель стимулирования студентов к продолжению обучения	
	<i>Rakhimberganova Mokhira Anvarovna</i>	91
17	Psychological features of overcoming willpower difficulties in foreign language learning among university students	
	Universitet talabalari orasida chet tili o'rganishdagi iroda qiyinliklarini yengishning psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности преодоления волевых трудностей при обучении иностранному языку у студентов вуза	
	<i>Sharopov Jamshid Dilmurodovich</i>	96
18	Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari shakllanishida ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlarning psixologik ta'siri	
	Психологическое влияние социальной среды и межличностных отношений на формирование нравственных и нравственных ценностей молодежи	
	Psychological influence of social environment and interpersonal relationships on the formation of moral and moral values of youth	
	<i>Tilyavova Sitora Amirzoda, Shodiyeva Gulnoza Akram qizi, Tursoatova Shaxlo Muhiddin qizi</i>	102
19	Akusherlik-ginekologiya fanlarini o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlar	
	Инновационные педагогические подходы в преподавании акушерства и гинекологии	
	Innovative pedagogical approaches in teaching obstetrics and gynecology	
	<i>To'raqulova Marjona Qiyom qizi</i>	107
20	Raqamli transformatsiya jarayonida muhandislik ta'limida ixtirochilik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi	
	Methodology for developing inventive competences in engineering education in the process of digital transformation	
	Методика развития изобретательских компетенций в инженерном образовании в условиях цифровой трансформации	
	<i>Axmedov Aminjon Amrullayevich</i>	115
21	Talaba qizlarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllantirishning metodologik asoslari	
	Методологические основы формирования положительного отношения к семейным ценностям у девушек-студентов	
	Methodological basis of forming positive attitudes towards family values in student girls	
	<i>Зотова Елена Алексеевна</i>	120
22	Влияние эмоциональной устойчивости юных спортсменов на результативность соревновательной деятельности	
	Yosh sportchilarni raqobatdosh emotsional barqarorligini optimallashtirish (tennisning o'rnakida)	
	Optimization of competitive emotional stability of young sportsmen (on the example of tennis)	
	<i>Mirzayeva Shaxnoza Ubaydullo qizi</i>	128
23	Temperamentlarni dinamik ko'rinishning o'ziga xosligini o'rganish uslublari	
	Методы изучения характеристик динамического просмотр	

	темпераментов	
	Methods of studying the characteristics of the dynamic view of temperaments	
	<i>Abdinazarova Nilufar Eshnazarovna</i>	133
24	Mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan o'smirlarda xulq-atvor shakllanishining psixologik tahlili	
	Психологический анализ формирования поведения у подростков, воспитывающихся в детском доме	
	Psychological analysis of the formation of behavior in adolescents raised in a foster home	
	<i>Avazyazova Dilfuza Shovkatovna</i>	138
25	Xorijiy va mahalliy talabalarda oliy ta'linga moslashish muammosi	
	Проблема адаптации к высшему образованию среди иностранных и местных студентов	
	The problem of adaptation to higher education among foreign and local students	
	<i>Bo'riyeva Mahbuba Shavkatovna</i>	144
26	Zamonaviy oilaviy munosabatlar psixologiyasi: nikoh muammolari va ajralish sabablari tahlili	
	Современная психология семейных отношений: анализ брачевых проблем и причин развода	
	Modern psychology of family relations: analysis of marriage problems and causes of divorce	
	<i>Dilshodova Madinabonu Rustam qizi</i>	149
27	Ko'krak saratoni davrida psixosotsial yordamni o'z ichiga olgan integratsiyalashgan parvarish strategiyalari	
	"Integrated care strategies that include psychosocial support during breast cancer treatment"	
	«Интегрированные стратегии ухода, включающие психосоциальную поддержку при раке груди»	
	<i>Dusanov Elbek Abdusamatovich</i>	153
28	O'smirlarni kiberbullingdan himoya qilish hamda kompyuter o'yinlariga qarshi immunitet hosil qilishning psixologik mexanizmi	
	Protecting teenagers from cyberbullying and building immunity against computer games is a psychological mechanism	
	Защита подростков от кибербуллинга и формирование иммунитета к компьютерным играм — это психологический механизм	
	<i>Ernazarova Rano Yuldashevna</i>	159
29	Talabalarda psixologik stress holatini yengishning empirik tahlili	
	Эмпирический анализ преодоления состояния психологического стресса у студентов	
	Empirical analysis of overcoming the state of psychological stress in students	
	<i>Jabborova Feruza Majidovna</i>	164
30	Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining shaxslararo muloqotida emotsional barqarorlik omillari	
	Факторы эмоциональной устойчивости в межличностном общении учителей начальных классов	
	Factors of emotional stability in the interpersonal communication of	

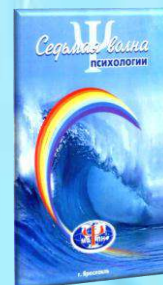
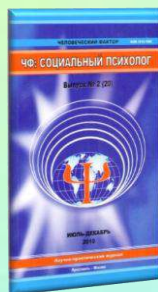
	primary teachers	
	<i>Narshabayeva Aliya Yumutbaevna</i>	169
31	The study of the problem of diagnosing students' tolerant behavior in psychological, pedagogical, and methodological literature	
	Изучение проблемы диагностики толерантного поведения студентов в психолого-педагогической и методической литературе	
	Psixologik, pedagogik va usobiy adabiyotlarda talablarning tolerant hattini dioshish muammosini o'rganish	
	<i>Nurullayeva Baxtigul Bobojonovna</i>	173
32	Ota-onalik stressi fenomeni va uni namoyon bo'lishi	
	Феномен родительского стресса и его проявления	
	The phenomenon of parental stress and its manifestations	
	<i>Yunusova Go'zal Sultonovna</i>	178
33	Kichik maktab yoshidagi bolalar bilish jarayonlariga ta'lim-tarbiyaning ta'siri	
	Влияние образования на когнитивные процессы детей младшего школьного возраста	
	The impact of education on the cognitive processes of children of early school age	
	<i>Темирова Дилором Каимовна</i>	183
34	Психологические барьеры и способы их преодоления при изучении иностранных языков	
	Psychological barriers and ways to overcome them when learning foreign languages	
	Chet tillarni o'rganishda psixologik to'siqlar va ularni yevgish yo'llari	
	<i>Шамшиметов Руслан Таиштемирович</i>	187
35	Ролевые ожидания и семейные отношения сотрудников органов внутренних дел республики Узбекистан	
	Role expectations and family relationships of employees of the internal affairs bodies of the republic of Uzbekistan	
	O'zbekiston respublikasi ichki ishlar organlari xodimlarining roli va oilaviy munosabatlari	

Bizning yangilangan saytimizga tashrif buyuring
BUXDU.UZ

Saytimizda maqolalarni o'qishingiz va ularni elektron nusxasini yuklab olishingiz mumkin

PSIXOLOGIYA ilmiy jurnal 3-son (63) Buxoro – 2025. 157 b. PSIXOLOGIYA научный журнал. Выпуск 3. (63) Бухара – 2025. – 157 с.	Jurnal O'zbekiston psixologlarining BuxDU muassisligidagi nashri hisoblanadi. Jurnalning nashr sifati uchun bosmaxona javobgar. OBUNA INDEKSI 3062	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Bosishga ruxsat etildi Qog'oz bichimi 60x84, 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Sharli bosma tabog'i - 28 Buyurtma №123. Adadi – 50 Bahosi kelishilgan narxda. “BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro sh. Buxoriy ko'chasi, 190-uy.

*Jurnal O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK
Rayosatining 2013-yil 26-dekabrdagi
201/3-sonli qarori bilan psixologiya
fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari
ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy
maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan
ilmiy jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.*

ISSN 2181-5291

9 772181 529113 11